

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

RUSYA’NIN PERSPEKTİFİNDEN ÇAĞDAŞ
TÜRK-RUS TİCARÎ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Zakhid KIARİMOV

2502120415

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Haluk ALKAN

İSTANBUL – 2023

ÖZ

RUSYA’NIN PERSPEKTİFİNDEN ÇAĞDAŞ TÜRK-RUS TİCARÎ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ

ZAKHİD KIARİMOV

Bu tezin amacı, Rusya ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişimi ve ana eğilimlerinin geriye dönük olarak kapsamlı ve sistematik bir incelemesini yapmaktır. Bu tezde, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik bağların gelişiminin kökenleri ve bu bağların oluşumunun tarihsel ve ekonomik yönleri, Rusya ile Türkiye arasındaki farklı dönemlerde kurulan siyasî temasların niteliği ve karşılıklı bağımlılığı göz önüne bulundurarak incelenmektedir. Bu amaçla iki ülke arasındaki hem siyasi hem de sosyo-ekonomik ilişkinin dinamikleri ile ikili dış ekonomik ilişkiler kaleme alınmıştır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde, Rusya ile Türkiye arasındaki tarihî ve ekonomik ilişkilerin gelişimindeki kilit faktörler ve bunların XX yüzyılın sonuna kadar önemli dönüşümleri incelenmiştir. SSCB'nin çöküşünün Rusya ile Türkiye arasında çeşitli ekonomik faaliyet alanlarında iş birliğine katkıda bulunduğu ve ikili ilişkilerin niteliksel olarak yeni bir gelişme düzeyine ulaştığı gösterilmiştir. İkinci Bölüm, günümüzdeki Türkiye-Rusya ekonomik iş birliğinin ana eğilimlerini ve özelliklerini incelemektedir. Yüzyılın başından bu yana geçen dönemde, Rusya-Türkiye arasındaki ticaret ve ekonomik ilişkiler, sadece hacim olarak artmakla kalmamış aynı zamanda yeni bir niteliksel içerik de kazanmıştır. Üçüncü Bölüm, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri özetleyerek enerji, turizm, askerî ve teknik iş birliği de dâhil olmak üzere ekonomik iş birliğinin gerçekleştiği alanlarla sonuçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Rusya, ekonomik, ticari, ilişkiler, SSCB, iş birliği, Türkiye-Rusya ekonomik ilişkileri

ABSTRACT

**CONTEMPORARY RUSSIAN-TURKISH COMMERCIAL AND
ECONOMIC RELATIONS FROM RUSSIA'S PERSPECTIVE**

Zakhid KIARIMOV

The aim of this dissertation is to present a comprehensive and systematic review of the development and main trends of economic relations between Russia and Turkey with historical retrospective. In this thesis the origins of the development of commercial and economic ties between the two countries and historical and economic aspects of the formation of these ties are developed with a view of the nature of political contacts between Russia and Turkey in different historical stages including interdependence of bilateral foreign economic relations with the dynamics of the relationship in terms of both political and socio-economic status.

The dissertation consists of three parts. The first one studies the key factors in the development of history and economic relations between Russia and Turkey and their substantial transformation until the end of the XX centuries. It resumes that the collapse of the USSR had contributed to closer cooperation between Russia and Turkey in various fields of economic activity and bilateral relations had reached a qualitatively new level of development. The second part studies main trends and characteristics of Russian-Turkish economic cooperation in the modern world. In the years since the turn of the century, Russian-Turkish trade and economic ties not only increased significantly in volume, but also gained new qualitative content. The third part summarizes Russian-Turkish economic relations as a result of economic cooperation in different areas including energy, tourism and military and technical cooperation.

Keywords: Turkey, Russia, economic, commercial, relations, USSR, cooperation, Russian-Turkish economic relations

ÖNSÖZ

Öncelikle doktora başlarken eğitimimi bilhassa Türkiye’de yapmam konusunda beni teşvik eden hocaların hocası merhum Prof. Dr. Nevzat YALÇINTAŞ’ı saygıyla yâd etmek isterim. Türk kökenli bir araştırmacı olmam, konuya hâkim biri olarak Türkiye-Rusya ilişkilerinde aktif rol almam ve özellikle de Rusya Federasyonu Federal Meclisi Devlet Duması’nda Türk lobisi oluşturan kişilerinden biri olmam nedeniyle merhum Nevzat Hocam beni bu araştırmaya yönlendirdi. Ayrıca gerek Duma’da yer almam gerekse Rusya Refah Hareketi’ndeki ve AGİT’teki görevim sırasında hocamın bana sunduğu katkılar yadsınamaz. Kendisinin Türk-Rus Ekonomik ilişkilerine yoğunlaşmam konusundaki telkinleri, benim için ufuk açıcı olmuştur. 15 Temmuz 2016’da aramızdan ayrılan hocamın aziz hatırası önünde bir kez daha saygıyla eğiliyor, kendisini hürmetle yâd ediyorum.

Türk- Rus ilişkilerini incelerken, konuyu alışlagelmişin dışında Türkiye’nin değil, “Rusya’nın bakış açısından” aktarmam konusunda beni yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. Haluk ALKAN’a çok teşekkür ederim. Bu o kadar doğru bir tespit idi ki, ikili ilişkilerin Rusya boyutuna hâkim bir araştırmacı tarafından değerlendirilmesi iyi bir yönlendirme oldu. Ayrıca çalışmaya başladığım ilk dönemde danışmanlık görevimi üstlenen Prof. Dr. Toktamış ATEŞ ve eşi Prof. Dr. Nevin YURTSEVER ATEŞ’e de teşekkür ederim, ruhları şad olsun.

İzleme Komitemde yer alan ve çalışmama katkı sunan çok değerli hocalarım Prof. Dr. Sedat MURAT’a, Doç.Dr. Muharrem Hilmi ÖZEV’e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Türkiye’nin Rusya Büyükelçiliğinde görev alan Moskova Büyükelçileri rahmetli Nebi ŞENSOY, Kurtuluş TAŞKENT, Halil AKINCI’ya ve diğer büyükelçilerimiz Fatma Ceren YAZGAN, Yağmur Ahmet GÜLDERE’ye şükranlarımı sunarım.

Sanayi ve Ticaret eski Bakanı ve TOBB eski başkanı Ali COŞKUN’a Türkiye Rusya Parlemantolar arası dostluk grubu eski başkanı Bülent AKARCALI’ya ve eski Milletvekili Dr. Alaattin BÜYÜKKAYA’ya teşekkürü borç bilirim.

Rahmetli Prof. Dr. Mihail MEYER, Prof. Dr. Natali Yurevna ULÇENKO, Prof. Dr. Aslanbek MOZLOEV, Dr. İsmail İSMAİLOV’a teşekkür ederim.

Ayrıca Rus Federasyonu Devlet Duması’ndan Vladimir Alekseyeviç PEHTİN, Evgeniy Alekseyeviç ZELENOV, İldar İrekoviç GİLMUDİNOV, Sergey Timuroviç PEKPEEV, Abdul-Vahid NİYAZOV, Hacı Murad OMAROV ve fedot Semyonoviç TUMUSOV’un ismini anmadan olmaz, kendilerine destekleri için müteşekkirim. Son olarak Doç. Dr Tülay ÇULHA, Dr. Hayati ÜNLÜ, Kırıl VERTYAYEV, Yura NAGERNİYA’ya bu süreçte desteklerini esirgemeyen değerli kardeşim Yüksek Mühendis Sinan AÇİN’e, üzerimde emeği olan değerli büyüğüm Nevzat GÖKALP’e ve ağabeyim merhum Vilayat KERİMOV ile sevgili aileme de en içten teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1
Tez Çalışmasının Amacı	2
Yaklaşım Tarzındaki Yenilik	5
Kullanılan Kaynaklara Genel Bakış	5
BİRİNCİ BÖLÜM: RUSYA TÜRKİYE ARASINDAKİ TARİHİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİN GELİŞİMİNE ETKİ EDEN TEMEL FAKTÖRLER	9
1.1. Türk-Rus Siyasi ve Ekonomik İlişkilerinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşüne Kadar Olan Döneme Genel Bir Bakış	9
1.2. Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Dünya Savaşlarının Sonlarına Doğru Türk-Sovyet İlişkileri	32
1.2.1. Sovyet Rusya ve Türkiye Arasında 1918-1923 Dönemi Yeni Tür İlişkilerin Kurulması	32
1.2.2. SSCB ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Oluşumu: 1924-1945 Yılları Arasındaki Türk-Sovyet İlişkileri	39
1.2.3. 1918-1945 Yılları Arasında Türk-Sovyet Ticari ve Ekonomik İlişkileri	54
1.3. XX. Yüzyılın İkinci Yarısında Rusya ile Türkiye Arasındaki Ticari ve Ekonomik İlişkilerin Gelişmesinin Olumlu Sonuçları	73
1.3.1. XX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Ekonomik Gelişiminin Kısa Bir Tanımı	73
1.3.2. İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türkiye ile Rusya Arasında Kurulan Siyasi İlişkilerin Temel Aşamaları	91
1.3.3. SSCB ile Türkiye’nin İkili Ticari ve Ekonomik İlişkileri Aracılığıyla Bütünsel Bir Ticaretin Oluşturulması	98
İKİNCİ BÖLÜM: TÜRK-RUS EKONOMİK İŞ BİRLİĞİNİN ULAŞILAN AŞAMADAKİ EĞİLİMLERİ VE ÖZELLİKLERİ	132

2.1. XXI. Yüzyılda Türkiye'nin Sosyo-Politik Değişimi ...	132
2.1.1. AK Parti'nin İktidara Gelmesi ve Güçlenmesi	132
2.1.1.1. 2002 Seçim Sonuçları ve AK Parti'nin Tek Başına	
İktidarı	134
2.1.1.2. 2007 Seçimleri	138
2.1.1.3. AK Parti'ye Kapatma Davası Açılması	139
2.1.1.4. 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Ahmet Davutoğlu'nun	
Başbakanlığı Dönemi	147
2.1.1.5. 7 Haziran 2015 Seçimleri	148
2.1.2. AK Parti Yönetiminin İç Politika, Ekonomi ve Dış Politika Dönüşümü	
Üzerine Etkileri	155
2.1.2.1. AK Parti'nin Dış Politika Yaklaşımı.....	159
2.1.2.2. Arap Baharı'nın Türk Dış Politikasına Etkileri	163
2.2. Türkiye'nin XXI. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişimi ve Uluslararası Piyasadaki Yerinin	
Yeniden Belirlenmesi.....	167
2.3. XXI. Yüzyılda Türk-Rus Siyasi İlişkilerinin Özelliklerinin Değişimi	181
2.3.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Tüm Yönlerde Dış Politikasının	
Aktifleştirilmesi ve Dünya Politikasında Yükselmesi, Etkisi ve İtibarı	181
2.3.1.1 Mart Tezkeresi ve 2003 Irak Savaşı Sonrası Türkiye-ABD	
İlişkileri	182
2.3.1.2. Rahip Brunson Krizi	188
2.3.1.3. S-400 Krizi ve Etkileri	190
2.3.1.4. Suriye İç Savaşı ve Türkiye	191
2.3.1.5. Türkiye-Suriye İlişkileri	194
2.3.2.6. Türkiye-Rusya İkili Askeri ve Teknolojik İlişkilerinin	
Ekonomik Boyutları	203
2.3.2. Suriye Meselesi Çerçevesinde Türkiye-Rusya İlişkileri	214
2.3.3. Zeytin Dalı Harekâtı.....	216
2.3.4. İdlib Saldırısı	219
2.3.5. Bahar Kalkanı Harekâtı.....	222
2.3.6. Yakın Dönemde Rusya ve Türkiye Arasında Yaşanan Diplomatik	
Temaslar	223

2.4. Rusya ve Türkiye'de Yaşanan Değişimin Karşılıklı Ticaretin Yapısına ve Dinamiklerine Olan Etkileri	226
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İŞ BİRLİĞİ ALANLARINDA RUSYA-TÜRKİYE TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN DİĞER SONUÇLARI	237
3.1 XXI. Yüzyıl Başlarında Türkiye ve Rusya Arasındaki İkili Siyasi İlişkilerin Doğası ve Durumu	237
3.2. Enerji İş Birliğinin Sorunları, Beklentileri ve Öncelikli Sektörler	243
3.3. Rusya ve Türkiye Arasındaki İnşaat Sektörü, Yatırım İş birlikleri ve Sermaye Hareketleri.....	255
3.4. İkili İlişkilerdeki Yeni Eğilimlerin Bir Yansıması Olarak Turizmin Gelişmesi.....	261
3.5. Türk-Rus İlişkilerinde Askeri ve Teknik İş birliği.....	265
SONUÇ	269
Kaynakça	282
Özgeçmiş	311

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	Aynı Eser
a.g.e.	Adı Geçen Eser
AB	Avrupa Birliği
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ATMEA:	Fransız-Japon Konsorsiyumu
BDP	Barış ve Demokrasi Partisi
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz.	Bakınız
BOTAŞ	Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BP	Birlik Partisi
BRICS	Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika Cumhuriyeti
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Central Intelligence Agency
Çev.	Çeviren
DEHAP	Demokratik Halk Partisi
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
Ed.	Editör
ENTSOE	European Network of Transmission System Operations for Electricity
FETÖ	Fethullahçı Terör Örgütü
GGK	Güney Gaz Koridoru
GAİA	Gaz İletim Anlaşması
GP	Genç Parti

GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
HDP	Halkların Demokratik Partisi
HGA	Ev Sahibi Hükümet Anlaşması
IGA	Doğal Gazın Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Üzerinden Transit Geçişine ve Doğal Gazın Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Üzerinden Taşınması için Münhasır Boru Hattının Geliştirilmesine İlişkin Hükümetler Arası Anlaşma
IMF	Uluslararası Para Fonu
INEIRAN	Rusya Enerji Araştırma Enstitüsü
IRC	İran İslam Cumhuriyeti
IŞİD	Irak ve Şam İslam Devleti
İHA	İnsansız Hava Aracı
KEİ	Karadeniz Ekonomik İş birliği Teşkilatı
KOSGEB	T.C. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	Milli Nizam Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
PJAK	Kürdistan Özgür Yaşam Partisi
PKK	Kürdistan İşçi Partisi
PYD	Suriye Demokratik Birlik Partisi
RTFO	Türk-Rus Toplumsal Forumu
SCP	Güney Kafkas Boru Hattı
SDG	Suriye Demokratik Güçleri
SGP	Suriye Gelecek Partisi
SMO	Suriye Milli Ordusu
SOCAR	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SP	Saadet Partisi

SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSVU	Üst Düzey İş birliği Konseyi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
YPG	Halk Savunma Birlikleri

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu Meclis-i Mebusan'ı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi Prof. Dr. Ahmet Ağaoğlu, kendi Türklük bilincinin şekillenmesinde doğup büyüdüğü Karabağ'ın Şuşa kentindeki Ermeni baskısının büyük rolü olduğuna dikkat çekerken, aynı kaderi kendimin de yaşadığımı ifade etmekle bu önsöze başlamak isterim. Doğup büyüdüğüm Ermenistan'da Türklük ve Türkiye nefreti, üzerimizdeki baskı mekanizmalarını güçlendirdikçe Türklük bilincine daha sıkı sarılmamızın yanı sıra sınırın hemen yanıbaşımızdaki Türkiye'den dinlediğimiz her radyo programı bilincimizi şekillendirdi. İşte daha delikanlılık yıllarımızdan şekillenen bu bilincin yönlendirmesiyle 1995-1997 yılları arasında Sibiry Bölgesi Vali Temsilciliği görevi önerildiğinde tereddütsüz kabul etmemin ana nedeni de bu realite olmuştur. Ardından Türk dünyasını iyi tanıyan ve Türkçeye hâkim biri olarak Rusya Federasyonu Parlamentosu Devlet Duması'na koordinatörlük görevine atandım.

Rusya Refah Hareketi'nin Ulusal ve Dış İlişkilerden Sorumlu Başkan Yardımcılığı görevini üstlendim. Aynı zamanda 2003 yılında Rusya Vatanseverler Birliği Avrasya Partisi Sibiry Bölge Sorumlusu ve Dış İlişkilerden Sorumlu Başkan Yardımcısı olarak çalıştım. Aynı partiden Moskova milletvekili adayı oldum. 1997 yılından bu yana yani yaklaşık yirmi dört yıldır Türkiye-Rusya Parlamentolar Arası Dostluk Grubu Koordinatörlüğü görevini ifa etmekteyim. Türkiye-Rusya ilişkilerinde etkin roller üstlenmiş politik bir aktör olarak Türkiye'den Rusya'ya gelen üst düzey protokolleri organize eden ve ikili görüşmelerde tercümanlık yapmış biri olarak bu konuya olan akademik ilgim ve Rusya ile Türkiye arasındaki sorunların çözümüne katkı sunma isteğim, tez başlığıyla belirlenen konuyu çalışmak istememde etkili olmuştur.

Türkiye-Rusya ilişkileri geliştikçe Rusya'daki Türk ve Müslüman topluluklarla ilişkilerimizi de geliştirecek, orada bulunan bu toplulukların kendilerini daha rahat ve özgür hissetmeleri adına aktif bir çaba içerisinde oldum. Rusya Federasyonu kapsamında yer alan özerk cumhuriyetlerin gerek Rusya ile gerekse Türkiye ile ilişkilerinin gelişmesi, SSCB'nin dağılmasının ardından çok önemli bir

konuydu. Bu özerk cumhuriyetlerin Türk iş dünyasıyla temas kurması ve bu temasların güçlenmesi için yoğun çaba sarf ettim. Rus ve Türk iş insanlarının Yakutistan- Saha ile olan bağlarının kurulması ve güçlenmesini buna örnek olarak göstermek yerinde olacaktır. Başka bir örnek vermek gerekirse; Tataristan Özerk Cumhuriyeti, Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti, Çuvaşistan, Dağıstan, Tuva, Hakasya ve Altay Özerk Cumhuriyetleri'nin üst düzey politik ve ekonomik yetkililerini hem Rusya hem de Türkiye'ye resmi ziyaretlerinde eşlik eden bir kişi olarak bu ülkeler arasında doğrudan koordinasyonu sağladım. Ayrıca AGİT'te de 2000'den bugüne gözlemci sıfatıyla yer almış biri olarak, bu konuyu akademik çalışma sahası olarak belirlemem şaşırtıcı olmamalıdır.

Tez Çalışmasının Amacı

Bu tez çalışmasının amacı, saf istatistiksel değerlendirmelerin dışına taşan Türk-Rus ekonomik ilişkilerinin günümüz merhalesinde durumunun ve gelişme eğilimlerinin kapsamlı ve sistematik bir şekilde araştırmasını yapmaktır. Özellikle de iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinin ana hatları ve bu ilişkilerin mevcut yöneliminin ve yapısının oluşması için tarihi ve ekonomik önkoşulları saptamak; Türkiye ile Rusya arasındaki farklı tarihsel aşamalarda gerçekleşen siyasi temasların nitelik ve düzeyinin birbirine bağımlılığı ve ikili dış ekonomik ilişkilerin yoğunluğu ve hacmine uygun dinamikleri ortaya koymak; bu ilişkilerin iki ülkede kendi siyasi ve sosyo-ekonomik durumlarına ve Türkiye ile Rusya hükümetlerinin farklı aşamalarda ortaya koyduğu ulusal kalkınma amaçları ve hedeflerine bağlı olması; ayrıca bu ilişkilerin, yukarıdaki genel ulusal hedeflere ulaşmada geçmişte ve günümüzde sunduğu gerçek katkıyı değerlendirmek gibi konunun farklı yönlerini ele alınmak hedeflenmektedir.

İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin incelenmesine ithaf olunan modern bilimsel literatürde çok az araştırılmış olan bir husus, Türkiye ve Rusya hükümetleri tarafından ticari ve siyasi nitelikteki belirli kararların alınmasını ve özellikle de ekonomik kararların alınması sırasında ticari yaklaşımın siyasi bileşenleriyle ekonomik etkinlik faktörlerinin orantısı bağlamında belirli projelerin

seçilmesini ve onaylanmasını belirleyen kriterler konusudur. Karşılıklı ticaret ve ekonomik iş birliği projelerinin ekonomik verimliliğini değerlendirmeyeyle ilgili konuların ele alınması ve belirli siyasi sorunları çözümleme aracı olarak sunulan iş birliği yöntemlerinin ticari-ekonomik ilişkilerden ayrı olarak gösterilmesi de bu tezin amaçlarından başka bir başlığı oluşturmaktadır.

İkili ticari ve ekonomik ilişkiler alanında farklı resmi ve idari kararların alınması sırasında, araştırmacının öncelikle yabancı ülkelerin yaptığı baskılar veya onlara karşı olan bazı yükümlülükler olarak tanımladığı, dış faktörlerin etki derecesi; ele alınan iki ülkenin her birinin yabancı devletlerle ticari-ekonomik iş birliğinin genel neticeleri fonunda karşılıklı ilişkilerin rolü ve yeri gibi konuların dış yönleriyle ilgili sorunların incelenmesi, bu araştırmanın bir başka önemli unsurudur. Diğer yabancı piyasalarda benzer fırsatların erişilebilirlik düzeyi ve sahip olma kriterlerinden hareketle ve aynı şekilde mümkün olması halinde ikame fiyatı bakış açısından da iki ülke arasındaki gerçekleşen projelerin önem derecesinin değerlendirmesi de ilgi çekici olarak mütalaa edilmektedir. Konuyu analiz edebilmek için araştırmanın zamansal çerçevesinin düzgün bir şekilde belirlenmesi önemlidir. Genel olarak, tezin adından da anlaşılacağı gibi, bu çalışmanın amacı günümüzdeki Türk-Rus ticari ve ekonomik ilişkilerinin incelenmesidir. Bu çalışma bağlamında, “çağdaş dönemin” zamansal çerçevesi XXI. yüzyılın başlangıcından günümüze kadar (2019'un sonuna kadar) olan süreyi kapsayan bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Aslında ilk etapta, Rus Devriminin gerçekleştiği Kasım 2017 tarihi, o günden günümüze bir asırlık dönemi ifade eden bir zaman sınırı olarak seçilmişti. Bu karar, Rus Devriminin sadece bütün yeni Rusya tarihinin ve bir ölçüde bütün dünyadaki gelişimlerin bir dönüm noktası olmasıyla değil, aynı zamanda Türk-Rus ilişkilerinde yakaladığı ivmenin radikal bir değişikliğe yol açmasıyla da izah edilmektedir. Bununla birlikte, 2019 yılına odaklanan seçenek, bu tezin hazırlanma aşamaları ve zamanlaması açısından daha uygun görünmektedir.

Doğal olarak bu çalışmanın konusu olan neredeyse yirmi yıllık bir dönem, daha geniş bir tarihi perspektiften değerlendirilmektedir. Bunun başlangıç noktası olarak, TürkRus siyasi ilişkilerinin ve akabinde de ticari ilişkilerin düzenli bir vasıf kazandığı

XV. yüzyılın sonudur. Türk-Rus ilişkilerinin oldukça karmaşık olan bu döneminin çeşitli aşamalarının analiz edilmesi sürecinde, her iki ülkenin milli ekonomilerin imkân ve ihtiyaçlarıyla ve her bir ülkede pek sık olarak iç siyasi durumun etkisinde bulunan dış siyasi temaslarının durumuyla ifadesini bulan iki temel faktörle sıkı bir karşılıklı bağlantı içinde değerlendirmek suretiyle, ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin oluşumuna sistematik bir yaklaşımı idame ettirmeye çaba harcanmıştır. Türkiye ve Rusya'nın birbirlerine karşı ticaret politikalarının oluşumunu etkileyen ve böylece doğrudan veya dolaylı olarak ikili ticaretin ana parametrelerini etkileyen faktörlerin araştırılmasına öncelikli olarak önem verilmiştir. Doğal olarak, bu çalışmanın son derece karmaşık bir içyapısı ve nispeten büyük hacmi bu yaklaşımın kaçınılmaz bir sonucu olmuştur.

Ele alınan 500 yıllık zaman kesiti çerçevesinde XX. yüzyılın ikinci yarısındaki olayların ve fenomenlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesine özen gösterilmiştir. Çünkü temellerinde XXI. yüzyıldaki ikili iş birliğinin ana mekanizmaları ve ticarisiyasi araçları da dâhil olmak üzere Türk-Rus ticari-ekonomik ilişkilerinin söz konusu sisteminin temel özellikleri bilhassa bu dönemde oluşmuştur. Bu arada, son yılların ticari-siyasi gelişmelerinin kapsamlı bir analizi, bu sistemin ana unsurlarının daha uzun bir süre başarılı bir şekilde işleyişini sürdüreceği yönünde bir sonuç çıkarmamıza imkân sağlamaktadır.

Mevcut aşamada, ticari ve ekonomik ilişkilerin durumunun ve eğilimlerinin incelenmesinin yanı sıra, bu çalışmanın en önemli hedeflerinden biri de iki ülke yönetim mercileri için ikili ilişkilerin daha da geliştirilmesi konusunda koşulların oluşturulması için tavsiyelerin hazırlanması ve aynı şekilde, karşılıklı faydaya dayalı ticari-ekonomik ilişkilerin süratli bir şekilde gelişmesinin ve her iki ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesi için önemlerinin artmasının ikili siyasi ilişkilerin istikrarının ve gerek iki ülke yönetimleri düzeyinde, gerekse bunların halkları arasında karşılıklı güven ve iyi niyetli yaklaşımların güçlendirilmesinin en iyi teminatı olduğu yönündeki esas çıkarımın dayanağının oluşturulmasıdır.

Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin durumunun ve çağdaş gelişme eğilimlerinin nitelik analizi için, dış

ekonomik ilişkiler manzumesini oluşturan bütün ilişkiler yelpazesini ele almak gerekmektedir. Ortaya çıkan uygulamalara uygun olarak, bu ilişkilere pek sık olarak mal ve hizmetlerin ihracatı ve ithalatı, ulaştırma, lojistik, nakliyat ve gümrük hizmetleri, bankacılık, finans, döviz-kredi ve sigorta işlemleri, sermaye dolaşımı, yatırım ve kalkınma projeleri, turizm, iş gücü dolaşımı, sergi ve fuarcılık faaliyeti, üretim iş birliği, bilimsel-teknik çalışma sonuçların mübadelesi, dış ekonomik kuruluşların faaliyetleri, global problemlerin çözümünde ticari işbirlikleri vb. dahil edilmektedir. Bu araştırma çerçevesinde, ticari ve ekonomik ilişkilerin temel biçimleri Türk-Rus ilişkileri için önem ve önceliklerine göre gruplandırılmıştır. Bunların önem derecesi daha önde olanları ise ayrıntılı olarak incelenmişlerdir.

Yaklaşım Tarzındaki Yenilik

Araştırılmış kaynakların genel analizini özetlemek gerekirse; Türk-Rus ticari ve ekonomik ilişkileri konusu gerek Rus gerekse biraz daha az sayıda olmakla birlikte Türk müelliflerin eserlerine geniş ölçüde yansımıştır. Bu arada, yukarıdaki belirtilen kaynak analizlerinden anlaşıldığı üzere bunlar konuyu farklı bakış açılarından ele almak suretiyle, farklı dönemleri kapsamış ve daha çok da birbirinden farklı somut sorunların incelenmesine odaklanmışlardır. Rusya'da daha erken dönemlerde Türkiye ve Türk-Rus savaşları hakkında, bunların askeri ve diplomatik veçheleri hakkında ve Pan-Avrupa uluslararası sorunu olarak “Şark meselesi” hakkında geniş bir bilimsel literatür oluşturulmuştur.

Bu arada, Avrupa'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarından önemli bir bilgi akışı olduğu görülmektedir. Bu bilgilerin ortak yönelimi ise komşu ülkeyi bilimsel olarak değerlendirmek değil; aksine, onu karalamak, olumsuz yönlerini vurgulamak ve onun zayıflığını göstermek olmuştur. Rus oryantalist V.V. Bartold'un belirttiği gibi, “Doğunun komşusu olan Rusya, Doğu hakkında doğrudan bilgi alma yerine, Doğu hakkındaki kötü Batılı kitapları okumayı

tercih etmiştir."¹ Bir bütün olarak dünya tarihi hakkında konuşacak olursak, böylesine bir olumsuz yaklaşım, oldukça yaygındır. Ülkelerin her birinde, sadece “kendilerinin” kahramanlıklarının yüceltilmesiyle değil, aynı zamanda “kendinden olmayanları” düşmanca betimleyerek kuşaktan kuşağa bu yönlü kara propaganda aktarılmaktadır. Bununla birlikte, münhasıran komutanlarının hünerlerini, ordularının harekâtlarını, savaş ve zaferleri betimleyen böylesine bir yaklaşım, en azından günümüzde daha derin bir profesyonellik ve detaylı bir yaklaşımla düzeltilmelidir. Belki de böyle bir yaklaşım o kadar çarpıcı olmayan, ancak, ticari ve sıradan insani ilişkilerin karşılıklı olarak incelenmesine konu olan karşılıklı temasların çok daha uzun süren dönemlerini ortaya koyacaktır.

Doğal olarak, zaman içinde iki ülkenin yakınlığı, kendi tarihi deneyimleri, bir imparatorluktan diğer imparatorluğun tebaasına geçen halklarla temaslar ve devletlerarası ilişkilerin gelişmesi, Rusya’da güney komşusu hakkında daha objektif bilgilerin birikmesine katkıda bulunmuştur. Bu şekilde, XVIII. yüzyılın başından itibaren Türkçe öğrenmek üzere İstanbul’daki Rusya Büyükelçiliğine stajyerler gönderilmiş, XIX. yüzyılın başından itibaren ise Şarkiyat çalışmaları, Rusya Bilimler Akademisi’ndeki eğitim branşları arasına dâhil edilmiştir. Önce Kazan ve daha sonra St. Petersburg üniversitelerinde Türk Dili dersi verilmeye başlanmıştır. Bu arada, bilimsel araştırmalar yapmak üzere yeni kadrolar da yetiştirilmiştir. İleride, bütün bunlar hem Rus nüfusun Türkiye halkına karşı önemli ölçüde daha iyi niyetli yaklaşımının oluşumunu sağlamıştır, hem de Rusya’da Türkoloji’nin daha üst bir bilimsel ve profesyonel düzeye çıkmasını sağlamıştır. Türkiye’de benzer bir yaklaşımın hem idari elitler hem de yerel nüfus arasında baskın olması karakteristik bir özelliktir. Komplike bir tarihi mirasın, ikili dostluk ilişkilerinin gelişimine engel olmaması gerektiği orada iyi bir şekilde idrak edilmiştir ve hatta kuzey komşusuyla savaşlara ilişkin nefret söylemi içeren materyaller okul müfredatlarından çıkarılmıştır.

Yukarıdakilerle bağlantılı olarak, her şeyden önce işbu araştırmada incelenen diğer kaynakların çoğuyla kıyaslandığında ilk başta ele alınan soruna sistematik,

¹ Vasiliy Vladimiroviç Bartold, **Avrupa ve Rusya’da Şarkın Araştırılması Tarihi (История изучения Востока в Европе и России // Сочинения)**, C. IX. Sf. 482.

bütüncül bir yaklaşım sağlanması ve konunun bütün ve çok yönlü olarak tahlil edilmesi hedefinin konulduğunu vurgulamak gerekir. Bu amaç doğrultusunda, ilk olarak, ikili ilişkilerin “hacimsel” tasvirini yeniden yaratma girişiminde ve bunların tarihi; jeopolitik veçhe de dâhil olmak suretiyle siyasi, istatistiki, sektörel, yapısal ve işlevsel olmak üzere farklı bakış açılarından ele almak suretiyle multidisipliner niteliklerini gösterme girişiminde bulunulmuştur. Bu suretle, çalışmanın metodolojik temeli, her şeyden önce tarihsel ve politolojik analizi bünyesinde barındıran disiplinler arası bir yaklaşımdır. Ele alınan konunun analizi sırasında müellif öncelikle devletlerin ve ittifaklarının uluslararası ilişkilerde hâkim rolü hakkındaki hükümleriyle ve “güç dengesi”, “ulusal çıkarlar”, “erk” vb. gibi temel kategorileriyle politik gerçekçilik teorisinin temellerine dayanmıştır.

Her bir devletin ana görevi, ulusal çıkarları sürdürmek, kendi güvenliğini sağlamak ve dünya sahnesinde statükosunu korumaktır. Doğal olarak, uluslararası gerçeklik, karşımıza devletlerin ve sair uluslararası aktörlerin davranışlarına belirleyici etki yapan bütün bağlantıları ve ilişkileriyle birlik içinde bütüncül bir sistem olarak çıkmaktadır.

Politik gerçekçilik teorisinin güvenilir ve denenmiş yaklaşımlarından uzaklaşmak suretiyle müellif (G.S. Kvaşa) sözde “Teorik Tarihi”ni araç olarak da kendi çıkarım ve sonuçlarını doğrulamak için kullanmayı denemiştir. Bu tarih ise devleti, tarihi sürecin ana ve tek öznesi ve temelinde döngüsel doğası bulunan temel itici gücü olarak tayin etmekle birlikte, “siyasi”, “ekonomik” ve “ideolojik” olmak üzere on ikişer yıl süren ve gelişiminde bir dizi tekrar eden aşamalardan geçen halkın enerjisinin varlığını kabul etmektedir.² En büyükleri olsa dahi siyasi liderler bile ya sadece bu iradeyi gösteriyorlar ya da aksine bunun tersine gidiyorlar. Dolayısıyla bu liderler kendi eylemlerinde başarılı olmak istiyorlarsa, halkın açıkça ifadesini bulmamış bu iradesine uymak zorundadırlar ve bunu uymazlarsa (yani, politikaları ve

² Grigoriy Semyonoviç Kvaşa, «Принципы истории. Россия: от Востока через Империю к Западу». — Moskova: «Поколение», 2006. — ISBN 5-9763-0009-X, Grigoriy Semyonoviç Kvaşa, «Принципы истории». — Moskova: «Астрель», 2001. — ISBN 5-17-006898-0, Grigoriy Semyonoviç Kvaşa, V. Kurlyandskiy, «Рождение и гибель цивилизаций». — Москва: «РИПОЛ классик», 2004. — ISBN 5-7905-2063-4, «Теория войн» .

eylemleriyle halkın ve ülkenin içinde bulunduğu aşamaya dâhil olmazlarsa) sonunda yenilmeye mahkûmdurlar.

Bu çalışmada Türkiye'nin dış politika ve dış ekonomik rotasının evrimini ortaya koyma fırsatını sağlayan tarihsel-dinamik yaklaşım kullanılmakta ve aynı şekilde çağdaş uluslararası ilişkilerin yeni gerçeklikleri ışığında ele alınan konuyu analiz etme imkânı veren sosyolojik yaklaşım kullanılmaktadır. Ayrıca, uluslararası ilişkilerdeki sorunlar hakkında önemli bilgiler elde edilmesini sağlayan “gözlem yöntemi”; farklı ülkelerdeki, bölgelerdeki ve bir bütün olarak dünyadaki siyasi durumun gelişiminin ana yönlerini belirlemek amacıyla uluslararası arenadaki olayların dinamiklerini izlemeye dayanan “olay analizi” yöntemi ve aynı şekilde “senaryo” yöntemi kullanılmıştır. Resmî belgelerin, periyodik yayınların, bilgilendirici-analitik materyallerin (bu cümle de dâhil olmak üzere internetten alınan materyallerin) incelenmesinde karşılaştırmalı analiz ve içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır.

Bu anlamda üstlenilen vazife çerçevesindeki bu yöntem ve yaklaşımlar, her iki ülkenin dış ticaretteki iş birliğini farklı açılardan ele almaktan hareket etmektedir. Türkiye ve Rusya arasındaki dış ekonomik ilişkiler konusunda yapılan çalışmaların önemli bir bölümünde kullanılan metodolojik yaklaşımlara ilişkin olarak, sürdürülen bilimsel yeniliğe özgü emareler, bazılarının kendiliğinden sahip olduğu belirli araç ve yöntemler vasıtasıyla somutlaştırılmıştır. Bazı durumlarda, önerilen araçlar sadece somut Türk-Rus ilişkilerini inceleme çerçevesinde değil, aynı zamanda bir bütün olarak ikili ilişkilerin analizi kesitinde ele alınan uluslararası ticari ve ekonomik ilişkilerin araştırılması konusunda da daha geniş anlamda bilimsel yenilik kriterini karşılamaktadırlar.

Bu çalışmada kullanılan söz konusu enstrümanlara aşağıdakiler bilhassa dahil edilebilir:

- İkili Türk-Rus dış ekonomik ilişkilerinin düzenli bir vasıf kazandıkları dönemden başlayarak XXI. yüzyıla kadarki bütün tarihine retrospektif bakış; İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin vasıf ve dinamiklerinin, ikili siyasal ilişkilerin düzeyi ve vasfıyla yakından bir ilişki içinde incelenmesi ve

aynı şekilde uluslararası durumun ve farklı farklı yabancı ülkelerin dış politika pozisyonlarının ticari ve ekonomik iş birliğine etkilerinin incelenmesi;

- Ne zaman siyasi niyetlerin dış ekonomik yaklaşımlara baskın geldiği ve ne zaman ekonomik çıkarların dış politikada şu veya bu adımlar için temel oluşturduğunu yeteri kadar hassas bir şekilde belirleme imkânıyla birlikte, ikili siyasi ve ekonomik ilişkilerin ve şu veya bu tarihi dönemlere özgü olan önceliklerin paralel bir inceleme temelinde değerlendirilmesi;
- İkili ticari ve ekonomik ilişkiler alanında ticaret politikası oluşturma ve karar alma sırasında nesnel ve öznel faktörlerin etkisini değerlendirme girişimi;
- Yukarıda belirtilen araştırma araçlarının kullanılması ile elde edilen sonuçlar temelinde ve bunlar dikkate alınarak, gerek (dış ekonomik ilişkiler açısından) önemli endojen faktörlere, gerekse egzojen faktörlere dayanan ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişimini kendine özgü olarak dönemleme yönteminin geliştirilmesi;
- Hem ulusal kalkınma hedeflerini gerçekleştirme bakımından, hem de safi ticari çıkar elde etmek bakımından ekonomik (ve bazı durumlarda siyasi) etkinlik kriterlerine göre çeşitli ticari ve ekonomik ilişkilerin ve ayrı ayrı (sistem kurucu) iş birliği projelerinin ele alınması ve değerlendirilmesi.
- Önerilen yaklaşımın artıları arasına, ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesinde belirli kuralsallıkları vurgulamak ve bu temelde sair faktörler de göz önünde bulundurulmak suretiyle bu ilişkilerin geleceğe yönelik olarak gelişme tahminini yapma; ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin iniş-çıkışlarını azaltma ve gelişimini hızlandırma yönünde somut çözümler önerme; kendi başına karşılıklı anlayışın derinleşmesi ve dolayısıyla karşılıklı güvenin arttırılması yönünde belirli bir adım teşkil eden ve ilgili Türk okurlara Türk-Rus iş birliğinin motif, vasıf ve sonuçlarını Rus tarafının bakış açısından

değerlendirme imkânını verme çabalarını dâhil edebiliriz. Bunların haricinde, yukarıda da belirtildiği gibi, araştırma sürecinde üç dilde farklı vasıfta çok çeşitli materyal, belge ve kaynaklar kullanılmıştır. Bunların kapsam ölçeği bakımından bu çalışma aynı zamanda müstesna bir çalışma olarak nitelendirilebilir.

Araştırmanın neticelerine göre yapılan ana çıkarım, günümüz dünyasında milli vazifelerin çözüme kavuşturulmasına önemli katkılar sağlayan gelişmiş ve çeşitlendirilmiş ikili ticari-ekonomik ilişkilerin bulunması, iki ülke arasında siyasi ilişkilerin istikrarının en güvenilir teminatı olduğu yönündeki çıkarımdır. Tabii ki tek başına böylesi bir çıkarım yeni bir şey değildir; ancak bilhassa iyi komşuluk ve iş birliği yönünde uzun ve zorlu bir yol aşan Türkiye ve Rusya arasındaki karşılıklı ilişkiler çerçevesinde son derece önemlidir. Kesin kanıtlar temelinde oluşturulan bu çıkarım, aynı zamanda iki ülkenin yönetimlerine, karşılıklı ilişkilerin temelini çimentosu olarak ikili ticaret ve ekonomik iş birliğini geliştirmeye devam etme gereğine dikkatin çekilmesi çağrısıdır. Çünkü günümüzün türbölanslı dünyasında uzun vadeli perspektifte Türk-Rus partnerliğini kurma görevi henüz nihai olarak yerine getirilmiş sayılamaz.

Kullanılan Kaynaklara Genel Bakış

Çalışmanın konusu, amacı ve hedefleri, belirlenen sorunun kapsamlı bir analizine imkân veren kaynakların seçimini de belirlemiştir. Çalışma sürecinde Rusça, İngilizce ve Türkçe olarak yayımlanmış kaynaklar kullanılmıştır. Kaynakların sınıflandırılması; menşei ve biçim birliği ile içerik ve kullanım amacı ortaklığı ilkesine dayanmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada kullanılan aşağıdaki ana kaynak grupları değerlendirilmiştir.

İlk kaynak grubu belgesel vasıflı materyallerden oluşmaktadır. Bunlar, Türkiye ve Rusya Cumhurbaşkanları, başbakanları, dışişleri bakanları olmak üzere iki ülkenin resmi görevlilerinin özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesinden sonraki işbu çalışmanın esas araştırma konusunu teşkil eden dönemde

yaptıkları konuşmalar, hitaplar, açıklamalar ve röportajlar ile basın toplantılarına ait tutanaklarını kapsar.

Resmî web sitelerinde ve özellikle Dışişleri Bakanlığı'nın web sitesinde ve çeşitli kitle iletişim araçlarında yayınlanan dış politika konularında resmi yetkililerin açıklamaları yerine göre birkaç alana ayrılabilir. Bunlar:

- Temel dış politika ilkelerinin açıklandığı stratejik vasıflı olanlar;
- Gündemi oluşturmak ve belirli bir sorunun çerçevesini açıklığa kavuşturmak için kullanılan kavramsal olanlar;
- Her bir ülkenin dış politikasının belirli somut konularını açıklayan pratik açıklamalar.

Bu grubun kaynaklarına, resmi kaynaklardan alınan diğer belge ve materyaller de dahil edilebilir: Bunlar beyanatlara, yorumlar, bildiriler vb.'dir.

Rusya (SSCB) ve Türkiye'nin resmi mercilerinin (Hükümet, Dışişleri Bakanlığı, ekonomik kalkınma ve yabancı ülkelerle ekonomik iş birliğinden, savunmadan, beşeri iş birliğinden vb. sorumlu bakanlıklar ve kurumlar, iki ülkenin büyükelçilikleri ve diğer kuruluşlarının) beyanatlara, yorumlara, bildirileri vb.; ikili belgeler- antlaşmalar, anlaşmalar, protokoller, mutabakat zabıtları vb. ve bunların taslakları; Rusya'nın (SSCB) ve Türkiye'nin istatistiksel, ekonomik, gümrük, sınır ve diğer organlarının resmi istatistiksel materyalleri, incelemeleri ve değerlendirmeleri; bazı parti belgelerinden alıntılar; arşiv belgelerinden elde edilmiş derlemelerdir.

Kaynakların ikinci grubu Rusça ve Türkçe basılı ve elektronik süreli yayınlardan ve internet kaynaklarından (makaleler ve değerlendirmelerden) oluşmaktadır. Ayrıca (AB, Kazakistan, Belarus, Ermenistan, Azerbaycan gibi) diğer ülkelerin bazı internet kaynaklarının Rusça, İngilizce veya Azerbaycan Türkçesi'nde sunulan materyalleri kullanılmıştır. İnternet yayınlarının çok fazla güvenilir olmadığı göz önünde bulundurularak bunlar bilgilerinin güvenilir görüldüğü ve umumiyetle yazarın genel görüşüne uygun düştüğü ya da diğer kaynaklarla teyit edilmeleri durumunda kullanılmışlardır.

Üçüncü kaynak grubu tarih, siyaset bilimi, dünya ekonomisi, emtia piyasaları, dış ekonomik ilişkiler üzerine teorik ve metodolojik çalışmalardan oluşmaktadır. Bu materyaller, işbu çalışmanın teorik ve metodolojik temelini oluşturmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinden, bu kaynak grubuna, Ahmet Davutoğlu'nun bilimsel çalışmalarını ve her şeyden önce aşağıda ilgili bölümde bahsedilecek olan Türkiye'nin dış politikasına ilkesel olarak yeni bir konsept önerdiği "Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu"³ adlı monografisi dahil edilmelidir.

Ahmet Davutoğlu'nun ortaya koyduğu konsept, kitabın yayımlanmasından bir yıl sonra iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin yönetimine güçlü bir etki yapmıştır. Davutoğlu, Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın baş müşaviri, özel görevlerden sorumlu büyükelçi, ardından dışişleri bakanı (2009) ve başbakan olmuştur. Monografide yer alan hükümler, Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin en yüksek yönetim organlarının temel belgelerinde yansımaları bulmuştur. Ahmet Davutoğlu aynı zamanda uluslararası ilişkiler ve Türkiye'nin dünya siyasetindeki yeri konusunda Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanan çok sayıda makalenin de yazarıdır. Sıralanan gerekçelerle bu çalışmada, Davutoğlu'nun dışişleri bakanı olarak görev yaptığı dönemde yazdığı "Türk Dış Politikası Vizyonu: 2007 Değerlendirmesi", "Türk Dış Politikasının İlkeleri ve Bölgesel Siyasi Yapılanma" ve Yeni Dönemde Sıfır Sorun Politikası" gibi makaleler de kullanılmıştır.

Diğer bir kaynak grubunu, aşağıda belirtilen temel alanlarda, çoğunlukla Sovyet ve Rus yazarların bilimsel ve bilimsel-popüler eserlerini oluşturmaktadır: Türkiye ve Rusya'nın (SSCB'nin) tarih, iç ve dış politika, ekonomi, dış ekonomik ilişkiler konularında, ekonomik iş birliğinin farklı alanlarında ve farklı emtia piyasaları konusunda; Türk-Rus ilişkilerinin çeşitli yönlerini anlatan tarih çalışmaları ve aynı şekilde ve üçüncü ülkelerin tarihi konusunda çalışmalar ve Türk-Rus ilişkilerine şu veya bu ölçüde etki etmiş olmaları veya etki edebilecek durumda olmaları halinde Türkiye ve Rusya'nın üçüncü ülkelerle olan ilişkileri konusunda;

³ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, İstanbul, 2012. – sf. 584

- Beşerî ilişkiler, milli ve dini politikalar konusunda ve Türk-Rus ilişkilerinin durumuna etki eden sair konularda;
- Türkiye ve Rusya'nın farklı bölgelerinin tarihi ve ekonomisi konusunda;
- Türk-Rus ilişkilerine doğrudan veya dolaylı olarak etki etmiş olan dünya tarihinin farklı konularında.

Bu kaynak grubuna, Türkiye-Rusya ilişkileri üzerine bilimsel ve bilimsel-pratik konferansların materyallerinin yanı sıra ele alınan konunun farklı yönlerine değinen ansiklopedik ve referans yayınlar (elektronik olanlar da) dâhildir. Böylelikle, başta Türk kaynakları olmak üzere yabancı kaynakların ve aynı şekilde Rus belgesel kaynaklarının Türkiye'nin iç politik durumu ve dış politika çizgisine, günümüzde ve önceki dönemlerde ülke ekonomisinin gelişimi ve dış ekonomik ilişkilerine ithaf olunan bilimsel literatürün bütüncül bir analizi bize farklı dönemlerde Türk-Rus (Sovyet) ticari ve ekonomik ilişkilerinin bina edildiği bu temellerin objektif bir değerlendirmesini yapmamızı sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: RUSYA TÜRKİYE ARASINDAKİ TARİHİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİN GELİŞİMİNE ETKİ EDEN TEMEL FAKTÖRLER

1.1. Türk-Rus Siyasi ve Ekonomik İlişkilerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşüne Kadar Olan Döneme Genel Bir Bakış

Moskova Knezliği ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki siyasi ilişkilerin ilkeleri III. Ivan (1462-1505) döneminde yasal temele oturmuştur. Rus Türkolojisinde, iki ülke arasındaki resmi diplomatik ilişkilerin genellikle 1492'de başladığı ve 1497'den itibaren nispeten düzenli diplomatik (elçilik) temaslarına başladığı kabul edilmektedir.⁴ Tarihçiler, deniz ticareti hususunda tüccarlardan gelen bazı şikâyetlerin iletilmesi amacıyla Osmanlı Sultanı II. Beyazıt ve III. Ivan tarafından, 30 Ağustos 1492'de karşılıklı olarak elçi tayin edilmesini Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin başlangıcı olarak kabul etmektedirler.⁵

İkili ilişkilerin ilk aşamasında, Rusya, Osmanlı karşıtı ittifaklara katılmamıştır. VI. (Korkunç) Ivan Döneminde Altın Ordu'nun bakiyeleri olan Kazan ve Astrahan Hanlıkları fethedilse de Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde olan Kırım Hanlığı'na karşı bir saldırıya girişmemiştir. Zira böyle bir saldırı Rusya'yı doğrudan Osmanlı İmparatorluğu ile karşı karşıya bırakacaktır.⁶

XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya, güney sınırlarında sadece savunmada bulunmuş; bu dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiler ticaret temelinde şekillenmiştir. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya, ülke sınırlarının genişlemesine ve özellikle Ukrayna'nın Rus Devleti'nin egemenliğine girmesi ile sonuçlanan yayılmacı bir dış politika izlemiştir.⁷ Bogdan Khmel'nitsky ve Pereyas-

⁴ İgor Borisoviç Grekov, **Московско-польский договор 1686 г. о Союзе и «Вечном мире»** // **Sovetskoye Slavyanovedeniye № 3**. M., 1987. Sf. 27-43.

⁵ Mihail Serafimoviç Meyer, **Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса**. M., 1991. Sf. 50. ³ a.g.e. sf. 50.

⁶ Andrey Lyzlov, **Скифская история**. M., 1996. sf. 16.

⁷ a.g.e. sf. 56

lavskaya Rada'nın Rus-Ukrayna ittifakı ile ilgili önerisini kabul eden Rusya, komşuları olan Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun muhalefetiyle karşı karşıya gelmiş; yeni alanlar üzerinde onlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Rusya ile Osmanlı toprakları arasında ilk ortak sınırın bu dönemde ortaya çıktığı görülmektedir.⁸ Bu bağlamda, Karadeniz “bozkır”ları olarak adlandırılan geniş toprakların yanı sıra Balkanlar ve Doğu Avrupa'nın önemli bir kısmının ya hiçbir devletin parçası olmayan ya da hâkim güçlere karşı koyamayan çok zayıf devletlerin kesişme noktaları olduğu belirtilmelidir.⁹ Neredeyse beş yüzyıldır, bu topraklar, Polonya, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İsveç arasında kontrolü ele almak için verilen sürekli bir mücadele alanı olmuştur. Tarih boyunca hiçbir hâkim gücün yönetimine geçememiş bu bölgeler, büyük güçler arasında sürekli bir “engel” teşkil etmiştir. Dahası, çoğu zaman bu alanlarda hüküm sürenlerin eylemleri hâkim güçler arasında yeni çatışmaların sebebi olmuştur.¹⁰ O dönemden itibaren Rus ve Osmanlı arasında dokuz savaşa sebep olan ebedî çatışmanın temelini oluşturan yeni bir dönem başlamıştır. Fakat bu savaşlar, sadece bu iki imparatorluk arasındaki uzlaşmaz çatışmalardan kaynaklanmamıştır.¹¹

Çatışmaların çoğunluğu Pan-Avrupa çatışmalarının ve Avrupa'nın diplomatik entrikalarının sonucudur. Her ne kadar XVII.-XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türk-Rus ilişkilerinde sadece kanlı savaşlar yaşansa da iki devlet arasındaki ticari ilişkiler de oldukça gelişmiştir.¹² XVIII-XIX yüzyıllarda ise Rusya ve Osmanlı arasında daha sıklıkla savaşlar yaşanmıştır.

II. Katerina dönemi (1762-1796) öncesinde ve başlangıcında Türk-Rus ticareti, ağırlıklı olarak Karadeniz ve Azak Denizi üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Rus tüccarlar, deri, kürk, demir, keten bez, tereyağı, kenevir, halat satarken; Kuban ve

⁸ Mustafa Öztürk, *Рассмотрение советской помощи Анкаре в 1920—1922 гг. на основе турецких исторических источников*, *Nauçniye problemi gumanitarnih issledovaniy*.

⁹ № 5. sf. 69-76

¹⁰ Mihail Serafimoviç Meyer, *a.g.e.* sf. 58

¹¹ *a.g.e.* sf. 100

¹² *a.g.e.* sf. 116

Kırım Tatarları ise Rum şarapları, meyveler, bitkisel yağ, pamuk, pirinç ticareti yapmakta ve bu ticaret çoğunlukla Çerkassı şehrinde gerçekleşmekteydi.

İki ülke arasındaki ticaretin yasal temeli 1739'da imzalanan Belgrad Sözleşmesi olmuştur. Bu anlaşmanın 9. maddesinde, Bab-ı Ali tarafından Rus tacirlere Avrupalı tacirlere tanınan hak ve ayrıcalıklar tanınmıştır.¹³ Bununla birlikte, Karadeniz'de yapılacak ticarete sadece Türk tebaasına ait gemilerle nakliyyeye izin verilmiştir. 1740'larda ticari ilişkilerin daha da gelişmesi için, Türk mallarının Rusya'nın en büyük fuarına ulaşmasına kolaylık sağlamak amacıyla Taganrog yakınlarında bir "karantina evinin" kurulmasına karar verilmiştir.¹⁴

Rus uzmanlarına göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Azak ve Karadeniz Bölgesi ciddi bir ekonomik arena olmuştur. Karadeniz havzasındaki ticaretin gelişmesi sayesinde Rusya'nın Novorossiysk ve Kırım bölgelerinde ekonomik açıdan önemli gelişmeler yaşanmıştır. Rus ticaret pazarı hem Osmanlı İmparatorluğu için geniş bir pazar olmuş hem bölge hem de nüfus açısından, Avrupa, Asya ve Afrika ticaret yollarının en önemli kesişim merkezi konumuna gelmiştir.¹⁵

1774 yılında Küçük-Kaynarca Anlaşması ile Rus gemilerinin Türk sularında serbestçe gezinme hakkı elde etmesi Türk-Rus ticaretinin gelişimini etkileyen önemli ikinci itici güç olmuştur.¹⁶ Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun komşularıyla güçlü ve güvenli ticaret ilişkileri kurmakla çok ilgileniyordu¹⁷. Bu arada, bir yandan, doğal coğrafi koşullar, etnik ve mezhepsel yakınlık da dahil olmak üzere, Rusya'nın güneyinde uzun bir süredir oluşmuş olan takas geleneği, diğer yandan Rumeli ve Tuna Beylikleri, Rusya hükümetinin ve ticaret çevrelerinin öncelikli dikkatini bu alanlara yöneltmiştir.¹⁸ Bu, hem Rusya'nın dış politikasının bağımsız bir "Balkan" yönünün

¹³ a.g.e. sf. 108

¹⁴ a.g.e. sf. 108

¹⁵ Vladimir Ivanoviç Savva, **О посольском приказе в XVI в. Вып. 1. Харьков, 1917 (по книге Миллера А.Ф. «Краткая история Турции». М., 1948. sf. 31**

¹⁶ Mihail Serafimoviç Meyer, a.g.e. sf. 142

¹⁷ a.g.e. sf. 106

¹⁸ a.g.e. sf. 160

oluşumuna hem de bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu ile olan dış ekonomik ilişkileri bağlamında Rusya ticaretinin coğrafi yönelimine yansımıştır.¹⁹

1779 yılında imzalanan Aynalıkavak Antlaşması, özellikle, Rusya ile Osmanlı arasındaki ticaretin yasal zemininde yeni bir adım olmuştur. Antlaşmayla, özellikle Rus ticaret gemilerinin tonajları belirlenmiş, Rus gemilerinde mürettebat olarak Osmanlı tebaasından olan kişilerin (özellikle Yunan ve Bulgar asıllıların) istihdam edilmesi için kurallar kesinleştirilmiştir. Antlaşma çerçevesinde Rusya'nın inisiyatifinde bir posta sisteminin geliştirmesi için adımlar atılmıştır. Bender, Yaş, Bükreş şehirleri aracılığıyla yeni bir ticaret yolu kurulmuş; Kerç, Herson ve daha sonra diğer bazı şehirlerde Osmanlı'nın Avrupa ile ticaretini gerçekleştirebilmesi için banka şubeleri açılmıştır.²⁰

10 Haziran 1783'te Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi sonucu gerçekleşen diplomatik zirvede, Bab-ı Ali'nin teklifi ile iki ülke arasında İstanbul'da akdedilmiş olan Ticaret Antlaşması, 1846'ya kadar tadilatları ve ilaveleriyle birlikte yürürlükte kalmıştır.²¹ Rus diplomatların, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya ile karşılıklı yarar sağlayan ticari ilişkiler üzerinden yönlendirmeye çalışmaları karakteristik bir durumdur.²² Bununla birlikte, resmi anlaşmaların varlığına rağmen, tüccarların ve sanayicilerin Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapmaları sırasında karşılaştıkları zorluklardan bahsetmekte fayda vardır. Rusya için Türk pazarlarında Avrupa devletlerinin malları ile rekabet artmıştır.²³ Kendi ticaret filosuna sahip olmayan Rusya, Karadeniz'de Osmanlı bayrağı altında seyreden, ancak esas olarak Yunan sahiplerine ait olan gemileri kiralamak zorunda kalmış ve bu da Rus mallarının piyasadaki fiyatında önemli bir artışa yol açmıştır. Rus uzmanların belirttiğine göre XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya ile Osmanlı arasındaki ticari ilişkiler gün

¹⁹ Svetlana Filipovna Oreškova, **Причерноморье как зона геополитического разграничения двух империй (XV-XVIII вв.) // Востоковедение и африканистика в университетах Санкт-Петербурга, России и Европы. Международная научная конференция. Доклады и материалы.** СПб., 2007. sf. 238-257.

²⁰ Andrey Lyzlov, **a.g.e.** sf. 63.

²¹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **Россия – Турция: 500 лет беспокойного соседства.** М., 2017. sf. 69

²² **a.g.e.** sf. 78

²³ Svetlana Filipovna Oreškova, **a.g.e.** sf. 238-257.

geçtikçe artmıştır. “Rus Devlet İstatistik Belgeleri” 1818 yılında “Karadeniz’de ticaretin 40 yıldan az bir sürede neredeyse 50 kat arttığını göstermektedir”.²⁴

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde XIX. yüzyılın başlarında Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu’na ihracatının ana kalemleri endüstriyel ürünlerdi: “inşaat demiri”, bakır levhalar, tel, çelik, dökme demir, kazanlar, çapalar, çiviler, testereler, baltalar, at nalı vb. 1774’ten sonra ve XIX. yüzyılın ilk on yılına kadar Rus demiri, Rumeli pazarlarında İngiliz demirinin yerini almıştır. O yıllarda demir ve demir ürünleri, Rusya’nın Türkiye’ye toplam ihracatının yıldan yıla değişmekle birlikte üçte biri ile dörtte biri kadarını oluşturmaktaydı.²⁵

Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu’na yaptığı ihracatın ikinci önemli ürünü buğdaydı. İstanbul’un Rus buğdayına olan ihtiyacı o kadar fazlaydı ki; 1806-1812 Türk-Rus savaşı sırasında bile buğday alımları durmamıştır.

XIX. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarına kadar Rusya, Osmanlı’dan sığır, at, deri, yün, tütün, şarap, zeytinyağı, kuru üzüm, badem, bal, balmumu, hurma, incir, meşe safrasından elde edilen ve bir metalin has olup olmadığını anlamakta kullanılan mürekkep, ham ve bükülmüş ipek, ipek ağırlıklı pamuklu kumaşlar, halılar, kermes (doğal boya), buhur, afyon, safran ve defneyaprağı ithal ediyordu.²⁶

Osmanlı’nın Rusya’ya yaptığı ihracatın önemli bir kısmı, Hindistan, İran ve bazı Arap vilayetlerden temin edilen mallardan oluşmaktaydı. 1802 yılı tarifesinde, Rusya Türkiye’den 500’den fazla kalem mal satın almaktaydı.²⁷ Osmanlı İmparatorluğu’nda da Rus mallarının satıldığı bölgeler genişlemekteydi. Mallar,

²⁴ a.g.e. sf. 238-257.

²⁵ İ. Ivanenko, **Россия и Турция. Торговля, дипломатия, сотрудничество.** <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/posts/2016/10/29/rossiya-i-turtsiya-torgovlya-diplomatiyasotrudnichestvo.html>

²⁶ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **Внешнеполитический процесс. Сравнительный анализ.** М., 2012. sf. 32-33

²⁷ a.g.e. sf. 32-33

sadece İstanbul, Rumeli ve Anadolu'da değil, Levant boyunca Suriye, Lübnan, Filistin, Irak ve Mısır'da da satılıyordu.²⁸

Yukarıda belirtildiği gibi, kendi ticaret filosu olmayan Rusya, başlangıçta Karadeniz'de, çoğunlukla Rumlara ait olan Osmanlı bayrağı altında yelken açan küçük gemileri kiralamıştır. ²⁹ Rus yetkilileri tarafından Karadeniz'deki ticaret filosunun geliştirilmesinin teşvik edilmesiyle birlikte Rus bayrağı altındaki gemi sayısında da kademeli bir artış yaşanmıştır. 1784'te %12-14, 1804'te ise %31-32 oranında artışla birlikte XIX. yüzyılın başlarında Rus ticaret gemilerinin sayısı, Türk gemilerinin sayısını aşmıştır. ³⁰ Böylece 1774-1812 döneminde Türk-Rus ticareti ağırlıklı olarak Karadeniz merkezli gelişmiştir. Böylelikle ticaret Osmanlı İmparatorluğu için de ekonomik olarak çok daha gelişmiş ve Rusya ile yapılan ticaretin önemi son derece artmıştır. Kırım'ın Rusya'ya geçmesiyle birlikte (1783), bölgedeki ekonomik ilişkiler güçlenip genişlemiştir. ³¹ Karadeniz ve Balkan toprakları, bu dönemde Türk-Rus ticaretinin ana bağlantı noktasını oluşturmuştur.³²

XVIII. yüzyılda (Napolyon sonrası dönemde, yani 1812 savaşıdan sonra) Türk-Rus ticaretinin gelişimi, önemli derecede değişen siyasi ve ekonomik koşullar içinde gerçekleşmiş ve sadece ikili siyasi ilişkilerin düzeyiyle değil, aynı zamanda dünya pazarının hız kazanmış olan oluşum süreçleri ve uluslararası iş bölümünün özelliğiyle de belirlenmiştir. XIX. yüzyılın ayırt edici bir özelliği, feodal-serf ekonomisinden kapitalist ekonomiye geçiş yüzyılı olmasıydı.³³ Yüzyılın sonunda, kapitalist sistem nihayet Rusya'da da gelişmiş, ikinci teknik devrim, sanayileşme ile paralel bir gelişme göstermiştir.

Rusya, XIX. yüzyılın sonlarında, XX. yüzyılın başlarında, geri bir tarım ülkesinden, bir tarım-sanayi gücüne dönüşmüştür. Sanayi üretimi açısından ilk beş ülke

²⁸ a.g.e. sf. 32

²⁹ Lord Kinross, **Расцвет и упадок Османской империи**. М., 1999. sf. 87.

³⁰ Andrey Lyzlov, a.g.e., sf. 89

³¹ Kinross, a.g.e. sf. 90

³² Yujin Rogan, **Падение Османской империи. Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914–1920 гг.** М., 2017. sf. 117.

³³ Kinross, a.g.e., sf. 96.

arasına ABD, Almanya, İngiltere, Fransa ve Rusya) girmiş; XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında da ülkedeki kapitalizm tekелci bir aşamaya ulaşmıştır.³⁴ Rusya, XIX. yüzyılın ilk yarısında dış ticaret alanında önemli bir başarı elde etmiştir. Dış ticaret dengesi, neredeyse, her zaman pozitif kalmakla beraber ihracat, ithalatı aşmıştır. Ancak ihracat yapısı önemli ölçüde değişmiştir. Demir gibi metallerin ihracatı gerilemiş, tarım ürünleri öne çıkmaya başlamıştır. Buğday, kereste, kenevir, deri, keten vb. ürünler ihraç edilmiştir. Hammadde satışı yaygınlaşmıştır: demir cevheri, kömür, kereste, petrol vb. Rus sanayi ürünleri, Asya ülkelerinde bile (Türkiye, Çin ve İran) batı ürünleri ile rekabet edememiştir.³⁵ Aynı zamanda, Rusya'nın ithalatı (Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi) esas olarak birkaç üst sınıfın ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmıştır. Öyle ki, Rusya'ya modaya uygun giysiler, sömürge malları (çay, kahve, baharatlar) ve lüks mallar olarak sınıflandırılabilen diğer mallar ithal etmiştir.³⁶ İthalatın bir kısmı ise, ülkedeki sanayi ve tarımının gelişmesi için gerekli makine, alet ve diğer ürünlerdi.

Kırım Savaşı'ndan yüz yıl önce Rus dış ticaret hacmi, daha önce hiç görülmemiş bir oranda artmıştır.³⁷ Bu büyüme, savaştan sonra, XIX. yüzyılda uluslararası ticaretindeki hızlı büyümeye paralel olarak devam etmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, esas olarak buğday ihracatı nedeniyle istikrarlı bir aktif dış ticaret dengesi ile de karakterize edilmiştir. XIX. yüzyılın başında Rus malları cirosu 2.8 milyar ruble iken yüzyılın ortalarında 7.9 milyar, yüzyılın sonunda 58 milyar rubleye ulaşmıştır.³⁸

Rus ekonomisinin çok dinamik bir gelişim gösterdiği koşullar içinde, birçok devlet Rusya ile yoğun ticari ve ekonomik ilişkilerini sürdürmüştür.³⁹ XIX. yüzyılın ikinci yarısında, birkaç devletle karşılıklı iyi niyet ilkeleri temelinde ticaret anlaşmaları

³⁴ Amur Gacibabaeviç Gacıyev, **Турция и ЕС: место мусульманской страны в «христианском клубе»**. // **Турция в период правления Партии справедливости и развития. Сборник статей**. – М., 2012. – С. 168-185.

³⁵ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 58

³⁶ Lord Kinross, **a.g.e.** sf. 86

³⁷ Irma Lvovna Fadeyeva, **Концепция власти на Ближнем Востоке**. М., 2001 sf.179.

³⁸ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.**, sf.59.

³⁹ Irma Lvovna Fadeyeva, **a.g.e.**, sf. 202

yapılmıştır. Almanya, İngiltere, Avusturya-Macaristan, İtalya, Fransa ile ticari ilişkiler antlaşma tarifeleri temelinde inşa edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin de dâhil olmak üzere yedi devletin Rusya ile ikili ticaret anlaşmaları bulunmaktaydı.⁴⁰ Aynı zamanda, teknik geriliği nedeniyle, ham tarım ürünleri ve endüstriyel hammadde tedarikçisi rolü giderek arttı. Bu durumda, XIX. yüzyıl boyunca Rusya'nın doğu ticaretinin tarım ve sanayi ürünlerinin satışı için önemli bir kanal, Batı ve Doğu ülkeleri arasındaki ticarete aracı rolünü güçlendirmek için köprü olarak görülmesi de hiç şaşırtıcı değildir.⁴¹ Ancak, Rus sanayi ürünlerinin toplu satışı için başta Türk pazarı olmak üzere Asya pazarlarını geliştirme girişimleri Avrupa rekabeti ile karşı karşıya gelmiş ve etkisiz kalmıştır: Doğu ülkelerinin (Osmanlı İmparatorluğu dahil) pazarlarındaki konumu, Batı Avrupa'da endüstriyel üretimin gelişimindeki başarılar nedeniyle Rusya için olumsuz yönde değişmiştir.

Genel olarak Rusya'nın Doğu ülkeleri ile ticareti, toplam dış ticaret cirosunun onda birini oluşturmaktaydı. Ticari ilişkilerin bu durumu ne gerçek Rus ihracat fırsatlarını ne de Türk malları da dâhil olmak üzere, Rusya'nın doğu mallarına olan ihtiyaçlarını yansıtıyordu. Napolyon savaşlarının sona erişini takip eden yüzyılda Rusya Çarlığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki doğrudan ekonomik ilişkiler, bazı uzmanlarca “Avrupa uluslarının devasa boyutlara ulaşan ticaret savaşı” adı verilen özel koşullar içinde gelişmiştir ve Osmanlı İmparatorluğu da bu ticaretin “savaş alanı” haline dönmüştür.⁴² Boğazlar bölgesinde ve Güneydoğu Avrupa'da, Rusya ile Batı Avrupa güçleri arasındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan pazarları için giriştikleri ticarî ve siyasî rekabet ve mücadeleler XIX. yüzyılın 20-40'lı yıllarında ortaya çıkmış ve Kırım Savaşı arifesinde zirveye ulaşmıştır. Aynı zamanda, Rusya ve Osmanlı arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmasına, öncelikle demir yollarının uzunluğundaki artışlar, limanların yapımı, posta, telgraf ve telefon iletişimi, endüstriyel inşaat gibi alanlardaki ilerlemenin de katkısı olmuştur.

⁴⁰ Amur Gacibabaeviç Gaciyev, **a.g.e.** sf. 168-185.

⁴¹ Matvey Lyubavskiy, **Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века.** М., 1996. sf. 100

⁴² **a.g.e.** sf. 30

1783 ticaret anlaşmasının onaylanması ve boğazların tüm devletlerin ticari deniz taşımacılığına açılması, Türk-Rus ticaretinin daha da genişlemesinin önündeki görünür engellerin kaldırılmasını mümkün kılmıştır.

Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks bölgelerindeki siyasi ve kültürel etkisini arttırırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün tanınması temelinde 1820-1850 yılları arasında Türkiye ile ticari ilişkilerini sağlamlaştırmaya dikkat etmiştir.⁴³ Küçük Kaynarca Antlaşmasının imzalanmasını takip eden elli yıl boyunca ve de Edirne Barış Antlaşmasına kadar Rusya, Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki ticaretinin yanı sıra 1820'lerin ikinci yarısından itibaren Anadolu toprakları ile de ticari bağları geliştirmeye yönelmiştir.⁴⁴

1830'ların başında Rus Hükümeti, Osmanlı pazarında bulunan Avrupalı rakiplere karşı mücadeleye odaklanmıştır. Bununla birlikte, St. Petersburg'da Osmanlı pazarını ele geçirme planları yapılırken, hem Avrupa yakasında yer alan Rusya ve Türkiye arasındaki sınır boyunca hem de Anadolu'da ticari ilişkilerin doğası, Avrupa Sanayi Devriminin ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların etkisi altında Rus hükümeti yetkililerinin algılayabileceğinden çok daha hızlı değişmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında ve özellikle de ikinci yarısında hem Türkiye hem de Rusya'nın uluslararası ticari ilişkilerindeki ana eğilim, Avrupa ülkelerinin payındaki önemli artış olmuştur.⁴⁵

Rus otoritelerinin ataleti, Rus mallarının tanıtımındaki organizasyon eksikliği, İngiliz şirketlerinin ve tüccarların hareketliliği ve son olarak, Rus tüccarlara kıyasla Batı Avrupalı ortaklar tarafından sunulan daha uygun ticari şartlar (krediler, faiz oranları, mal çeşitleri vb.) Çarlık Hükümetinin Rusya ile Osmanlı arasındaki ticarî pozisyonu güçlendirmeye yönelik girişimlerini boşa çıkarmıştır.⁴⁶ Bununla birlikte,

⁴³ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **Внешнeполитический процесс. Сравнительный анализ.** М., 2012. sf. 114

⁴⁴ Natalya Yuryevna Ulçenko, Vyacheslav Şlikov, **Динамика российско-турецких отношений в условиях нарастания глобальной нестабильности.** М., 2014. sf. 26

⁴⁵ İrma Lvovna Fadeyeva, **Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи.** М.: Наука, 1985. sf. 44

⁴⁶ a.g.e. sf. 46

Türkiye'nin 1833'te Rusya ile siyasî ittifaktan ayrılırken Büyük Britanya ile askeri bir ittifak oluşmasına kademeli olarak yeniden yönlendirilmesi gibi politik faktörler de şüphesiz ki bu başarısızlıkta rol oynamıştır.⁴⁷ Osmanlı Hükümeti ile İngiltere arasında akdedilen 1838 tarihli Balta-Limanı Ticaret Sözleşmesi bu sürecin ilk adımını oluşturmuştur.⁴⁸ Bu dönemde İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan'a, bu ülkelerin gemileri ile aynı türden Rus tarım ürünlerini satan Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki ekonomik rekabet sertleşmiştir.

Nisan 1846'da Balta Limanı'nda 1863 yılına kadar geçerli yeni bir Rus-Osmanlı Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşma, her ne kadar resmi olarak Avrupalılarla daha önce imzalanmış bir dizi serbest ticaret anlaşmasının devamı olsa da, Türk tarafı için tarihsel bir belge olmuş; önemli dış ticaret kısıtlamalarını dikkate almış ve iç pazardaki perakende ticaretin tamamen yasaklanması gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa ülkelerinden elde edemediği bazı olumlu hükümleri de içermiştir.⁴⁹

Türk-Rus ticaretinin dinamikleri ve içeriği, 1830-1840'larda kademeli bir eğilim ve 1850-1860'larda ikili ticarete Anadolu unsurunun Balkan unsuru üzerindeki baskınlığına doğru hızla ilerleyen bir eğilim göstermiştir. 1820'lerin sonlarından 1830'ların başlarına kadar olan dönemde Asya sınırındaki ticaretin payı, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki Türk-Rus ticaretinin toplam hacminin yaklaşık %3'ünü, 1840'ların başında %10'unu ve 1860'ların başında %22'sini oluşturmuştur.

1830-1860 yılları arasındaki dönemde Rusya'nın güneyinde tarım ürünlerinin emtia yapısı (birinci sırayı buğdayın aldığı (%90'dan fazla) tahıllar, ayrıca çavdar, arpa, yulaf, mısır, ardından un, havyar, balık, deri, kereste, domuz yağı, tereyağı, peynir, canlı hayvan, kümes hayvanları) ve buna bağlı olarak Türkiye'ye yapılan ihracatın yapısı, XVIII. yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönem-

⁴⁷ Matvey Lyubavskiy, **Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века.** М., 1996. sf. 114.

⁴⁸ Irma Lvovna Fadeyeva, 1985. **a.g.e.** sf. 50

⁴⁹ **a.g.e.** sf. 68

de önemli bir değişiklik göstermemiştir.⁵⁰ Türkiye 1846 yılından itibaren Rus'unun ikinci büyük tüketicisi olmuştur.

1830'larda ve 1840'ların başında, Rusya'dan hala metal ürünlere talep vardı: ucuz ve kaliteli testereler, baltalar, çiviler, nallar, pirinç kaplar.⁵¹ Aynı dönemde yarı mamul bakır, bakır ürünler ve pirinç ürün satışlarında da zirve yaşıyordu. 1840'ların ikinci yarısından itibaren, bir yandan, Küçük Asya'da bakırın çıkarılması ve çıkarılan bakırın işlenmesi, diğer yandan da İngiltere ve Fransa'dan demir dışı metal alışverişlerinden yapılan ev eşyalarının ithalatının artması nedeniyle, yerel tüketicilerin bu mallara tüketicilerin talebi sona ermiştir. Rus metal ürünleri için istikrarlı talep, sadece Rusya'nın yarı mamul ürünlerini kullanan atölyelerin çalışmaya devam ettiği Doğu Anadolu'da devam etmiştir. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı sanayi ihracatının önemli bir kısmı bu bölgeye yönlendirilmekteydi.⁵²

Geleneksel olarak, Rusya'nın Balkanlar ve Ortadoğu'ya ihracatında tekstil ürünleri büyük rol oynamıştır. 1830'ların ikinci yarısından itibaren Balkan pazarı Rus tekstili için neredeyse kaybedilmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra aynı şey Anadolu pazarında da olmuştur.⁵³

Osmanlı İmparatorluğu'nda kumaş üretiminin gelişmesi ile birlikte 1830'ların ortasından itibaren koyun yünü, Rusya'ya yapılan ihracatın önemli bir kalemi haline gelmiştir.⁵⁴ Filibe, Slivno ve Edirne'de kumaş fabrikalarının kurulmasından sonra ve ayrıca Balkan topraklarından Batı Avrupa'ya yün ihracatındaki (esas olarak kaba, düşük kaliteli çeşitler) artışla bağlantılı olarak, Rusya'da da yüksek kaliteli yün partileri satın alınmaya başlanmıştır.⁵⁵

⁵⁰ Grigoriy Lvoviç Arş, **Balkanskiye narody i yevropeyskiye pravitel'stva v XVII naçale XX v.** M., 1982. sf. 156.

⁵¹ **a.g.e.** sf. 160.

⁵² Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 72-73

⁵³ Yu. F. Subbotin, **Внешняя торговля России конца XIX начала XX века. Итоги и задачи исследования // Внешняя политика России.** M., 1988. sf. 115

⁵⁴ **a.g.e.** sf. 148

⁵⁵ Nina Stepanovna Kinyapina, **a.g.e.** sf. 200

1880'lerin başlarında, Rus petrol üreticileri Ortadoğu'daki Amerikan petrol şirketleriyle kıyasıya bir rekabete girmişler ve nispeten kısa bir sürede bunun üstesinden gelmişlerdir. Rus gazyağı Türkiye'de Amerikan gazyağının yerini almıştır.⁵⁶ Rus gazyağı tedarikinin coğrafyası Tunus'a kadar genişlemiştir. Transkafkasya demiryolunun inşası da petrol ihracatının artmasına katkıda bulunmuştur.⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kısmından Rusya'ya yapılan ithalat göz önüne alındığında, bunun yapısının yüzyılın üççeyreği boyunca neredeyse hiç değişmediğini belirtmek gerekir.⁵⁸ Özünde, ithal edilen gıdaların ana kalemleri de değişmemiştir. Taze ve kuru meyveler, Varna, Taganrog ve Odessa üzerinden karadan ve denizden Rusya'ya ulaştırılmıştır. 1830'ların ortalarında, Rusya'ya tüm meyve arzının %40'a kadarı Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarından geliyordu, 1860-1870'lerde bu rakam Rusya'nın yurtdışından ithal ettiği meyve hacminin %30-32'sine düşmüştür. Öte yandan, Rusların Osmanlı'ya ihracatında pahalı şaraplar ve lüks eşya büyük bir rol oynamaya devam etmiştir.⁵⁹

Kırım Savaşının sonuçları, Şubat 1856'da Paris Kongresi'nde değerlendirilmiştir. Kongrenin çalışmalarına bir yanda mağlup Rusya ve Kırım Savaşı'ndaki müttefikler katılmışlardır: Osmanlı İmparatorluğu, Fransa, Britanya İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan, Sardunya Krallığı ve Prusya. 1856 Paris Barış Antlaşması (Paris Antlaşması), Avrupa'daki uluslararası durumu tamamen değiştirmiş, 1815 Viyana Antlaşmasına dayanan eski Avrupa siyasi sistemini yok etmiş ve 1870-1871 Fransa-Prusya savaşına kadar Avrupa diplomasisinin temeli olmuştur.⁶⁰

Paris Antlaşması uyarınca Rusya'ya verilen zarar asgari düzeydeydi. Bununla birlikte, Antlaşmanın Karadeniz'in Tarafsız Statüsüne ilişkin olan tüm Karadeniz güçlerinin Karadeniz'de bir donanmaya sahip olmasını ve kıyılarda donanma

⁵⁶ Kinross, **a.g.e.** sf. 211

⁵⁷ **a.g.e.** sf. 212

⁵⁸ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf. 45

⁵⁹ **a.g.e.** sf. 46

⁶⁰ Stanislav Mihayloviç Ivanov, **Россия и Турция (общее и особенное в историческом развитии в эпоху средневековья и новое время) // Rossiya i Vostok** /Под ред. С.М. Иванова, Б.Н. Мельниченко. СПб., 2000. s.49

cephanelikleri ve kaleleri oluşturmasını yasaklayan XI ve XIII. maddeleri Rusya için temel öneme sahipti. Antlaşmaya, Boğazların barış zamanında yabancı savaş gemilerine kapatılacağını teyit eden bir boğazlar sözleşmesi de eklenmiştir.⁶¹

Mümkün olan her şekilde Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu birbirine düşürmeye çalışan Batı Avrupa devletlerinin muhalefetine rağmen, iki ülke arasındaki ticaret genişlemeye devam etmiştir. Ticari ilişkilerin belirli bir derecede güçlenmesi Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1856'dan sonra gelişen ve Paris Antlaşmasının kendileri için koyduğu kısıtlamaları kaldırmayı amaçlayan karşılıklı siyasi çıkarlarını yansıtıyordu. Aynı zamanda Rusya'da Karadeniz ticaretinin yanı sıra Tuna nehri seyrüseferinin gelişimi Güneydoğu Avrupa ve Orta Doğu'da barışın önemli unsurları olarak görülmüştür. Bununla birlikte, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki göreceli iyileşme uzun sürmemiştir, buna yine Batılı güçler büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardır.⁶²

1870'lerde Bâb-ı Âli'nin yabancı devletlere bağımlılığı artmaya devam etmiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin tahvil kredilerinden doğan dış borcu hızla artmıştır. Britanyalı ve Fransız tüccarlar ve finansörler kapitülasyon rejimini kendi faydaları için geniş bir şekilde kullanmışlardır.⁶³

Fransa-Prusya savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası konumu daha da kötüleşmiştir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Osmanlı İmparatorluğu'na ait toprakları ele geçirmek isteyen İngiltere ve Fransa'nın iştahu artmıştır. Almanya yavaş yavaş Türkiye ve Balkanlar üzerindeki nüfuz mücadelesine çekilmiş ve Avusturya-Macaristan Balkanlar'daki genişlemesini yoğunlaştırmıştır.⁶⁴ 1870-1871 Fransa-Prusya savaşı sayesinde, Paris Antlaşmasının Karadeniz'deki haklarını sınırlayan maddelerini geçersiz ilan etme fırsatını elde eden Rus İmparatorluğu da

⁶¹ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva **a.g.e.** sf. 38.

⁶² M. S. Meyer, **Из истории русско-турецких отношений в XVII XIX вв. // Rossiyskoye otnosheniya: istoriya, sovremennoye sostoyanie i perspektivy.**-M.: Институт востоковедения РАН, 2003 sf.134

⁶³ Viktor Nikolayevich Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 85

⁶⁴ Aleksandr Borisovich Şirokograd, **Русско-турецкие войны** /Под ред. А.Е. Тараса. — М. Минск, 2000.

daha aktif hale gelmiş ve ve 1871 Londra Sözleşmesi ile Karadeniz'de donanma hakkını geri almıştır. Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai sömürge olarak köleleştirilmesi ve hatta bölünmesi tehdidi önemli ölçüde artmıştır.⁶⁵

Aynı dönemde Osmanlı ekonomisinin ana sektörü olan tarım, büyük bir gerileme yaşamıştır. Tarımsal üretimin son derece düşük verimliliği, kıtlık yıllarının birbiri ardına gelmesine neden olmuştur. Bu, kentsel nüfusun durumunu doğrudan etkilemiştir. Zanaat üretimi düşüşe geçmiş, yabancı mallarla rekabet ve feodal üretimi çürümeye başladı ve yabancı mallar ile rekabet ve feodal düzenler kapitalist ilişkilerin gelişmesini engellemiştir. Sürekli olarak para sıkıntısı yaşayan Osmanlı Hükümeti, yabancı bankalardan tahvil kredileri alarak finansal zorluklardan bir çıkış yolu bulmaya çalışmıştır. Ülkenin toplam dış borç tutarı yaklaşık 5,3 milyar Frank'a kadar yükselmiştir. Kredilere yapılan faiz ödemeleri, Türk bütçesinin büyük bir kısmını oluşturmuştur.⁶⁶

1870'lerde, Osmanlı İmparatorluğu'nu uzun süredir sarmış olan krizin keskin bir şekilde şiddetlenmesi nedeniyle, nüfusun hoşnutsuzluğu endişe verici boyutlara ulaşmaya başlamıştır. İktidar çevrelerinde geleceğe dair kafa karışıklığı ve belirsizlik hüküm sürmüştür. "Tanzimat" politikasının yerini açıkça muhafazakâr bir politika almıştır.

Bu sırada, liberal toprak sahiplerinin ve uyanan elit kesimin çıkarlarını ifade eden ve padişahların mutlak gücüne karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü önlemek amacıyla Sultanların mutlak iktidarına karşı savaşan "Genç Osmanlıların" faaliyetleri de canlanmıştır. Başkentte ortaya çıkan halk hareketleri, saray darbeleri, isyanlar, sürekli kabine değişiklikleri, Meşrutiyetin resmi olarak kabulü, Meclis-i Mebusan seçimleri ve daha sonra Meclis'in feshi, "Genç Osmanlıların" siyasi yenilgisi

⁶⁵ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 90

⁶⁶ М. S. Meyer, **Из истории русско-турецких отношений в XVII XIX вв. // Rossiyskoye otnosheniya: istoriya, sovremennoye sostoyaniye i perspektivy.**-М.: Институт востоковедения РАН, 2003 sf.136

ülkede devrim öncesi bir durumun varlığını göstermiş fakat Türkiye'yi yenilikçi dönüşümler yolunda yönlendirebilecek güçlerin zaferiyle sonuçlanmamıştır.⁶⁷

Bu kriz, özellikle Balkan Yarımadası'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolü altında olan bölgelerinde akut hale gelmiştir.⁶⁸ 1875 yazında, Hersek'te bir isyan olmuş ve ardından Balkanlar'ın diğer bölgelerinde bir dizi ayaklanmalar başlamıştır. Balkanlar'daki durum kötüleşmeye devam etmiştir. Bulgaristan'da bir ayaklanma başlamış ve daha sonra Sırbistan ve Karadağ, Türkiye'ye karşı savaş ilan etmiştir. Britanya tarafından gizlice cesaretlendirilen Türk Hükümetinin, Türkiye'nin Hristiyan nüfusunun çıkarları için reform önerilerini içeren İstanbul Konferansının kararlarını reddetmesi Rusya ve diğer Avrupa güçleriyle ilişkilerin daha da kötüleşmesine yol açmıştır. 1875'te Süveyş Kanalı'nın İngiliz kontrolü altına girmesiyle İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği destek ve ilgisi giderek azalmaya başlamıştır.⁶⁹ Şubat 1877'de Rusya, İngiltere ile bir anlaşmaya varmış ve ayrıca Avusturya-Macaristan ile Türkiye'nin yanında çatışmaya girmemesi konusunda bir anlaşma akdetmiştir.⁷⁰ Sultanın 24 Nisan 1877'de Balkan Slavları için yeni bir reform projesini (Londra Protokolü) reddetmesinden sonra, Rus İmparatorluğu, Balkanlar'daki Slav halklarının ulusal hareketini destekleme ve bu bölgedeki etkisini genişletme arzusunun yanı sıra 1853-1856 Kırım Savaşı'ndaki yenilginin intikamını alma arzusunun rehberliğinde, Osmanlı İmparatorluğu'na resmi olarak savaş ilan etmiştir.⁷¹

Kısa süre içinde başlayan askeri çatışmalar, Rusya ve Balkan müttefikleri için başarılı olmuştur. Türk birlikleri yenilmiş ve ağır kayıplar vermiştir.⁷² 1878 yılının başlarında Türkiye'nin durumu kritik hale gelmiştir, ilerleyen Rus birlikleri İstanbul'a yaklaşmıştır. Sultan, Rusların şartlarında barış imzalamaya hazır olduğunu ifade etmek zorunda kalmıştır. Taraflar, Rusya'nın Karadeniz ve Marmara Denizinin yanı

⁶⁷ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **Россия – Турция: 500 лет беспокойного соседства**. М., sf. 71

⁶⁸ M. Farman Kuliyeu, **Государственно-конфессиональные отношения на Северном Кавказе в конце XVIII-начале XX вв.** Диссертация на соискание степени доктора исторических наук. М. 2013. sf. 211

⁶⁹ Aleksandr Borisoviç Şirokograd, **a.g.e.** sf. 28

⁷⁰ Andrey P. Bogdanov, **В тени Великого Петра**. М., 1998. sf. 113

⁷¹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 73-74

⁷² Aleksandr Borisoviç Şirokograd, **a.g.e.** sf. 36

sıra Balkanlar'daki rolünü önemli ölçüde güçlendiren bir ön anlaşma metni üzerinde mutabık kalmıştır. Anlaşma ihtimali, Rusya'nın güçlenmesinden endişe duyan Avrupa devletlerinin olumsuz tepki vermesine neden olmuştur.⁷³ Britanya hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentini ve boğazları Rusya'dan "korumak" için filosunu Marmara Denizi'ne göndermiştir. Britanya ayrıca Rus ordusunun İstanbul'dan çekilmesini ve yeni barış antlaşması için hazırlıklara başlamasını talep etmiştir. Rusya, kendisini 1853-1856 durumunu tekrarlamakla tehdit eden zor bir durumda bulmuştur. Bunun üzerine II. Alexander sözleşmeyi incelemeyi kabul etmek zorunda kalmıştır.⁷⁴

Mart 1878'de, İstanbul yakınlarındaki Aya Stefanos'taki Rus komuta merkezinde Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında barış antlaşması imzalanmıştır. Büyük Britanya ve diğer Batılı ülkeler, antlaşma sonrasında Ayastefanos Antlaşmasını kendi çıkarları bakımından değerlendirmek için Berlin Kongresini toplamışlardır.⁷⁵ Temmuz 1878'de akdedilen Berlin Antlaşmasına göre Kuzey Bulgaristan bağımsız bir prenslik olmuş, Güney Bulgaristan ise özerkliğini ilan etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın tam bağımsızlığını tanımıştır.⁷⁶ Kırım Savaşı sonucunda Rusya'nın kaybettiği Batum, Kars ve Ardahan bölgeleri ve ayrıca Besarabya'nın güney kısmı Rus İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Fırsatı değerlendiren Büyük Britanya, 4 Haziran 1878'de Osmanlı İmparatorluğu ile bir anlaşma imzalamıştır, bu anlaşmaya göre, Kıbrıs'ı işgal etmiş ve bunun karşılığında Türkiye'yi Transkafkasya'daki Rus ilerlemelerinden koruma sözü vermiştir.⁷⁷ Bosna-Hersek Osmanlı yönetiminden çıkmış ve Avusturya idaresi altına girmiştir.

Sonuç olarak, Rusya aradığı Balkan hâkimiyetini kazanmakta başarısız kalmış; bu başarısızlık Rusya'nın I. Dünya Savaşına girmesinin önemli nedenlerinden biri olmuştur. Rus uzmanların iddiasına göre askerî bir felakete uğrayan ve intikam almak isteyen Osmanlı İmparatorluğu ise I. Dünya Savaşına Rusya karşıtlarının yanında girmiştir.⁷⁸ Genel olarak, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında periyodik olarak

⁷³ a.g.e. sf. 44

⁷⁴ Andrey Bogdanov, a.g.e. sf. 114

⁷⁵ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 114

⁷⁶ Aron Davidoviç Noviçev, *Очерки экономики Турции до мировой войны*. М., 1937. sf. 26

⁷⁷ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 75

⁷⁸ Kinross, a.g.e. sf. 96

ortaya çıkan siyasî sorunlara rağmen, aralarındaki ticari ve ekonomik ilişkiler gelişmeye devam etmiştir.⁷⁹ Aynı zamanda, Küçük Kaynarca Antlaşmasından itibaren I. Dünya Savaşına kadar devam eden Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki ticarî ilişkilerin doğası, hacmi, yapısı, bölgesel yönelimi ve karşılıklı ticaretin diğer faktörleri çok önemli değişiklikler göstermiştir. Rus uzmanların iddiasına göre Türk-Rus ticaretinin gelişimindeki genel eğilimler, Güneydoğu ve Doğu Avrupa'da kapitalizmin gelişiminin nesnel süreçlerinin etkisi altında şekillenmiştir.⁸⁰ Bu dönemde Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik ilişkilerine entegrasyonu, bu iki devletin, sanayi devriminin başarılı bir şekilde geçtiği ileri batılı ülkelerden ekonomik gelişme düzeyi açısından geride kaldığı şartlarda gerçekleşmiştir.⁸¹ Yine bu Rus uzmanlara göre, Rusya'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da siyasi ve sosyo-ekonomik reformlara karşı duyulan korku, mutlakiyetçi monarşik hükümet biçiminin korunması, çok sayıda iç sorunun çözülmemesi üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin gelişmesinin önünde ciddi engeller yaratmış, bu iki ülkenin gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmalarına neden olmuştur.⁸²

Yine, Rus uzmanlara göre Osmanlı İmparatorluğu özellikle çok zor bir durumda kalmış, burada ortaya çıkan ve giderek artarak toplumun neredeyse tümüne yayılan kriz çok şiddetlenmiş ve ülke, Batı Avrupa'nın kapitalist güçlerinin sömürgeci genişlemesinin kalıcı bir nesnesi haline gelerek ve siyasi ve ekonomik egemenliğini tamamen kaybetme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.⁸³

Yukarıda belirtildiği gibi başta Avrupa, Avusturya-Macaristan ve Fransa olmak üzere Batı Avrupa devletlerinin, Bâb-ı Âli'ye sözde “ortaklık” ilişkilerini ve daha sonra da “himaye”yi empoze eden politikası, Avrupa'ya olan bağımlılığını ve zayıflığını kasıtlı olarak artırarak Osmanlı İmparatorluğu üzerinde sürekli olarak olumsuz bir etkisi yaratmıştır.⁸⁴ Batı Avrupa'nın önde gelen devletlerinin, öncelikle de

⁷⁹ Aron Davidoviç Noviçev, **a.g.e.** sf. 69

⁸⁰ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 44

⁸¹ Stanislav Mihayloviç Ivanov, **a.g.e.** sf.112

⁸² Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 80-81

⁸³ **Mirovaya politika i mezhdunarodniye otnosheniya: učeb. posobie** / под ред. Lantsov Sergey Alekseyeviç, Açkasova V.A, СПб., 2005. sf.112

⁸⁴ **a.g.e.** sf. 113

Britanya İmparatorluğu'nun bölgedeki dış politikasının en önemli ilkesi, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki gerilimin sürdürülmesi olmuştur. **Tarihsel gerçeklerin de kanıtladığı gibi, Türk-Rus çatışmalarının yapay olarak kışkırtılmasına dayanan böyle bir politikanın başlıca yararlanıcıları, aynı Avrupa güçleri ve elbette en önemlisi de Büyük Britanya idi.**

Esas olarak Karadeniz ve Azak Denizi havzasında yürütülen karşılıklı ticaret hem Rusya hem de Osmanlı İmparatorluğu için istisnai bir öneme sahipti. Bu nedenle, ikili sözleşmelerde ve anlaşmalarda, iki devlet arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri düzenleyen hükümlere, toprak meseleleri gibi konulara olduğu kadar önem verilmiştir. Rus uzmanların iddialarına göre, Rusya çoğu çatışmalardan askerî başarıyla çıksa da, bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçlerle ticaretinde olduğu gibi, Rusya'nın, güney komşusuna eşit olmayan ekonomik koşulları dayatmasına yol açmamıştır. Aksine, Küçük Kaynarca Antlaşmasının imzalanmasından sonra Rusya ve Türkiye arasındaki ticaretin temel ilkeleri eşitlik ve karşılıklı çıkarların korunmasına yönelik olmuştur.⁸⁵

Osmanlı İmparatorluğu için Rusya ile ticaret, tarımsal ve endüstriyel ürünlerin temini açısından önem taşımaktaydı. Rusya için ise bu ticaret, dış pazara sadece Karadeniz bölgesinden değil, aynı zamanda Rusya'nın güneyinden de ürünlerin tedarik edilmesi ve Rusya İmparatorluğu'nda üretilmeyen bazı tarımsal ürünler ve Rus işletmeleri için bazı hammaddelerin sağlanması açısından oldukça önemliydi.⁸⁶

⁸⁵ Svetlana Filipovna Oreškova, 1998, **a.g.e.** sf. 74

⁸⁶ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 104

1.2. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Dünya Savaşlarının Sonlarına Doğru Türk-Sovyet İlişkileri

1.2.1. Sovyet Rusya ve Türkiye Arasında 1918-1923 Yılları Arasında Yeni Türden İlişkilerin Kurulması

Türk-Rus ilişkilerinin geliştirilmesinde temelde yeni bir aşama, I. Dünya Savaşı'ndan sonra dramatik değişikliklere uğrayan her iki ülkenin de tamamen farklı bir ortamda yeni ilişkiler kurmaya başlayabilmesine yol açmıştır.⁸⁷

I. Dünya Savaşı'ndaki Dörtlü İttifak'ın üyesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisinden sonra Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de imzalandı.⁸⁸ Mütareke imzalandıktan hemen sonra, İtilaf Devletleri (Fransa, İngiltere, İtalya ve sonradan ABD) İstanbul dahil Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli askeri stratejik bölgelerini işgal ederek onu bölmeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu, Kilikya ve İstanbul bölgesindeki (Avrupa yakasında küçük bir bölge hariç olmak üzere) tüm tasarruflarının kontrolünü kaybetti.⁸⁹ Zaten 13 Kasım'da İngiltere, Fransa ve İtalya'nın müttefik kuvvetleri ve bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin ordularının da Haliç Körfezi'ne girmesi ile, İstanbul'a birliklerini indirerek Karadeniz Boğazlarının müstahkem bölgelerini işgal edip Akdeniz ve Karadeniz'in Türk limanlarına yerleşmeye başladılar. Mezopotamya'da, kendi askerî birliklerinin iletişim güvenliğini sağlamak bahanesi ile İngilizler, 3 Kasım'da Musul petrol bölgesini kontrol altına aldılar.⁹⁰ İngiliz birlikleri İskenderun, Antep, Maraş, Urfa, Eskişehir, Kütahya gibi ülkenin önemli şehirlerini işgal edip Anadolu-Bağdat Demiryolu ve Karadeniz Limanları üzerinde kontrol kurmaya başladılar.⁹¹ Mart 1919'da İngiliz hava indirme birlikleri Samsun ve Trabzon'a indiler. Merzifon ve Ankara'ya özel askerî birlikler gönderildi. Fransızlar Mersin'i, Adana bölgesini, Zonguldak kömür bölgesini işgal etti

⁸⁷ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 200

⁸⁸ Vyacheslav Ivanoviç Şlykov, **Исламский фактор в национально-освободительной борьбе турецкого народа в 1919-1923 // Islamskiy faktor v istorii i sovremennosti.** M., 2011 s 584

⁸⁹ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf.200

⁹⁰ Manverl Arsenoviç Gasratyan, **Курды Турции в новейшее время.** Ереван: Аистан, 1990.

⁹¹ **a.g.e.** sf.187

ve 1919 sonbaharında İngilizler Antep, Maraş ve Urfa'yı işgal etmeye başladılar. Aynı dönemde İtalya askeri hava indirme birliklerini Antalya ve Kuşadası'na indirdi. Ardından Konya, Isparta, Bodrum ve Marmaris'i işgal etti. 1919'un başlarında Anadolu ve Trakya'daki müttefiklerin işgalci güçlerinin sayısı 107 bin kişiye ulaştı.⁹² İşgalciler Sultan'ı, Meclisi feshetmeye, sansür uygulamaya, mitingleri ve toplantıları yasaklamaya zorladılar. Galip ülkeler, savaşın başında iptal edilen teslim rejimini restore ettiler ve bankalar, askeri işletmeler, madenler, demiryolları, devlet kurumları, cephanelikler ve Türk birliklerinin diğer unsurları ve Denizcilik Bakanlığını kontrol altına aldılar. Ardından Türk ordusu neredeyse tamamen lağvedildi.⁹³

15 Mayıs 1919'da önemli sayıda Rum nüfusun yaşadığı İzmir kentine Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak Yunan birlikleri girdi. Bunun nedeni, İtalya'nın İzmir'i kendi işgal alanına dahil etme niyeti ve İngiltere ile Fransa'nın ise bu adıma karşı çıkmasıdır. Yunan kuvvetleri şehri ve çevre bölgeleri işgal etti. Yunanlıların ve Rumların kışkırtması sonucu meydana gelen olaylarda 71 Türk ve birkaç Yunan askeri öldürüldü. İşgalcilerin yaptıklarından doğan halk öfkesi, sayısı hızla artan milli direniş birliklerinin kurulmasına yol açtı. Liderliğinde aydınlar ve subayların belirleyici rol oynadığı “Müdafai Hukuk Cemiyetleri” oluşmaya başladı.⁹⁴ Bütün bunlar yaşanırken ülkede Mustafa Kemal Paşa liderliğinde bir istiklal savaşı başladı. Türk milli kuvvetleri, galip güçler tarafından Türkiye'ye getirilen koşulları tanımayı reddederek ellerindeki silahlarla işgalcilere karşı savaşa başladılar.⁹⁵

28 Ocak 1920'de İngilizlerin baskısı altında Ankara'da değil de İstanbul'da toplanan yeni seçilen Meclis-i Mebusan, Sivas Kongresi'nin kararları uyarınca, Misak-ı Milli olarak bilinen Türk Milli Paktı'nı kabul etti.⁹⁶ Misak-ı Milli'nin 6. maddesine göre Türk Devleti'nin Karadeniz ve Boğazları kapsayan egemenliği özel şart olarak konmuştu.⁹⁷

⁹² Noveyshaya istoriya Turtsii. M.: Hayka, 1968. sf. 21

⁹³ Gasratyan M. A., a.g.e. sf. 168

⁹⁴ Gasratyan M. A., a.g.e. sf. 169

⁹⁵ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 201

⁹⁶ a.g.e. sf. 106-107

⁹⁷ Gasratyan M. A., a.g.e. sf. 169

Misak-ı Milli kabulüne yanıt olarak, İtilaf devletleri, Türkiye'ye karşı askeri hareketler başlatarak 16 Mart'ta İstanbul ve Karadeniz Boğazları bölgesini işgal etti. İtilaf devletlerinin Türkiye'ye karşı savaşta kullanılan ana gücü Yunan ordusuydu. İngiltere, Fransa ve ABD, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı askeri operasyonlarına önemli bir destek sağlamadan kendi askeri faaliyetlerini Boğazlarla sınırlamayı planladılar.⁹⁸

23 Nisan 1920'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Temsil Heyeti tarafından ilan edilen ilk oturumu açıldı. Yeni Türk Meclisi yeni seçilen milletvekilleri (233 kişi) ile Anadolu'ya kaçan Osmanlı meclis üyelerinin (105 kişi) bir kısmından oluşmuştu.⁹⁹ O tarihten itibaren Türkiye'de iki güç merkezi oluştu. Birisi Mustafa Kemal Paşa'nın oluşturulmasında başı çektiği Türkiye Büyük Milli Meclisi ve diğeri ise Osmanlı İmparatorluğu'nun işgal altındaki başkenti İstanbul'da itilaf devletlerince kabul edilen Sultan Mehmed Vahideddin hükümeti. İstanbul hükümeti Anadolu'da çıkan isyanların Halife ordusunun gönderilerek bastırılması ve Mustafa Kemal'in oluşturduğu Kuvayi Milliye güçlerini yok etmeye yönelik çabalarında başarısız olmuştur.¹⁰⁰

7 Haziran'da TBMM, Mart 1920'den itibaren İstanbul hükümeti tarafından TBMM'nin onayı olmadan akdedilen, mayınların satışı veya işletilmesi için yapılan anlaşmalar da dâhil olmak üzere, akdedilen tüm sözleşmeleri, mukaveleleri ve resmî düzenlemeleri iptal eden bir yasayı kabul etti. TBMM, İstanbul'daki Osmanlı padişah yönetiminin "kâfirlerin" kontrolü altında bulunduğunu ve yabancılara karşı direnişin her Müslüman'ın görevi olduğunu ilan etmiştir.¹⁰¹

Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmeyi amaçlayan siyasi çizgisi, 10 Ağustos 1920'de Sevr'de imzalanan sözde Barış Antlaşması ile devam etmiştir. Bu antlaşmayı Yunanistan dışında kimse onaylamadı ve nihayet Sevr antlaşması

⁹⁸ Anatoliy Klinov, **Вопросы северо-восточной границы Турции** // *Golos minuvshego. Kubanskiy istoricheskiy zhurnal*, № 1-2, 2010, sf. 45

⁹⁹ Aleksander A. Sotniçenko, **Особенности модернизации в Турции.** // *Puti modernizatsii. Trayektorii, razvilki, tupiki* / под ред. В. Гельмана и О. Маргания. -СПб., 2011. sf. 184

¹⁰⁰ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **История этатизма в Турции.**М. 1991 sf.23

¹⁰¹ Mustafa Öztürk, **a.g.e.** sf. 69

yürürlüğe girmedir.¹⁰² Bir yandan itilaf ve bunlara katılan ülkeler (Ermenistan da dâhil), diğeryandan Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Sevr Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da ve Orta Doğu'da yer alan topraklarının bölünmesini resmileştiriyordu. Sevr Antlaşması, Türkiye'yi aslında müttefik güçlere tabi bir devlet konumuna getiriyordu. Trakya Bölgesi ve İzmir, İstanbul dışında Boğaz'ın yakınında küçük bir ilçe hariç Yunanistan'a bağlanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu Güney Doğusundaki topraklarının çoğunu da kaybediyordu.¹⁰³

Boğazlar Bölgesinin itilaf devletlerinin kontrolü altına girmesini de sağlayan Sevr Antlaşması, Türk halkı tarafından sömürgeci ve adil olmayan bir antlaşma olarak algılanmış ve aynı zamanda bu gelişme saltanat makamının milli çıkarları korumada yetersiz kaldığını da açıkça göstermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu antlaşmayı kabul etmemiş ve Eylül 1922'ye gelindiğinde, Mustafa Kemal liderliğindeki Türk milli güçleri Yunan kuvvetlerini ülkeden tamamen temizlemiştir.¹⁰⁴ Türk ulusal kurtuluş hareketinin daha ilk aşamasında bile, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında temaslar kurulmuş;¹⁰⁵ kendi durumunun karmaşıklığına rağmen, Sovyet Rusya Türkiye'ye askerî destek de dâhil olmak üzere önemli maddi ve manevi destek vermiştir. Dahası, Sovyet Rusya, kendi topraklarında karşı-devrimci ve İtilaf devletlerinin desteklediği Bolşevik karşıtı gruplara karşı başarı kazanmasıyla birlikte, Türkiye'de birçok yönden benzer bir konumda bulunan kurtuluş hareketinin gelişimi üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olmuştur.¹⁰⁶

Rus tarihçilere göre de, imparatorluk sonrası döneminde Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostane ilişkilerin gelişiminin büyük ölçüde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün, sadece ülkesinin gerçek bir vatansever, mükemmel bir politikacı ve komutan olarak değil; aynı zamanda ileri görüşlü bir stratejist olarak Türkiye'yi doğrudan kalkınma yoluna taşımayı en zor koşullarda dahi başaran bir devlet adamı olmasının büyük rolü bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bu aşamada Türk-

¹⁰² Aleksandr Sotniçenko, **a.g.e.** sf. 184-224

¹⁰³ Mustafa Öztürk, **a.g.e.** sf. 69-76.

¹⁰⁴ Sergey Ivanov, **a.g.e.**

¹⁰⁵ Semyon Ivanoviç Aralov, **Воспоминания советского дипломата.** М., 1960. sf. 96

¹⁰⁶ **a.g.e.** sf. 98

¹⁰⁷ Svetlana Filipovna Oreškova, 1998, **a.g.e.** sf. 59

Rus ilişkilerinin gelişiminin kronolojisi şöyle olmuştur: 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) ilk dış politika eylemi, Mustafa Kemal Paşa'nın, TBMM başkanı olarak Türkiye ile Sovyet Rusya arasında diplomatik ilişkiler kurulması önerisi ve Türkiye'nin kurtuluş mücadelesinde Türkiye'ye yardımcı olunması isteği ile V. İ. Lenin'e başvuruda bulunması olmuştur Bu başvuruda Mustafa Kemal Paşa, “Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahakküm ve esareti altında bulunan mazlum insanların kurtuluşu gayesini hedefleyen Bolşevik Ruslarla mesai ve harekât birliğini kabul ediyoruz” diye yazmıştır.¹⁰⁸ Aynı yılın 2 Haziranında Sovyet Rusya Hükümeti, iki ülke arasındaki diplomatik ve konsolosluk ilişkilerinin derhal kurulmasına hazır olduğunu ilan etmiş ve Türk-Sovyet müzakereleri Temmuz ayında Moskova'da başlamıştır. 8 Ağustos 1920'de Sovyet Hükümetinin Türk halkı ve yetkililerince olumlu karşılanan resmi açıklamasında, Sovyet Rusya'nın, hulasa haklarından, mali kontrolünden ve her türlü müdahalelerden vazgeçtiği ifade edilmiş ve bu tutum 14 Ağustos'ta Türk Heyeti'nin Moskova'daki ziyareti sırasında bir kez daha deklare edilmiştir. ¹⁰⁹ 24 Ağustos 1920'de yapılan müzakereler sonucunda Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması taslağı tanzim edilmiş ve 4 Ekim 1920'de ilk resmi Sovyet Heyeti Türkiye'ye gelmesiyle, 7 Ekim 1920 tarihinde Ankara'da Sovyet büyükelçiliği açılmıştır.¹¹⁰

16 Mart 1921'de, daha sonra iki ülke arasında tam ölçekli siyasî, ticarî ve ekonomik bağlar kurulmasına yönelik ve sağlam bir temel haline gelen Moskova'daki Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı. Anlaşma, özellikle, her iki tarafın da bir konsolosluk sözleşmesi akdetmesini ve iki ülke arasında dostane ilişkiler kurulması için gerekli tüm ekonomik, mali ve diğer konuları düzenleyen bir içeriğe sahipti.¹¹¹ Anlaşma ile iki ülke arasında özellikle deniz

¹⁰⁸ «Зачем в 1921 году СССР отдал гору Арарат Турции», сайт «Любители истории», 30 июня 2019 г. [https:// russian7.ru/post/začem-v-1921-godu-sssr-otdal-goru-](https://russian7.ru/post/začem-v-1921-godu-sssr-otdal-goru-)

¹⁰⁹ Viktor Nikolayevič Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 209

¹¹⁰ **a.g.e.** sf. 210

¹¹¹ **Turtsiya mezhdur Yevropoy i Aziyey: Itogi yevropeizatsii na iskhode XX veka** / отв. ред. Н.Г. Киреев. М., 2001 sf.112

ticareti serbestiyeti getirilirken, Türkiye'nin diğer devletlerle ilişkilerinde her iki ülkenin vatandaşları için en ziyade müsaadeye mazhar millet ilkesini benimsedi.¹¹²

Ekim Devrimi sonrası henüz Sovyetler Birliği resmi olarak kurulmadan önce bile o sırada mevcut olan Sovyet iktidarı, Ukrayna ve de Transkafkasya cumhuriyetleri olan Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan da Türkiye ile siyasî ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hususunda ayrı ayrı çaba harcamışlardır.¹¹³ Böylece, Sovyetik Transkafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye temsilcileri arasındaki müzakereler sırasında Ermenistan'la ilişkilerle ilgili bir dizi sorunlu meseleyi de aşmayı başarmışlardır. Bu süreçte 13 Ekim 1921'de Kars'ta Transkafkasya cumhuriyetleri ile Türkiye arasında umumi bir anlaşma imzalanmıştır.¹¹⁴ Kars'ta imzalanan anlaşmanın özü, Moskova'da imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'na yakındır. Transkafkasya Sovyet cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki eşit dostane ilişkilerin ilanının yanı sıra, daha önce Türkiye ile Transkafkasya cumhuriyetlerinin menşevik hükümetleri tarafından uygulanan antlaşmalar da iptal edilmiştir.¹¹⁵ Rus tarihçilere göre, Kars Antlaşması'nın askeri ve politik önemi, Türk askerlerinin önemli bir kısmının batı cephesine yerleştirilmesine imkan sağlaması ve İtilaf Devletleri'nin müdahalesine karşı mücadelede Türkiye'nin başarısında önemli bir faktör haline gelen, Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının güvenliğinin sağlanmasıdır.¹¹⁶ Antlaşmadan kaynaklanan bir başka olumlu sonuç Türkiye'ye, Batum Limanı'ndan gümrüksüz transit geçiş hakkı verilmesidir. Bu durum, Türkiye için uzak dağlık bölgelerde uygun kara yollarının yokluğunda ülkenin batı ve doğu arasındaki ulaşım bağlantılarının sağlanması sorununun çözülmesi için son derece önemli olmuştur.¹¹⁷

¹¹² a.g.e. sf. 113

¹¹³ Yevgeniy Vladislavoviç Bahrevskiy, "Образ России в Турции. Историческое развитие и современное состояние" М. 2003, sf.101

¹¹⁴ Aleksandr Borisoviç Şirokograd, *Русско-турецкие войны* /Под ред. А.Е. Тараса. — М. Минск, 2000. sf. 298

¹¹⁵ *Turtsiya*, a.g.e. sf.111

¹¹⁶ Aslambek Totırbekoviç Mozloyev, *Договор о дружбе и братстве 1921 года между Россией и Турцией и российско-турецкие отношения* // *Istoričeskiye, kul'turnyye i ekonomičeskiye svyazi mezhdı Turtsiyey i Rossiyey: Materialy mezhdunarodnogo simpoziuma*. Stambul, 5 aprelya 2012 g. M., 2012. sf. 23

¹¹⁷ Ivan Starodubtsev, a.g.e. sf. 230

Sovyet Rusya'nın uluslararası arenadaki desteği ile sağladığı önemli malî ve askerî yardımlar, Mustafa Kemal Paşa'nın savaşta zafer kazanması ve 1920'de TBMM Hükümeti'ni kurmasının ardından, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını da kolaylaştırıcı bir etkide bulunmuştur.¹¹⁸ Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa tarafından Türkiye'nin bağımsızlığı için Sovyet Rusya ile kurulan dostluğun önemine de sürekli olarak vurgu yapıldığı¹¹⁹ görülmektedir.

Türkiye'nin ulusal kurtuluş hareketinin zaferinin tanınmasının vesikası haline gelen nihai barış antlaşması olan Lozan Barış Antlaşması, 24 Temmuz 1923'te Lozan Konferansı (1922-1923) sırasında imzalanmıştır.¹²⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcileri ile İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya, Japonya, Yunanistan, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı tarafından imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'den 1920 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından imzalanan Sevr Antlaşması ile ayrılan İzmir, Doğu Trakya ve Anadolu Türkiye'nin tasarrufunda kalacak; ancak Mısır, Sudan, Tripolitanya, Kirenayka, Arabistan, Mezopotamya, Filistin, Mavera-yı Ürdün, Lübnan ve Suriye'den çekilinecekti. Ege Denizi'ndeki adaların hâkimiyet ise İtalyanlara bırakılacaktı. Lozan Antlaşması Türkiye'nin böylece yeni sınırlarını resmileştirmiştir.¹²¹

¹¹⁸ a.g.e. sf.231.

¹¹⁹ Koptevskiy Viktor Nikolayeviç, a.g.e. sf. 67

¹²⁰ Sotniçenko Aleksandr, a.g.e. sf. 184

¹²¹ a.g.e. sf. 187

1.2.2. Türkiye Cumhuriyeti'nin Oluşumu ve SSCB: 1924-1945 Yılları Arasındaki Türk-Sovyet İlişkileri

29 Ekim 1923'te Lozan Antlaşmasıyla Atatürk'ün Türk Milleti tarifi içinde yer alan nüfusun egemen olduğu bölgede tanımlanan sınırlar içinde Türkiye Cumhuriyeti ilan edilmiş ve İtilaf Devletleri'ne karşı ulusal kurtuluş mücadelesine öncülük eden Atatürk ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren ülkenin tüm hükümetleri iç ve dış politikalarında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Atatürk'ün belirlediği ilkeleri takip etmiştir.¹²²

Atatürk, Türkiye'nin kalkınmasını belirleyen iç ve dış politikanın temellerini şekillendirmiştir. Zira O, Türkiye'nin yeni sınırları içinde bir ulus devlet oluşturma arzusuyla ulaşılan bağımsızlığı, uygarlaşmanın da farklı bir modeli olarak düşünüyordu.¹²³ Ayrıca, yeni Türkiye ile ulus odaklı devlete geçiş, saltanatın ve hilafetin kaldırılması ile gerçekleştirilmiştir. 1920'lerde ulusal bir ideoloji olarak ortaya çıkan Atatürkçü düşünce, 30 yıldan fazla bir süre boyunca yeni Türk Devletinin dış politikasının doğasını da belirlemiştir. Bu politika temelini de belirleyen “altı ok” ilkesi, daha sonra 1937 Anayasası'na da yansımıştır. Bu ilkeler cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve inkılapçılık olarak sayılmaktadır. Aynı zamanda, Türkiye'de ve çevresinde gelişen durumun benzersizliğinin nedeni bağımsız siyasi ve ekonomik kalkınma rotasını diğer eski yarı-sömürge ve sömürgelerden çok daha önce belirlediği için seleflerinin deneyimlenmiş modellerine ve deneyimlerine güvenmemesi, öte yandan, ekonomik gelişiminin bir süredir, fiili olarak iç pazara ve kendi kaynaklarına dayanarak, tek parti yönetimi koşullarında gerçekleştirilmesidir. Öte yandan, ekonomik modernizasyonunu belli bir süre için esas itibari ile iç pazara ve öz kaynaklara dayanarak, özerk koşullar içinde gerçekleştirmiştir.¹²⁴

¹²² Natalya Petrovna Konstantinova, **Международные отношения и внешняя политика стран зарубежной Европы: учебное пособие** / Konstantinova Natalya Petrovna, Krotova M. B., Sinova I.V., 2012. sf. 150

¹²³ **К истории советско-турецких отношений**. М., 1958. sf. 56

¹²⁴ **a.g.e.** sf.57

Türkiye Cumhuriyeti, İslam dünyasındaki ilk seküler devlet haline gelince, bilinçli olarak “batılılaşma” fikrinden hareket edip, politikasının temelini de Batı tarzı modernleşme ile “en gelişmiş ve en uygar ülkelerin seviyesine” ulaşmak hedefine konumlamıştır.¹²⁵ O dönemde, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal, politik ve sınıfsal özellikleri ve Türk-Rus ilişkilerinin karmaşık doğası nedeniyle, tarihî gelenekleri ve diğer rasyonel durumlar dahil olmak üzere, mevcut tüm reel koşullar da göz önünde bulundurularak Rusya'ya yönelik bir politika benimsenmiştir. Rus tarihçilerin görüşüne göre, iç savaş döneminin Sovyet Modeli, 1920'lerin ilk yarısında pek çok açıdan Türkiye için çekici görünmemiştir. Buna karşılık, Sovyet Rusya örneği ve devlet inşası konusundaki deneyim, ülkedeki büyük ölçekli reformları yürütme sürecinde Türk liderleri tarafından dikkate alınması gereken önemli bir örnek oluşturmuştur.¹²⁶

Türkiye, dünya savaşında acımasız bir yenilgiye uğramış, topraklarının çoğunu kaybetmiş, bir imparatorluk geleneğinden gelmiş ve silah gücüyle bağımsızlığını kazanmış ve yeni bir devlet modeliyle hedefe yürümek zorunda kalmıştır. Hepsinden daha önemlisi, yeni siyasal eylemlerle ekonomipolitiğin geliştirilmesini sağlamak ve arzulanan modernleşmenin başarılması için yeterli sosyo-politik ve iktisadî kurumların oluşturulması da zorunlu olmuştur.¹²⁷ Türk milli önderinin dehası, kapitalizmin deneyimini ve sosyalizmin olanaklarını, Türkiye'ye özgü koşullarla kullanma becerisinde, örneğin özel sermaye ve kamu düzenlemelerinin yani sıra piyasa mekanizmalarının ve devlet korumacılığının birleştirilerek mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlayan başarısında ortaya çıkmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki ilk on yılda belirlenen kalkınma hedefleri çerçevesinde, eski hukuki sistemin değişimine yönelik radikal reformlar öngörülmüştür. Başta Osmanlı Bankası gibi emisyon ve hazine işlevlerini yerine getiren yabancı sömürge kurumlarını ve ülkenin vergi sistemini kontrol eden

¹²⁵ Ülken Yüksek, **Atatürk ve İktisat** // Atatürkçü Düşünce Derneği. Ankara, 1992. sf. 991.

¹²⁶ Ivan Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 85.

¹²⁷ Evgeniy Yanoviç Satanovskiy, **Котёл с неприятностями. Ближний Восток для «чайников»**. М., 2016. sf. 203

Osmanlı Borçlanma Ofisi'ni tasfiye etmek için kararlı önlemler alınmıştır.¹²⁸ Yabancı sermayenin elinde bulunan altyapı ve sosyal teşkilatlar milli hale getirildikten sonra, yabancı bankaların şube sayısı da sınırlandırılmıştır.¹²⁹ Bu adımlar, Rusya'da olduğu kadar radikal olmamışsa bile, Batı sermayesinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisini önemli ölçüde zayıflatmıştır. Öte taraftan alınan kararlar, temel olarak Türk olmayan grupların, ekonomideki konumunu da zayıflatmıştır.¹³⁰

Türkiye'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını ve devletin laik doğasını sağlamak için tasarlanan reformlara paralel olarak, ülke koşullarına uyarlanmış Batı mevzuatına dayanan yeni yasal düzenlemeler oluşturulmuştur. Bu durum, özellikle yerli özel girişimciliğin kurulması için çok önemli olmuştur.

Ana üretim dalı tarım olan Türkiye ekonomisi için en önemli olay, 1925 yılında tahsildarlar vasıtasıyla toplanan vergiler ile Osmanlı döneminde tarımsal durgunluğun ana nedenlerinden biri olan öşür vergisinin tahsilat sisteminin kaldırılmasıdır. Tarım sektörünün gelişimine yönelik olarak alınan öncelikli tedbirler arasında, kredi ve satış kooperatiflerinin yanı sıra doğrudan kredileme sisteminin genişletilmesi ve tarım pazarlanabilirliğinin artırılması ile ilgili sorunların çözülmesi ve tarım üreticileri için servis, malzeme ve teknik destek sağlanması için Ziraat Bankası reformunun gerçekleştirilmesi gelmektedir.¹³¹

Mustafa Kemal'in inisiyatifiyle 1924 yılında ülkenin en büyük finans kurumu olan İş Bankası kurulmuştur.¹³² Daha sonra bu perspektifin genişletilmesi amacıyla, çeşitli bankalar, sigorta şirketleri, sanayi kuruluşları ve bir takım diğer işletmeler hayata geçirilmiştir. Bu dönemde ulusal sanayinin örgütlenmesine yardım eden koşulların oluşmasına büyük önem verilmiştir. Özellikle, 1928'de yatırımcılara önemli faydalar sağlayan ve 10 hektara kadar arazilerin yatırımcılara ücretsiz tahsisi ve resmî

¹²⁸ Nikolay Gavriloviç Kireyev, a.g.e. s.190

¹²⁹ a.g.e. sf. 191

¹³⁰ Mihail Serafimoviç Meyer, **Неоосманизм как фактор в геополитической ситуации на Ближнем Востоке // Глобалистика как область научных исследований и сфера преподавания.** М., 2014. sf. 193-203

¹³¹ Nikolay Gavriloviç Kireyev, a.g.e. sf. 191

¹³² a.g.e. sf. 190

olarak vergiden muaf tutulması ile mal nakliyatı konusunda çeşitli kolaylıkların sağlanması da bu uygulamalar arasında sıralanabilir. Devlet, tek ulusal pazar oluşturmak ve komşu ülkelerle ihracat-ithalat operasyonları geliştirmek için gerekli olan kara ve demir yollarının inşa edilmesine de hız vermiştir.¹³³

1929'un ortalarına kadar Türkiye ekonomide açık bir politika izlemiştir. Lozan Barış Antlaşması'nın koşulları, bağımsız bir ticaret ve ekonomi politikası izleme yeteneğini ciddi şekilde sınırlandırmıştır. Örneğin, Türkiye 1916'da bile tespit edilmiş düşük ithalat vergilerini kaldıramamıştır.¹³⁴ Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde olduğu gibi, yabancı sanayi mallarının rekabeti yerel sanayi üretiminin gelişmesini engellemeye devam etmiştir.¹³⁵

Türkiye ekonomisinin dış pazara ciddi düzeydeki bağımlılığı, ulusal sanayinin zayıflığı, ülkedeki üretici güçlerin genel olarak düşük seviyede bulunması, küresel ekonomik kriz bağlamında özellikle üzerinde düşünülmesi gereken acil konular olmuştur (1929-1933).¹³⁶ Temel ihraç malı tarım ürünleri olan Türk ihracatının son derece düşük esnekliği nedeniyle, ihracat gelirleri gerekli sanayi ürünlerinin alımını sağlayan dünya tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüşle birlikte iyice azalarak Türkiye için olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Bu durum ekonominin çeşitlendirilmesine ve ulusal sanayinin oluşturulmasına olan ihtiyacı öne çıkarmıştır.¹³⁷ Sonuç olarak, Türkiye Cumhuriyeti bu koşullar altında ekonomisinin gelişmesi ve kendi sanayisini yaratmak için sıkı para politikası ve bir takım korumacı önlemler paketini esas alan ve **devletçilik** (etatizm) olarak tanımlanan yeni bir ekonomik öğreti temelinde hareket etmiştir.¹³⁸ Devletçilik ilkesi Atatürk'ün inisiyatifiyle kabul edilmiş ve diğer ilkelerle birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin programına 1931'de ve Türkiye Cumhuriyeti

¹³³ a.g.e. sf. 192

¹³⁴ V.N. Koptevskiy, **Россия — Турция: этапы торгово-экономического сотрудничества**. М., 2003. sf.123

¹³⁵ Pavel V. Gusterin, **Советская дипломатия на мусульманском Востоке в 1917—1921 годах**. Саарбрюккен, 2014

¹³⁶ Gacıyev, a.g.e. sf. 168-185

¹³⁷ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, a.g.e. sf. 58

¹³⁸ Nikolay Gavriloviç Kireyev, a.g.e. sf. 4

Anayasası'na 1937'de ilave edilerek ulusal ekonominin hızla geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹³⁹

Ülkedeki özel sermayenin zayıflığı nedeniyle devlet sanayisinin gelişmesine önem verilmiştir. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, “milli sanayi olmadan bağımsızlık imkânsızdır!” ifadesi savaş sonrası yıllarda Türkiye'nin ekonomi politikasının temel düsruru haline gelmiştir.¹⁴⁰

1933 yılında bir devlet işletmesi olan Sümerbank kurulmuştur. Sümerbank devletin sınai programını finanse etmek ve planlanan tesislerin inşasına borç vermekle kalmayıp, aynı zamanda devlete ait sanayi işletmelerinin tasarlanması ve işletilmesinde ve ürünlerin pazarlanmasında karma anonim şirketlerde devletin çıkarlarını temsil etmek, ulusal mamullerin satılmasını teşvik etmek ve ulusal bankacılık kadrolarının eğitilmesiyle ilgili sorumlulukları da üstlenmiştir.¹⁴¹ Öte yandan 1935 yılında, madencilik endüstrisini geliştirmek ve enerji santralleri inşa edebilmek içinse bir devlet kuruluşu olarak “Etibank” tesis edilmiştir.¹⁴²

Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (1933-1937) bir parçası olarak ülkede, yerel hammaddelerle çalışmak üzere tasarlanmış ışıık ve imalat endüstrilerinde yaklaşık 20 fabrika inşa edilmiştir.¹⁴³ Devletin sanayi sektörünün geliştirilmesine yönelik aktif çalışmaları, ulaştırma altyapısı ve iletişim alanında daha önce başlamış olan faaliyetlerin devam etmesinin yanı sıra ulusal ekonominin diğer sektörleri üzerinde sinerjik bir etkisi de bulunmuştur.¹⁴⁴ Mineral hammaddelerin (demir cevheri, kömür ve diğer mineraller) istihsalı arttırılmıştır. Hafif sanayi ve gıda işletmelerinin gelişmesiyle birlikte pamuk, şeker pancarı ve diğer endüstriyel ürünlerin üretimi için ekim alanları genişletilmiştir.¹⁴⁵ Hükümet, uyguladığı yoğun vergiler ile yurtiçi ve yurtdışından sağladığı finansal kaynaklar ve önde gelen bankalar aracılığıyla

¹³⁹ Aleksandr Sotniçenko, **a.g.e.** sf. 184-224

¹⁴⁰ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 4

¹⁴¹ A. F. Miller **Очерки новейшей истории Турции.** М.1948. sf. 129

¹⁴² Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 43

¹⁴³ **a.g.e.** sf. 44

¹⁴⁴ R. Gaçeliladze **Турция.** М. 1982 sf.78

¹⁴⁵ **a.g.e.** sf.79

güçlendirdiği bütçe kaynaklarıyla sanayileşmedeki devlet finansmanını desteklemiştir.¹⁴⁶

İlk beş yıllık planın uygulanmasının sonuçları oldukça başarılı olmasına rağmen, devletin ekonomik, finansal ve dış ticaret alanındaki rolünün önemli ölçüde güçlendirilmesi hem yabancı sermayenin, hem de Türk ticaretinde büyük söz sahibi olan sermaye sınıfının muhalefetiyle ve tepkisiyle karşılaşmıştır.¹⁴⁷ Bu durum, 1936'da hükümet yatırımlarında önemli bir artış ve çeşitli endüstrilerde 100'den fazla büyük işletmenin inşasını sağlayan ikinci beş yıllık bir plan görüşmelerinde açıkça görülmüştür. Yeni beş yıllık plan taslağının meclisteki oylamasında, Atatürk'ün hastalığını bahane eden muhalefet çevreleri plana sert bir şekilde karşı çıkarak, reddedilmesi yönünde karar alınmasını sağlamıştır. Aslında bu durum, Türkiye'de özel girişimciliğin canlandırılması ve büyük ulusal sermayenin devlet tarafından desteklenmesinin ülke ekonomisinde kamu sektörünün gelişimine zarar verecek şekilde güçlendirilmesini amaçlayan bir siyasal dönüşümün de başlangıcı olmuştur.¹⁴⁸ Bu hamlelere ilave olarak, özel sermayeyi desteklemeye yönelik devlet politikası çerçevesinde, 1938'de özel sektör işletmelerinin büyük kısmını oluşturan küçük ve orta ölçekli işletmeleri kredilemek amacıyla "Halk Bankası" kurulmuştur.¹⁴⁹ Aynı zamanda, bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, Türkiye tarafından kullanılan dış kredilerin oranı 1930'larda asgari düzeydedir. Bu kredilerden biri de SSCB tarafından Kayseri ve Nazilli'deki tekstil fabrikalarının inşası için imtiyazlı şartlarda sağlanan kredi olmuştur. Bu yöntem aslında sanayi alanında, iki ülke arasındaki ekonomik iş birliği için de temel oluşturmuştur. İkinci kredi ise bir İngiliz şirketi tarafından Karabük'teki demir çelik fabrikasının inşası için verilmiştir.¹⁵⁰ Bu nedenle, devletçilik politikasının bir bütün olarak, ülkenin ekonomik gelişiminin hızlanmasına katkıda bulunmasıyla birlikte ithalata ilişkin kısıtlamaların

¹⁴⁶ a.g.e. sf. 111

¹⁴⁷ Nikolay Gavriloviç Kireyev, a.g.e. sf.43

¹⁴⁸ Oleg Kolobov, Aleksandr A. Kornilov ve Fatih Özbay, **Современные турецко-российские отношения: проблемы сотрудничества и перспективы развития**. Нижний Новгород-Стамбул, 2004. s.144.

¹⁴⁹ Nikolay Gavriloviç Kireyev, a.g.e. sf.137

¹⁵⁰ A Gacayev., **Промышленная политика Турции в области промышленности// Проблемы современной экономики**, N 1 (25), 2008 sf. 39

getirilmesinden sonra, aslında gelişim için elverişli koşullar yaratan devletin, iç pazarı kendisi elde ederek, özel sektörün çıkarlarına ters düştüğünün söyleyebiliriz. Bunun yanında, devletin ihale ve taahhütlerinin uygulanmasında önemli sayıda özel Türk şirketi de görev almıştır.¹⁵¹

Tabii ki, ekonominin genel karmaşık doğasını korurken, ekonomiye aktif, ancak gerekli olan sınırlar dahilinde, devlet müdahalesi gibi yaklaşımlara dayanan devletçilik politikası, planlama öğelerinin kullanımı, toplumda sosyal adalet ilkesinin gözetilmesi ile sadece dış ticarete değil, aynı zamanda iç pazarda da, belirli bir ölçüde özel girişimin güçlendirilmesini sınırlayan sıkı düzenlemeler uygulamıştır.¹⁵² Dolayısıyla, bu dönemde, özellikle devlet işletmelerinin yaratıldığı sektörlerde, toplam özel şirket sayısında belirgin bir düşüş görülmüştür. Örneğin, devletçi ekonomi politikanın en önemli yasal unsurlarından biri olan Sanayi Teşvik Kanun'u kapsamındaki özel işletmelerin sayısı, 1939'da 1932'ye kıyasla 1472'den 1144'e kadar; 1941'de ise 1052'ye kadar gerilemiştir.¹⁵³

Genel olarak, devletin desteğine dayanan ulusal sanayi ve altyapı sistemlerinin yaratılmasının, ülkenin iktisadî ve sosyal istikrarının sağlanması açısından ciddi ekonomik maliyetleri olmadan gerçekleştirebilmiş olduğunu belirlemek gerekir. 1933-1939 yılları arasında Türkiye'nin dengeli bir bütçesi, istikrarlı bir para dolaşımı ve nispeten küçük bir dış ticaret açığı olduğu görülmektedir. Buna rağmen, Atatürkçü ekonomik modelin başarıları hafife alınamayacağı gibi; Türk ekonomi politikasının olumlu deneyimi, bazı yeni bağımsız ülkeler için de ulusal bir ekonomik strateji geliştirilmesinde aktif bir model olarak kullanılmıştır. O dönemin Türkiye'sinin önceliklerinden biri, Atatürk ve 1938'deki vefatından sonra Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü döneminde temel dış politika stratejisi komşu devletlerle iyi komşuluk ilişkileri kurma arzusu anlamına gelen "**Yurtta sulh, cihanda sulh**" prensibi olmuştur.¹⁵⁴ Sonraki yıllarda, bu ilke temelinde Türk

¹⁵¹ Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, Ankara, 1983. sf. 101

¹⁵² **a.g.e.** sf. 104.

¹⁵³ Y. Kepenek **Türkiye Ekonomisi**. Ankara, 1983, sf. 101-103

¹⁵⁴ Ivan Starodubtsev, **a.g.e.** s.115

hükümeti uluslararası arenadaki konumunu daha da güçlendirmek için aktif adımlar atmaya devam etmiştir.¹⁵⁵

Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri, öncelikle ticarî ilişkilerini aktif olarak genişletmeye başlayan Türkiye'ye artan bir şekilde ilgi göstermeye başlamıştır. Öte taraftan Türkiye ile İngiltere arasındaki ticarî ve ekonomik ilişkilerin genişlemesi, ikili siyasal ilişkilerin güçlendirilmesine de önemli katkı sağlamıştır.¹⁵⁶ Mayıs 1938'de İngiltere, Türkiye'ye 16 milyon sterlinlik bir kredi vermiştir. Mayıs 1939'da ise Türkiye ile İngiltere arasında, özellikle Akdeniz bölgesinde oluşacak herhangi bir gerginlik durumunda askeri ve politik iş birliğini beyan eden bir anlaşma imzalanmıştır.¹⁵⁷

Avrupa'daki gerginliğin odağı haline gelen faşist Almanya'nın, öncelikle stratejik konumu ve bilinen ekonomik potansiyelini göz önünde bulundurarak Türkiye'yi kendi yanına çekmek için aktif adımlar atması Türkiye'de ciddi endişelerin kaynağı olmuştur. Hitler Almanya'sı, sürdürdüğü saldırgan politikasını uygulamak için Boğazlar ve Çanakkale kıyılarını kontrolü altına almak da dahil olmak üzere sürekli olarak Türkiye'yi planlarına dahil etmeye çalışmıştır. Türkiye, esnek bir dış politika izleyerek, 1938'de Almanya'nın Mihver "Eksen" Devletleri Bloku'na katılma teklifini doğrudan reddetmiş ve resmî olarak 16 Ocak 1939 tarihli Türk-Alman anlaşmasıyla kaydedilen tarafsızlık konumunda kalmıştır.¹⁵⁸

Türkiye ile Almanya arasındaki ekonomik ve siyasî bağlar da oldukça yoğun bir şekilde gelişmiştir. Almanya 1936'da toplam Türk ihracatının %51'ine ve Türk ithalatının %49,5'ine sahip olmuştur.¹⁵⁹ Önde gelen uluslararası güçler, her geçen gün daha belirgin hale gelen yeni bir dünya savaşı ihtimaline karşı aktif bir biçimde hazırlık yaptığından, karşı cephelerde yer alan her iki taraf da askerî ve politik bloklar oluşturmak amacıyla Türkiye gibi büyük bir Avrasya ülkesini kendi tarafına çekmek

¹⁵⁵ Noveyshaya Istoriya Turtsii. M.: 1968. sf. 112

¹⁵⁶ a.g.e. sf.113

¹⁵⁷ a.g.e. sf. 116

¹⁵⁸ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 85

¹⁵⁹ Dmitriy Yevgenyeviç Yeremeyev, Становление республиканской Турции (1918-1939), М. 2014

için çaba göstermiştir. Atatürk'ün, başta tarafsızlık olmak üzere, dış politikaya ilişkin ilkeleri ışığında, her iki karşıt blok arasında başarılı diplomatik manevralar uygulaması sonucu, ülkenin İkinci Dünya Savaşı'na girmesine engel olunmuş ve böylece büyük insani, maddi ve büyük olasılıkla toprak kayıplarını önlemek mümkün kılınmıştır.¹⁶⁰ Bununla birlikte, Sovyet siyasi liderliğinin tutumuna ve Rus tarih yazımına bakıldığında Sovyetlerin Türkiye'nin 1941-1942'de faşist Almanya'nın tarafı olarak Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa girmeye hazırlandığı ancak savaşta SSCB'nin kesin yenilgisinin belli olacağı bir süre boyunca beklemede kaldığına dair kesin bir inanca sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sonunda Sovyet ordusunun Stalingrad Savaşı'ndaki nihai zaferi, bu beklentileri boşa çıkararak o zamanki Türk liderliğinin savaşa Almanya tarafında katılma arzusundan vazgeçmesine neden olmuştur.¹⁶¹

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Türkiye savaşa doğrudan katılmamış olmasına rağmen, başta tarım sektörü olmak üzere ekonomisi derin bir durgunluk yaşamıştır. Dış ticaretin hem ithalat hem de ihracatın, durma noktasına gelmesi ve askerî harcamaların büyümesi ile bağlantılı olarak, devlet yatırımlarında bir azalma olduğu ve yüksek enflasyonun olduğu görülmektedir. Savaşın sonunda, ülkenin ihracat için o zamanlar tek para kaynağı olan tarımsal ürünlerin ise yeterli olmadığı görülmektedir.¹⁶²

Bu bağlamda, II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra bile, Türkiye'nin ulusal ekonomisi ve dış ticareti ciddi zorluklar yaşamaya devam etmiştir.¹⁶³ Türkiye'nin ihracatının halen sınırlı tarımsal ürünlere ve maden çeşitlerine dayanması nedeniyle, ülkenin ekipman ve bazı hammadde türleri de dahil olmak üzere sanayi mallarına olan ihtiyacı ağırlıklı olarak Batılı ülkelerden yapılan ithalatla sağlandığından, Türkiye kronik bir döviz sıkıntısı yaşamıştır. Ticaretin dengelenmesindeki zorluklar, ihracat ve ithalat fiyatları arasında açılan makas ve Batı ülkeleriyle kıyaslandığında elinde bulunan dövizin azlığı nedeniyle durum daha da kötüleşmiştir. Türkiye'nin, özellikle

¹⁶⁰ Noveşaya İstoriya Turtsii, sf. 72

¹⁶¹ a.g.e. sf. 70.

¹⁶² Gasratyan M.A., a.g.e. sf. 117.

¹⁶³ Yuriy Nikolaevič Rozaliyev, Особенности развития капитализма в Турции, 1923-1960. М. 1962. sf. 62

1947'den sonra ticari dengesi, uzun süreli olumsuz bir dalgalanmanın içine girmiş ve ülke 1950'de 519 milyon liralık cari açık vererek zorlu bir ekonomik durumla karşı karşıya kalmıştır.¹⁶⁴ Rus tarihçilerin görüşlerine göre, Türk ihracat mallarının geleneksel tüketicisi olan SSCB ile ticaret operasyonlarının sona ermesi, bahsi geçen olumsuz etkinin önemli bir sebebi olmuştur. Bu nedenle Türkiye, hem dış kredilere başvurmak zorunda kalmış hem de 1950'de 69,2 tona kadar düşen altın rezervlerini kullanmak zorunda kalmıştır.¹⁶⁵

Gerçekten de Türk-Sovyet ilişkileri, Rusya ve Türkiye'deki iç siyasî durumun görece istikrarını izleyen dönemde, yani 1922-1923'ten sonra ve yirminci yüzyılın ortasına kadar çok zor ilerlemiş ve neredeyse müttefiklikten çıkıp son derece çatışan iki taraf haline gelmiştir.¹⁶⁶ Böyle bir gerilimin oluşması büyük ölçüde XVIII. yüzyıldan başlayarak Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkiler üzerindeki dış güçlerin olumsuz etkisi ile açıklanabilir niteliktedir.¹⁶⁷

Gerçek şu ki, Atatürk, ulusal kurtuluş hareketinin ilk yıllarında, Sovyet Rusya (daha sonraları SSCB) ile benzer yönde düşünen insanları desteklemiş; onlarla içeride siyasî zaferler elde etmek umuduyla, bazı iş birlikleri gerçekleştirmiş, bu anlamda Türk komünistleriyle de iş birliği yapmaya kararlı görünmüştür. Ancak daha sonraları Atatürk, komünistlere karşı yaklaşımını değiştirerek, onlara karşı kararlı bir mücadeleye girişmiş; tüm komünizm yanlısı örgütleri yasaklamıştır.¹⁶⁸ Onun bu kararının iktidar mücadelesinin olağan iniş ve çıkışlarından çok, komünist radikalizmin ilkesel olarak reddedilmesine ve gelecekte Komünist Parti tarafından Türkiye'deki siyasi durumun istikrarsızlaştırılmasının yanı sıra, her ne kadar dost olsa da yine de yabancı bir devlete ciddi bir bağımlılık yaratma olasılığından çekinmesine dayandığı varsayılmaktadır.¹⁶⁹ Bu aşamada, Atatürkçü düşünceyi benimseyenlerin “komünist tehdit”in önlenmesine yönelik tedbirleri devreye sokması, sıcak Türk-

¹⁶⁴ a.g.e sf. 166.

¹⁶⁵ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 89

¹⁶⁶ Natalya Petrovna Konstantinova, a.g.e. sf. 56

¹⁶⁷ Vladimir Ivanoviç Danilov, *Турция: борьба за создание вестернизированного демократического общества/ Evolyutsiya političeskikh sistem na Vostoke*. M.,1999. sf.114

¹⁶⁸ *Blizhniy Vostok: voyna i politika* / под ред. Г.Г. Исаева и А.А. Сотниченко. М., 2010. sf. 45

¹⁶⁹ Natalya Petrovna Konstantinova, a.g.e. sf. 58.

Sovyet ilişkilerinin devamını, ticarî ve ekonomik iş birliğinin gelişmesini engellemiştir. Ancak her iki ülke arasındaki ilişkilerin neredeyse tamamen soğuması, 1930'ların sonunda; yani Atatürk'ün ölümünden sonra başlamıştır (10 Kasım 1938). Bu dönemden sonra, anti-Sovyetizm ve anti-komünizm uzun bir süre boyunca Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve ideolojisinin temeli haline gelmiştir.¹⁷⁰

Türkiye'nin İngiltere, Fransa, İspanya ve Anti-Komintern Paktı ülkeleri de dâhil olmak üzere diğer ülkelerle aktif olarak yaklaşması, SSCB ile ilişkilerin geliştirilememesine etki etmiştir. Bu ise Türkiye'nin Büyük Britanya ve diğer kapitalist ülkelerin girişimiyle düzenlenen Montrö Konferansı'nda¹⁷¹ elde ettiği başarılar da önemli bir rol oynamıştır.¹⁷²

SSCB'nin kararlı duruşunun bir sonucu olarak, İngiltere ve Türkiye önemli tavizler vermek zorunda kalmış, konferans sonunda; yeni boğaz rejimi Montrö Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla neticelenmiştir. Bu sözleşmenin temel hükümleri, Boğazların statüsünü "hem Türkiye ve Karadeniz kıyısındaki devletlerin güvenliğini hem de barış ve savaş dönemlerinde ticaret gemilerinin tam dolaşım özgürlüğünün korunmasını garanti etmiştir."¹⁷³ Savaş gemileri için; özellikle Karadeniz'e kıyısı olmayan devletler için barış zamanında, sadece hafif silahlanmış gemilerin ve onlara yardımcı gemilerin Boğazlardan geçişini sağlamak üzere, özel bir prosedür oluşturulmuştur. Aynı zamanda, Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler, denizaltılar ve büyük zırhlıların Boğazlardan geçişine karar verme hakkına sahip olmuşlardır.¹⁷⁴

Sözleşmeye göre savaş dönemlerinde, eğer Türkiye tarafsızsa, barış zamanında olduğu gibi aynı düzen muhafaza edilecektir; ancak savaşa giren ülkelerin savaş gemilerinin geçişi savaş süresince yasaklanmıştır. Eğer Türkiye savaşa katılırsa, Boğazlardan geçiş izinleri tamamen Türk hükümetine bağlı olup doğrudan savaş

¹⁷⁰ M.A. Gasratyan, **a.g.e.** sf. 12

¹⁷¹ Montrö'deki konferanslarda Türkiye'nin SSCB ve diğer Karadeniz ülkelerinin çıkarlarını ihlal eden İngiliz projesini desteklediği İstanbul ve Çanakkale Boğazı rejimi yaklaşımlarıyla ilgili olarak (22 Haziran-20 Temmuz 1936) diğer Karadeniz ülkeleri bekleme politikası izlediler.

¹⁷² **Noveyshaya istoriya Turtsii. a.g.e.** sf.126

¹⁷³ Sergey Alekseyeviç Lantsov, **a.g.e.** sf. 141

¹⁷⁴ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 65

tehdidi ile bağlantılı olarak bu kararı verme hakkına sahip olacaktır.¹⁷⁵ Böylece Montrö Sözleşmesi'nin hükümleri uyarınca, 1923 Lozan Sözleşmesi sırasında kurulan Boğazlar Komisyonu lağvedilmiş ve işlevleri Türk hükümetine devredilmiştir.¹⁷⁶

Yeni sözleşme, bölgede kolektif güvenliğin sağlanmasında önemli bir adım olmuş, tüm Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında sadece Türkiye, farkları ustalıkla kullanarak Türk diplomasisi için parlak bir zafer elde etmiş ve Boğazlar'ın kontrolünü elde eden tek ülke olmuştur.¹⁷⁷

Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nin çok sıkıntılı ilişkilere sahip olduğu İngiltere ile yükselen bir grafikte Montrö Sözleşmesi'nde ve daha sonraki yıllarda açıkça tezahür ettiği üzere, geliştirdiği iş birliği, Türkiye-SSCB ilişkilerini de ciddi şekilde etkilemiştir. Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginliğin ortaya çıkmasında, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün hastalığı ve sonrasında ölümü ile 1937 sonbaharında Türkiye'de Başbakanlık görevini Celal Bayar'ın alması gibi faktörler de etkili olmuştur.¹⁷⁸

Her iki ülke arasındaki ilişkilerin soğumasının ilk açık tezahürü Şubat 1938'de konsoloslukların sayısının karşılıklı olarak azaltılması ile ilgili bir anlaşmanın imzalanması şeklinde olmuştur. Sonuç olarak Türkiye, Odesa, Bakü, Erİvan ve Leninakan'daki konsolosluklarını; SSCB ise İzmir ve Kars'taki konsolosluklarını kapatmıştır.¹⁷⁹

SSCB, İngiltere ve Fransa'nın, Almanya'ya karşı Türkiye'nin ve diğer ülkelerin katılması ile tek bir blok oluşturulmasına yönelik girişimleri başarısız olmuştur. Ayrıca Türkiye ile bu meselelerin iki taraflı müzakerelerle çözülmesi gerektiği de anlaşılmıştır.¹⁸⁰ Mayıs 1939'da SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı Vladimir Potemkin, ortak bir anti-faşist cephe çerçevesinde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında karşılıklı yardımlaşma konusunda bir anlaşma yapılması önerisi için

¹⁷⁵ Boldırev Andrey Viktoroviç, **Черноморские проливы в политике Турции и России в-2008 гг.// Ближний Восток и современность**". Выпуск 40. М., 2009 sf.43

¹⁷⁶ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf. 32-33

¹⁷⁷ Natalya Petrovna Konstantinova, **a.g.e.** sf. 160

¹⁷⁸ Anatoliy Filipoviç Miller **a.g.e.** sf. 189

¹⁷⁹ Aleksandr Sotniçenko, **a.g.e.** sf. 184-224

¹⁸⁰ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 212

Ankara'yı ziyaret etmiştir.¹⁸¹ Rus tarihçilerin yorumuna göre, Türk hükümeti, Batı ülkelerinin baskısı sonucu yapmış olduğu politik manevranın ardından, bu öneriye, Türkiye Sovyetler Birliği ilişkilerinin daha sonraki gelişimini doğal olarak olumsuz yönde etkileyecek şekilde kesin bir cevap vermekten kaçınmıştır.¹⁸²

Aynı şekilde, Eylül 1939'da Moskova'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun katılımı ile sürdürülen görüşmeler de başarısız olmuştur. Sovyetlerin Karadeniz ve Boğazlar bölgesi ile sınırlı tutulan karşılıklı yardımlaşma konusunda ikili bir anlaşma yapmaya yönelik getirmiş olduğu öneri, Türk tarafınca karşılık bulmamıştır. Üstelikle Türk Hükümeti, Moskova'daki müzakerelerle eş zamanlı olarak İngiltere ve Fransa ile de müzakerede bulunmayı sürdürmüş, bu müzakereler Ekim 1939'da İngiliz-Fransız-Türk Birliği Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁸³ 15 yıl süreli bu anlaşmaya göre, her hangi bir askeri çatışma Akdeniz bölgesini etkilerse, Türkiye'yi müttefiklerin yanında saf tutmaya; Yunanistan ve Romanya'nın saldırıya uğraması durumunda ise yine Türkiye'yi bu ülkelere yardım sağlama taahhüdü ile yükümlü kılmıştır. Buna karşılık, İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin herhangi bir Avrupa gücünün saldırısına uğraması durumunda askeri yardımda bulunmayı garanti etmişlerdir.¹⁸⁴ Bütün bunlar Türkiye'nin Büyük Britanya ve Fransa ile başta ticaret ve ekonomik alanlardaki yakınlaşmasının temelini oluşturmuştur. Birlik Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra, Türkiye bu ülkelere toplam 43,5 milyon sterlinlik kredi almıştır.¹⁸⁵ Öte taraftan, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'yi savaşta müttefiklerin tarafını tutmaya ikna etmeye yönelik çabalarının başarısız olduğu da unutulmamalıdır.¹⁸⁶ Türkiye, Müttefiklerin, Sovyetlerin Karadeniz'deki seyrini önlemek için giriştikleri eylemlerine, teşviklerine ve çabalarına rağmen SSCB ile ilişkilerini muhafaza etmeyi sürdürmüştür.¹⁸⁷ Öte yandan, Türkiye, daha önce de belirtildiği

¹⁸¹ Anatoliy Filipoviç Miller, **a.g.e.** sf. 184

¹⁸² Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 54

¹⁸³ Anatoliy Filipoviç Miller, **a.g.e.** sf. 156

¹⁸⁴ **a.g.e.** sf. 191

¹⁸⁵ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **Внутренние факторы формирования внешней политики**

Ирана и Турции // Вестник МГИМО-Университета. 2010. № 1. URL:

<http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840> (erişim tarihi: 04.05.2019)

¹⁸⁶ Anatoliy Filipoviç Miller, **a.g.e.** sf. 176

¹⁸⁷ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 33

üzere, Almanya ile siyasî ve ekonomik ilişkilerini bozmayarak Almanya'nın Türk Hükümeti üzerindeki etkisini önemli ölçüde arttırmasına bir anlamda fırsat vermiştir. Almanya'dan gelen büyük baskı ve Almanya'nın SSCB'den daha önce Türkiye'yi işgal etmeyeceği inancı sonucunda, Türk Hükümeti, 18 Haziran 1941'de; yani SSCB'ye Alman saldırısının arifesinde, Hitler Almanya'sı ile 10 yıllık bir dostluk ve saldırmazlık paktı imzalamıştır. Aynı zamanda Büyük Britanya ile kurduğu ittifakın da yürürlükte kalacağını açıklamıştır. Bu anlaşmanın imzalanması, Sovyetler Birliği'ne yönelik Alman saldırısının hemen arifesinde, Almanya'nın Ortadoğu'daki konumunun güçlendirilmesine büyük katkı sağlamıştır.¹⁸⁸

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Türkiye, savaş dışı kalan devlet statüsünü ilan etmesine rağmen, ülkedeki maddî kaynakları harekete geçirmek ve askerî eylemlere katılması durumunda gerekli rezervleri oluşturmak için de çeşitli önlemler almıştır.¹⁸⁹ Her şeyden önce bu durum, her iki taraftan gelen yabancı silah alımları da dahil olmak üzere, silahlı kuvvetlerin güçlendirilmesi ile bağlantılıdır. Buna ek olarak, savaş sırasında Türk hükümeti, ihracat ve ithalatı kontrol etmiş, lisanslama ve döviz kısıtlamalarına yönelik uygulamaları yerine getirerek dış ticaretteki düzenlemeleri de sıkılaştırmıştır.¹⁹⁰

Bilindiği gibi, Sovyetler Birliği'ne karşı gerçekleştirilen Alman saldırısından sonra Türkiye tarafsızlığını ilan etmiştir. Öte taraftan Hitler'in, Sovyetler Birliği'ne yönelik başlattığı işgal hamlesiyle eş zamanlı olarak Türkiye'de başlatılan propaganda faaliyetleri aracılığıyla, SSCB'nin İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinde dile getirdiği taleplerini ortadan kaldırma arzusu, başta Almanya'nın zaferine olan mutlak inanç konusundaki kanaati sağlam olan Türk Hükümeti içindeki politikacıların önemli bir kısmını, bilhassa gerici çevreleri memnun etmiştir.¹⁹¹ Bu bağlamda, 10 Ağustos 1941'de SSCB Halk Dışişleri Komiserliği, SSCB'nin Türkiye'ye karşı toprak

¹⁸⁸ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **Внутренние факторы формирования внешней политики Ирана и Турции**//Вестник МГИМО-Университета. 2010. № 1. URL:

<http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840> (erişim tarihi: 04.05.2014)

¹⁸⁹ Miller Anatoliy Filipoviç, **a.g.e.** sf. 33

¹⁹⁰ **a.g.e.** sf. 40.

¹⁹¹ Andrey Viktoroviç Boldrev, **a.g.e.** sf.43

taleplerinin olmadığını ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne sıkı bir şekilde bağlı kalmaya hazır olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.¹⁹² Rus tarihçilerin iddiasına göre, bu dönemde Türkiye'nin siyasi elitleri Almanya'yı destekler bir tavır içine girmiş ve ilan edilen tarafsızlık deklarasyonuna rağmen Berlin'den gelen baskı sonucu SSCB'ye karşı tavır almaya başlamış ve SSCB sınırında askerî birliklerinin konsantrasyonu da dahil olmak üzere, SSCB'nin olası tehdidini karşılamaya yönelik faaliyetlere başlamıştır. Rus tarihçilere göre, 1942 yılının ortalarında özellikle SSCB için cephedeki durumun zor olduğu zamanlarda, Türkiye'nin, SSCB sınırlarına, Sovyet komutanlığının Trans-Kafkasya'nın savunması için önemli güçlerini yönlendirmeye zorlayan 25'ten fazla askerî birim yerleştirmek zorunda kalmıştır.

Yine Rus uzmanların iddialarına göre 1942 yılının ikinci yarısında Türkiye, Alman baskısına boyun eğmek ve neredeyse SSCB'ye karşı savaş ilan etmek durumunda kalmıştır. Ne var ki; Almanların Stalingrad'daki yenilgisi, Türkiye'nin SSCB'ye yönelik politikasında çok daha temkinli hale gelmesi hususunda ciddi bir etki yaratmıştır.¹⁹³

Yine aynı uzmanlara göre 1943'te Sovyetlerde yaşanan Büyük Anavatan Savaşı'nda açıkça bir dönüm noktası yaşandığında ve Almanya'nın çöküşü belirginleştiğinde, ABD, Büyük Britanya ve Fransa hükümetleri Türkiye'yi SSCB tarafından da desteklenen anti-Hitler koalisyonu dahil etmek için aktif çaba göstermişlerdir. Bu konu özellikle 19-20 Ekim 1943'te Moskova'daki üç büyük gücün dışişleri bakanlarının yer aldığı bir toplantıda tartışılmıştır; ancak Türk Hükümeti, Almanya'ya karşı savaşa girmeyi reddetmiştir.¹⁹⁴

Savaş döneminde, Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişimine ilişkin yapılan bir değerlendirmeye dayanarak, Sovyet Hükümeti 1925 tarihli “Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması”nı feshetmeye karar vermiş ve anlaşmanın artık yeni hükümler ikâme etmesine gereksinimi olduğunu ifade ederek, Türkiye'ye yeni bir antlaşma imzalamayı

¹⁹² Mustafa Akgün M, **Черноморские проливы: незримые связи // В кн.: Rossiysko-turetskiye otnosheniya: istoriya, sovremennoye sostoyanie i perspektivy.** M., 2003. sf. 59

¹⁹³ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf.158

¹⁹⁴ **Vneşnyaya politika SSSR v period Vtoroy mirovoy voyny.** T.3. M. 1947, sf.189

teklif etmiştir; ancak Türk Hükümeti, bu teklifi reddetmiştir. Bu tutum 1945'teki Potsdam Konferansı'nda, Stalin'in özellikle "Ermeni halkının yeniden birleşmesi" bahanesiyle Türkiye'ye karşı bölgesel iddialarda bulunmasına neden olmuştur.¹⁹⁵ Böylece, II. Dünya Savaşı öncesinde yaşanan olayların, Nazi Almanyasının Sovyetler Birliği'ne saldırısının ve SSCB'nin Büyük Anavatan Savaşı'ndaki zaferinin Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açtığı aşikârdır.¹⁹⁶ Bununla birlikte, siyasi doğruculuk yaklaşımıyla, ikili ilişkiler konusundaki Sovyet ve Rus bilimsel çalışmalarının çoğunluğunda bu gerçeğin üzeri örtülmüş olsa da, Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde zaman zaman gözlenen olumsuz eğilimin büyük ölçüde Sovyetler Birliği politikalarının etkisi altında şekillendiğini kabul etmemek mümkün değildir. Bu, sadece SSCB'nin sahip olduğu büyük imkanlarla değil, aynı zamanda, bu ülkenin yöneticilerinin dünya devrimi ve Komünist Enternasyonal'in zaferi için mücadele sürdürmesi, "Ekim Devrimi Kazanımlarının" devrim düşmanlarına karşı savunulması ve bu politikaların sadece ülke içinde değil, aynı zamanda ülke sınırları dışında da sert yöntemlerle uygulandığı Stalinist dönemde de Sovyet dış politikasının aktif karakteriyle de belirlenmiştir (bu politika bazı dönemlerde yayılmacı bir nitelik bile kazanmış ve bazen de komşu devletlerin iç işlerine karışma noktasına gelmiştir).

197

1.2.3. 1918-1945 Yılları Arasında Türk-Sovyet Ticari ve Ekonomik İlişkileri

Sovyet Rusya'nın kuruluşu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından başlayarak yirminci yüzyılın ortalarına kadar, özelde ekonomik ilişkiler olmak üzere, Türk Sovyet ikili ilişkileri bir bütün olarak, her bir ülkenin tek tek yaşadığı tarihsel yolculuğunun zorluklarını tüm zafiyetleriyle yansıtmaktadır.¹⁹⁸ Bu ilişkilerin niteliği ve düzeyi, her

¹⁹⁵ a.g.e. sf. 190

¹⁹⁶ Nikolay Vladimiroviç Koçkin, СССР, Англия, США «Турецкий кризис» // *Novaya i Noveyshaya istoriya*. №2, 2002. sf. 70

¹⁹⁷ Cumhur Kaygusuz, Турецко-советские отношения в контексте международной военно-политической конфронтации (1920-1991 гг.) / *Uluslararası askeri-siyasi cephelerde bağlamında Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1991)*. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Nijny Novgorod, 2017. sf.114

¹⁹⁸ Vladimir Alekseyev, Mustafa Kerimov, *Внешняя политика Турции*. М. 1961. sf. 96

iki ülkenin ideolojik ve siyasi atmosferi, liderliklerinin siyasi kararları, dünyadaki ve bölgedeki jeopolitik ve askeri değişimler, ulusal ekonomilerin ve dünyanın içinde bulunduğu iktisadî koşullar, karşılıklı iş birliğinin geliştirilmesinde objektif ihtiyaçların asgari müşterekte tespit edilmesiyle biçimlenmiştir.¹⁹⁹

Yirminci yüzyılın ilk yarısında iki ülke arasındaki iş ilişkilerinin tarihi boyunca, yani, I. Dünya Savaşı'ndan itibaren Rusya ve Türkiye'deki müteakip olayların içinde, iki aşama açıkça görülebilmektedir. İlk aşamada, devletlerarası ilişkilerin resmî olarak kurulduğu 1921 yılından, 1930'ların ortalarına kadar, her iki ülke arasındaki ilişkiler, dostane bir politik atmosfer ve karşılıklı ticarî ve ekonomik ilişkilerin olumlu dinamizmi ile tarif edilmektedir.²⁰⁰ Öte taraftan, 1950'lerin sonuna kadar süren ikinci aşama, Türk-Sovyet siyasî ilişkilerindeki gerginliğin artma eğilimi ile karakterize edilmektedir. Bu dönem, II. Dünya Savaşı sırasında her iki ülkenin ilişkileri neredeyse doğrudan askerî bir çatışmaya girecek pozisyona kadar varmış; durum ikili ticarî ve ekonomik ilişkilerin sınırlandırılması hatta neredeyse durdurulması noktasına kadar ulaşmıştır.²⁰¹

1921'den başlayarak 1930'ların ortalarına gelindiğinde; iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması ve özellikle 16 Mart 1921 tarihli Sovyet Rusya ile Türkiye arasında imzalanan “Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması” ile bu zorlu sürecin aşılması için yeterli bir yasal çerçevenin oluşturulması, her iki ülke arasındaki geleneksel ticaret ilişkilerinin yeniden başlatılması noktasında önemli bir mesafe kat edilmesine yol açmıştır. Her iki ülke arasındaki ticarî işlemlerin “Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması”nın imzalanmasından önce de gerçekleştiği; ancak bu etkinliğin sınır ötesinden, bavul ticareti, daha sıklıkla kayıkların kullanıldığı kıyı ticaretiyle sınırlı kaldığı belirtilmelidir.²⁰² Zaten, Sovyet Rusya’nın Orta Doğu Ticaret Heyeti, Temmuz 1921'de, bölgede etkili bir iş ve cazibe merkezi olan İstanbul’a gönderilmiştir. İstanbul hala İtilaf güçlerinin işgal altında bulunduğundan çok zor koşullarda çalışmak zorunda kalan heyet, Mart 1922'ye kadar Türk tarım ürünlerine karşılık, dağınık bir takım

¹⁹⁹ Pavel Gusterin, **a.g.e.** sf. 34

²⁰⁰ **K istorii sovetsko-turetskikh otnosheniy.** sf. 34

²⁰¹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** s.170

²⁰² **a.g.e.** sf. 172

hammadenin ticareti ile özellikle petrol ürünlerinin sevkiyatı gibi küçük ihracat faaliyetleri dışında hiçbir kayda değer işlem gerçekleştirememiştir.²⁰³

Mart 1922'de ticarî ve ekonomik ilişkileri yürütülebilmesi için Ticaret Delegasyonu nezdinde statüye sahip ve İngiliz yasalarına göre kurulmuş Sovyet-İngiliz Arkos A.Ş.'nin İstanbul şubesi açılmıştır. Arkos A.Ş.'nin İstanbul şubesinde, başlangıçta Türk-Sovyet ticarî faaliyetleri ile ilgili çalışmalara yoğunlaşmıştır. Yine 1922 yılında, Trabzon'da, Samsun'da ve daha sonraları İnebolu ve Mersin'de şubeleri bulunan Sovyet Rusya Ticarî Temsilcilikleri açılmıştır. Türkiye'deki ticari temsilciliğin, Sovyet Rusya'nın yurtdışındaki ilk ticaret misyonu olduğunu belirtmek gerekir.²⁰⁴ Böylece, 1922 yılı, I. Dünya Savaşı'nın ardından oluşan ve bunu izleyen siyasî felaketler ve uluslararası ilişkilerdeki bozulmaya mukabil, aslında Türk-Rus ikili ticaretinin de yeniden başlamasının yılı olmuştur. Türk-Sovyet ticaretinin ilk aşamasında, Sovyetlerin Türkiye'ye ihracatının başlıca kalemleri petrol ürünleri, çimento, kostik soda, halı, tütün, havyar, balık, alkol ve şarap, ahşap ve kereste, kürk, koyun derisi, yün, bağırsak, at kılı, balık jelatini olurken; Türkiye'nin ithalatı ise geleneksel Türk tarım ürünleri üzerinden gerçekleşmiştir.²⁰⁵

Aynı yıllar, her iki ülke arasındaki askeri iş birliğinin de başlangıcı olmuştur. Sovyet hükümeti 1920'de, dış güçlerin saldırganlıklarıyla mücadelede Türk ulusal kurtuluş güçlerine askeri yardım yapmaya karar vermiştir. Türkiye'ye mühimmat olarak gereken küçük silahların, makineli tüfeklerin ve dağ toplarının bedeli için 10 milyon dolarlık altın (kısmen karşılıksız) vererek malî yardım sağlamıştır. Bu yardım, 1922 sonbaharında Türk ordusunun başarılarında önemli bir rol oynamıştır.²⁰⁶ Sonraki yıllarda ekonomik ilişkiler, ikili ilişkilerin genel seyrindeki belirleyici unsurlardan biri haline gelmiş ve bir bütün olarak, iki ülke arasındaki politik anlayışın güçlendirilmesine katkıda bulunmuştur.²⁰⁷

²⁰³ K istorii sovetsko-turetskikh otnosheniy. sf. 23

²⁰⁴ K istorii sovetsko-turetskikh otnosheniy. a.g.e. sf. 44

²⁰⁵ Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg. Statistiçeskiy obzor. M, 1960 s.464

²⁰⁶ M.A. Gasratyan, a.g.e. sf. 65.

²⁰⁷ Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg. a.g.e. sf. 464

Daha önce de belirtildiği gibi, Türk-Sovyet ticaretinin ve ekonomik bağlarının gelişmesine rağmen zaman zaman bu bölgenin iki önemli ülkesi arasında ciddi çelişkiler de söz konusu olmuştur. Türk hükümeti uzun süre Sovyet Rusya'da, daha sonraları SSCB'de, kurulan dış ticaret tekelini ve büyükelçiliğin bir birimi olan Sovyet Rusya Ticaret Temsilciliğinin dokunmazlığını teyit etmeye mesafeli bir tutum sergilemiştir.²⁰⁸ Bu konulardaki anlaşmazlıklar iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde ciddi krizlerin doğmasına neden olmuştur. Özellikle 1922 ortalarında gerçekleştirilmek istenen ikili ticaret anlaşması müzakereleri askıya alındıktan sonra, Sovyet Rusya'nın Ankara'daki Ticaret Temsilciliği geçici olarak kapatılmıştır. Ayrıca, Haziran 1923'te Türk Hükümeti'nin, Sovyet mallarının Türkiye'ye ithalatını tamamen yasakladığı görülmektedir.²⁰⁹ Ancak, ikili ticaretin geliştirilmesi ile ilgilenen Türk iş çevrelerinin ısrarı, gıda konusunda yaşanan sıkıntılar ve Türkiye'nin ekonomik durumdaki önemli bozulmalar nedeniyle bu karar daha sonar iptal edilmiştir. Böylece 30 Aralık 1922'de Sovyetler Birliği'nin kurulması ve Birlik Sözleşmesi'nin imzalanmasından dolayı Sovyet Rusya (RSFSC)'nin Ankara'daki Ticaret Temsilciliği Ağustos 1923'te SSCB'nin Ticaret Temsilciliğine dönüştürülmüş ve faaliyetlerine yeniden başlamıştır. Ancak, her iki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalanması üzerindeki müzakereler dört yıldan fazla bir süreyle ertelenince, bu ticari ilişkiler sadece hükümet antlaşmaları ile düzenlenmiştir.²¹⁰ Buna karşılık yine de Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticarî ilişkiler giderek genişlemiştir. 1923 yılında SSCB, Türkiye'ye 3 milyon liralık (tüm Türk ithalatının %2,1'i oranında) mal tedarik etmiş ve 1,7 milyon liraya (Türkiye ihracatının %2'si oranında) Türkiye'den tarım ürünleri ithal etmiştir. Tahıl ve petrol ürünleri Sovyet ihracatında özellikle önemli bir yer tutmaya devam etmiştir.²¹¹

Ekim 1923'te Türkiye ile yapılan ticaret hacminde yaşanan artışın bir parçası olarak, SSCB Ticaret Temsilciliği'nin Türkiye'deki makamları radikal bir şekilde yeniden düzenlenmiş, temsilcilik İstanbul'a taşınmış ve Rusya'nın Ortadoğu Ticaret

²⁰⁸ K istorii sovetsko-turetskikh otnosheniy. a.g.e. sf. 49

²⁰⁹ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, a.g.e. sf. 98

²¹⁰ Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg., a.g.e. sf. 489

²¹¹ a.g.e. sf. 499

Heyeti ile birleştirilmiştir. Türk mallarının çoğunun SSCB'ye ithal edildiği ve SSCB'-den serbestçe ürün ihraç edildiği, ayrıca Türkiye için tercihli bir lisans rejiminin kurulduğu görülmektedir. Buna paralel olarak, sürekli genişleyen ürün çeşitleri ile ikili ticaretin büyümesi desteklenmiş, sadece belirli kategorilerdeki malların lisanslandırılmasının şartları muhafaza edilmiştir.²¹² Ayrıca, karşılıklı ticarî ilişkileri genişletmek için İstanbul'da Nisan 1924'te Sovyet ürünlerinin ilk sergisi açılmıştır. SSCB Dış Ticaret Bankası'nın Mart 1925'te İstanbul'da bir şubesinin açılması, karşılıklı ticaretin istikrarlı gelişiminin sürdürülmesinde; finansal ve kredilendirme işlemlerinin operasyonel uygulamasında önemli bir rol oynamıştır. Nihayet 17 Aralık 1925'te Paris'te uzun süren müzakerelerin sonucu olarak, SSCB ile Türkiye arasında bir “Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması” imzalanmıştır. Bütün bu adımlar objektif olarak iş ilişkilerini genişletmek, ikili ticareti ve ekonomik iş birliğini arttırmak için elverişli koşullar yaratmıştır.²¹³ Bu dönemde, 1922'den beri olduğu gibi İstanbul'da ticari operasyonlar, Arkos şirketinin şubesi ve RussoTürk adlı iştirak, aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.²¹⁴ Türkiye'ye yapılan Sovyet ihracatının yapısı, esas olarak temel ihtiyaç mamulleri ve ekonomiye yönelik yatırım projelerinden ibaret olmuştur. 1925'te Sovyetler Birliği'nin ekonomik zorluklarla yüzleşmesine rağmen, Türkiye'ye gerçekleştirilen Sovyet ihracatı, buğday, petrol ürünleri, şeker, pamuklu kumaşlar, çimento, kimyasal mamuller ve eczacılık ürünleri, kömür, metaller ve çeşitli ekipmanları içermiştir. Yukarıda sıralanan ürünler içinde tahıl ve petrol ürünleri öncü rolünü sürdürürken, SSCB'den Türkiye'ye yapılan toplam tedariklerin %90'ının da bu kalemlerden oluştuğu görülmektedir. II. Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin petrol ürünlerine yönelik talebinin hemen hemen yarısı, SSCB'den gelen ve İstanbul, Ankara, Samsun, İzmir, Adana ve Mersin'deki satış ofisleri aracılığıyla tedarik edilen ürünlerden karşılanmıştır.²¹⁵

SSCB ile Türkiye Cumhuriyeti arasında uzun zamandan beri beklenen Ticaret ve Denizcilik Antlaşması, 11 Mart 1927'de, Ankara'da imzalanmıştır. Yeni ticaret

²¹² a.g.e. sf. 506

²¹³ K istorii sovetsko-turetskih otnoşeniy. a.g.e. sf. 67

²¹⁴ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 148.

²¹⁵ Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg, a.g.e. sf. 489-498

anlaşması, ikili ticarî ve ekonomik ilişkiler için ciddi bir yasal dayanak olmuştur.²¹⁶ Anlaşmanın temel ilkesi, karşılıklı mal sevkiyatlarının kliring anlaşmaları (ülkeler arasındaki iki yanlı ticaret anlaşmalarının temelinde malla ödemeyi öngören bir türü; kliringde anlaşmalı ülkeler arasında ithalat ve ihracat işlemleri döviz kullanılmadan mahsup ve takas yoluyla ve kliring kurumları aracılığıyla gerçekleştirilir; kliring kurumları merkez bankası ya da kliring ofisidir) bazındaki hesaplaşmalardır. "Net denge" olarak bilinen bu prensip uyarınca, SSCB'ye yapılan Türk ihracat hacminin toplamının, aynı yıllık dönemde Türkiye'ye yapılan Sovyet ihracatının maddi bedeline eşit olması karara bağlanmıştır. Buna ek olarak, söz konusu Antlaşma uyarınca, Türkiye, Sovyetler Birliği'nde uygulanan Dış Ticaret Tekeli Enstitüsü'nü resmen tanımıştır. Buna karşılık, belirli birtakım Türk mallarının SSCB'ye lisanssız olarak ithalatının yapılması ve Türk tüccarlarına serbest girişle birlikte Türk menşeli malların da SSCB toprakları üzerinden taşınması ve ithalatının yapılması için önemli gümrük vergilerinden muafiyetlerinin uygulanması kararlaştırılmıştır.²¹⁷

Bu anlaşma, Sovyetler Birliği'nin yaptığı ilk ticaret anlaşmalarından birisi olması bakımından önemlidir.²¹⁸ Türkiye ise dünya pazarında yabancı ülkelerle eşit ilişkilerin kurulmasında önemli bir emsal teşkil eden ve dış politika açınsındansa hayli önemi olan bu olumlu ve elverişli koşullarla bağlanmış bulunan ilk ticarî anlaşmasını imzalayan taraf olmuştur. Bu nedenle, bu antlaşma Türkiye'de oldukça makul bir şekilde geniş kamuoyu desteği almıştır.²¹⁹

Bu Ticaret Anlaşmasında belirtilen hükümlerle, Türkiye'deki Sovyet ticarî örgütler sisteminin yeniden yapılandırılması tamamlanmıştır. Bu arada Arkos A.Ş.'nin İstanbul şubesi ve RussoTürk ortaklığı tasfiye edilip; bunların fonksiyonları Ankara'daki SSCB Ticaret Temsilciliği'ne devredilmiştir. Ayrıca İstanbul, İzmir, Mersin,

²¹⁶ K istorii sovetsko-turetskih otnoşeniy, a.g.e. sf. 49

²¹⁷ a.g.e. sf. 54

²¹⁸ K istorii sovetsko-turetskih otnosheniy, a.g.e. sf. 49

²¹⁹ Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg. Statistiçeskiy obzor. M, 1960 sf. 489-498

Trabzon, Konya ve Erzurum gibi şehirlerde Ticaret Anlaşması'na dayanarak, Ticaret Temsilciliği şubeleri açılmıştır.²²⁰

Ticaret Anlaşması'nın imzalanması ile karşılıklı ticaret cirosuna istikrar ve dinamizm kazandırılmıştır. Genel olarak, 1928-1929 yılları 1923-1924 ile karşılaştırıldığında, SSCB ile Türkiye arasındaki ticaret hacmi 5 kattan fazla artmıştır. Sonuç olarak, 1925'te SSCB'nin Türk dış ticaretindeki payı sadece %2,5 iken, 1927-1928'de %4,7'ye kadar yükselmiş ve aynı dönemde Türk ihracatının SSCB'nin toplam alımları içindeki payı da %2,5'ten %3,7'ye kadar yükselmiştir.²²¹

Türkiye için ikili ticaret ilişkilerinin önemi, Sovyetler Birliği'nin, Türk portakal ve limonlarının neredeyse tek alıcısı olarak, ilgili dalları destekleyen tüm Türk ihracatının %30'unu ve pamuğun ise %15'ini oluşturmuş olmasıdır. Bu anlaşma ile ilgili olarak, tarım sektörünü desteklemesi ve aynı zamanda Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye gerçekleştirilen ve her şeyden önce, ülkede az bulunan tahıl, şeker gibi temel gıda ürünleri ile petrol ürünlerinin tedariklerinin sağladığı söylenebilir.²²²

1920'lerin ortalarında, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında, tarım da dâhil olmak üzere ekonominin diğer alanlarında da iş birliği başlamıştır. Bu iş birliğinin kapsamı çok küçük olmasına rağmen, bu karşılıklı etkileşimin ilk deneyimi olarak değerlendirilebilir. Özellikle tarım alanında, Türkiye'ye çeşitli bilgi ve literatür sağlanması ile Türk öğrencilerin Sovyet üniversitelerine kabulü sağlanmıştır. Öte yandan, anlaşma, uzmanlaşmış tarım kurumları arasında bilimsel bağların kurulması ve Türk uzmanların ilgili dallardaki Sovyet araştırma enstitülerine kabul edilmesi için ilgili izinlerin sağlandığı iş birliğini başlatmıştır.²²³ Türkiye'ye haşere kontrolünün düzenlenmesinde, tohum üretiminin geliştirilmesinde, pamuk ve şeker pancarı yetiştirmek için yeni yöntemler getirilmesinde de Sovyet yardımı sağlanmıştır.²²⁴

²²⁰ Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.3270 Оп.1. Д.80. Л.135

²²¹ К истории советско-турецких отношений. а.г.е. sf. 54

²²² а.г.е. sf. 57.

²²³ Pyotr Pavloviç Moiseyev, Турецкая Республика: крестьянство и социально-политические процессы в деревне. М.,1994 sf.121

²²⁴ а.г.е. 124

İş birliğinin bir başka alanı ise finans, kredi ve parasal ilişkiler olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin, 1929-1933 yıllarında dünya ekonomisinin en derin krizinin patlak vermesiyle ciddi iç sorunlar yaşamış ve ulusal para biriminin hızla değer kaybetmesiyle, 1920'lerin sonlarında kendini çok zor bir ekonomik ortamda bulmuştur. Sovyetler Birliği ise bu sıkıntılı süreçte mümkün olan tüm yardımı yeniden sağlamıştır.²²⁵

Özellikle, Türkiye'nin kronikleşen negatif ödemeler dengesi ve bir dizi başka sebepten dolayı ulusal para birimi, ana yabancı para birimleri karşısında ciddi şekilde değer kaybetmeye devam etmiştir.²²⁶ Yani, 1919'dan 1929'a kadar Türk lirası %63 değer kaybetmiştir. 1930 yılının Mart ayında, para ve finans sektörü, büyüyen negatif eğilimlerle mücadele edebilmek ve Türk lirasını desteklemek için özel bir fon oluşturmuştur. Söz konusu fon yabancı bankalardan oluşturulan bir konsorsiyum olarak kurulmuştur. SSCB Hükümeti'nin kararı ile SSCB'den “Vneştorgbank” adlı Dış Ticaret Bankası bu konsorsiyuma 500 bin rublelik katkı sağlayarak dahil olmuştur. Aynı zamanda, Sovyet Devletinin dış ticaret örgütleri 1,6 milyon dolara kadar Türk mallarını satın almak için Türkiye'ye önemli miktarda döviz rezervi aktarmıştır. Bu tedbirlerin Türkiye'deki finansal durumun iyileştirilmesi üzerinde olumlu bir etkisi olmuştur.²²⁷

1930'da SSCB, ülkenin tüm malî ve parasal sisteminin güçlendirilmesinde önemli bir adım olan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın (TCMB) kurulması sürecinde 200 bin rublelik paya sahip hissedar olmuştur.²²⁸ Ulusal para biriminin düzenlenmesi, istikrarın sağlanması, yabancı bankaların faaliyetleri ve diğer bazı işlevlerin uygulanmasından sorumlu hale getirilen Merkez Bankası'nın kurulması, ülkenin finansal ve bankacılık sisteminin verimliliğinin bir bütün olarak artırılmasına imkân sağlamıştır. Aynı zamanda, bütçe alanında, Türk Hükümeti daha sorumlu bir

²²⁵ a.g.e. sf. 58

²²⁶ Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.3277 Оп.9. Д.14. Л.23

²²⁷ a.g.e. sf. 114

²²⁸ Vneşnyaya torgovlya SSSR za 1918-1940 gg. a.g.e. sf. 567

bütçe politikasına geçmiş ve dış kredilerden bütçe açığını finanse etmekten vazgeçerek, iç kaynakların mobilizasyonu ile denge sağlamıştır (bkz. Bölüm 1.2.b.).²²⁹

Doğal olarak, küresel ekonomik krizin etkisi Türkiye finans sektörü dışındaki sektörleri de olumsuz etkilemiştir. Aslında, 1930'ların ilk yarısında Türk Hükümeti'nin krizin ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için gösterdiği çabaya rağmen, Türkiye ekonomisi büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Krizin ekonomi üzerindeki olumsuz etkisinin ana etkeni dış ticaret olduğundan, en ciddi değişimler de özellikle bu sektörde yaşanmıştır.²³⁰

1929 Ağustos'unda 1923 Lozan Ticaret Sözleşmesi sona erdikten sonra, Türkiye bağımsız bir gümrük politikası oluşturmaya hak kazanmıştır. Sonuç olarak, Türk mallarının iç pazardaki yabancı üreticilerle rekabetine izin veren ve başta deri, şeker, çimento gibi sektörler olmak üzere, ulusal sanayinin gelişmesine katkıda bulunan yeni bir korumacı gümrük tarifesi oluşturulmuştur (bkz. Bölüm 1.2 b.).²³¹

Hükümet ve Merkez Bankası tarafından uygulanmaya başlanan yeni ve daha sıkı döviz kuru rejimi, döviz işlemlerinde önemli bir azalmaya yol açmıştır.²³² Döviz tasarrufu sağlamak için, Türkiye, pozitif ticaret dengesi olan ülkelerden mal ithalatına teşvik edilmiş ve SSCB ile Türkiye arasındaki ticaret ve nakliye anlaşması ile başlayan bir kliring sistemine dayanan dengeli dış ticaret hacmini ulaştırmaya yönelik adımlar atılmıştır. Bu adımlar, ilerleyen yıllarda Türkiye'nin ana ticaret ortaklarından biri haline gelen Sovyetler Birliği için avantajlar yaratmıştır.²³³

Siyasi ve ekonomik zorlukların olduğu yıllarda her zaman en belirgin şekilde ortaya çıkan SSCB ile ticarî ve ekonomik bağların açık avantajlarını göz önünde bulunduran Türk hükümeti, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün rızasıyla 1932'de Sovyetler Birliği ile ikili ekonomik bağları genişletmek için girişimlere başlamıştır.²³⁴ Bu

²²⁹ a.g.e. sf. 568

²³⁰ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. s.158.

²³¹ Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.3288 Оп.12 Д. 9. Л.1

²³² Vneşnyaya torgovlya SSSR za 1918-1940 gg. a.g.e. sf. 567

²³³ a.g.e. sf. 598

²³⁴ a.g.e. sf. 565-566

amaçla, Nisan 1932'de Başbakan İsmet İnönü başkanlığındaki Türk Hükümeti Heyeti, Moskova'yı ziyaret etmiştir. Ziyaretin sonucu olarak, bilhassa Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye 8 milyon dolarlık kredi verilmesi konusunda bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşmanın uygulanması da Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerini önemli ölçüde ilerletmeye katkıda bulunmuştur.²³⁵

1932'de, Türk Hükümet Heyeti'nin SSCB'den geri dönmesi ve büyük ölçüde Sovyetlerde birikmiş planlı ekonomi deneyimini dikkate almasından sonra, Türkiye sanayinin gelişimi için ilk beş yıllık planın hazırlanmasına karar verilmiştir. Uzun süren siyasî ve ekonomik tartışmalardan sonra, 9 Ocak 1934'te İsmet Paşa Hükümeti'nin istifasının ardından, 1934-1938 yılları için hazırlanmış olan beş yıllık sanayi kalkınma planı nihayet resmen onaylanmıştır.²³⁶ Atatürk'ün talimatlarıyla planın finansmanının sağlanmasının ve yatırımların temellerinin oluşturulmasının Türk bankaları aracılığıyla bütçeden tahsisat temin ederek gerçekleştirilmesi sağlanmıştır.²³⁷

Beş yıllık plan ile öncelikli olarak tekstil, şeker, metalürji, cam, kimya, kömür ve elektrik dahil olmak üzere ekonominin temel sektörlerindeki sanayi işletmelerinin inşası öngörülmüştür. Bu işletmelerin esas olarak devlet tarafından devreye alınması ile tekstil, çimento ve diğer yapı malzemeleri; metal ürünler, cam ve seramik ürünler ile kimyasallar, şeker ve diğer endüstriyel ve gündelik tüketim mallarının ithalatının azaltılmasına imkân sağlanmıştır.²³⁸

Hükümetin tarım politikası, yavaş yavaş hem mahsullerin ekildiği tarlaların arttırılmasında hem de üretimdeki yapısal değişiklikler açısından olumlu sonuçlar doğurması konusunda söz sahibi olmuştur. İlk beş yıllık kalkınma planının uygulandığı yıllarda, tarım alanları bir önceki beş yıllık dönem karşısında %33,8 ve ortalama yıllık tahıl hasadı noktasında ise %47 oranında büyümüştür. Aynı zamanda, kişi başına düşen tahıl üretimi 320'den 387kg'a kadar yükselmiştir. Yağ, peynir,

²³⁵ a.g.e. sf. 567

²³⁶ A. B. Reznikov, *Первая турецкая «пятилетка» (1934-1938 гг.)*// «Vestnik prikaspiya: arkheologiya, istoriya, etnologiya». Элиста. №5, 2015 г. sf. 129.

²³⁷ a.g.e. sf. 130

²³⁸ *Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg.* a.g.e. sf. 567

pamuk, yün kumaş ve deri ürünleri gibi tarımsal hammadde işleme endüstrisi aktif olarak gelişme göstermiştir.²³⁹

Sanayi ve tarım sektöründe meydana gelen değişimler, dış ticaret yapısında yaşanan olumlu değişimlerin temelini oluşturmuştur. Belli bir dereceye kadar bu sonuçlar aşağıda ele alındığı biçimde Türk-Sovyet ticaretinin yapısındaki değişikliklerden kaynaklanmıştır. Genel olarak, 1930'larda Türkiye'nin acil dış ticaret ve finansal sorunların çözümü ve ekonominin gelişim sürecinde yaşanan önemli ilerlemelerle öne çıktığı söylenebilir.

Rus uzmanlara göre, 1930'lu yıllarda sanayi, enerji ve ulaşımın restorasyonunu gerçekleştiren Sovyetler Birliği, dünya emtia pazarlarında giderek daha fazla başarı elde etmeye başlamıştır.²⁴⁰ İlk beş yıllık planların uygulanması için SSCB'de üretilmeyen büyük miktarda makine ve donanım ile endüstriyel ürün ve hammadde alımına ihtiyaç duyulmuştur. Aynı zamanda ithalat için gerekli mevduatları elde etmek için en önemli kaynaklardan birinin ihracat olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte kolektifleştirmenin zorlukları, Sovyetler Birliği'nden gıda ve tarım ürünleri ihraç etme olasılıklarını önemli ölçüde sınırlamıştır. Sovyet sanayi ürünleri, özellikle ekonomik kriz sırasında, Avrupa ve ABD'de pek talep bulamamıştır.²⁴¹ Ama aynı dönemde Doğuda Sovyet mallarına olan talep çok büyük olmuştur. Ayrıca, Doğu ülkelerinde, Batı şirketlerinin arabuluculuğu olmadan, SSCB'nin ihtiyaç duyduğu birçok gıda ve hammadde ürününün doğrudan satın alınmasına imkân sağlanmıştır. Bu nedenle Doğu ülkeleriyle, özellikle sınır ülkeleriyle ve her şeyden önce Türkiye ile ticari iş birliğinin geliştirilmesine özel önem verilmiştir.²⁴²

Türk-Sovyet ticaretinin ve ekonomik iş birliğinin bu dönemdeki genişlemesi, on yıllık karşılıklı destek deneyimine ve Sovyet liderliğinin “dünya devrimi” fikrinden vazgeçmesinden sonra,²⁴³ her iki devletin de silahların azaltılması ile ulusal politika

²³⁹ a.g.e. sf. 601

²⁴⁰ **Vneşnyaya torgovlya SSSR za 1918-1940 gg.** a.g.e. sf. 569

²⁴¹ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 214.

²⁴² M. A. Gasratyan, a.g.e. sf. 191

²⁴³ a.g.e. sf. 193

aracı olarak savaştan vazgeçmesi gibi temel uluslararası sorunlar da dâhil olmak üzere aldıkları benzer pozisyonlarının rastlantısallığına dayanan özel bir dostluk ve güven atmosferinin oluşması ile daha da kolaylaşmıştır.

1930'larda iki ülkenin siyasî liderleri arasındaki kişisel temaslar da yoğunlaşmıştır. Bu nedenle, Nisan-Mayıs 1932'de Başbakan İnönü, Sovyetler Birliği'ndeki endüstriyel inşaat deneyimini ve ekonomik planlama konularını yerinde görmek için SSCB'yi ziyaret etmiştir.²⁴⁴ Sonuç olarak, Türkiye ile ekonomik ve teknik iş birliği içinde bir dizi sanayi ve diğer alanlardaki tesisin Sovyetler Birliği'nin teknik yardımı ile inşaatının başlamasıyla karşılıklı mal dağıtımını genişletme planlarının da benimsendiği bir anlaşmaya varılmıştır.²⁴⁵ Bu amaçların hayata geçirilebilmesi için, Sovyet tarafı, ödeme için Türk ürünlerinin kullanılabilmesi, 20 yıl süreli, 8 milyon dolarlık faizsiz bir kredi vaat etmiştir. SSCB'de kazanılan orta ve uzun vadeli planlama deneyimi, Türkiye'nin ilk beş yıllık sanayi kalkınma planının oluşturulması sırasında da bu çalışmanın temelini oluşturmuştur.²⁴⁶

Aynı dönemde, ikili ticarî ilişkiler alanında, 11 Mart 1927 tarihinde imzalanmış olan Ticaret Anlaşması'nda çeşitli revizyonların yapılmasının gerektiğini işaret eden bazı olumsuz emareler de gözlenmeye başlamıştır.²⁴⁷ Bu zorlukların nedenlerinden biri, Türk tarafının Sovyetler Birliği'ne mal ihraç eden Türk tüccarlarına verilen özel sertifika sistemi olmuştur. Her ne kadar bu sistem iyi niyetle kullanılsa da karşılıklı ticaret alanında türeyen parazit araçları ortadan kaldırmak için, ters yönde etki göstermiş ve SSCB'ye teslim edilmesi amaçlanan Türk malları için çeşitli spekülasyonlara ve fiyatlarda önemli ölçüde artışa yol açtığı saptanmıştır.²⁴⁸

Bir diğer sorun ise, SSCB'ye serbestçe gelen Türk işadamlarının, çoğu zaman Ticaret Antlaşması'nın ruhu ve lafzı ile çelişerek, hatta Sovyet mevzuatını da ihlal ederek; antlaşmayla tespit edilen kotaları aşan miktarlarda mal sattıkları, bilhassa özel

²⁴⁴ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 215

²⁴⁵ Natalya Petrovna Konstantinova, a.g.e. sf. 147

²⁴⁶ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. s.138

²⁴⁷ Dmitriy Pavloviç Buhartsev, *Семь лет нашей внешней политики*. М.: Госплан СССР, 1925 sf. 14

²⁴⁸ *Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg.* a.g.e. sf. 623

girişimcilerle ticaret gerçekleştirirken de Türk menşeli olmayan malları pazarlayıp; elde edilen kârı da Türkiye'ye değil, Batı ülkelerine havale ettikleri iddiaları olmuştur.²⁴⁹ Bu sorunları ortadan kaldırmak için, Temmuz 1929'da Sovyet tarafı, amacı ticaret operasyonlarını Türkiye'ye aktarmak olan 1927 tarihli Ticaret Anlaşması'nın değiştirilmesi gerektiğine karar vermiştir. SSCB, karşı önlem olarak, Türk tarafına, 13 milyon ruble karşılığında Türk mallarının satın alınmasında önemli bir artış vaat etmiştir.²⁵⁰

Ocak 1930'da Moskova'da görüşmeleri bir yıldan daha uzun bir süre devam eden yeni bir "Ticaret ve Denizcilik Antlaşması" 16 Mart 1931'de SSCB ile Türkiye Cumhuriyeti arasında nihai protokolün imzalanmasıyla, sonuçlanmış ve böylece 1927 Ticaret Antlaşması'nı yenilemek için düzenlenen müzakereler de hitama ermiştir.²⁵¹

Türk-Sovyet ticari ilişkilerinde yaşanan anlaşmazlığın başka bir sebebi, Türk Hükümeti'nin, o dönem yaşanan küresel ekonomik krizin Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisini en aza indirmek ve ödemeler dengesini sağlamak amacıyla kabul ettiği ve ithalatın kısıtlanmasına ilişkin yayımladığı 12 Kasım 1931 tarihli kararnamedir. Bu kararnameye göre, bazı malların Türkiye'ye ithali yasaklanırken, diğerlerinin ithalatı önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Sovyet tarafı Türk Hükümeti'nin bu adımını anlayışla karşılamış ancak SSCB ile Türkiye arasındaki ticaret rejimine yönelik ihtiyaç duyulan revizyonların yapılmasını da önermiştir.²⁵²

Uzun süren müzakereler sonucunda, Nisan 1932'de "net denge" ilkesinde ikili ticaretin uygulanması ve gerçekleşmesi için yapılan değişiklikler ile 16 Mart 1931 tarihli Ticaret Antlaşması'nın zeyilnamesi imzalanmıştır.²⁵³ Ticaret Antlaşmasına yapılan bu ekin onaylanmasıyla, ticaretteki kliring ilkesi nihayet sabitlenmiştir. Buna

²⁴⁹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf.140

²⁵⁰ Alexander A. Voronin, **У истоков дружбы и добрососедства // Междunarodnaya Jizn'**. -1971, № 3.-sf.69

²⁵¹ M. A. Gasratyan, **a.g.e.** sf. 200

²⁵² Mihail Ayrapetyan, **Этапы внешней политики СССР 1917-1940 гг.** М., 1941 sf. 91

²⁵³ M. A. Gasratyan, **a.g.e.** sf. 203

göre Sovyet mallarının Türkiye'ye toplam teslimat maliyeti, Sovyet dış ticaret örgütleri tarafından Türkiye'de satın alınan toplam malların maliyetine eşitlenmiştir.

Her iki ülkenin karşılaştığı ekonomik zorluklar nedeniyle alınan bu önlem, daha sonraki planlı büyüme stratejileri için iyi bir ortam yaratmıştır. Dünya ekonomik krizi öncesi yıllarda SSCB ile Türkiye arasındaki yıllık ortalama ticaretin cirosu 11,6 milyon lira iken, 1929-1933'te 14,6 milyon liraya kadar ulaşmış ve SSCB'nin Türkiye'nin ticaret cirosundaki payı bu dönemde neredeyse iki kat artış göstermiştir. Türkiye'nin cirosu ise toplam dış ticaretindeki düşüş dikkate alındığında, ithalatında %5-7, ihracatında ise %3,5-5,4 şeklinde gerçekleşmiştir.²⁵⁴

İki ülke arasındaki kliring hesaplaşmalarına geçiş, Türkiye için diğer yabancı ülkelerle ticarî ilişkilerin geliştirilmesine de olumlu bir katkı yapmıştır.²⁵⁵ Böylece, küresel ekonomik krizin zor döneminde, Sovyetler Birliği ile ticari ilişkiler sayesinde, Sovyetler Birliğinden yapılan ithalatın genişlemesi, Türkiye'de tarım bazı sektörünün krizden olumsuz etkilenmemesine olanak sağlamıştır.²⁵⁶

1935 yılında Sovyetler Birliği, Almanya, İngiltere, ABD ve İtalya'dan sonra Türkiye'nin dış ticaretinde 5. sırada yer almıştır. SSCB'nin, Türkiye'nin ihracat ve ithalatındaki payı, sırasıyla %4,8 ve %4,3 şeklinde gerçekleşmiştir.²⁵⁷ 1935 yılına kadar, Sovyet ihracatı ağırlıklı olarak kumaş, petrol ürünleri ve silikatları içerirken, makine yapımı ürünler yaklaşık %4 oranında olmuştur. 1935 yılında metal ürünler ve borular, dökme demir, tarım makineleri, tekstil ekipmanları, elektrik lambaları ve arabalar dahil teknik ihracatın payı %15'e kadar yükselmiştir.²⁵⁸

1930'ların ikinci yarısında, Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'ye ihracatındaki mühendislik kalemlerinin oranı daha da artmıştır. 1936'daki ihracatın %25'i, 1937'deki

²⁵⁴ Mihail Ayrapetyan, **a.g.e.** sf. 94

²⁵⁵ Vladimir Alenik, **У истоков советско-турецких добрососедских отношений // Международная жизнь.** -1981.- № 8. sf. 107

²⁵⁶ **Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг. a.g.e.** sf. 689

²⁵⁷ **a.g.e.** sf. 909

²⁵⁸ **a.g.e.** sf. 910

ihracatın ise tüm teslimatların neredeyse %40'tan fazlasını oluşturmuştur.²⁵⁹ Bu yıllarda, Türkiye'nin batısında ticarî operasyonlar SSCB Ticaret Temsilciliği aracılığıyla doğrudan uygulanırken, doğusunda ise SSCB Halk Dış Ticaret Komiserliğine doğrudan bağlı olan Zakgostorg adlı dış ticaret organizasyonu aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.²⁶⁰ SSCB Ticaret Temsilciliğinin İstanbul Şubesi, Türk-Sovyet ticaretine katılmanın yanı sıra, Sovyetler Birliği'nin ticarî temsilciliklerinin bulunmadığı Orta Doğu'nun diğer bazı ülkelerinde de ticarî işlemler yapılması ile ilgili taahhütleri üstlenmiştir.²⁶¹

7 Kasım 1935'te, 17 Aralık 1925'ten beri süren SSCB ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki “Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması”nın 10 yıl kadar daha uzatılması ile ilgili protokolü ile beraber güçlü ve istikrarlı bir politikanın korunmasını sağlayan bir dizi başka belge de Ankara'da imzalanmıştır.²⁶² Bu temelde, 8 Ekim 1937'de yapılan ortak çalışmaların ardından, SSCB ile Türkiye arasında imzalanan 16 Mart 1931 tarihli “Ticaret Antlaşması” ve 1932'deki ek anlaşmanın yerini alan yeni bir “Ticaret ve Denizcilik Antlaşması” imzalanmıştır. Yeni “Ticaret Antlaşması”nda, geçmiş dönemdeki Türkiye ve SSCB'nin dış ticaretinde biriktirilmiş tüm önemli değişiklikler yer almakla beraber, iki ülke arasındaki ödemelerde “net dengesi” ilkeleri karşılıklı olarak benimsenmiştir.²⁶³

Aynı zamanda, karşılıklı hesaplaşmalarda oluşan tecrübe ve gerçekleşen ikili ticarî ve ekonomik iş birliği biçimlerinin çeşitlendirilmesi göz önünde bulundurularak, SSCB ile Türkiye arasında, her türlü karşılıklı işlem için kliring hesaplaşmalarını sağlayan ayrı bir ödeme anlaşması yapılmıştır. İngiliz sterlininin para birimi olarak kullanıldığı “Ticaret Antlaşması”nın ve 1937 yılı “Ödeme Antlaşması”nın sonuçlandırılmasıyla onlarca yıldır hiç değişmeden faaliyet gösteren Türk-Sovyet ticareti için yeterli bir yasal dayanak oluşturmuştur.²⁶⁴

²⁵⁹ a.g.e. sf. 911

²⁶⁰ Mihail Ayrapetyan, *Этапы внешней политики СССР 1917-1940 гг.* М.:1941, 94с

²⁶¹ a.g.e. sf. 100

²⁶² a.g.e. sf. 101

²⁶³ Viktor Nikolayevich Koptevskiy, a.g.e. sf. 141

²⁶⁴ a.g.e. sf. 143

Başlangıçta Türk-Sovyet ticari ve ekonomik ilişkileri çerçevesinde hesaplaşmalar için denenmiş ve geliştirilmiş olan kliring formu, daha sonraki yıllarda Sovyet dış ticaretinde yaygınlaşmıştır.²⁶⁵ Perestroyka dönemine kadar SSCB'nin gelişmekte olan ülkeler arasındaki en büyük ortaklarıyla ticari ve ekonomik iş birliği ve ayrıca Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON) üyesi olan Doğu Avrupa ülkeleri ile ticari ve ekonomik ilişkileri bu temelde gerçekleştirilmiştir. Yarımyüzyıldan fazla bir süre, 1980'li yılların ortalarına kadar, serbest dönüştürülebilir para birimine (konvertibl döviz) geçişten önce takas şeklinde hesaplaşmalar Sovyetler Birliği'nin tüm dış ticaret cirosunun yaklaşık 2/3'ünün başarılı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır.²⁶⁶

Bir kez daha vurgulamak gerekir ki, II. Dünya Savaşı öncesi on yılda, SSCB'nin Türkiye'nin dış ticaretindeki nispeten mütevazı olan payına rağmen, bu ülke ile ticarî ilişkilerin büyük pratik önemi olmuştur.²⁶⁷ Bu yıllar boyunca SSCB, başta tarım ürünleri olmak üzere istikrarlı bir satış pazarı sağlayan Türk ihracat mallarının ana alıcısı olmuştur. Bu arada Sovyetler Birliği'nce, Türkiye'den ithal edilen büyük miktarlarda çim, yün, tütün, narenciye, hayvancılık ve diğer ürünlerden bahsetmek gerekir. Bu dönemde Türkiye'nin koyun yünü ihracatının %60 ile %90'ı; tiftiğin %40'ı; hayvancılık ihracatının ise %30 ila %50'si SSCB'ye gerçekleştirilmiştir.²⁶⁸

Türkiye'ye yapılan Sovyet ihracatı, ülkenin bir dizi önemli tüketici, hammadde ve yatırım malı ihtiyacını karşılamak için aynı önemi taşımıştır. 1920'lerin ortalarına kadar, SSCB ekonomisinin İç Savaş sonrası toparlanma döneminden bahsederken, Türkiye'ye yapılan Sovyet ihracatında temel olarak gıda ürünleri (tahıl, şeker), petrol ürünleri, kömür, metal, kimyasal ve eczacılık ürünleri, çimento ve pamuklu kumaşlar dahil edilmelidir.²⁶⁹ Bu malların payı, Türkiye'ye yapılan tüm Sovyet ihracatının %90'ına ulaşmıştır. Daha sonra SSCB'nin ekonomik potansiyeli büyüdükçe, Türkiye'ye yapılan Sovyet ihracatının yapısı değişmiş ve makine ve teçhizat ile metal

²⁶⁵ Mihail Ayrapetyan, **a.g.e.** sf. 84

²⁶⁶ **Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg.** **a.g.e.** sf. 623

²⁶⁷ **a.g.e.** sf. 556

²⁶⁸ **a.g.e.** sf. 559

²⁶⁹ **a.g.e.** sf. 498

ürünler de dâhil olmak üzere sanayi ürünlerinin payı önemli ölçüde artmıştır.²⁷⁰ Böylece, Sovyet ihracatının Türkiye'ye yapılan toplam makine ve teçhizat oranı, 1923-1924'te %0,2'den 1937'de %46,9'a yükselmiştir. 1930'ların başından beri, SSCB'den tarım makineleri ve çeşitli alet teslimatları önemli ölçüde artmış, Sovyetler Birliği'nden toplam Türk ithalatındaki payı 1929'da %9 iken 1931'e gelindiğinde %20'ye yükselmiştir. Türkiye için özellikle önemli olan kalem ise SSCB'den ithal edilen petrol ürünleri olmuştur. Türkiye'nin petrol ithalatında Sovyet petrol ürünlerinin payı %30 ila %50 civarında olmuştur.²⁷¹

Savaş öncesi dönemde Türk-Sovyet ilişkilerinin ayırt edici özelliği, ikili ekonomik ve teknik iş birliğinin yüksek ve önemli hacimlere çıkmış olmasıdır. Aslında, Sovyetler Birliği ve yabancı ülkeler arasında büyük ölçekli ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi ve daha sonraları SSCB'nin tüm ticarî ve ekonomik ilişkiler sisteminin en önemli unsurlarından biri haline gelmesi Türkiye ile başlamıştır.²⁷²

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'nün 1932 yılının ilk yarısında bir önceki bölümde de bahsedildiği üzere, SSCB'yi ziyaret etmesinin ardından Türk tarafının talebi üzerine, Türk Hükümeti'ne program hazırlamasına yardımcı olmak üzere “Gosproektstroy” (Devlet İnşaat Projeleri) adlı kuruluşun başkanı ve beraberinde Sovyet uzmanlar Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu kişiler birkaç tekstil fabrikasının inşası da dahil olmak üzere ülkenin aşamalı sanayileşmesine katkıda bulunan projelere imza atmıştır.²⁷³

Sovyet heyeti, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı tarafından defalarca kabul edilmiştir. 1932 sonbaharında Sovyet uzmanlar, Kayseri'deki ilk tekstil fabrikasının inşası için bir fizibilite raporu hazırlamıştır. 21 Ocak 1934'te Ankara'da iki tekstil fabrikasının inşası için daha önce kararlaştırılmış olan avantajlı Sovyet kredi fonlarının kullanımı ile ilgili olarak 8 milyon dolarlık ikili protokol imzalanmıştır. Sovyet kredisi

²⁷⁰ Vneşnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg. a.g.e. sf. 423

²⁷¹ a.g.e. sf. 667

²⁷² Alekseyev, a.g.e. sf. 33

²⁷³ E.Askerov, Принципы мира, дружбы и сотрудничества СССР с народами Востока. М., s.23

kapsamındaki bu tesislerin inşa maliyetleri, 1934-1938 yıllarında Türkiye'nin ilk beş yıllık sanayi kalkınma planı çerçevesinde yapılan tüm yatırımların üçte birini oluşturmuştur.²⁷⁴

1934 yılında Ankara'da imzalanan protokole uygun olarak, Sovyet tarafı, Türkiye'de iki tekstil fabrikasının inşası için tasarım projeleri hazırlamaya, gerekli ekipman ve malzemeleri sağlamaya ve nitelikli uzmanlar göndermeye ilişkin yükümlülükleri üstlenmiştir. Tesislerin inşası, “Turkmenstroy” adlı Sovyet kuruluşu ve Türk Sümer Bank tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁷⁵ Kayseri'de 35 bin iğ kapasiteli iplikhanenin bünyesindeki 1000 makine için bir dokuma fabrikası inşa edilmiştir. Tesis Ekim 1935'te faaliyete geçmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'ye göre sadece Türk-Sovyet dostluğunun bir anıtı değil, aynı zamanda Sovyet endüstrisinin parlak bir başarısı olmuştur. Sovyet uzmanların rehberliğinde tesis 14 ay gibi rekor bir sürede inşa edilmiş ve sadece Türkiye'nin değil, tüm Asya'nın en büyük tekstil işletmesi olmuştur.²⁷⁶ Bu tesisin Türk-Sovyet ekonomik iş birliğinin doğuşu açısından ilk olmadığını belirtmek gerekir. Bu tesis aynı zamanda, SSCB'nin yurtdışındaki teknik yardımlarıyla inşa edilen ilk sanayi tesisidir ve bu amaçlar için ilk kez Sovyetler Birliği yabancı bir ülkeye uygun koşullu bir kredi sağlamıştır.²⁷⁷

Ekim 1937'de, Sovyet örgütlerinin teknik yardımı ile, Nazilli'de, Kayseri'de üretilen kumaşlardan daha ince kumaşlar üretebilmek için tasarlanan ikinci bir tekstil fabrikasının inşaatı tamamlanmıştır. Bu tesis yılda toplam 18 milyon metre kumaş kapasitesine sahip 29 bin iğ ve 768 tezgâh ile donatılmıştır. Tesisin inşasına ve işletilmesine yardımcı olan Sovyet ekipmanının Sovyet uzmanları tarafından yürütülen testleri başarıyla gerçekleştirilmiştir.²⁷⁸ Kayseri ve Nazilli kentlerindeki tekstil fabrikalarının devreye alınması ile Türk tarafının toplam ithalatı içindeki payı 1929'da

²⁷⁴ M. A. Gasratyan, **a.g.e.** sf. 191

²⁷⁵ **a.g.e.** sf.193

²⁷⁶ **a.g.e.** sf.195

²⁷⁷ **a.g.e.** sf. 196

²⁷⁸ David Gurgenoğlu Bdoyan, **Периоды трансформации в российско-турецких отношениях** // Вестник МГИМО-Университета. 2017а. №4(55). sf. 165

%21,2'den 1939'da %11,1'e kadar düşen pamuklu kumaş ithalatının kısıtlanması ile döviz harcamalarının da keskin bir şekilde azaltılmasına imkân sağlanmıştır.²⁷⁹

Neredeyse 1930'ların sonuna kadar, ticarî ve ekonomik iş birliği oldukça başarılı bir şekilde gelişmeye devam ederek, karşılıklı ticaretin yıllık cirosu 7-10 milyon ruble gibi önemli bir seviyeye ulaşmıştır.²⁸⁰ Ancak gelecekte Türkiye'nin Batılı devletlerle temasları genişledikçe, Türk-Sovyet iş birliğini itibarsızlaştırmak için kayda değer çabalar gösterilmiş ve Batı yanlısı güçlerin Türkiye içinde etkinleşmesi ile birlikte iki ülke arasındaki ticarî ve ekonomik ilişkilerin devam etmesi için gereken koşullar giderek daha az elverişli hale gelmiştir. Siyasi ilişkilerin gerginleşmesinin ardından 1940'ta SSCB ile Türkiye arasındaki emtia dolaşımı 1,1 milyon rubleye kadar düşmüştür.²⁸¹

Almanya ile Dostluk Antlaşması'nın Türkiye tarafından imzalanması iki ülke arasında ticaretin ve ekonomik ilişkilerin aktif olarak gelişmesi, Almanya'nın Türkiye'den SSCB'ye karşı savaşa girmesini talep etmesi gibi nedenlerle her iki ülke arasında ortaya çıkan ciddi diplomatik gerilim ve ayrıca II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin nesnel sonuçları Türk-Sovyet ticari ve ekonomik iş birliğinde de gerileme yaşamasına sebep olmuştur.²⁸² Sonuç olarak, 1941-1944 yılları arasında Türkiye ile SSCB arasındaki ticari ilişkiler 21 Ocak 1934'te imzalanan bir anlaşma temelinde, bir kısım Türk malının kredi ödemeleri nedeniyle limitli miktardaki teslimatları hariç olmak üzere, neredeyse tamamen donmuştur. Bu dönemde SSCB'nin Türkiye'nin dış ticaretindeki payı %1'den daha düşük bir seviyeye gerilemiştir.²⁸³

Sovyetler Birliği'nin Mart 1945'te, Türkiye ile 1925 yılında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı feshetmesi ile SSCB'nin ultimatoom şeklinde Türk Boğazlarına yönelik ve bölgesel imtiyazlarla ilgili talepleri aynı zamanda Türkiye'nin

²⁷⁹ Mrassi P., *Эволюция концептуальных основ внешней политики Турецкой республики: автореф. дис. канд. ист. наук* / Рос. ун-т дружбы народов. М, 2010. <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiyakontseptualnykh-osnov-vneshnei-politiki-turetskoirespubliki>

²⁸⁰ *Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE)* Ф.4001 Оп.12. Д.33. Л.9

²⁸¹ *Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE)* Ф 4001 Оп.1. Д.3. Л.13

²⁸² David Gurgenoğlu Bdoğan, 2017a. *a.g.e.* sf. 165

²⁸³ *Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE)* Ф.4001 Оп.1. Д.8. Л.134

ABD ve İngiltere'ye yönelik artan iktisadi bağımlılığında kaynaklansa da ticarî ilişkilere son derece olumsuz yansımıştır. Sonuç olarak 1940'ların sonunda Türk-Sovyet ticaretinin neredeyse asgari seviyeye inmesine mukabil 1950-1952'de Sovyet mallarının Türkiye'ye ithalatı tamamen kesilmiştir.²⁸⁴

²⁸⁴ David Gurgenoğlu Bdoan, 2017a. **a.g.e.** sf. 165-182

1.3. XX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye ile SSCB Arasındaki Ticari ve Ekonomik İlişkilerin Gelişmesinin Olumlu Sonuçları

1.3.1. XX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Ekonomik Gelişiminin Kısa Bir Tanımı

Türkiye, II. Dünya Savaşı sırasında her iki ittifaktan gelen aktif baskılara rağmen, resmi olarak tarafsız bir güç olma statüsünü korumuştur.

Savaş yıllarında, Türk ekonomisi katı merkezileşme ve kontrol önlemlerinin getirilmesiyle büyük ölçüde askeri düzen içinde yeniden inşa edilmiştir. İç siyasi yaşamda demokratik kurumlar fiili olarak çalışmamış, tek partili bir sistem muhafaza edilmiştir.²⁸⁵

II. Dünya Savaşının sona ermesinden sonra, Türkiye'nin uluslararası durumunda köklü değişiklikler olmuştur. Türkiye'nin gayri resmi baş müttefiki olan Almanya ile Türkiye'nin oldukça dostane ilişkilerinin olduğu İtalya ve Japonya da yenilmişlerdir. Türkiye, SSCB'nin sert ultimatoyuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte dış politikada yaşanan zorluklara ek olarak, ekonomiyi canlandırmak ve iç siyasi faaliyetleri demokratikleştirmek gibi ciddi sorunlar gündeme gelmiştir. Türkiye barışçıl yaşama geçiş koşullarında siyasi ve ekonomik alanda yeniden reformlar yapmaya başlamıştır. İktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) devlet iktidarındaki tekelinin sona ermesi ile Meclis'in doğrudan halk tarafından seçilmesi bu yöndeki ilk adım olmuştur.²⁸⁶

Türkiye'deki demokratik dönüşüm dalgası içinde yeni siyasi partiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin (DP) kuruluş kongresi yapıldı, ancak her iki parti de esas olarak büyük burjuvaziye ve toprak sahiplerini temsil ettiğinden, bu partinin programı da iktidardaki CHP'nin programından çok farklı değildi. Demokrat Parti haricinde, Sosyal Adalet Partisi (SAP), Milli Kalkınma Partisi

²⁸⁵ B.M. Dantsig, *Турецкая республика*. М., 1956, s 23

²⁸⁶ B.M. Potskveriya, *Внешняя политика Турции после Второй мировой войны*. М., 1976

(MKP), Türkiye Sosyalist Partisi (TSP), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP) ve en solcu Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi (TSİKP) ülkenin siyasi arenasında yer almaya başlamışlardır.²⁸⁷

Temmuz 1946'da Türkiye tarihinin ilk çok partili Meclis seçimleri yapılmıştır. Seçimler CHP'nin ezici zaferiyle sonuçlanmıştır. Ağustos 1946'da açılan yeni Meclis'in ilk oturumunda İsmet İnönü, dört yıllık yeni dönem için Türkiye Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Ağustos 1947'de Batı yanlısı bir politikacı olan Profesör Hasan Saka yeni hükümetin Başbakanı olarak atanmış ve böylece Türkiye'deki yabancı sermayenin konumunu daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde Türkiye'de, ABD'nin mevcut varlığının genişlemesi özellikle dikkat çekici olmuştur.²⁸⁸ Türk hükümeti, ABD'den Türkiye'ye "Truman Doktrini" kapsamında mali yardımda bulunmasını istemiştir. Karşılıklı düzenlemeler sonucu 12 Temmuz 1947'de Washington'da imzalanan ABD-Türk Yardım Antlaşması ile süreç resmileştirilmiştir.

Türk tarafı ABD'ye, Türkiye topraklarında Amerikan askeri üsleri oluşturma olanakları sağlamıştır.²⁸⁹ Anlaşmaya göre sağlanan kredilerin Türk hammadde maddeleri tedariki ile geri ödemesi öngörülmüştür. Bu da Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye dış ticaretinde çok hızlı bir şekilde lider pozisyonuna ulaşmasını sağlamıştır. Daha sonra bu süreç, ABD'ye siyasi ve askeri bağımlılığın daha da güçlendirilmesini ve Amerikan sermayesinin Türkiye'ye müdahalesini sağlayan ünlü "Marshall Planı" çerçevesinde geliştirilmiştir.²⁹⁰ Truman Doktrini ve Marshall Planı uyarınca, Türkiye askeri amaçlar da dâhil olmak üzere önemli finansal yardımlar almaya başlamıştır. 1948-1957 yılları arasında Türkiye askeri amaçlarla yalnızca ABD'den 687 milyon dolar almıştır. Bu gelişmelerin sonucunda, Türkiye tamamen Batılı ülkelerin aktif etkisi altında kalmaya başlamıştır.²⁹¹

²⁸⁷ Anatoliy Filipoviç Miller, **a.g.e.**

²⁸⁸ Dmitriy Yevgenyeviç Yeremeyev, **a.g.e.** sf. 109

²⁸⁹ **a.g.e.** sf.112

²⁹⁰ **a.g.e.** sf. 114

²⁹¹ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **Развитие капитализма в Турции: к критике теории «смешанной экономики»**, АН СССР. М. ИВ, М. 1982 с. 133

Askeri yardıma ek olarak, Türkiye ayrıca hedeflenen ekonomik ve sosyal programlar için de para almıştır. Ancak buna rağmen Türkiye ekonomisinin gelişimi çok yavaş olmuştur. Bu büyük ölçüde tarım sektörünün geri kalmışlığı ve çözilememiş arazi sorunu ile açıklanmaktadır.²⁹² Köylülerin önemli bir kısmı (2 milyon kişi), ancak kendi yiyecek ihtiyaçlarını karşılamayı mümkün kılabilecek kadar küçük arazilere sahipti.²⁹³

1950'lerin başlarında, CHP'nin uzun dönem sürdürdüğü tek parti iktidarından sonra, 14 Mayıs 1950'de yapılan Meclis seçimi sonucunda, ekonomiyi Batı örneğine göre modernize etme yanlısı Demokrat Parti (DP) iktidara gelmiştir.²⁹⁴ Bununla birlikte, Türk askeri ve politik elitinin önemli bir kısmı eskiden olduğu gibi, hükümetin, Atatürkçü düşünce ilkelerinin uygulanması için bir araç olduğunu ve demokratik sürecin bir sonucu olarak bunlardan herhangi bir sapmanın demokrasinin kısıtlanmasıyla düzeltilebileceğini öngören “tepeden yönetim” konseptini destekliyordu.²⁹⁵ DP'nin etkisi altında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kendi toprakları dışında kullanılması (Kore Savaşı'na katılım), Türkiye'nin Batılı askeri ve siyasi bloklara girmesi ve kendi topraklarına yabancı askeri üslerin yerleştirilmesi de dâhil olmak üzere, Türkiye'nin dış politikasında ciddi değişiklikler meydana gelmiştir.²⁹⁶

DP'nin iktidarda bulunduğu süre içerisinde, kamu sektörü bazında dış yardımların çekilmesi ile sanayinin modernizasyonu ve tarım sektöründe reform yapılmaya çalışılmıştır. Sadece 1950'lerde, ekonomiye yapılan devlet yatırımları yedi kat artarak tüm yatırımların %48'ine ulaşmıştır.²⁹⁷ Tarım Türkiye için temel sorun olmaya ve en önemli görev de toprak reformunun sürdürülmesi olmaya devam etmiştir. DP hükümeti, Mart 1950'de toprak kanununda arazi mülklerinin devrini yasaklayan değişikliklerin kabul edilmesinden sonra bunun ikinci aşamasına geçmiştir. 1950'den başlayarak on yıl boyunca, 1.700 bin hektarın üzerinde arazi

²⁹² a.g.e. sf. 135

²⁹³ Dmitriy Yevgenyevich Yeremeyev, a.g.e. sf. 109

²⁹⁴ a.g.e. sf. 113

²⁹⁵ Nikolay Gavriloviç Kireyev, a.g.e. sf.199

²⁹⁶ Gasratyan, a.g.e. sf. 200.

²⁹⁷ Dmitriy Yevgenyevich Yeremeyev, a.g.e. sf. 109

köylüler arasında dağıtılmıştır.²⁹⁸ Sonuç olarak, her aile esas olarak boş devlet arazileri nedeniyle ortalama 5,4 hektarlık tarım alanına sahip olmuştur. Bu süreçte, tarım ürünlerinin sabit, üretici dostu fiyatlarla devlet tarafından satın alınması ve bunun yanı sıra, tarım üreticilerinin gelir vergisinden muaf tutulması, ihracat primlerinin sağlanması vb. uygulamalar da gerçekleştirilmiştir. Bu olumlu sonuçlar getirmiş ve ekilen alanlarda ve tahıl ve endüstriyel ürünlerin brüt hasadında önemli artışa yol açmıştır.²⁹⁹

Türk özel sektör sermayesinin imkânları da bu dönemde önemli ölçüde genişlemiştir. 1950'de Türkiye'de sadece 802 özel şirket varken; 1960'ta bu sayı 3996 şirkete ulaşmıştır. Özel sermaye, yeri geldiğinde kamu sektörü ile ortaklaşa olarak sanayi işletmelerinin inşasında yer almıştır.³⁰⁰ Bununla birlikte, genel olarak, endüstriyel gelişme yavaş bir hızda ilerlemiştir. Bu durum düşük işgücü verimliliği, finansal kaynak eksikliği, diğer ülkelerden sermaye malları ve teknolojiler ithal etme ihtiyacının yanı sıra düşük yerel tüketici talebinden kaynaklanmıştır.³⁰¹

Demokrat Parti Hükümeti, bu koşullardan çıkışı Türkiye'deki yabancı sermaye varlığının genişletilmesinde görmüştür. Ağustos 1951'de Meclis, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nu kabul etmiş ve Ocak 1954'te yabancı yatırımın teşviki hakkında yeni bir kanun çıkarmıştır.³⁰² Bu, ülkeye girişi yavaş yavaş artmaya başlayan özel yabancı yatırımla durumu değiştirmiştir. Aynı zamanda, yabancı yatırımların neredeyse yarısı Amerikan şirketleri tarafından sağlanmıştır. Ekonominin gelişimi için ayrılan fonların önemli bir kısmı ulaşım altyapısının geliştirilmesine yönlendirilmiştir: stratejik öneme sahip karayolları ve demiryolları, havaalanları ve limanların inşası ve askeri amaçlara ek olarak, ülkede yabancı sermaye de dâhil olmak üzere özel sermayenin işleyişinin sağlanması.³⁰³

²⁹⁸ F.F. Jelobtsov, **Советско-турецкие отношения в 1950-е гг. по материалам демократического еженедельника «Акис»** // Известия Алтайского государственного университета. 2010. №4 (1). sf. 98–102

²⁹⁹ **a.g.e.** sf. 99.

³⁰⁰ **a.g.e.** sf. 101

³⁰¹ M. A. Gasratyan, **a.g.e.** sf.145

³⁰² Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 201

³⁰³ **a.g.e.** sf. 189

Dış yardım ve yabancı sermayeyi teşvik edici politikanın sonucu olarak 1950'lerde Türkiye'nin iç ve dış borcunda gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Bunda ana neden olarak; özellikle Türkiye'nin Eylül 1952'de NATO'nun üyesi olduktan sonra finansal kaynakların aktif olarak çekilmesi ile askeri harcamalarının artması belirleyici olmuştur.³⁰⁴ 1950'lerin sonunda, askeri harcamalar toplam devlet bütçesinin %30'undan fazlasını oluşturmaya başlamıştır.³⁰⁵

Artan bütçe açığı parasal emisyonlarda önemli bir artışa yol açmış, bu da enflasyonun artmasına ve ülkenin finansal sisteminin bozulmasına yol açmıştır. Bu nedenlerle, Ağustos 1958'de hükümet ulusal para birimini devalüe etmek zorunda kalmıştır.³⁰⁶

Aynı dönemde ülkedeki iç siyasi duruma bakıldığında, iktidar partisi içindeki anlaşmazlıklar ve muhalefetin faaliyetlerinin güçlendirilmesi olarak nitelenebilen bir süreç yaşandığından, ülkedeki siyasi koşullar giderek kötüleşmeye devam etmiştir. 27 Ekim 1957 tarihli Meclis seçimlerde DP tüm oyların yarısından daha az almış (%47,9)³⁰⁷ bu da ülkedeki durumdan memnuniyetsizliğin ifadesi olarak tarihe geçmiştir. 1960 başlarında ülkede protestolar ile partiler arası mücadele o kadar akut hale gelmiştir ki, iktidardaki Demokrat Parti erken seçimler için hazırlıklara başlamamak zorunda kalmıştır.

Demokrat Partili yöneticilerin gerçekleştirdiği politikalar, Türkiye'yi siyasal krize götürürken, parti mücadelesinin yoğunlaşması, öğrencilerin kitlesel protestoları ve nüfusun diğer çevrelerinin temsilcilerinin düzenlediği mitingler askeri çevrelerde hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Bütün bunlar ülkede son derece zor bir ekonomik ve finansal durumun yarattığı olumsuz zeminden beslenmiştir.

Rus tarihçilerin iddialarına göre, Başta Amerika olmak üzere Batı'nın etkisi altında kalan Türkiye'nin militarizasyonu diğer dış politika seçeneklerinin oluşturu-

³⁰⁴ a.g.e. sf. 199

³⁰⁵ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 180.

³⁰⁶ V.M. Dantsig, Ближний Восток. Сборник статей. М.: Наука, 1976, s.359

³⁰⁷ "Seçim Arşivi". ysk.gov.tr

rulmasını önemli ölçüde sınırlamıştır.³⁰⁸ 1950'lerin sonuna gelindiğinde, Demokrat Parti yönetimi, tek yönlü dış politikanın verimsizliğini ve ülkenin SSCB ve diğer birkaç ülke ile kurması gereken ilişkilerden soyutlanmasının hatalı olduğunu anlamaya başlamıştır. Koşulların baskısı altında, 1960 ilkbaharında Türk hükümeti, Sovyet tarafının getirdiği iki ülkenin hükümet başkanları arasında karşılıklı ziyaret önerisini kabul etmiştir. Bu da Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında iyi komşuluk ve ekonomik ilişkilerin yeniden gelişme sürecine girmesinin ilk adımı olmuştur.³⁰⁹

Türkiye'de yaşanan siyasi kriz 27 Mayıs 1960'ta ordunun Bayar-Menderes rejimini sona erdiren bir darbe gerçekleştirmesiyle sonuçlanmıştı.³¹⁰ Darbe sonucunda, siyasi güç, geçici anayasaya göre ülkenin en yüksek yasama organı haline gelen Milli Birlik Komitesi'nde temsil edilen Silahlı Kuvvetlerin eline geçmiştir. Darbe yönetiminin lideri General Cemal Gürsel Milli Birlik Komitesi başkanlığına seçildikten sonra, kendisinin başkanlığında geçici bir hükümet oluşturulmuştur.³¹¹

Geçici hükümetin eylem programı, ülkenin siyasi ve ekonomik yaşamını iyileştirmek için bir dizi önlemleri belirlemiş ve ayrıca komşularla ve dünyanın tüm ülkeleriyle dostane ilişkileri sürdürme ilkesini ilan etmiştir. Askeri darbe sonrası yaşanan değişimler, NATO'daki müttefik yükümlülüklerine sadık kalmaya kararlı olan, ABD ve Batı Avrupa'ya odaklanmaya devam eden Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında köklü bir değişiklik yaratmamış ancak bununla birlikte, ülkedeki Amerikan karşıtı duyguların aktif bir şekilde büyümesi ve halkın tek taraflı Batı yanlısı politikayı terk etmeye yönelik ısrarlı talepleriyle ve Türk liderliğinin Sovyetler Birliği ve diğer sosyalist ülkelerle ilişkileri sınırlama politikasının zararlarının farkına varmasıyla bağlantılı olarak, dış politikada belirli düzenlemelerin yapılması için fırsatlar yaratmıştır.³¹²

³⁰⁸ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 187

³⁰⁹ Vladimir Ivanoviç Danilov, **a.g.e.** sf. 120

³¹⁰ **a.g.e.** sf. 122.

³¹¹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 192.

³¹² Yuriy Nikolayeviç Rozaliyev, **Особенности развития капитализма в Турции (1922-1960)** M.1960 sf. 102.

1961 genel seçimlerinin sonucunda CHP %36,7 oy alarak birinci, Adalet Partisi %34, 8 oy alarak ikinci, CKMP ise %13,9 oy oranıyla üçüncü parti olmuştur. Ordunun devreye girmesiyle İnönü tarafından yönetilen bir koalisyon hükümeti kurulmuş ve yine askerlerin aktif desteğiyle, General Cemal Gürsel Cumhurbaşkanı seçilmiştir.³¹³ Yeni hükümetin programında belirlenen amaç; ülkenin hızlı yükselişini sağlamak ve dünyanın gelişmiş ülkelerinin seviyesine ulaşmak olarak belirlenmiştir. Bu amaçla, Türkiye'nin yabancı yatırımlar için cazibe merkezi haline dönüştürülmesi ile ekonominin kamu ve özel sektör yatırımlarının artırılması öngörülmüştür. Sosyalist bloğun ülkeleri de dâhil olmak üzere tüm yabancı ülkelerle aktif ekonomik ve mali iş birliğine olan ihtiyaç resmen açıklanmıştır. Uluslararası ekonomik ilişkileri çeşitlendirme çizgisi yeni AP lideri Süleyman Demirel tarafından desteklenmiştir.³¹⁴

Ülke ekonomisinin sorunlarına yönelik yeni yaklaşımın yansıması olarak da Ağustos 1960'ta Başbakanlık nezdinde Ekonomik Planlama Bürosu olarak kurulan bilahare Devlet Planlama Teşkilatı'na dönüştürülecek olan kuruluş teşkil edilmiştir.³¹⁵ Aynı zamanda, özel girişimcileri desteklemek için de bir dizi önlem alınmıştır. Ekonomik, teknik ve askeri yardımın yanı sıra devlet ve özel yatırımlar şeklinde Türkiye'ye yabancı sermaye çekme politikası da yoğunlaşmıştır. Bu yatırımlarda, savaş sonrası dönemde olduğu gibi Türkiye'de lider konumunda bulunan Amerika Birleşik Devletleri (%34), ardından İsviçre (%18,6), Hollanda (%18) ve Federal Almanya Cumhuriyeti (%9,5) sıralamasıyla yer almıştır.³¹⁶

Eylül 1962'de, Devlet Planlama Teşkilatı ilk beş yıllık kalkınma planının (1963-1967) taslağının hazırlanmasını tamamlamış; bu planın uygulanması ile uzun vadeli on beş yıllık bir ekonomik programın da ilk aşamasının devreye alınması kararlaştırılmıştır. Eylül 1963'te Ankara'da Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyeliği konusunda bir anlaşma imzalanmıştır. Türkiye belirlenmiş kriterler açısından Ortak Pazar standartlarını karşılamadığından, bu örgütün tam üyesi olması için toplam

³¹³ a.g.e. sf. 96.

³¹⁴ a.g.e. sf. 99

³¹⁵ Aleksandr Sotniçenko, 2011 a.g.e. sf. 184-224

³¹⁶ Pyotr Pavloviç Moiseyev, **Турция: капиталистическая эволюция в условиях императива институциональных структур // Капитализм на Востоке во второй половине XX в. М**

12 yıllık bir uyum sürecinin üç aşamada hayata geçirilmesi kabul edilmiştir. Her aşamada Türk hükümeti öncelikle sosyo-politik yaşamın demokratikleşmesi ve serbest piyasa ekonomisine yönelik bir dizi temel sorunu çözmek zorunda kalmıştır.³¹⁷ Vatandaşların ve siyasi partilerin haklarını ve özgürlüklerini önemli ölçüde genişleten yeni Anayasanın 1961'de kabulü, ülkeye siyasi istikrar getirmekte beklenen düzeyde başarılı olamamıştır. Tam tersine, iç siyasi mücadelenin ve partiler arası çatışmanın derinleşmesi söz konusu olmuştur. Bu dönemle birlikte Türkiye uzun bir siyasi istikrarsızlık evresine girmiştir. Bir yanda sosyalistler ve sosyal demokratlar, diğer yanda liberaller ve muhafazakârlar arasında derin bir ideolojik ayrım oluşmuştur. 1962 ve 1983 yılları arasında kurulmuş hükümetlerin iktidar süreleri yirmiden fazla kez bozulmuştur. Bu dönemde ülke içinde yaşanan terörist faaliyetleri durdurmak da mümkün olamamıştır.³¹⁸

Ülkedeki ekonomik durumun kötüleşmesi iç siyasi durumda ciddi bir karışıklık yarattığından ve siyasi istikrarsızlık ekonominin gelişimini olumsuz bir şekilde etkileyerek dikkatleri acil sosyo-ekonomik sorunların çözümünden başka yöne çevirdiğinden ortaya bir kısır döngü çıkmıştır.³¹⁹ Ekonomi politikası alanında, kendi kendini idame ettiren bir büyüme elde etmek ve piyasa ilişkilerinin gelişmesine zarar vermesine rağmen kamu sektörünün öncelikli gelişimini ve özel sermayenin (hem ulusal hem de yabancı) devletçe kontrol ve düzenlemelere tabi tutulmasını öngören eski yaklaşımlara bağlılık devam etmiştir.³²⁰

İlk aşamada, bazı büyük sanayi ve altyapı projelerinde iç ve dış finansmanın yoğunlaşması, büyük kamu yatırımları ile birlikte olumlu sonuçları da beraberinde getirmiştir. İlk beş yıllık planın (1963-1967) uygulanması sırasında, yıllık ortalama GSMH'daki büyümesi %6,7 (planlanan rakamlardan biraz daha düşük), ikinci beş yıllık planda (1968-1972) %7,2 ve üçüncü (1973-1977) beş yıllık planda ise %8,5

³¹⁷ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 109

³¹⁸ Dmitriy Yevgenyeviç Yeremeyev, **a.g.e.** sf. 117

³¹⁹ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 118

³²⁰ Cumhur Kaygusuz, **Особенности советско-турецких экономических отношений в 1960-е годы // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobačevskogo. Seriya Istoriya.** 2016. №. sf. 47

artışlar şeklinde gerçekleşmiştir.³²¹ Bunun yanında, brüt göstergelerin büyümesiyle birlikte, Türkiye'de bölgeler arası eşitsiz gelişme, çeşitli endüstrilerin ve ekonomik yapıların tutarsızlığı sonucunda ciddi yapısal sorunlar meydana gelmiştir.

Bu dönemde parasal ve finansal alandaki durum son derece kötüleşmiştir. 1979'da ülkenin iç borcu 240 milyar liraya ulaşmakla beraber, faiz ödemeleri yaklaşık 238 milyar lira olarak gerçekleşmiştir. 1975-1979 enflasyonu bir önceki beş yıllık dönemde %10 iken; bu dönemde %33-60 kadar yükselmiştir. Ülkenin dış borcu 8,8 milyar dolar oranında yükselmiştir. Ödemeler dengesinde ihracatın payı %39'a gerilemiştir. 1970-1979 yılları arasında dış ticaret açığı 359 milyon dolardan 2,8 milyar dolara yükselmiş ve ithalat, ihracatı %30-62 oranında aşmıştır.³²² Bu veriler Türkiye'nin aynı dönemde içine girdiği sosyo-politik ve kriz ile örtüşmektedir.³²³

12 Eylül 1980 tarihli askeri darbe, Türkiye Cumhuriyeti için yeni bir tarihsel aşamanın başlangıcına işaret etmektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin öncülüğünde kurulan ve Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in liderliğini yaptığı Milli Güvenlik Konseyi (MGK), parlamentoyu feshederek Süleyman Demirel hükümetini görevden uzaklaştırmıştır. Parlamentonun feshinin ardından önde gelen siyasi partilerin faaliyetleri askıya alınmış ve kısa bir süre sonra da tamamen yasaklanmış ve liderleri de tutuklanmıştır.³²⁴ MGK yasama ve icra yetkililerini kendi üstüne almış ve Kenan Evren Devlet Başkanı olarak atanmıştır.

Geçici Danışma Meclisi tarafından hazırlanan yeni Anayasa taslağı 7 Kasım 1982'de yapılan halk referandumunda kabul edilmiş ve Kenan Evren aynı referandumla Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olmuştur. Anayasa'nın kabul edilmesiyle, ülkenin sivil yönetime geçiş süreci de hızlanmıştır.³²⁵

³²¹ D.A. Kofanov, **Влияние динамики денежной массы на изменение валового продукта и инфляцию в Турции, Иране и Египте во второй половине XX-начале XXI века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук.** М.: 2011 sf.78

³²² Nikolay Gavriloviç Kireyev, **История Турции XX век.** Москва: ИВ РАН, 2007. Sf. 443

³²³ **Voprosy ekonomičeskogo razvitiya İrana i Turtsii** // АН АзССР. ИВ, 1988. sf. 121

³²⁴ **a.g.e.** sf. 122

³²⁵ **a.g.e.** sf. 101

Bu çerçevede ordu tarafından sıkı kontrolü altında siyasi faaliyetlere izin verilmiş ve yeni siyasi partiler kurulmuştur. Bunlardan Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP), %45'ten fazla oy alarak seçimleri kazanmış ve 13 Aralık 1983'te Turgut Özal başkanlığında tek partili bir sivil hükümet kurulmuştur. O andan itibaren, yönetici elitler daha kararlı bir şekilde liberal reformlar yapmaya yönelmişlerdir.³²⁶

Turgut Özal'ın kurduğu ilk hükümetin en önemli siyasi adımlarından biri, 6 Eylül 1986'da Türkiye'deki siyasi faaliyetlere yönelik bazı yasakların kaldırılmasına dair referandumun düzenlenmesi olmuştur.³²⁷

Kenan Evren'in başkanlık döneminin sona ermesinden ve 1987 seçimlerinde, ANAP'nin ikinci zaferini takip eden iki yıl sonra, partinin lideri Turgut Özal, Kasım 1989'da Türkiye'nin yeni Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

Ekonomi alanında, Turgut Özal Hükümeti'nin ilk girişimlerinin özü, milli ekonominin bazı sektörlerinde devlet tekeli ortadan kaldırıp, bu sektörlerde özel girişimciliğe izin verilmesidir. Turgut Özal hükümetinin önemli bir diğer adımı, Haziran 1986'da kabul edilen 3291 sayılı Özelleştirme Kanunudur.

Sosyo-ekonomik politikanın birçok alanında başarılı olan Özal Hükümeti, Türkiye ekonomisinin uzun süredir devam eden ve çözümlenmesi ciddi sorun olan enflasyonu altedememiştir. O dönemde herhangi bir ülkenin ekonomik otoritelerinin en çok korkacağı bir süreç Türkiye'de meydana gelmiştir. Bu dönemde Türk ekonomisi, ülkedeki ekonomik durgunluğun yüksek enflasyonun sürdürülmesine paralel olarak gerçekleştiği bir stagflasyon durumuna düşmüştür.

³²⁶ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **Метаморфозы лаицизма и исламизма в Турции-от власти кемалистов к власти исламистов (политико-экономический ракурс через религиозный аспект)** // *Vostok kak predmet ekonomičeskikh issledovaniy: Očerki, stat'i, razrabotki*. М 2008, sf. 322.

³²⁷ a.g.e. sf. 342

Başka bir sorun ise 1989 yılından itibaren ihracatta uzun vadeli düşüş eğiliminin ana hatlarını ortaya çıkmış olmasıdır.³²⁸ 1980'lerde yüksek ihracatta gözlenen büyüme oranları büyük ölçüde hükümetin ihracatçılara verdiği destekle sağlanmış olmasına rağmen, Türkiye'nin, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılma planları çerçevesinde uzlaşmaya varmış olduğu Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) kapsamındaki yükümlülükleri yerine getirme mecburiyetinden dolayı böyle bir politikayı sürdürmesinin imkânı kalmamıştır.

Sonuç olarak, 1980'lerin sonlarında Türkiye ekonomisi iki makroekonomik sorunu olan stagflasyon ve ihracatın gerilemesi ile ilgili zorluklar arasında sıkışmıştır.³²⁹ Nihayetinde, 1989'un ikinci yarısından itibaren, reel ücretlerin büyümesini kısıtlamayı reddeden Türk Hükümeti, ihracata çok fazla bağlı olmadan iç taleplere dayanarak ekonomik büyütmeyi sürdürmeye çaba göstermiştir. Bu nedenle de reel ücretler büyümeye başlamış ve kamu maliyesi sistemindeki dengesizlikler tekrar artmaya başlamıştır.³³⁰ Anavatan Partisi'nin siyasi rakiplerinin 1990'ların başında güçlenmesi büyük ölçüde ihracata yönelik büyüme stratejisinin olumsuz sonuçlarını deneyimleyen seçmenin önemli bir kısmının oylarını alabilmelerinden kaynaklanmıştır.³³¹

Seçmen desteğindeki düşüşü algılayan Anavatan Partisi Meclis'te göreceli çoğunluğu koruyabilmek amacıyla, 1991 yılında Mesut Yılmaz başkanlığında bir erken seçim kararı almıştır.³³²

21 Ekim 1991 tarihli seçimlerde Meclis'teki çoğunluğunu kaybeden ANAP ikinci sıraya düşmüş; kendisine ideolojik açıdan yakın ancak siyasi rakibi olan Süleyman Demirel'in liderliğindeki Doğru Yol Partisi karşısında hezimete uğramıştır. Seçim

³²⁸ a.g.e. sf. 27

³²⁹ E.İ. Urazova, *Экономика Турции: от этатизма к рынку*. М.1996. sf. 45

³³⁰ a.g.e. sf. 112

³³¹ a.g.e. sf. 24

³³² Viktor Nikolayevič Koptevskiy, a.g.e. sf. 44

sonuçlarına göre 20 Kasım'da Süleyman Demirel başkanlığında SHP ile bir koalisyon hükümeti kurulmuştur.³³³

Yeni hükümet makroekonomik görev olarak belirlediği iç pazar kapasitesindeki artışı önceleyen ekonomik büyümeyi tercih etmiş bu da enflasyonu düşürme hedefini gölgelemiştir.³³⁴ Buna göre, ekonomik sorunların çözülmesi hususundaki stratejilerin uygulaması ve yapısal olarak yeniden biçimlendirilmesi için çizilen stratejik rotanın korunmasını sağlayan Turgut Özal'ın taktiksel yaklaşımları sonuçları açısından açık ve çok tehlikeli bir popülizme yol açan politikalarla yer değiştirmiştir.³³⁵

17 Nisan 1993'te Turgut Özal'ın ani vefatı ile bağlantılı olarak Süleyman Demirel yeni cumhurbaşkanı seçilmiştir. 13 Haziran 1993'te Tansu Çiller, Demirel'in yerine DYP'ye lider olarak seçilmiş ve ardından SHP ile sürdürülen koalisyon hükümetinde Türk siyasi tarihinde ilk kadın başbakan olarak Haziran 1993'ten Aralık 1995'e kadar görev yapmıştır.³³⁶

Turgut Özal tarafından başlatılan siyasi ve kamusal yaşamın liberalleşmesi, İslam'ın manevi ve sosyo-politik alanda güç kazanmasına katkıda bulunmuştur.³³⁷ Bu dönemde sosyal amaçlarla verilen burslar ve hatta maddi geliri yetersiz olan öğrenciler için açılan okullarla beraber çok sayıda dini vakıf eğitim ve sosyal yardım alanında ortaya çıkmaya başlamıştır.³³⁸

Bu canlanmayla dini yapılar adım adım etki alanlarını genişleterek sadece ülkenin siyasi ve sosyal yaşamında değil hükümet ve bürokraside de etkili olmaya başlamışlardır. Aslında askerlerin ve laiklerin gösterdiği dirence ve Anayasa

³³³ Natalya Yuryevna Ulçenko, 2017 **a.g.e.** sf. 203

³³⁴ **a.g.e.** sf. 221.

³³⁵ V.I. İnozemtsev, **Пределы «догоняющего развития»**. М., 2000. sf. 168-169.

³³⁶ Natalya Yuryevna Ulçenko, **Экономика Турции в условиях либерализации**. sf. 221

³³⁷ Mihail Serafimoviç Meyer, 2014. **a.g.e.** sf. 193-203

³³⁸ **Turetskaya Respublika. Spravočnik**. М.: Наука, 2000. sf. 396.

Mahkemesi'nin periyodik yasaklarına rağmen, Türkiye'de dini güçlenme trendini sürdürmüşlerdir.³³⁹

1995 yılı Meclis seçimleri bu açıdan önemli bir değişime işaret etmiş; bu seçimlerden siyasal islamın temsilcisi Refah Partisi, birinci parti olarak çıkmıştır. Buna rağmen DYP ve ANAP'ın seküler koalisyonu yaklaşık altı ay boyunca (Temmuz 1996'ya kadar) devam etmiştir. Koalisyonun çöküşünden sonra Erbakan, Çiller ile (DYP ve Refah Partisi'nin liderleri arasında başbakan olarak düzenli olarak görev değiştirilmesini sağlayan) yeni bir koalisyon üzerinde anlaşmaya varmıştır.³⁴⁰

Haziran 1996'da Erbakan, koalisyonun ilk başbakanı olarak göreve başlamıştır. Yeni hükümet başından itibaren özellikle ordunun ve büyük iş çevrelerinin güvensizliklerinden kaynaklanan sorunlarla karşı karşıya kalmış hükümet politikalarını cumhuriyet değerlerinden bir sapma olarak değerlendirmiştir.

Bu gerilim 28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Konseyi'nin toplantısında, başta Türk Silahlı Kuvvetleri'nin komuta kademesini belirleyici olduğu 28 Şubat kararlarının Kabul edilmesi ile yeni bir aşamaya evrilmiştir. Bu kararlar çerçevesinde “Millî Görüşçü” hükümetin hem iktidardan uzaklaştırılması hem de aynı zamanda Refah Partisi'nin ülkedeki tüm faaliyetlerinin yasaklanması süreci de başlamıştır.³⁴¹ Bu süreçte uygulanan aşırı baskının sonucu olarak Necmettin Erbakan 18 Haziran 1997'de başbakanlıktan istifa ettiğini bildirmiştir. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, hükümeti kurma görevini ANAP lideri Mesut Yılmaz'a vermek suretiyle ANASOL-D Koalisyonunun kurulmasını sağlamıştır.³⁴²

22 Şubat 1998 tarihinde Anayasa Mahkemesi, Refah Partisi'nin kapatılması kararını vermiştir. Sonrasında gerçekleştirilen 1999 Meclis seçimlerinin sonuçlarına göre Bülent Ecevit liderliğindeki DSP %22,4 oy oranı ile birinci, Devlet Bahçeli'nin önderlik ettiği MHP %17,9 ile ikinci, Refah Partisi'nin halefi olan Fazilet Partisi %15,4

³³⁹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 200.

³⁴⁰ sf.201

³⁴¹ Meyer Mihail Serafimoviç, 2014. **a.g.e.** sf. 193-203

³⁴² **Turetskaya Respublika, a.g.e.** sf.302

ile üçüncü, ANAP ve DYP sırasıyla dördüncü (%13,2) ve beşinci (%12) olarak yer almışlardır.³⁴³

Refah Partisini yerine kurulan Fazilet Partisi, Haziran 2001'de Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi'nin kararı ile benzer nedenlerle kapatılmıştır.³⁴⁴

Fazilet Partisi'nin kapatılması “Millî Görüş” hareketinde hem Meclis'te hem de Meclis dışında ciddi bir bölünmeye neden olmuştur. Sonuçta geleneksel “Millî Görüş” hattının takipçileri Saadet Partisini Recai Kutan başkanlığında 48 milletve-kili-ni katılımıyla kutmuşlardır. Buna karşı yenilikçiler denilen bir kanat Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında 52 milletvekili ile AK Partiyi kurarak yollarını ayırmışlardır. Bu anlamda AK Parti “ılımlı İslam” yaklaşımını savunan bir çizgi olarak değerlendirilmiştir. Bu tür yaklaşımların Türkiye'nin AB'ye katılımını hızlandıracığını; yerli güçlere, Batı ülkelerindeki insan hakları savunucularına gerekli desteği sağlayacağını ve İslamcılar ile ordu arasındaki gerilimi de düşüreceğine inanmışlardır. Bu nedenle, Türkiye'de yirminci yüzyılın sonunda iç siyasi yaşamın esas içeriği, sosyoekonomik alanda planlanan reformların uygulanması, iç politikanın belirli düzeyde demokratikleşmesi, sivil yaşamın kuvvetlendirilmesi ve aynı zamanda iç politik yaşamda İslam faktörünün kademeli olarak güçlendirilmesi çerçevesinde şekillenmiştir.

1980'lerde, Turgut Özal önderliğindeki Anavatan Partisi büyük ölçüde ülkenin aynı kültürel ve ekonomik çevrelerinden gelen bu toplumsal tabakaların enerjisini harekete geçirmekte başarılı olmuştur. Bununla birlikte, Özal'ın ölümünden sonra seçim üssünü devralan iki merkez sağ parti; yani Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP ve Tansu Çiller başkanlığındaki DYP, mevcut yeni elitlerinin dini ve milli sloganları ile temsil ettikleri kimlik doğrultusunda sağ merkez geleneğin konumunu sürdürme hususunda başarısızlığa uğramışlardır.³⁴⁵

³⁴³ "Seçim Arşivi". ysk.gov.tr. Erişim tarihi: 3 Aralık 2017.

³⁴⁴ <http://www.fp.org.tr>

³⁴⁵ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **a.g.e.** URL: <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840>

Bu dönemdeki değişiklikler sonucunda Türkiye, siyasi yapısının demokratik temelini korumuş ve geliştirmiştir. Aynı zamanda, Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik yönetim biçimi göreceli de olsa istenen düzeyde olgunlaşmamıştır. Bunun nedeni yetersiz işleyen çok partili sistemin geliştirilememesidir.³⁴⁶ Her şeyden önce, partilerin kendi içerisinde bir parti içi demokrasinin olmaması partilerin sorunlar karşısında gerekli tepkileri vermesini frenlemiştir. Parti içinde tartışmalar teşvik edilmediğinden yeni fikirler yalnızca lider endeksli olabilmıştır. Bu bağlamda koşulsuz boyun eğme prensibi üzerine inşa edilmiş katı bir hiyerarşiye sahip olan kuruluşlar, yeni fikirlere kapalı kalmıştır.

Bazı Rus uzmanlar 1990'larda Türkiye'de iç politika alanında beş ideolojik platformun oluştuğunun altını çizmektedirler.³⁴⁷ Bunlardan ilki merkez sağdan Sosyal Demokrat ve ötesine kadar geniş bir politik yelpazede benimsenmiş olan laiklik taraftarları; ikinci ise Sünni Türkler ve Sünni Kürtler tarafından oluşturulmuş³⁴⁸ olan muhafazakarlık taraftarları; üçüncüsü, etnik Türk milliyetçiliğini baz alan, Türk kimliğini doğuştan üstün kabul eden milliyetçilerdir. Kürt milliyetçileri tarafından temsil edilen dördüncü ayrılıkçı ideolojik platform ve beşincisi Aleviler topluluklar çevresindeki siyasi arayışlardır.³⁴⁹

Belirtildiği üzere Aralık 1995'te yapılan TBMM seçimlerinde, Meclis'teki Refah Partisi nispi çoğunluğu sağlamıştır. Refah Partisi'nin politikaları, ülkenin hem sivil hem de askeri laik elitleri tarafından Türkiye'de Şeriat rejiminin canlanması ile ilgili girişimler olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, bazı Türk yazarlar, Türkiye'nin Mustafa Kemal Atatürk tarafından ilan edilen “Batılılaşma” hedefi ile insan hakları ve dini faaliyetlerin yasaklanmasının çeliştiğini ifade etmişlerdir. Bu dönemde AB, Türkiye'yi üç alanda eleştirmeyi sürdürmüştür. Bunlardan birincisi sivil özgürlüklerin sınırlı yapısı; ikincisi azınlıkların yetersiz korunması ve üçüncüsü de ordunun siyasal system üzerindeki etkisi olmuştur.³⁵⁰

³⁴⁶ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 55.

³⁴⁷ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 78

³⁴⁸ Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset. İstanbul, 2000. sf. 17

³⁴⁹ Aleksandr Sotniçenko, 2010. **a.g.e.** sf. 87

³⁵⁰ Turan **a.g.e.** sf. 328

Bu arada sadece dini nedenlerin seçmenlerin Refah Partisi lehine oy kullanmasının tek nedeni olmadığı açıktır; Refah Partisinin başarısında öncelikle sosyal adalete yapılan vurgu ile “ezilenlerin ve kırıgın”ların korunmasına yönelik izlediği stratejinin de rolü büyük olmuştur.³⁵¹ Buna ek olarak, Refah Partisi ideolojik arka planı ile uyumlu olarak dini ve kültürel topluluklar ile çeşitli tarikatlarla onların imkanlarını genişleten bir politikaya da ağırlık vermiştir. **Böylece, XX. yüzyılın sonunda, Türkiye'deki iç siyasi durum yine önemli değişimlere uğramıştır.** 1950'lerden 1980'lere kadarki döneme kıyasla ana değişiklik, her şeyden önce, Türkiye'nin siyasi yaşamına daha önce egemen olan merkez sağ partilerin siyaset arenasından fiilen geri çekilmesi ve yerlerini yeni daha muhafazakâr partilere bırakmasıdır.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu süreçle dini ve milliyetçi partilerin yükselişi, büyük ölçüde 1980'lerde ve 1990'larda Türkiye'de meydana gelen derin sosyal değişimler ve uluslararası arenada yaşanan değişimler tarafından belirlenmiştir. Merkez sol partilerin 1980'lerde yasaklanması ve gerilemesinden³⁵² sonar gerilemesine örgütsel ve kadro planında zayıflaması neden olmuş, aynı zamanda kent- sel alt sınıfların mensuplarının mobilizasyon yeteneklerinde yaşanan değişim bu gerilemeyi tetiklemiştir. Doğan boşluğun epeyce hızlı bir şekilde dinsel referanslar ile Türk ve Kürt milliyetçileri tarafından doldurulduğu söylenebilir.³⁵³

Türkiye'de XX. yüzyılın sonunda yaşanan siyasi sürecin bir başka önemli özelliği de ülkedeki siyasi parti faaliyetlerinin “bölünmesi” olmuştur.³⁵⁴ Kültürel farklılıkların ve kuşaklararası mesafenin derinleşmesi, hızlı kentleşme, siyasi ve ekonomik çalkantılar ile merkezi partilere olan güven kaybı, bir siyasi partiden diğerine aktif olarak hareket etmeye başlayan Türk seçmenlerin hareketliliğinde

³⁵¹ a.g.e. sf. 66

³⁵² Uluslararası olaylar Türkiye'deki sosyalistlerin ve sosyal demokratların konumunun zayıflamasına katkıda bulunurken bunların başlıcaları, şüphesiz, SSCB'de M. Gorbacov'un Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi Genel Sekreteri olarak seçilmesinden sonra başlayan SSCB'de yeniden yapılanma (perestroyka) ve açıklık politikası rol oynadı.

³⁵³ Kiril Valentinoviç Vertyayev, a.g.e. sf. 234

³⁵⁴ David Gurgenovîç Bdoyan, 2017a. a.g.e. sf. 165-166

keskin bir artışa neden olmuştur.³⁵⁵ Bu anlamda yaşanan sarsıntının sağlaması olarak Türkiye'de yirmi yılda 18 siyasi partinin yasaklanmış olduğunu söylemek yeterlidir.³⁵⁶

Milletvekillerinin her Meclis dönemi içerisinde parti değiştirmesi ve Meclis'te yeni partilerin ortaya çıkması seçimler sonunda temsil edilen parti sayısının kaçınılmaz olarak artması bu istikrarsızlığın diğer nedenleridir. Bu partilerin birçoğunun ömrü çok kısa olmuştur ve çoğu zaman da bir sonraki seçimden sonra siyasal arenadan çekildikleri görülmüştür. Böylesi çok kutuplu bir parti sisteminin koalisyon hükümetlerinin istikrarı üzerindeki olumsuz etkisi, bağımsız bir hükümet oluşturabilecek veya yeni oluşturulacak koalisyonların temel sorunu haline gelmesini kuvvetlendirmiştir.³⁵⁷ Bu durum, Anavatan Partisi tarafından temsil edilen tek partili hükümetlerin 1991 seçimlerinden sonar yerini koalisyonlara bırakmasıyla on yıl boyunca seçmen açısından yeni bir siyasal bir ortam hazırlamıştır. Bu süreç, ülkede istikrarsızlık yaratan ve ciddi kararlar alınması gereken durumlarda stratejik yaklaşımı olmayan zayıf koalisyon hükümetleri ile seçmeni karşı karşıya bırakmıştır. Böyle bir durumda Meclis, aralarında net bir lider bulunmayan çok sayıda gruptan oluştuğundan, 1990'larda Türk siyasi parti sisteminin farklı bir özelliğinin oluşmasına yol açmıştır. 1991'den 2002'ye kadar iktidara gelen sekiz hükümetin ortalama çalışma süresi ancak bir yıldan biraz daha fazla olabilmıştır.

1991-2002 yıllarında Türk siyasi hayatı ve parti sisteminin bir diğer önemli özelliği, yüksek düzeyde partiler arası rekabeti korurken **ideolojik çatışmanın değişen doğasıdır**. Partiler arası çelişkilerin öncelikle “sol-sağ” eksen boyunca kanallı edildiği önceki yirmi yılın aksine, 1990'larda Türkiye'deki parti sisteminin kutuplaşması esas olarak “Laikçilik-İslamcılık” çizgisi etrafında şekillenmiştir.³⁵⁸ 1997'de ordunun baskısı altında yapılan müdahale aslında bir ayrışmayı krize dönüştürmüştür. Necmettin Erbakan başkanlığındaki koalisyon hükümeti iktidardan ayrıldıktan sonra, iktidar farklı eğilimli partilerden oluşturulmuş yeni kolisyon

³⁵⁵ Gadciyev, 2011, **a.g.e.** sf. 98

³⁵⁶ Tuncer Erol, **Osmanlı'dan Günümüze Seçimler: 1877-1999**. Ankara, 2002, sf. 428-429

³⁵⁷ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf.114

³⁵⁸ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 123

hükümeti ile değiştirilmiştir. Geçen asrın son on yılında Türkiye Cumhuriyeti için kimi nedenlerden dolayı 2002 seçimleri kritik bir seçim haline gelmiştir.³⁵⁹

Aynı zamanda, 1980'lerde ve 1990'larda hem Türkiye'deki iç siyasi durumu hem de dünya siyasetinin dış politika seyri ve uluslararası durum üzerindeki etkisi önemli ölçüde artmıştır.³⁶⁰ XX. yüzyılın son çeyreğinde dünyada ve bölgede meydana gelen ve Türkiye üzerinde önemli ve çok yönlü bir etkiye sahip olan değişiklikler şu şekilde özetlenebilir. Bu süreçte, uluslararası gerilimin sürekli olarak Ortadoğu'ya odaklanması; Sovyetler Birliği'nin çöküşü; post Sovyet coğrafyasında yaşanan değişimler; Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlar'da yaşanan iç ve uluslararası krizlerin derinleşmesi; etnik milliyetçiliğin şiddetlenmesi; bölgenin farklı kesimlerindeki ayrılıkçı eğilimlerin güç kazanması. Bu dönemde Türkiye'nin sınırlarının çevresinde istikrarsızlık bölgeleri oluşmuştur.³⁶¹

Batı Asya'yı doğrudan etkileyen dış politika gündeminin karmaşıklığı ve artan ekonomik sorunlar, ülkedeki siyasi ve kültürel krizi daha da ağırlaştırmıştır.³⁶² Bununla birlikte, bu istikrarsızlık durumu Türkiye için önemli sorunlara neden olmakla birlikte, açıkça olmasa dahi her zaman son derece önemli beklentiler yaratmıştır. Bu sorunlar belirtildiği gibi konjonktürel ve yapısal birçok dinamiğin sonucunda şekillenmiştir.

Bazı durumlarda, bu beklentiler yüzeysel olup, Türk siyasi çevrelerinin bu felaketleri kendi yararlarına çevirmek ve onlardan fayda sağlamak için özel ve zorlayıcı bir çaba harcamalarına bile gerek kalmamıştır. Örneğin, Türkiye "İstikrar Adası", "Batı ve Doğu arasında bir köprü" olma statüsünü ve transit merkez olma pozisyonunu önemli ölçüde kullanmıştır. Batı ülkeleri tarafından İran'a uygulanan yaptırımlardan/ambargolardan ve Rusya ile Kuzey Kafkasya'daki ayrılıkçı yapıların çatışmalarından veya İran-Irak savaşından kendi lehine önemli ekonomik ve mali

³⁵⁹ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 140

³⁶⁰ Vladimir Ivanoviç Danilov, 1999. **a.g.e.** sf.114

³⁶¹ **a.g.e.** sf. 123

³⁶² Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 118

getiriler çıkarabilmiştir. Eski SSCB cumhuriyetlerinde serbest ticaret ve emtia kısıtlılığı nedeniyle ortaya çıkan fırsatlar da Türkiye için benzer bir durum ortaya çıkarmıştır.³⁶³

Öte yandan, öncelikle SSCB'nin çöküşü ve Avrasya'da yeni devletlerin oluşumu süreci ile ilgili olarak ortaya çıkan siyasi boşluk, sadece dış politikayı harekete geçirmek için fırsatlar yaratmakla kalmamış, aynı zamanda Türk elitlerini Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı Asya'da ve Dünya'daki rolünü ve yerini bir bütün olarak yeniden düşünmeye teşvik ederek, yeni dış politika kavram ve yaklaşımlarının geliştirilmesi ve desteklenmesi ile ülkenin bir cazibe merkezi haline gelmesi arayışını öne çıkarmıştır.³⁶⁴ Dış politik durum, Neo-Osmanlıcılık, Siyasal İslam, Pan-Türkçülük ve Türk-İslam Sentezi fikirlerine yakın olan siyasetçiler için ek fırsatlar yaratmıştır.³⁶⁵

Türkiye, mümkün olan en kısa sürede egemenliklerini ilan eden eski Sovyet Transkafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleriyle yakın ilişkiler kurarak, Rusya Federasyonu'nun kendisi ve çoğu Türk ve Müslüman olan unsurlar ile temaslarını arttırmıştır. Oluşan koşullar nedeniyle, yukarıdaki devletler ve bölgelerle kurulan "özel ilişkiler" üzerinden bazı İslamcı ve Pan-Türkist gruplar Türkiye'de yeniden canlanma fırsatı bulmuş; ancak sonuçta Türkiye'nin onlarla kurduğu ilişkilerin istikrarlı ve karşılıklı saygıya dayalı stratejisi bu grupların genellikle aşırı ideolojik yaklaşımlara girmekten alıkoymuştur.³⁶⁶

Türkiye'nin, Basra Körfezi savaşında ABD'nin müttefiki olarak sunduğu katkı, başta ABD olmak üzere, Batı ile ilişkilerini en üst düzeyde sürdürmeye ve yalnızca ülke ekonomisini geliştirmek için değil, aynı zamanda Batı Asya ve Ortadoğu bölgelerinde üstlendiği siyasi pozisyonunu güçlendirmek için de kullanmaya hazır olduğunu göstermiştir.

³⁶³ Mihail C. Çakmak, **Российско-турецкие отношения: геополитический феномен начала XXI в.** (Информационно-аналитический аспект): дис. канд. полит. наук. СПб, 2014. sf. 130.

³⁶⁴ David Gurgeneviç Bdoyan, 2017a. **a.g.e.** sf. 165-182

³⁶⁵ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 144

³⁶⁶ Vladimir Ivanoviç Danilov 1991, **a.g.e.** sf. 134.

1.3.2. İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye ile Rusya Arasında Kurulan Siyasi İlişkilerin Temel Aşamaları

Türkiye'de yaşanan süreç ve periyodik olarak yoğunlaşan ekonomik sorunlar dikkate alındığında İkinci Dünya Savaşı sonrasında kamuoyunda Türkiye'nin bölgesindeki liderliği ve sürdürdüğü dış politikanın milli çıkarlara göre ayarlaması gerektiği hususunda giderek daha fazla ifade edilmeye başlanmıştır. Bu koşullar, SSCB ile Türkiye arasındaki siyasi ve ticari ilişkilerin aşamalı olarak harekete geçirilmesi ve müteakip iki komşu ülkenin gerçek potansiyeline karşılık gelen iş birliğinin gelişmesinde fırsatlar yaratmıştır.

Türk siyasetinde "Sovyet rejiminin agresif doğası ve Türk karşıtı yönelimi"ni simgeleyen İosif Stalin'in 1953'ün mart ayı başlarındaki vefatı, uzun süreli karşılıklı dışlanma döneminden sonra ikili ilişkilerin normalleştirmesine yönelik mekanizmaları harekete geçirmiştir. Bu yöndeki ilk adım, Sovyet Hükümeti'nin, Türkiye'ye yönelik 30 Mayıs 1953 tarihli bir beyannamede SSCB'nin komşu ülkelerle dostane ilişkiler kurmak niyetiyle Türk-Sovyet ilişkilerinin olumlu gelişimine ilgi duyduğunu belirtmesi olarak deklare edilmesidir. Bunu desteklemek için Sovyet tarafı, Ermenistan ve Gürcistan tarafından Türkiye aleyhine dillendirilen tüm toprak taleplerinin reddedildiğini ve Karadeniz boğazlarının (İstanbul ve Çanakkale boğazları) taraflarca mutabık kalınan şartlarda kullanımına ilişkin sorunların çözülmesine hazır olduğunu ilan etmiştir.³⁶⁷

Bunu izleyen on yıl boyunca, Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri oldukça sakin seyretmiştir.³⁶⁸ 27 Mayıs 1960'taki askeri darbenin bir sonucu olarak Menderes Rejimi'nin iktidardan ve Demokrat Parti'nin ise siyasi sahneden çekilmesi ile, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin önemli ölçüde iyileştirilmesi için elverişli koşullar yaratılmıştır. Daha önce olduğu gibi, ilk girişim Sovyetler tarafından gelirken, 28 Haziran 1960 askeri darbesinden bir ay sonra, Komünist Parti'nin Merkez Komitesi'nin Genel Sekreteri Nikita Kruşçev, darbenin lideri General Cemal Gürsel'e

³⁶⁷ a.g.e. sf. 100

³⁶⁸ Cumhuriyet Kaygusuz, 2016. a.g.e. sf. 30

bir telgraf göndererek SSCB ile Türkiye Cumhuriyeti arasında daha aktif ilişkiler kurmanın yollarının aranmaya başlanmasını önermiştir.³⁶⁹ Buna mukabil, her iki ülke arasındaki resmi temaslar sadece 1963'te başlamış, bu da çeşitli alanlardaki iş birliğinin geliştirilmesinin temelini oluşturan bazı hükümetler arası anlaşmalara esas olmuştur.³⁷⁰ Mart 1963'te iki ülkenin ticaret delegasyonları arasındaki müzakereler Moskova'da başarıyla tamamlanmıştır. 18 Mart 1963'te imzalanan Protokol ile ikili ticarete önemli bir artış sağlanmıştır.³⁷¹ 1963 yılından 1965'in ortasına kadar, her iki ülke tarafından bakanlık düzeyinde bir dizi karşılıklı ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ağustos 1965'te Türkiye Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü resmi bir ziyaret için Moskova'ya gitmiştir. 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında iadei ziyaret maksadıyla SSCB Bakanlar Konseyi Başkanı Aleksey Nikolayeviç Kosıgin Türkiye'yi ziyaret etmiştir.³⁷² Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel tarafından Ekim 1967'de SSCB'ye gerçekleştirilen ziyaret, SSCB ile Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi sürecine özel önem verildiğinin kanıtı olmuştur. Türk basınında, Demirel'in SSCB'de "son derece sıcak ve dostane" Kabul edildiğini ifade eden yazılar yayınlanmıştır. Süleyman Demirel ülkeye döndükten sonra, "Sanırım Ruslarla ilişkilerimizde yeni bir döneme giriyoruz. Ülkelerimiz arasında uzun yıllar boyunca büyük bir gerilim olduğu bilinmektedir ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde neredeyse hiç bağımız yoktu. Bu boşluk şimdi kapatılıyor" şeklinde beyanda bulunarak, "Tüm şüphelerin gittiğini beyan etmiyorum, ancak düşmanlığın ortadan kaldırıldığını düşünüyorum!" demiştir.³⁷³ Bu on yılın finali ise Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı General Cevdet Sunay'ın Kasım 1969'da SSCB'ye resmi ziyareti olmuştur. Ziyaret sırasında taraflar, ikili ilişkiler ve başlıca uluslararası sorunlar konusunu müzakere etmişlerdir. Bu bağlamda Cevdet Sunay ile Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Leonid İlyiç Brejnev arasında son derece önemli görüşmeler gerçekleştirilmiştir.³⁷⁴ Böylece, 1960'ların sonu, tarafların iyi komşuluk ilişkilerini yeniden kurma, siyasi etkileşim ve ekonomik iş birliğinin gerçek yollarını belirleme niyetlerini açıkça belirttikleri bir

³⁶⁹ a.g.e. sf.31

³⁷⁰ Oleg Kolobov, a.g.e. sf. 177

³⁷¹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 151

³⁷² Cumhuriyet Kaygusuz, 2016. a.g.e. sf. 31

³⁷³ a.g.e. sf. 32

³⁷⁴ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 155

zaman dilimi olmuştur. Türkiye ile SSCB arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi, Türkiye'nin Batılı ortaklarını büyük ölçüde rahatsız ederken, 1970'den itibaren böyle bir yakınlaşmayı engellemek için de bir takım çabalar gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, 1970'lerde Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişimi devam etmiştir.

İkili ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik önemli bir adım da her iki komşu ülke arasındaki "İyi Komşuluk İlişkilerinin İlkeleri Bildirgesi"nin kabul edilmesi olmuştur.³⁷⁵

Bu dönemin iki komşu ülkesi arasındaki ilişkilerinin gelişmesinde önemli bir aşama da, Türk Hükümeti'nin daveti üzerine SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Aleksey Kosigin tarafından 26-29 Aralık 1975 tarihleri arasında Türkiye'ye yapılan ziyaretir. Bu ziyaret 25 Mart 1967 tarihli Türk-Sovyet anlaşmasıyla inşa edilen İskenderun Demir Çelik Fabrikası'nın açılışına atfedilmiştir. Metalürji tesisinin açılışı 28 Aralık 1975'te gerçekleştirilmiştir. Aleksey Kosigin İskenderun'da gerçekleştirilen açılış töreninde yaptığı konuşmasında, "SSCB ve Türkiye arasındaki ekonomik iş birliğinin zaten istikrarlı ve geleneksel hale geldiğini" vurgulamış; sözlerini, "SSCB bu dost ortaklığı geliştirmeyi ve sürdürmeyi amaçlıyor. SSCB ile karşılıklı olarak yararlı, ekonomik ve teknik bağların gelecekteki genişleme potansiyeli, Türkiye'nin konumunu güçlendirerek ülkenin ekonomik bağımsızlığına ve ülke ekonomisine en büyük katkıyı sağlayacaktır!" şeklinde tamamlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, metalürji tesisinin açılışına ilişkin paylaştığı mesajında, bu iddialı girişimin SSCB ile Türkiye arasında gelişen iş birliğinin bir sembolü olduğunu belirtmiştir.³⁷⁶

SSCB heyetinin 26-29 Aralık 1975 tarihleri arasında Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu resmi ziyaretten sonra yayınlanan Türk-Sovyet tebliğinde, bu tesisin 1970'lerde üst düzey bağların geliştirilmesinde yeni ve önemli bir adım olarak Türk-Sovyet ilişkilerinin güçlendirilmesinde ve geliştirilmesinde temel bir adım olduğu

³⁷⁵ a.g.e. sf. 161

³⁷⁶ Moiseyev Pyotr Pavloviç, **К истории советско-турецких отношений**, М. 1958. sf. 196. ³⁹⁷ **Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Ekonomik ve Teknik İşbirliğinin Sürdürülmesine İlişkin 9 Temmuz 1975 Tarihli Anlaşma** sf. 1-3

belirtilmiştir. "Türk-Sovyet ilişkileri ve uluslararası sorunlar hakkında görüş alış-verişinde bulunan taraflar, iki ülke arasındaki verimli iş birliğinin memnuniyetle karşılandığını ve Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin Vladimir İlyiç Lenin ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ortaya koyduğu vizyon ve geleneklere uygun olarak gelişerek devam edeceğini ifade etmişlerdir."³⁹⁷

Ziyaret kapsamında 1976-1978 yılları arasında SSCB ile Türkiye arasında oluşturulacak olan kültürel ve bilimsel program üzerinde ortak protokol imzalanmıştır. Hükümet başkanları arasında bölgesel ve uluslararası nitelikte güncel konular hakkında geniş bir görüş alış-verişi gerçekleştirilmiştir. Taraflar, Türk-Sovyet ilişkilerinin gelecekteki genişlemesi ve güçlendirilmesi amacıyla çaba gösterecekleri hususunda mutabık kalmışlardır.³⁷⁷

Türkiye'nin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in Mart 1977'de SSCB'ye düzenlenen resmi ziyareti de ikili ilişkilerin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Ziyaret sırasında ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi konusunda Türk-Sovyet Anlaşması, Bilimsel ve Teknik İş birliği Anlaşması ile Sivil Uçakların Hava Korsanlarca Kaçırılmasının Önlenmesine Yönelik İş birliği Anlaşması imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmaların toplam tutarı yaklaşık 1,3 milyar dolar olurken; Türkiye, Sovyetler Birliği'nin en büyük ekonomik ortaklarından biri haline getirilmiştir.³⁷⁸

1978 yılında, Türkiye'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra, ülkenin dış politika stratejisinde önemli değişiklikler olmuştur. Türkiye'nin karşı karşıya olduğu tehditlere dikkat çeken Bülent Ecevit, dünya sorunlarının doğasındaki mevcut değişikliklerin arka planına karşı ve SSCB ile karşılıklı yarar sağlayan iş birliğini dikkate alarak, Moskova'nın artık Türk ulusal güvenliğine doğrudan bir tehdit olmadığını söylemiştir.³⁷⁹ Daha sonra, 1978 yazında, Sovyet Hükümeti'nin daveti üzerine SSCB'ye dostane bir resmi ziyaret gerçekleştiren Ecevit, Moskova ziyareti sırasında SSCB ile Türkiye arasındaki iş birliği ve iyi komşuluk

³⁷⁷ **Milliyet**. 30 Aralık 1975. "Türk-Rus Dostluk Anlaşması Yapılacak: Kosigin ve Demirel görüşmelerin yeni ufuklar vaad ettiğini ve memnun olduklarını söylediler"

³⁷⁸ **Pravda** 18.03.1977

³⁷⁹ **a.g.e.** sf. 29.

ilişkileri üzerine ortak bir siyasi belge imzalamıştır. Ayrıca, Karadeniz kıta sahanlığının sınırlandırılması ile ekonomik ve teknik iş birliği için ayrıntılı bir plan üzerinde anlaşmaya varılmıştır.³⁸⁰

1979'da SSCB'nin Afganistan'ı işgali sürecinde ve 29 Mart 1980'de Türkiye ile ABD arasında savunma iş birliği konusunda yeni bir anlaşma yapılmasının ardından, ilişkiler Türkiye'de yaşanan 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar süren bir duraklama yaşanmıştır.³⁸¹

12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra, General Kenan Evren liderliğindeki askeri hükümet, dengeli bir uluslararası politika izlemeye karar vermiştir. Bu politikanın sonucu olarak, Sovyetler Birliği ile ikili ilişkilerde ekonomik faaliyetlerin daha da geliştirilmesi teşvik edilmiştir. 18 Eylül 1984'te, Türkiye ile SSCB arasındaki ticareti, karşılıklı yarar temelinde teşvik etmek amacıyla, SSCB'den Türkiye'ye doğal gaz temini konusunda imzalanan ilk anlaşma, iki taraf için de son derece önemli ve stratejik bir adım olmuştur.

SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Nikolay Aleksandroviç Tihonov 25-27 Aralık 1984 tarihlerinde Ankara'ya bir çalışma ziyareti gerçekleştirmiş; bu ziyaret çerçevesinde Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Özal ile ikili ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve diğer konularla ilgili görüşmelerde bulunmuştur.³⁸²

1980'li yıllarda Türk-Sovyet ilişkilerinin bir diğer önemli olayı, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Nikolai Ivanovich Rıjkov'un daveti üzerine, Başbakan Turgut Özal'ın Moskova'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmesidir. (28-30 Temmuz 1986).³⁸³ Ziyaret sırasında Özal, SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Andrey Gromiko ile de bir araya gelmiştir.³⁸⁴ Ziyaret sırasında 28 Temmuz 1986'da Turizm

³⁸⁰ Oleg Kolobov, **a.g.e.** sf. 196.

³⁸¹ Gacıyev, 2012, **a.g.e.** sf. 168-185.

³⁸² **Milliyet.** 27 Aralık 1984. "Sovyetler'le karşılıklı güven arttı, kaygılar giderildi". Sayfa 7

³⁸³ **Milliyet.** 28 Temmuz 1986. "Özal Moskova'da" Sayfa 1.

³⁸⁴ **Milliyet.** 27 Aralık 1984. "Sovyetler'le karşılıklı güven arttı, kaygılar giderildi". Sayfa 7. 140 **Milliyet.** 28 Aralık 1984. "Tikhonov, Özal'a bekliyorum dedi" Sayfa 7. 141 **Milliyet.** 28 Temmuz 1986. "Özal Moskova'da" Sayfa 1

İş birliği Anlaşması imzalanmış; anlaşma ile Türkiye ve SSCB arasındaki turizm ilişkileri ve bu alandaki iş birliği süreci de başlamıştır.³⁸⁵

SSCB'nin çöküşünden önce, SSCB ve Türkiye arasındaki bir başka önemli temas ise; o zamanki Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 11-13 Mart 1991 tarihleri arasında Moskova'ya gerçekleştirmiş olduğu resmi ziyaretidir. Ziyaret sıra-sında Cumhurbaşkanı Turgut Özal, SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Mihail Gorbacov ile görüşmüştür. Toplantının ardından 3 anlaşma imzalanmıştır. Bu bağlamda 20 yıllık iyi komşuluk, dostluk ve iş birliği başlıklı Türk-Sovyet Anlaşması çerçevesinde Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü'nün oluşturulmasına özellikle vurgu yapılmıştır. Ayrıca 10 yıllık Ticari, Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İş birliği Anlaşması ile Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması imzalanmıştır.³⁸⁶

1980'lerde ve 1990'ların başında Türk-Sovyet ilişkilerini güçlendirmek için her iki tarafın da açık bir arzusu olmasına rağmen, bu girişimler esas olarak ticari ilişkiler ve diğer ekonomik iş birliği biçimleriyle sınırlı kalmıştır. Perestroika (Yeniden Yapılandırma) yıllarında Sovyet ekonomisinde gözlemlenen sorunların baskısı, 1980'lerde Soğuk Savaş çerçevesinde yaşanan gelişmeler ve Türkiye'nin Körfez Savaşı'ndaki Batı yanlısı tutumu da Türk-Sovyet iş birliğinin gelişimini zorlaştırmıştır.³⁸⁷ Rusya için 1990'ların ilk yarısı, ülkede yaşanan büyük değişikliklerle zaten sorunlu olmuştur.³⁸⁸

1990'larda Rus dış politikasındaki dramatik değişiklikler göz önüne alındığında, Türk-Rus siyasi temaslarının biçimi, içeriği ve atmosferi ile ilgili de bazı değişiklikler mevcuttur. Bu dönemdeki ikili ilişkiler, diğer ikili siyasi olaylar kompleksi, başta ticaret ve ekonomik iş birliği konularına büyük önem verilen ve

³⁸⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti arasında turizm işbirliği anlaşması. T.C. Resmî Gazete. 2 Ekim 1986. Sayfa 1-4

³⁸⁶ Milliyet. 13.03.1991. "Sovyetler Birliği ile 3 anlaşma" Sayfa 16.

³⁸⁷ R.M. Avakov, Россия и третий мир в новой геополитической обстановке// Global'niye protsessy i perspektivy vzaimodeystviya Rossii i tret'yevo mira. -M., 1994. s.54-83.

³⁸⁸ Yuliya Kudryaşova, Активизация российско-турецких отношений: сущность и перспективы [The intensification of Russian-Turkish relations: Essence and Perspectives]. Moscow State Institute of International Relations Report No. 5(26), 2012. s.67

dışışleri bakanları düzeyinde gerçekleştirilen düzenli toplantılar ve istişarelerle önem arzetmektedir.³⁸⁹ Bu nedenle, tipik olarak, Ağustos 1996'da Ankara'da yapılan istişarelerde Dışışleri Bakan Yardımcısı Viktor Posuvalyuk, "iki ülke arasındaki ticaret ve ekonomik bağların kapsamının çarpıcı olduğunu belirtmiştir. Ona göre "bu kapsam, aynı zamanda hızla büyüyen Türk şirketleri tarafından Rusya'da gerçekleştirilen ticaret, turizm ve inşaat projeleridir." Ayrıca, ekonomik iş birliğinin siyasi ilişkilerin önüne geçtiği vurgulanmıştır.³⁹⁰

³⁸⁹ Dmitriy Volskiy, **Турция: партнер знакомый и незнакомый: Политика. Бизнес. Культура. Туризм.** М., 1994. sf. 11.

³⁹⁰ Yuliya Kudryaşova, **a.g.e.** sf.67

1.3.3. SSCB ile Türkiye'nin İkili Ticari ve Ekonomik İlişkileri Aracılığıyla Bütünsel Bir Ticaretin Oluşturulması

Rus uznaların görüşüne göre, Türkiye'nin siyasi deneyimi Sovyetler Birliği olmadan ülkenin daha etkili bir dış politika izleyemeyeceğini göstermiştir. Ancak ikili teması sürdürmeyi reddetmenin anlamsızlığını fark etmesi ve 1940'dan 1955'e kadar her iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin restorasyonu için yeniden kararlı bir tutum alana kadar geçen bu 15 yıl boyunca Türk-Sovyet ticareti neredeyse yok seviyesinde kalmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, 1940'ların başında Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ticaret sürekli gerilemeye başlamış, 1950-1952 yılları arasında Sovyet mallarının Türkiye'ye ihracatı tamamen durdurulmuştur. Bu yıllarda hiçbir ekonomik iş birliği veya teknik yardım iş birliği müzakere edilmemiştir.

Ekonomik fizibilitesinin açık meseleleri belli siyasi değişikliklerden ve özellikle SSCB Merkez Komitesi Genel Sekreteri Joseph Stalin'in ölümünden sonra SSCB ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin normalleştirme fikri iki ülkenin liderleri tarafından çok olumlu karşılanmıştır. Bu yönde atılan ilk adım, 10 Eylül 1953 tarihinde yapılan ve Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'ndan karşılıklı arz için mal listeleri içeren resmi bir genelgenin yayınlanmasıyla sonuçlanan müzakerelerdir. Takip eden on yıl, Türk-Sovyet ticaretinin ve ekonomik ilişkilerinin aşamalı olarak restore edildiği bir dönem olmuştur.

1954 yılında, Sovyet dış ticaret örgütleri ve Türkiye'deki SSCB Ticaret Temsilciliği, Türk firmalarıyla olan ilişkilerini yeniden kurmak ve genişletmek için girişimlere başlamış ayrıca İzmir Fuarı'nda Sovyet pavyonunun açılması da hayata geçirilmiştir. Sonuç olarak, 1954'te SSCB ve Türkiye arasındaki emtia dolaşımı 1953'e kıyasla neredeyse 3 kat ve ertesi yıl ise %40 oranında artarak savaş öncesindeki düzeye, yani 11 milyon ruble seviyesine ulaşmıştır.³⁹¹ Bununla birlikte, bu dönemde ikili ticari ilişkilerin gelişmesi çok zor koşullar altında gerçekleştirilmiştir. Sovyet malları için lisans verilmesinde yaşanan gecikmeler ile bir dizi Türk malının da

³⁹¹ Rossiysko-turetskiye otnoşeniya: istoriya, sovremennoye sostoyaniye i perspektivi. M., 2003. sf. 153.

SSCB'ye ihracatı çok sınırlı kalmıştır.³⁹² Ancak zorluklara rağmen karşılıklı ticaret hacmi büyümeye devam etmiştir. Örneğin, 1957'de Türkiye'ye gerçekleştirilen Sovyet ihracatı 1956'ya kıyasla %49 artmış ve mühendislik ürünleri de dahil Sovyet ekipmanlarının Türkiye'ye tedarik hacmi artış göstermiştir.³⁹³ 1959'a gelindiğinde, toplam ticaret hacminin içinde Sovyetler'in Türkiye'ye ihracatında makine ve ekipmanlar ilk sıraya yükselmiştir.³⁹⁴

1960 yılından başlayarak her iki ülke arasında ihracatın ve ithalatın toplam değerini içeren karşılıklı tedariklerin emtia yapısını belirleyen ikili hükümetler arası ticaret protokolleri aracılığı ile yıllık olarak uygulanması bir gelenek halini almıştır. Taraflar, Türkiye ve SSCB arasındaki 1961 yılı Ticaret Protokolü'nü Moskova'da 14 Mart 1961'de imzalamışlardır. Protokol, 1937 “Ticaret ve Denizcilik Anlaşması”na tabi olan yasal temele ve “Ödemeler Anlaşması”na dayandırılmıştır.³⁹⁵ Yukarıda belirtildiği gibi, bu belgelere uygun olarak, taraflar, her iki devletin toprakları üzerinden geçişi ile ilgili tüm konularda en çok tercih edilen ulusal rejimi birbirlerine sağlamışlardır. Bu belgelerle, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin yerleşimleri için kliring prosedürü oluşturulmuştur.³⁹⁶

SSCB'nin teslimat için mal listesi çeşitli makine ve ekipman, kereste, kâğıt hamuru, demir metalleri, kimyasal ve diğer malları içeriyordu.³⁹⁷ Türk ürünleri listesine ise yün, pamuk, işlenmemiş deri, tütün, kuru meyve ve diğer ürünler dahil edilmiştir.³⁹⁸ Zaten 1960'ların başlarında, Türk ve Sovyet yetkililer, ticareti artırma ihtiyacını tartışan ve savaş öncesi deneyimi dikkate alarak, uzun bir aradan sonra karşılıklı ilişkileri geliştirmek için Sovyetler Birliği tarafından sağlanan temel endüstrilerdeki büyük sanayi kuruluşlarının da uygun koşullarda verilen krediler temelinde Türkiye'de inşaat alanında iş birliği olasılığını geliştirmeye başlamışlar-

³⁹² Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, , a.g.e. sf. 168

³⁹³ **Vneşnyaya trgovlya Soyuzu SSR za 1959**, a.g.e. sf. 768

³⁹⁴ a.g.e. sf. 789

³⁹⁵ a.g.e. sf. 171

³⁹⁶ a.g.e. sf. 172

³⁹⁷ R.M. Avakov, a.g.e. sf. 54

³⁹⁸ M. A. Gasratyan, a.g.e. sf. 121

dır.³⁹⁹ Çeşitli düzeylerde sürdürülen iki taraflı verimli çalışmalar, her iki ülke arasındaki ekonomik ve teknik bağların gelişimi için temel oluşturan ilk “Türk-Sovyet Ekonomik İş birliği Anlaşması”nın 25 Mart 1967’de Moskova’da imzalanmasına yol açmıştır.⁴⁰⁰ Bu anlaşma, Türk-Sovyet ekonomik bağlarının önemli ölçüde ticari ilişkilerden, çok yönlü ekonomik ve teknik iş birliğine doğru bir geçişi sağlamıştır. Yine bu anlaşma, Türkiye ekonomisinin temel sektörlerinin gelişimine vurgu yapmıştır.⁴⁰¹ Ekonomik iş birliğinin büyük ölçekli gelişimi, ticaret hacimlerinin büyümesinde de teşvik edici bir etkiye sahip olmuştur.⁴⁰² Böylece Sovyetler Birliği, sık sık Türkiye ticaretinin büyümesi için daha elverişli koşullar yaratan, uzun vadeli ticaret anlaşmalarının akdedilmesini önermiştir.⁴⁰³ Bu yönlü müzakereler 1960’ların ortalarında başlamıştır. Ancak taraflar somut sonuçlara ancak 1970’lerin ikinci yarısında ulaşmayı başarmışlardır.⁴⁰⁴

1978 yazında, Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit’in SSCB’ye ziyareti sırasında, yakın gelecekte iki ülke arasındaki ticaret hacminin 2-2,5 kat artırılması amacıyla, üç yıllık bir ticaret anlaşması imzalanması için mutabakata varılmıştır.⁴⁰⁵ Bu anlaşma uyarınca, 30 Kasım 1978’de Moskova’da Türk-Sovyet ticari ilişkilerinin tarihideki ilk uzun vadeli ticaret anlaşması 1979-1981 yıllarını kapsayacak şekilde imzalanmıştır. Bu anlaşmaya ekli karşılıklı teslimatlar için mal listeleri, tarafların ticaret hacimlerini daha da genişletmek ve karşılıklı ticaret yapılmasını geliştirmek arzusunu yansıtmıştır. Çeşitli makine ve ekipmanlara ek olarak, Türkiye’ye ihraç edilecek Sovyet malları yelpazesine, özellikle elektrik, dizel yakıt ve makina yağı, amonyak, dengeleme mamulleri ve selüloz gibi endüstriyel ürünler dahil edilmiştir. SSCB’ye tedarik için yapılan Türk malları listesinde taze meyve ve sebzeler, zeytinyağı, öğütülmüş barit, manyezit klinkeri, pamuk ipliği, kumaşlar, hazır giyim, makine halıları ve diğer birçok sanayi ürünleri yer almıştır. Anlaşmanın ilk yılında, iki ülke arasındaki ticaret 2,4 kat artmıştır. Anlaşmaya göre, 1979 Haziran’dan beri, yüksek voltajlı elektrik hatları

³⁹⁹ Pyotr Pavloviç Moiseyev, 1958, **a.g.e.** sf. 190

⁴⁰⁰ M. A. Gasratyan, **a.g.e.** sf. 113

⁴⁰¹ **a.g.e.** sf. 115

⁴⁰² Pyotr Pavloviç Moiseyev, 1958. **a.g.e.** sf. 191

⁴⁰³ **a.g.e.** sf. 199

⁴⁰⁴ **a.g.e.** sf. 202

⁴⁰⁵ **a.g.e.** sf. 203

aracılığı ile Sovyet elektriğini Türkiye'ye ihraç etmeye başlamakla birlikte, petrol ürünleri, çeşitli mamul maddeler ve kağıt hamurunun ihracatı sürdürülmüş, yapılan ticaretin hacmini artırmakla beraber kimyasal malların ihracatı genişlemiştir.⁴⁰⁶ Ekonomik iş birliği anlaşması kapsamında Devlet Ekonomik İşbirliği Komitesi (GKES) aracılığıyla tam ekipman tedarikine ek olarak, Sovyet tarafı için Türkiye'ye gönderilen Sovyet makine ve teçhizatının teslimatlarının önemli ölçüde genişlemesi temel öneme sahip olurken, toplam ticaret hacminin ise sadece 1979'da 1,5 kat arttığı görülmektedir.

Malzemeler arasında yol inşa ve metal kesme makineleri, dövme ekipmanları, araçların montajı için gereken parçalar, kamyonlar, otomotiv yedek parçaları, güç ekipmanları ve elektrikli ekipmanlar, gıda endüstrisi için gereken ekipmanlar, rulmanlar ve diğer birçok mühendislik ürünü bulunmaktadır.⁴⁰⁷

1980'lerin başında, Türkiye'de, yedek parça talebinde artışa neden olan yaklaşık 17 bin adet Sovyet yapımı metal kesme makinesinin kullanıldığı bilinmektedir. Tekerlekli araçlar ve özellikle BelAZ markalı ağır hizmete uygun damperli kamyonlar, Sovyet mühendislik ürünlerinin Türkiye'ye ihracatında önemli bir yer tutmuştur. 1977 yılında Türkiye'de BelAZ-540-A modellerinin toplam damperli kamyon sayısı 167 adede ulaşmıştır.⁴⁰⁸ Sovyet mühendislik kurumları tarafından Türkiye'ye tedarik edilen diğer Sovyet sanayi ürünleri arasında elektrikli cihaz, teçhizat ve hizmetleri öne çıkmaya başlamıştır. İncelenen dönemde bu mal grubundan en büyük ihracat kalemleri mobil elektrik santralleri, deniz dizel motorları, içten yanmalı motorlar, elektrik motorları ve kaynak ekipmanları olmuştur.⁴⁰⁹ Bu yıllar boyunca, Türkiye'ye gıda sanayi için fırınlama ve un öğütme, tekstil sanayi için dokuma tezgâhları ve madencilik için tünel makineleri, hidrolik araçlar, petrol sondaj ekipmanları için yedek parçalar, rulmanlar, tarımsal ekipman, pancar hasat makineleri, biçme makineleri, briket presleme makineleri, süt sağma makineleri, koyun postu

⁴⁰⁶ Vneşnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1979 god (Statistiçeskiy obzor). M.1979, sf. 988

⁴⁰⁷ a.g.e. sf. 886

⁴⁰⁸ T. M., 2012. sf. 73.

⁴⁰⁹ Vneşnyaya trgovlya SSSR v 1979 godu (Statistiçeskiy sbornik). M. 1979, sf. 885

traşlama makineleri, soğutma kompresörleri ve oksijen cihazları, demiryolu vagonları için tekerlekler gibi ürünler ihraç edilmiştir.⁴¹⁰

Sovyetler Birliği tarafından 1970'lerde Türkiye'ye ihraç edilen diğer endüstriyel ürünler arasında, gübre, ferro alaşımlar, haddelenmiş demir metaller, borular, yüksek kaliteli asbest, gazete kâğıdı da dahil olmak üzere kimyasal mallara da dikkati çekmek gereklidir.⁴¹¹ İncelenen dönemde Sovyet ihracatının yapısı üzerinde gözle görülür bir etkiye sahip olan faktörlerden biri de Türk imalat sanayinin gelişmesidir. Bu nedenle, alüminyum, çinko, boru, dökme demir, çimento, soda, organik sentetik boyalar, film, suni ipek ipliği ve diğer benzer Sovyet mallarının Türkiye'ye ihracatı belirgin şekilde azalmış ve sonra tamamen kesilmiştir.⁴¹² 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında, Türkiye'nin ciddi ölçüde eksik olan bir dizi başka ürünü; yani petrol ve petrol ürünleri, üre, amonyak, sodyum asetat, potasyum dikromat gibi mamulleri bu ürünlerin yerini almıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Kasım 1976'da imzalanan uzun vadeli sözleşmeye göre, Türk enerji sistemini Sovyetler Birliği enerji sistemine bağlayan ve Türkiye'ye Sovyet elektriği tedarik etmeye imkân sağlayan yüksek voltajlı bir elektrik hattının inşası 1979'da tamamlanmıştır.⁴¹³

Sovyet kredileri emtia ithalatı ile geri ödendiğinden SSCB ile Türkiye arasında Mart 1967 yılında krediler ve sanayi işletmelerinin inşasında teknik yardım sağlanması konusunda imzalanan bir anlaşma ile Türk mallarının ithalatının önemli ölçüde artırılmasına olanak sağlanmıştır. Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nin 1970 yılındaki 27 milyon rublelik ticaretine karşın 1981'de Türkiye'deki alımlarının 130 milyon rubleye ulaşmasıyla ticaret neredeyse beş kat artış göstermiştir. Sovyetlerin Türkiye'den ithalatının SSCB'nin kendi tarımsal üretimiyle ilgili sorunları nedeniyle gıda ürünlerinde artış gözlenmiştir. Hepsinden önemlisi fındık 1970-1981 yıllarında Türkiye'den yapılan tüm ithalatların %40'ı, turuncgiller %8 ve kuruyemiş ise %7'sini

⁴¹⁰ Vneşnyaya trgovlya SSSR v 1980 godu (Statistiçeskiy sbornik). M.1980, sf.661

⁴¹¹ Vneşnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1980 god (Statistiçeskiy obzor). M.1980, sf. 868

⁴¹² Vneşnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1981 god (Statistiçeskiy obzor). M.1981, sf 87

⁴¹³ a.g.e. sf. 89

oluşturmuştur. Bazı yıllarda canlı hayvan ve zeytinyağı da ithal edilmiştir.⁴¹⁴ Diğer tarım ürünlerinden tütün, belirtilen yıllar için toplam ithalatın %10,5'ini, pamuk ve yün ise her biri %5'ini oluşturmuştur.⁴¹⁵

Sovyetler Birliği, Türk sanayi ürünlerinin alımlarını da genişletmiştir. Tekstilin yanı sıra, SSCB 1971'den beri Türkiye'den boksit ve alümina (alüminyum metalinin hammaddesi) ithal etmeye başlamıştır. Gelecekte, Sovyetler Birliği'ne ithal edilen ürünler, hem endüstriyel (öğütülmüş barit, manyezit klinkeri, alümina, boksit, antimon konsantresi, kimyasal ürünler) hem de çeşitli tüketim mallarını içermiştir.⁴¹⁶ Böylece, bir bütün olarak, 1950'lerde ortaya çıkan karşılıklı ekonomik bağların genişlemesine yönelik eğilimin 1960'larda ve 1970'lerde devam ettiği ve dahası iş birliğinin daha derin formlarda güçlendiği söylenebilir.

Bu bağlamda 1970-1981 döneminde SSCB ile Türkiye arasındaki ticaret 5 kattan fazla büyüyerek 448 milyon rubleye ulaşmıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca, Türkiye'de ticari ve ekonomik ilişkilerin yoğunlaşmasına yönelik karşılıklı ilginin artmasıyla, gelişmeleri engelleyen nedenler yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği ile ticaret ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, Türk dış politikasının ana önceliklerinden biri olmaktan uzak olmuştur. Türkiye'nin temel dış politika önceliğinin, Batı ülkeleri ile bağların güçlendirilmesine odaklanması hem mevzuat hem de uygulamalar açısından Batılı ortaklarıyla ticaret tercih edilmesine yönelik olmuştur.⁴¹⁷

Bu dönemde Türk-Sovyet ticaretinin ve ekonomik ilişkilerinin önündeki zorluklar Türk yetkililerin isteği dışında ortaya çıkmıştır. Böylece, Türkiye'de artan sosyo-ekonomik zorluklar, hem bir bütün olarak ülkenin ticaretini, ekonomik ve politik durumunu hem de Sovyet dış ticaret kuruluşlarının Türkiye pazarındaki faaliyetlerinin koşullarını olumsuz yönde etkilemiştir. 1973'ten itibaren, Arap-İsrail savaşının sonucu olarak artan petrol fiyatlarının neden olduğu dünya kapitalist

⁴¹⁴ a.g.e. sf. 94.

⁴¹⁵ Vneşnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1981 god (Statistiçeskiy obzor). M.1981 sf. 99

⁴¹⁶ Vneşnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1979 god (Statistiçeskiy obzor). M.1979, sf. 765

⁴¹⁷ M. A. Gasratyan, a.g.e. sf. 191

ekonomisinin yaşadığı krizin Türkiye üzerinde son derece olumsuz bir etkisi ile bu durum gözlenmiştir. Zaten 1970'lerin ortalarında, ülkedeki ekonomik durum keskin bir şekilde kötüleşmekle ve bu durum 1970'lerin ikinci yarısında Türkiye'de ekonomi-nin tüm alanlarını kapsayan derin bir yapısal krize dönüşmüştür. Örneğin 1977'de ülkenin sanayi fonları ortalama olarak sadece %50 oranında kullanılmıştır. Ekonomik durgunluk, SSCB'den tedarik edilen ithalat da dahil olmak üzere birçok ithal ürüne olan talebin azalmasının en önemli nedenlerinden biri haline gelmiştir.⁴¹⁸ Türkiye'nin bir bütün olarak ticaret politikası ve özellikle Türk-Sovyet ticaretinin gelişimi, 1970'lerin ikinci yarısında en akut sorunu olan Türkiye'nin uluslararası ödemeler sistemindeki krizden büyük ölçüde etkilenmiştir. Tabii ki, bu koşullarda, kliring esasında yürütülen Türk-Sovyet ticareti için ek büyüme fırsatları doğmuştur. Genel olarak, kliring ticareti gelişmekte olan ülkeler için dünya emtia piyasalarındaki olumsuz dalgalanmaları telafi edici görünümde olmuştur.

Sovyetler Birliği'ne yapılan ihracat geleneksel ve ağırlıklı olarak Türk kamu sektörünün kuruluşları aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu dönemdeki bütçe sorunları nedeniyle, Türk kamu sektörü kuruluşları, SSCB'den satın alınan mallarının bedelini karşılamak için kronik bir fon sıkıntısı yaşamış ve bu sıkıntıyı uzun süre akreditif ile sistematik olarak geciktirmiştir.⁴¹⁹ Devlet ekonomik kuruluşlarının mali durumu, 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başında, Uluslararası Para Fonu'nun baskısı altında, Türk Hükümeti'nin bütçe sübvansiyonlarını keskin bir şekilde sınırladığı ve Merkez Bankası tarafından kamu sektörü kuruluşlarına borç verme konusunda katı sınırlar koyduğu durumlarda daha karmaşık olmuştur.⁴²⁰ Tüm bu koşullar ve ayrıca Sovyetler Birliği'nin dış ticaret örgütlerinin genel raporlama sistemi çerçevesinde, nakit paraya olan acil ihtiyaç nedeniyle bir ölçüde ikinci sınıf olarak kabul edilen kliringe yöntemiyle çalışma, bazı dış ticaret kuruluşlarının Türkiye pazarına olan ilgisini azaltmıştır.⁴²¹

⁴¹⁸ **Vneşnyaya torgovlya Soyuzu SSR za 1977 god (Statistiçeskiy obzor)**. M.1977, sf. 665

⁴¹⁹ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 230

⁴²⁰ Rossiysko-turetskiye otnoşeniya: **a.g.e.** sf. 199

⁴²¹ **a.g.e.** sf. 188

Ayrıca, incelenen bu dönemde, gelişmiş kapitalist devletlerden Türkiye'ye sağlanan mali ve ekonomik yardımların hacmi de artmıştır.⁴²² 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında, bu yardımın hacmi daha önceleri görülmemiş oranlara ulaşmıştır. Sağlanan bu fonların hem yatırım mallarını hem de çeşitli endüstriyel hammaddeleri taksitli ödemeleri ve ederinden pahasına satın alma olasılığı, Türk devlet kurumlarının ve özel firmalarının benzeri Sovyet yapımı ürünlerin ithalatına olan ilgisini azaltmıştır.⁴²³

SSCB'ye ihracatta sıkı bir şekilde uygulanan lisanslama sistemi, sıkı fiyat kontrolü ve bazı mallar için dünya fiyatlarından daha yüksek fiyat verilmesi ciddi sorular yaratmış, dolayısıyla Türkiye'den gıda mamullerinin alınmasını zorlaştırmıştır.⁴²⁴ Bütün bunlar SSCB ile Türkiye arasında gerçekleştirilen karşılıklı alış-verişin serbestçe dönüştürülebilir dövizle gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur.⁴²⁵

1970'lerde ve 1980'lerin başında, Türk-Sovyet ticaretinin dinamiklerini, koşullarını ve emtia içeriğini doğrudan etkileyen en önemli faktör, SSCB'den 10-15 yıl boyunca kredi olarak -komple ekipman tedariki de dahil olmak üzere- GKES aracılığıyla Türkiye'de inşaat halindeki sanayi işletmeleri için Sovyet yardımı ve ekonomik, teknik iş birliğinin geliştirilmesi olmuştur.⁴²⁶ Tabii ki, 1979 yılında Türkiye'ye yapılan Sovyet ihracatının keskin bir şekilde artması, ilk başta 26 Haziran 1978 tarihli "Ticaret ve Ekonomik İşbirliğinin Daha da Geliştirilmesi İçin Önlemler" adlı protokol ve 30 Kasım 1978 tarihli Uzun Vadeli Emtia Sirkülasyonu Anlaşması uyarınca serbestçe dönüştürülebilir para birimiyle yapılan ödeme ile toplam bedeli 172 milyon ruble olan, 1980-1981'de ise 385 milyon ruble civarında gerçekleşen yüklü miktarda petrol ürününün Türkiye'ye teslim edilmesi ile sağlanmıştır.⁴²⁷ Ancak bu tedarikleri dikkate almadan bile, Türkiye'ye gerçekleştirilen Sovyet ihracatı önemli

⁴²² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi: 1908--2002**. 7.Baskı. Ankara, 2003. sf. 228

⁴²³ **Rossiysko-turetskiye otnosheniya: a.g.e.** sf. 200

⁴²⁴ **a.g.e.** sf. 220

⁴²⁵ **Rossiysko-turetskiye otnosheniya: istoriya, a.g.e.** sf. 200

⁴²⁶ S.Z. Jiznin, **Энергетическая дипломатия России: экономика, политика, практика**. М., 2006. sf. 218.

⁴²⁷ **Vneşnyaya trgovlya Soyuzu SSR za 1979 god (Statističeskiy obzor)**. М.1979, sf. 322

ölçüde; yani 1970 yılında 52 milyon ruble, 1981'de ise 121 milyon rubleye kadar artış göstermiştir. Bu artışın esası, sanayi malları ve her şeyden önce, bu yıllarda tüm Sovyet teslimatlarının ortalama %60'ından fazlasını oluşturan makine ve endüstriyel ekipmanın ithalatı oluşturmıştır.⁴²⁸

1967 anlaşması, SSCB'nin ekonomik ve teknik yardımı ile Türkiye'de her biri kendi endüstri alanındaki en büyük işletme haline gelen bir dizi tesisin inşa edilmesini sağlamıştır. Bu anlaşmanın uygulanması sırasında, Türkiye 1960'ların sonunda Hindistan, Mısır, Suriye, Cezayir, Endonezya ve diğer bazı gelişmekte olan ülkelerle birlikte, ikili ticaretin yapısını kökten değiştiren SSCB'nin en önemli ortağı statüsünü yeniden kazanmıştır. Bu durum aynı zamanda ticari ve ekonomik ilişkilerin niteliksel olarak yeni bir aşamaya girmesi anlamına gelmiştir.⁴²⁹

1967 Anlaşması ile inşası öngörülen ana tesisler arasında, Seydişehir'deki alüminyum kompleksi, İskenderun Demir-Çelik Tesisi, Aliağa Petrol Rafinerisi, Bandırma Sülfürik Asit Fabrikası, Çayırova Cam Fabrikası, Artvin Sunta Fabrikası ve diğerleri yer almaktadır.⁴³⁰ Bu tesislerin inşası, Türkiye'nin ikinci (1968-1972) ve üçüncü (1973-1977) beş yıllık ekonomik kalkınma planlarının uygulanmasına önemli katkıda bulunmuştur.⁴³¹

İkili iş birliğinin önde gelen hedefi ve Türk metalürjisinin en büyük kuruluşu (aynı zamanda Türkiye'nin en büyük sanayi kuruluşu), yıllık 2 milyon ton çelik kapasiteli İskenderun Demir Çelik Fabrikası olmuştur. Bu fabrikanın inşaatına 1970 yılında başlanmış ve tesiste Aralık 1975'te yüksek fırın atölyesi açıldıktan sonra ilk dökme demir elde edilmiştir.⁴³² Yıllık 1 milyon ton çelik kapasitesine sahip tesisin ilk aşamasının 1977'de işletmeye alınması ile Türkiye'nin çelik üretiminde 1,5 kat artış sağlamıştır.⁴³³

⁴²⁸ Vneşnyaya torgovlya Soyuz SSR za 1981 god (Statistiçeskiy obzor). M.1981 sf. 445

⁴²⁹ Vneşnyaya torgovlya Soyuz SSR za 1967 god (Statistiçeskiy obzor). M.1967, sf. 322

⁴³⁰ a.g.e. sf. 355

⁴³¹ Vneşnyaya torgovlya Soyuz SSR za 1977 god (Statistiçeskiy obzor). M.1977, sf. 322

⁴³² Vneşnyaya torgovlya Soyuz SSR za 1975 god (Statistiçeskiy obzor). M.1977, sf. 130

⁴³³ a.g.e. sf. 167

Türkiye'de 200 bin ton alümina, 60 bin ton ana alüminyum ve yılda 25 bin ton haddelenmiş metal kapasitesine sahip ilk alüminyum fabrikasının Seydişehir'de kurulması Türkiye ekonomisi için son derece önemli olmuştur. Bu tesis 1977'de tamamen işletmeye alınmıştır.⁴³⁴ 1972 yılının ortalarında, Bandırma'da yılda 120 bin ton ürün kapasitesine sahip bir sülfürik asit fabrikası faaliyete geçirilmiştir. Aynı yıl, Sovyetler Birliği, gelecekte inşa edilecek alüminyum tesisine elektrik sağlamak amacıyla yapılması kararlaştırılan 310 km uzunluğundaki Seyitömer-Seydişehir enerji hattı için üstlendiği ekipman ve malzeme temini ile ilgili tüm yükümlülüklerini tamamlamıştır.⁴³⁵ 1973 yılında, Aliağa'da yılda 3 milyon ton ham petrol işleme kapasitesine sahip bir petrol rafinerisi devreye alınmış; sonraki yıllarda tesisin verimliliği yılda 10 milyon ton petrole kadar çıkarılmıştır.⁴³⁶ 1979 yılında ise Artvin'de yılda 28 bin ton ürün kapasiteli bir sunta fabrikası devreye alınmıştır.⁴³⁷

Türk-Sovyetiye devletlerarası ilişkilerinin ve iş birliğinin güçlendirilmesinde önemli bir katkı olarak, her iki devlet arasındaki iyi komşuluk ilişkilerin güçlendirilmesi hakkında 1972 yılında bir Anlaşma imzalanmıştır. Bu da iki ülke arasındaki ekonomik ve teknik iş birliğine ilişkin beyannamesinin ruhuna ve temeline dayanarak imzalanmıştır. İki ülke arasında bu dönemde yapılan önemli anlaşmalar arasında 24 Aralık 1972 tarihli ve "İskenderun Demir ve Çelik Fabrikası'nın yıllık kapasitesinin 1 milyondan 2 milyon ton çeliğe kadar çıkarılmasına" dair 26 Ekim 1973 tarihli ve "Ahuryan (Arpaçay) hudut nehri üzerinde kurulması planlanan baraj ve rezervuarın yapımı ile ilgili" sözleşme de yer almıştır. Bu Sözleşme uyarınca 525 milyon m³ kapasiteli olarak planlanan rezervuarın inşaat çalışması Mayıs 1976'da başlamış ve 1984'te tamamlanmıştır.⁴³⁸

9 Temmuz 1975 tarihinde imzalanan "Ekonomik ve Teknik İşbirliğinin Daha da Geliştirilmesi Üzerine"⁴³⁹ adlı hükümetler arası anlaşmada iş birliğinde yeni bir

⁴³⁴ a.g.e. sf. 191

⁴³⁵ a.g.e. sf. 167–180

⁴³⁶ *Vneşnyaya torgovlya Soyuzu SSR za 1975 god (Statistiçeskiy obzor)*. M.1977, sf. 100.

⁴³⁷ Korkut Boratav, a.g.e. sf. 289

⁴³⁸ a.g.e. sf. 232

⁴³⁹ Kerim Has, *Хождение за два моря: расширение границ влияния России от Крыма до Сирии // Международная VI Ялтинская конференция Особенности современных*

aşamayı temsil etmektedir. Türk-Sovyet ekonomik iş birliğinin bu yeni alanlarından biri, Türkiye'nin özellikle linyitler olmak üzere yerel enerji kaynaklarının yoğun geliştirilmesi ve kullanılması yoluyla elektrik sıkıntısını ortadan kaldırma arzusuyla uyumlu olan elektrik enerjisi üretiminin geliştirilmesidir.⁴⁴⁰ Bu amaçla, Anlaşma, Türkiye'ye Sovyetler Birliği'nin, her biri 400 MW'lık iki ısı santralının inşası konusunda yardım etmesini öngörmektedir. Bu santrallerin birisinin Bursa-Orhaneli'de, diğerinin ise Çanakkale-Çan'da kurulması öngörülmüştür. Bu bağlamda 1984 yılında Orhaneli termik santrali devreye alınmış; ancak Çan'daki elektrik santralının inşası mali zorluklar nedeniyle askıya alınmıştır.⁴⁴¹

Böylece, 1960'lı ve 1970'li yıllar ile 1980'lerin başlangıcı SSCB ve Türkiye arasındaki ticari, ekonomik ve teknik iş birliğinin öne çıkması ile karakterize edilmektedir.⁴⁴² Bu yıllarda, salt karşılıklı ticaretin cirosunu arttırmakla kalınmamış; aynı zamanda Türkiye'nin endüstriyel gelişiminde ve gereken sanayi mallarının üretiminde ile ülkenin ekonomisinde son derece önemli bir rol ve büyük önem taşıyan ağır sanayi ve enerji projeleri devreye geçirilmiştir.

İkili ticari ve ekonomik iş birliğinin başarıları nesnel olarak bu sürecin istikrarlı ve uzun vadeli olmasını talep eden taraflar, bu doğrultuda Türk-Sovyet Ortak Ekonomik İş birliği Komisyonu oluşturmaya karar vermişlerdir. 1974 yılında, karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve iş birliğinin yeni alanlarının, yönlerinin ve nesnelerinin genişletilmesi amacıyla bir hükümetler arası anlaşma imzalanmıştır.⁴⁴³ Bu anlaşma ile kurulan komisyonun ilk toplantısı 8-17 Aralık 1976 tarihleri arasında Moskova'da yapılmıştır. Mevcut sorunların ve gelecek vadeden meselelerin düzenli ve yıllık olarak gözden geçirilmesini de içeren komisyonun çalışmaları ile ticari ve

интеграционных процессов на постсоветском пространстве», организованная журналом «Международная жизнь» при поддержке МИД РФ, 19-23.10.2015. // Международная жизнь. 2016. №1. sf. 186-191.

⁴⁴⁰ M. A. Gasratyan, **a.g.e.** sf. 211.

⁴⁴¹ **Economic report 1984.** Ankara, Union of the Chambers of Commerce, Industry, Maritime Trade and Commodity Exchanges of Turkey, 1984, Sf. 367

⁴⁴² **a.g.e.** sf.400

⁴⁴³ **a.g.e.** sf. 456

ekonomik ilişkilerin daha yüksek bir düzeye çıkarmalarını sağlamıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önce bu komisyon toplamda 12 toplantı gerçekleştirmiştir.⁴⁴⁴

İlk olarak 1937 yılı Ticaret ve Ödeme Anlaşmaları uyarınca Türk-Sovyet ticareti alanında uygulanan kliring formları, daha sonra yaklaşık yarım yüzyıl boyunca SSCB'nin, Türkiye ile geliştirmekte olan birçok ülke ve COMECON ülkeleri ile sürdürdüğü ticaret operasyonlarına başarıyla hizmet etmiştir.⁴⁴⁵ Savaş öncesi ve savaş sonrası yıllarda bu formlar büyük mal akışlarının hareketini etkili bir şekilde sağlamayı ve büyük ölçekli ekonomik ve teknik iş birliğini mümkün kılmıştır.

1980'lerin başında, yukarıda belirtilen bir dizi nesnel ve öznel nedenden dolayı, taraflar serbest dönüştürülebilir dövizle (*freely convertible currency*) karşılıklı olarak ödemeleri yapmaya karar vermişlerdir. 20 Mayıs 1982'de, ticaret dışı operasyonlar ve hizmetler için ödemeler de dahil olmak üzere her iki ülke arasındaki tüm ödemelerin serbest dönüştürülebilir döviz biriminde yapılmaya başlanması ile ilgili olarak, 1 Ocak 1983'ten itibaren geçerli olacak hükümetler arası bir protokol imzalanmıştır. Bu vesileyle sabit para birimi cinsinden hesaplaşmalar ile ikili ticaret alanında çok ciddi değişimlere yol açılmıştır. Aslında, özgüllüğü sadece katı para birimi hesaplamaları ile değil, daha sonra yaşanan önemli politik olaylarla birlikte; (özellikle de Sovyetler Birliği'nde meydana gelen olaylardan dolayı bu ülkenin siyasi arenadan çekilmesi ile yeni Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun ortaya çıkması) yaşanan ciddi değişikliklerle ikili ilişkiler açısından tamamen farklı bir dönem başlamıştır. Daha sonraki yıllarda Türkiye ile ticari ve ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesinin yönünü belirleyen bu dönemin ikili ilişkilerdeki bir diğer önemli gelişme ise 18 Eylül 1984'te Türkiye'ye verilecek olan doğalgaz tedarikine ilişkin hükümetler arası anlaşmanın imzalanması olmuştur.⁴⁴⁶ 1987'de, 25 yıllığına imzalanan anlaşmaya göre, ilk aşamada Türkiye'ye yıllık olarak 1,5 milyar metreküp ve sonraki yıllarda yıllık olarak 6 milyar metreküpe kadar doğalgaz tedarik edilmesi planlanmıştır. Anlaşma ile Türk-Bulgar sınırına giden boru hattının bir kısmının Sovyet inşaat şirketleri

⁴⁴⁴ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 273.

⁴⁴⁵ Şevket Pamuk, **Türkiyenin 200 Yıllık İktisadi Tarihi. Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm.** İstanbul, 2014, sf. 303

⁴⁴⁶ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf. 118

tarafından yapılması, Türk toprakları üzerindeki kısmının ise Türk firmaları tarafından yapılması için finansman sağlayacak Batılı şirketlerin katılımıyla gerçekleştirilmesi öngörülmüştür.⁴⁴⁷ Uzun süren müzakereler sonucunda Türk tarafının isteği üzerine doğalgaz ihracatının Sovyet dış ticaret kuruluşları tarafından Türkiye'ye gerçekleştirilmesinden elde edilen gelirlerin, Türk mallarının alımları için Türk tarafının ürünlerinin Sovyet dış ticari kuruluşlarının satın alma ihtiyaçlarına göre kullanılması kararlaştırılmıştır. Ancak daha sonar anlaşmanın ilgili maddesine "esas olarak, alımlar için kullanılacak"⁴⁴⁸ ifadesinin eklenmiş ve bu nedenle 1990'ların ortalarında, ihraç edilen tüm hacmin serbest döviz ile ödenmesi konusu tekrar gündeme getirmiştir. Yeni varılan anlaşmalar uyarınca 1997'de itibaren tüm gaz ödemelerinin Türkiye tarafından serbestçe dönüştürülebilir para biriminde yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁴⁹

Bu arada, Sovyet tarafının Sovyetler Birliği için karşı teslimatlar amacıyla rekabetçi ve gerekli olan yeterli sayıdaki Türk ürünlerini seçme sürecinde, periyodik olarak karşılaştığı zorlukların bir sonucu olarak, Türk müteahhitlerin SSCB'de sosyal açıdan önemli bir dizi tesisin inşasına katılmaya davet etmesi ile iki ülke arasında yeni ve çok hacimli yeni bir iş birliğinin yolunun açıldığını da vurgulamak gerekir.⁴⁵⁰

18 Eylül 1984 tarihli anlaşma'nın bir sonucu olarak V/O "Soyuzgazeksport" şirketi ile Türk devlet kuruluşu "Botaş" arasında 14 Eylül 1986 tarihinde ve Türkiye'ye Sovyet doğal gazının temini ile ilgili ticari bir sözleşme imzalanmıştır. Türk-Sovyet doğalgaz boru hattının açılışı 23 Haziran 1987'de İstanbul yakınlarında gerçekleştirilmiştir. Genel olarak, 1987'den yüzyılın sonuna kadar Türkiye'ye 70 milyar metreküp civarında gaz teslim edilmiştir. 1996 yılında V/O "Soyuzgazexport" şirketinin halefi olan VEP "Gazexport" ile Türk devlet şirketi olan Botaş arasında gaz boru hattının 2003 yılından itibaren 14 milyar metreküpe kadar artışına yönelik modernizasyon sözleşmesi imzalanmıştır.⁴⁵¹ Daha sonra, Aralık 1997'de, Rusya ve

⁴⁴⁷ M. A. Gasratyan, a.g.e. sf. 222.

⁴⁴⁸ Rossiysko-turetskiye otnoşeniya: istoriya, a.g.e. sf. 232

⁴⁴⁹ Sovetsko-turetskiye ekonomičeskiye otnoşeniya, M. 199, sf. 160

⁴⁵⁰ a.g.e. sf. 179

⁴⁵¹ a.g.e. sf. 236-237

Türkiye arasında Mavi Akım Projesi olarak bilinen ve Karadeniz üzerinden Türkiye'ye yıllık 16 milyar metreküp miktarında doğalgaz temini konusunda hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır.⁴⁵²

Sovyet gazının Türkiye'ye temini ile ilgili tüm büyük ölçekli anlaşmalar ABD liderleri tarafından onaylanmayan bir tepkiyle karşılanmıştır. Gaz ihracatı aracılığıyla sağlanan önemli ek döviz kazançları ile ilgili zorlukları olan Sovyetler Birliği'nin gerçekleştirdiği bu projeler, ABD'ye göre Avrupalı müttefiklerinin ve Türkiye'nin enerji açısından Sovyetler Birliği'ne bağımlı hale gelmeleri nedeniyle olumlu karşılanmamıştır. Bu gerekçelerle Amerikan yönetimi, Sovyet'lerin gerçekleştirmek istediği gaz ihracatı projelerine sürekli olarak karşı çıkmıştır.⁴⁵³

Clinton yönetimi, mümkün olan her türlü yolu kullanarak, ilk olarak 1997 yılında Rusya ile Türkiye arasındaki gaz anlaşmasının imzalanmasını bozmak için büyük çaba göstermiş ve Türk siyasetçilerini Rusya'nın genişlemesi ve stratejik hammadde arzına bağımlılığı ile korkutarak anlaşmanın Meclis'te onaylanmasına engel olmaya çalışmıştır. Bu engellemelere rağmen, Rusya Federasyonu Başbakanı Viktor Stepanoviç Çernomırdin tarafından Türkiye'ye yapılan bir ziyaret sırasında Mesut Yılmaz Hükümeti ile Aralık 1997'de bu anlaşma onaylanıp imzalanmış ve sonrasında Ecevit Hükümeti 500 km'lik Samsun-Ankara projesinin hayata geçirilmesi için çaba göstermeye başlamıştır. Türkiye yönetimi elbette ülke için çok önemli olan enerji sorununun çözümünde kendi milli çıkarları doğrultusunda karar almıştır.⁴⁵⁴

1980'lerde ekonomik ve teknik iş birliği alanında daha önce imzalanan Türk-Sovyet hükümetler arası anlaşmalarının başarılı bir şekilde uygulanmasına devam edilmiştir.⁴⁵⁵ Bu dönemin iki ülkesi arasındaki ekonomik ve teknik iş birliğinin en önemli sonuçları arasında, İskenderun Metalürji Fabrikası'nın 1986'de yıllık 2.2 milyon ton çelik kapasitesine kadar modernizasyonunun bitimi ve 525 milyon

⁴⁵² Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 180–193

⁴⁵³ Pyotr Yevgenyeviç Kalugin, **Современное стратегическое сотрудничество Российской Федерации с Турцией в сфере энергетики. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.** Иркутск, 2014. sf. 231

⁴⁵⁴ **Mirovaya politika i mezhdunarodniye otnoşeniya: учеб. a.g.e.** sf. 248

⁴⁵⁵ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 180–193

metreküplük bir rezervuarın tamamlandığı Ahuryan (Arpaçay) Barajı'nın işletmeye alınması, 200 MW kapasiteli Orhaneli Isı Santrali'nin inşası ve Aliğa Rafinerisi'nin kapasitesinin yılda 5'ten 10 milyon tona kadar genişletilmesinden de bahsetmek gerekmektedir.⁴⁵⁶

1980'lerde yukarıda belirtildiği gibi, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki temaslar yüksek bir siyasi düzeyde genişlemeye devam etmiştir. Bu temasların en önemli konusu ise ticari ilişkiler olmuştur.⁴⁵⁷ İkili ticaret ve ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesi ihtiyacının farkına vararak, karşılıklı ticaretin istikrarlı ve uzun vadede büyümesini sağlamak, her iki ülkenin liderleri tarafından ikili iş birliği alanlarını tanımlayan uzun vadeli bir program olarak hazırlanmaya başlanmıştır. Sonuç olarak, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı tarafından 26 Aralık 1984'te Türkiye'ye yapılan resmi ziyaret sırasında, Ankara'da, SSCB ile Türkiye arasında 10 yıl için tasarlanan Ekonomik, Ticari, Bilimsel ve Teknik İşbirliğinin Geliştirilmesi için Uzun Vadeli Program imzalanmıştır. Uzun Vadeli Program ile eş zamanlı olarak, her iki ülke arasında 1986-1990 yılları için Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile iki ülke arasındaki ticaretin en az 6 milyar dolara ulaşmasını sağlamak hedeflenmiştir.⁴⁵⁸

Genel olarak, 1980'lerde Türk-Sovyet ticaretinin yapısının oldukça istikrarlı ve hatta muhafazakâr olduğunu söylemek mümkündür. Sovyet ihracatında birkaç genişletilmiş pozisyonun açıkça ortaya çıktığı görülmektedir: Ekonomik İlişkilerin, Devlet Komitesi niteliğindeki devlet şirketleri tarafından ve SSCB'nin teknik yardımıyla Türkiye'de inşa edilen tesisler için komple ekipman ve malzeme teminini sağlamışlardır. SSCB Dış Ticaret Bakanlığı'nın dış ticaret birlikleri aracılığıyla ticari şartlarda tedarik edilen makine ve ekipmanlar; yani metal kesme makineleri, dövme ekipmanları, güç, madencilik ve kaldırma ekipmanları, yol ve hafriyat makineleri, otomobil ve kamyonlar, pompalar, rulmanlar, gemiler ve deniz ekipmanları, petrol ve petrol ürünleri ile 1987 ortasından itibaren doğalgaz; bir grup kimyasal ürün (gübre,

⁴⁵⁶ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 256

⁴⁵⁷ **Sovetsko-turetskiye ekonomičeskiye otnoşeniya**, M. 1991. 189

⁴⁵⁸ Pavel Afanasyeviç Tsigankov, **Международные отношения**. М., 1996, sf. 110

amonyak, vb.), kömür ve elektrik, kereste ve gazete kağıdı gibi başlıklar şeklinde sıralanmaktadır.⁴⁵⁹

Başka bir deyişle, bu yıllarda, sadece hammadde değil, öncelikle Türkiye'ye Sovyet ihracatının enerji bileşenleri; yani yakıt ve hammadde grubu mallar ticarete öne çıkmaya başlamıştır. Petrol, gaz ve kömüre ek olarak, SSCB'den gelen elektrik, 1979 yılında Türk Elektrik Kurumu (TEK) ile yapılan bir sözleşme ile Türkiye ekonomisi için büyük öneme sahip olmuştur.⁴⁶⁰ Toplam olarak 1979-1986 döneminde Batum-Hopa enerji nakil hattı ile Türkiye'ye maliyeti 90 milyon rubleden fazla olan 5,2 milyar kW/h elektrik iletilmiştir. 20 Ekim 1986'da Batum-Hopa iletim hattı üzerinden Türkiye'ye elektrik tedariki için 1987'den başlayarak 10 yıl boyunca yılda 600 milyon kW/h miktarında; yeni bir sözleşme ile Leninakan-Kars enerji nakil hattı üzerinden 1 Temmuz 1987'den başlayarak 10 yıl boyunca yıllık 600 milyon kW/s miktarında elektrik tedarik edilmesi planlanmıştır. Ancak, Gürcistan toprakları üzerinden Batum-Hopa iletim hattı ile elektrik temini planlanan hacimlerde gerçekleştirilmiş olmasına rağmen Leninakan-Kars enerji iletim hattı çeşitli nedenlerle devreye alınamamıştır.⁴⁶¹

SSCB'nin, Türkiye'den yapmış olduğu ithalata gelince; yapısı doğal olarak Türkiye'nin fiili ihracat kaynaklarının sınırları içinde Sovyetler Birliği'nin ülke ekonomisi içinde kıt sayılabilecek mallar için Bakanlar Kurulu'nun ve SSCB Devlet Planlama Komitesi'nin belirlediği ihtiyaçlara göre hacimleri öncelikle Türk tarafının mevcut yükümlülüklerine dayanarak SSCB tarafından sağlanan kredilerin ve 1987'den bu yana sağlanan doğalgaz sevkiyatlarının geri ödenmesi ile belirlenmiştir.⁴⁶² Bu anlamda, karşılıklı hesaplaşmaların serbest dönüştürülebilir döviz birimine geçişte, görünüşte, 1983'ten beri Türkiye'nin SSCB ile ticaret açığının sürekli olarak büyümesine yol açan nispeten istikrarlı ithalatı karşısında Türkiye'ye ihracatını önemli ölçüde arttırmasına izin verdiği için Sovyetler Birliği'nin süreçten daha kazançlı çıktığı söylenebilir.

⁴⁵⁹ a.g.e. sf. 190.

⁴⁶⁰ a.g.e. sf. 191

⁴⁶¹ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 270

⁴⁶² Sovetsko-turetskiye ekonomiceskiye otnoşeniya, M. 1991, sf. 160

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den yapmış olduğu ithalatı ana başlıklar fındık, baklagiller, narenciye, bitkisel yağlar, incir, makarna, tütün benzeri gıda ürünleri idi. Toplam ithalatın yaklaşık %45'i gıda ürünleri ve hammaddeler oluştururken, tekstil hammaddelerinin ve yarı mamul ürünlerin oranı da kayda değer düzeyde olmuştur. Pamuk, tiftik, doğal ve yapay liflerden elde edilen iplik, araba lastikleri üretimi için kord bezi vb. kalemler toplam ithalatın yaklaşık %20'sini oluşturmuştur. Ayrıca mineral hammaddeler ve metaller; yani barit, manyezit klinker, alümina, alüminyum folyo, çelik levha ithalatın yaklaşık %0-12'si, kimyasal ürünler ve gübrenin %10-12'si ile triko, pamuk ve sentetik kumaşlar da dahil olmak üzere endüstriyel tüketim malları, havlu, ayakkabı, araba aküleri, deri ve kürk ürünleri ve diğerleri yaklaşık %14-16'sını oluşturmuştur.⁴⁶³ Bazı yıllık dalgalanmalarla Türkiye'den gerçekleşen benzer bir ithalat yapısı, SSCB'nin dış ekonomik ilişkiler sisteminde reformun tamamlanmasına kadar 1980'lerin neredeyse tüm döneminde devam etmiştir. Sonuç olarak, Türk-Sovyet iş birliğinin son on yılı olan 1981-1990'da incelenen on yıl boyunca SSCB ve Türkiye arasındaki ticaret hacmi yaklaşık 6,6 milyar dolara ulaşmış ve aralarındaki yıllık ticaretin cirosu bu dönemde 357'den, 1981'de 3 milyon dolar, 1990'da 1.778,6 milyon dolarla neredeyse 5 kat artış göstermiştir.⁴⁶⁴ 1980'lerin özellikle ikinci yarısında, sadece en yüksek uluslararası düzeyde değil, aynı zamanda iş ortamında da -dış ekonomi departmanlarının başkanları, dış ticaret örgütleri ve firmalar arasında karşılıklı temasların önemli ölçüde yoğunlaşması ile kayıtlara geçmiştir.⁴⁶⁵

Büyük Türk şirketlerinin temsilcileri, bu konuda en aktif olan "Enka", "Ram", "Yaşar" gibi kurumlar dahil olmak üzere, 1984'te, Moskova'da ofislerini açan ilk Türk şirketleri olmuştur.⁴⁶⁶ 1980'lerin ortalarında, Sovyet dış ticaret birliği üyelerinin hemen hemen yarısını oluşturan 22 şirket Türk pazarında çalışmıştır. Bunların, 75'in üzerinde devlet kuruluşu ile ticari ve endüstriyel dernek ve diğer Türk şirketleri ile aktif temasları bulunduğu bilinmektedir. SSCB ile ticarete Türk firmalarının en büyük payı "Tüpraş"ın %21.5; "Urasnaf Dış Ticaret"nin %13; "Bastaş"ın %12.1; "Enka"nın

⁴⁶³ a.g.e. sf. 160

⁴⁶⁴ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 289

⁴⁶⁵ Sovetsko-turetskiye ekonomičeskiye otnoşeniya, M. 1991, sf. 180.

⁴⁶⁶ Rossiysko-turetskiye otnoşeniya: istoriya, sovremennoye sostoyanie i perspektivy. M., 2003, sf. 240

%7.4; "Köksal"ın %4.2; "Türkiye Elektrik Kurumu"nın %4.1; "Toros"un %2.1; "Mutlu"nın %1.8; "Anadolu Holding"in %0.6; "Etibank"ın ise %0,4'nü oluşturduğu görülmektedir.⁴⁶⁷

1986 yılında Türk inşaat şirketleri ("Enka", "Baytur" ve "Tekser") Sovyet inşaat pazarına ilk adımlarını atmışlardır. Aynı zamanda, SSCB ve Türkiye arasında geniş turistik bağlara yönelik beklentiler üzerine, Sovyet vatandaşları için ilk olarak, Türkiye'nin Akdeniz sahilindeki Antalya şehri güçlü bir turistik cazibe merkezi olarak görülmeye başlanmıştır.⁴⁶⁸

Böylece, genel olarak, Türk-Sovyet ticaretinin gelişimi 1980'lerde de devam etmiştir. Ancak, SSCB'nin dış ekonomik ilişkiler sisteminin radikal bir şekilde yeniden örgütlenmesi sürecinin sonucu olarak dış ticarete devlet tekelinin aşamalı olarak gerilemesiyle farklı bir evreye girmiştir.

Aslında, SSCB'nin dış ticaretteki devlet tekeli, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden dört yıl önce kısıtlanmaya başlamıştır. 19 Ağustos 1986'da Komünist Parti'nin Merkez Komitesi ve SSCB Bakanlar Konseyi tarafından on yıllardır süren dış ticaret sisteminin değiştirilmesinin ilk adımı olan "Dış Ekonomik İlişkilerin Yönetimini İyileştirmeye Yönelik Tedbirler Hakkında" bir karar kabul edilmiştir. 1 Ocak 1987'den itibaren bu kararname ile 20 bakanlığa ve 70 büyük işletmeye ihracat ve ithalat hakkı verilmiştir. Daha sonra, dış ticaret faaliyetlerine doğrudan katılma hakkı bulunan işletmelerin listesi sürekli genişlemiştir. 1987 yılında, fiili yabancı şirketlerin iç pazara ve ülkenin doğal kaynaklarına doğrudan erişim sağlayan "Ortak Şirketlere Dair Kanun" kabul edilmiştir.⁴⁶⁹

Bir yıl sonra, SSCB Dış Ticaret Bakanlığı'nın tasfiyesi tamamlanmıştır. Bu bakanlığın bütün işlevlerini üstlenen SSCB Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı kurulmuş ve esas olarak ihracat-ithalat operasyonlarını yürüten işletmeler, kooperatifler ve diğer kuruluşların kayda alınması ile görevlendirilmiştir. 1990 tarihli

⁴⁶⁷ Sovetsko-turetskiye ekonomičeskiye otnoşeniya, M. 1991, 160 c, sf. 125

⁴⁶⁸ a.g.e. sf. 122

⁴⁶⁹ Sovetsko-turetskiye ekonomičeskiye otnoşeniya, M. 1991, sf. 166

bir yasa ile yerel konseylere dış ticaret yapma hakkı verilmiştir. 1988 yılında çıkarılan "Kooperatiflere Dair Kanun" uyarınca, yurtdışından mal ihracatı yapan bir kooperatif ağının, işletmelerde ve yerel konseylere ortaya çıkması nedeniyle adı geçen malların iç pazara girişleri keskin bir şekilde azaltılmıştır.⁴⁷⁰ Otarşik kalkınma ve bir tür Sovyet sosyal politikasının bir parçası olarak, onlarca yıl boyunca gelişen dünya pazar fiyatlarına göre, Sovyetler Birliği'ndeki muazzam fiyat eşitsizliği koşullarında, birçok malın (örneğin, hammaddeler, metaller, düşük derecede işlenen diğer ürünler, elektrikli ev aletleri gibi yurt içi fiyatlarla satın alınan mallar) ihracatı vesilesiyle binlerce kat kazanç elde edilmiştir.⁴⁷¹

Devletin dış ticaret ve döviz operasyonları üzerindeki tekeli, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı'nın 15 Kasım 1991 tarih ve 213 sayılı "Ticari İlişkilerin Liberalleşmesine Dair Kararname"si ile ortadan kaldırılmıştır.⁴⁷² Bu kararnameye uygun olarak, Rus işletmelerine özel izin ve kaydolmadan, doğrudan dış pazarlara girme hakkı verilmiştir. Dış ticarete devlet tekelinin kaldırılmasının Sovyetler Birliği'nin çöküşünü ve dağılmasını hızlandırdığı söylenebilir.⁴⁷³ Aslında, dış ticaretin devlet tekeli sırasında ancak iç pazarın temel ihtiyaçları karşılandıktan sonra ihraç edilebilen çok az hammadde, endüstriyel mal, vb. ihracattan kaynaklanan kısıtlamaların ülkeden tamamen kaldırılmasından sonra Sovyet mallarının artan akışı (çoğunlukla damping fiyatlarında) başta komşu ülkeler olmak üzere yabancı ülkelerin pazarlarına aktarılmıştır.⁴⁷⁴ Bu pazarlardan biri, SSCB'den ve daha sonra Rusya'dan gelen mal arzının 1988'den beri hızla büyümeye başladığı Türkiye olmuştur. Böylece, 1990 yılında SSCB'den yapılan ithalat 1987 yılı seviyesini dört katından fazla aşınca, Türk gümrük istatistiklerine göre, ithalat 1987'de 306,98 milyon dolar iken 1990 yılında 1247,43 milyon dolara ulaşmıştır. 1990'ların ortalarında muazzam oranlara ulaşan ve ilk olarak SSCB'nin ana tedarik kanalı haline gelen ve sonraları Rusya ve Sovyet sonrası temel tüketim mallarının diğer ülkelere örgütlenmemiş veya

⁴⁷⁰ a.g.e. sf. 128

⁴⁷¹ a.g.e. sf. 129

⁴⁷² Vladimir Alekseyeviç Avatkov, a.g.e. sf. 180–193.

⁴⁷³ V.Katsonov, «Разрушение государственной монополии внешней торговли СССР», www.history.wikireading.ru

⁴⁷⁴ Sovetsko-turetskiye ekonomičeskiye otnoşeniya, M. 1991, sf. 190

amatörce "mekik" veya "bavul" ticareti olarak da bilinen "dükkân turizmi" yöntemiyle ülkeler arasında gerçekleştirilen yeni bir ticaret biçiminin gelimesi de aynı dönemde öne çıkmıştır.⁴⁷⁵

Beklenildiği gibi, 1991 sonunda SSCB'nin çöküşüyle birlikte, Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, temel olarak yeni bir aşamaya girmiştir. Temel olarak Rusya'nın devlet politikasında ve ideolojisindeki bir değişiklik ile ilgili olarak komünizmin öncü rolünün reddedilmesi bağlamında sosyal politikanın direktif ve idari yöntemleri ile tam teşekküllü bir egemen sınıfın oluşturulması, devletin büyük ölçekli tesislerinin ve endüstriyel üretim ve diğer varlıklarının özelleştirilmesi de dahil olmak üzere piyasa ekonomisinin temellerinin zorla yönlendirilmesiyle nitelikli ve yeni bir sürece girilmesi söz konusu olmuştur.⁴⁷⁶

Bu süreç aynı zamanda Rusya'nın, devasa hammadde ve emtia kaynaklarına, önemli endüstriyel ve teknolojik potansiyeline, büyük ölçekli tüketici ve yatırım piyasalarına Türkiye dahil olmak üzere birçok yabancı ülkenin ilgi duymasını sağlamıştır.⁴⁷⁷ Bölgede keskin bir şekilde değişen jeopolitik durumu dikkate alan Türkiye de piyasa mekanizmalarını kullanarak Rusya ile ekonomik iş birliğini yeniden yapılandırmaya başlamıştır.⁴⁷⁸

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan ekonomik nitelikteki son hükü-met-ler arası belge, 12 Mart 1991 tarihli "Ticaret, Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliğine Dair Anlaşma" olmuştur. Anlaşma, özellikle yeni ekonomik iş birliği alanlarını tanımlayarak, 2000 yılında ikili ticarete 9-10 milyar dolar hacmini uzun vadeli hedef olarak belirlemiştir. Bu görev Rusya tarafından yerine getirilmiş ve 2000 yılında ikili ticaret hacmi, "bavul ticareti" de dahil olmak üzere 9 milyar doların üzerinde kayda geçirilmiştir.⁴⁷⁹ Buna karşılık, yeni Rusya ile Türkiye arasında imzalanan ilk büyük devletlerarası belge, Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'in

⁴⁷⁵ Natalya Yuryevna Ulçenko, 2014, **a.g.e.** sf. 42

⁴⁷⁶ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy **a.g.e.** sf. 302

⁴⁷⁷ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 303

⁴⁷⁸ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf. 127

⁴⁷⁹ Muhamadcan Karimoviç Ziganşin, **a.g.e.** sf. 179

Rusya ziyareti sırasında, 25 Mayıs 1992'de imzalanan Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Temelleri üzerine olan anlaşmadır.⁴⁸⁰ Demirel'in Moskova ziyaretinin arifesinde, Rusya Dışişleri Bakanlığı Ekonomi İlişkileri Bakanı P.O. Aven ve Türkiye Bayındırlık ve İskan Bakanı Onur Kumbaracıbaşı ile Ankara'da hükümetler arası Türk-Rus İşbirliği Komisyonu'nun oluşturulması anlaşması imzalanmış bu Komisyonun ilk toplantısı Kasım 1992'de Ankara'da yapılmıştır. Ayrıca, Eximbank'ın SSCB'ye verdiği eski kredilerin çözülmesi, kullanılması ve geri ödenmesine ilişkin anlaşmaların yanı sıra 13 Temmuz 1990'da SSCB için sağlanan 350 milyon dolar tutarındaki bir Eximbank kredisinin hükümleri ve koşullarının yenilenmesi konusunda ikili bir protokol imzalanmıştır.⁴⁸¹

16 Aralık 1993'te Moskova'da yapılan müzakerelerde bilimsel ve teknik iş birliği konusunda hükümetler arası bir anlaşma daha imzalanmıştır. Söz konusu Anlaşma ile ilk toplantısı Aralık 1993'te Ankara'da gerçekleştirilen Bilimsel ve Teknik İş birliği Ortak Komisyonu kurulmuştur.⁴⁸² Türkiye için Rusya ile ikili ilişkilerin istikrarlı doğasının önemini vurgulayan dönemin Başbakanı Tansu Çiller, Eylül 1993'te Rusya Federasyonu'na resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 9 Eylül 1993'teki ziyaret sırasında Çiller ve Rusya Bakanlar Konseyi Başbakanı Viktor Stepanoviç Çernomırdin arasında ikili ticaret ve ekonomik iş birliğinin çeşitli yönleri üzerinde anlaşmaları onaylayan ortak bir protokol imzalanmıştır. Bu protokol uyarınca yıllık gaz akışının 6,0 milyardan 8,0 milyar metreküpe kadar artırılması, Türk Eximbank tarafından 350 milyon dolarlık yeni bir kredi limitinin açılması, Rusya'da ek askeri teçhizat alımı, yüksek iletişim teknolojileri alanında iş birliğinin başlatılması öngörülmüştür.⁴⁸³ Ayrıca, bu amaçla bir de Ortak Taşımacılık Komisyonu oluşturulmasına karar verilmiştir.⁴⁸⁴

Nisan 1994'te, Türkiye-Rusya Ortak Ticaret ve Ekonomik İş birliği Komisyonu'nun ikinci toplantısı Moskova'da gerçekleştirilmiştir.⁴⁸⁵ Buna müteakip,

⁴⁸⁰ **Turkey: an international comparison.** İstanbul foreign economic relations board, 1992, sf. 120.

⁴⁸¹ Volski Dmitri, **a.g.e.** sf. 179.

⁴⁸² Pavel Afanasyeviç Tsigankov, **a.g.e.** sf. 116

⁴⁸³ Natalya Yuryevna Ulçenko, 2015. **a.g.e.** sf. 131

⁴⁸⁴ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 314

⁴⁸⁵ Dmitriy Volskiy, **a.g.e.** sf. 204

Temmuz 1994'te, Rusya Federasyonu Hükümeti'nin ilk başkan yardımcısı ve Türkiye ile Hükümetler Arası Ticaret ve Ekonomik İş birliği Komisyonu Eş Başkanı Oleg Nikolayeviç Soskovets'in Türkiye'ye ziyareti iki ülke arasındaki ticaret ve ekonomik iş birliğinin artırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu ziyaret sırasında, kültürel ve bilimsel iş birliği üzerine hükümetler arası bir anlaşma ve sağlık alanında iş birliği üzerine bakanlar arasında bir anlaşma imzalanmıştır.⁴⁸⁶ Görüşmede ayrıca, Rusya'dan doğalgaz alımının daha da artırılması, şeker, çimento, hafif ve gıda endüstrilerindeki iş birliğinin yanı sıra demiryollarının elektrifikasyonu, sanayi işletmelerinin modernizasyonu vb. konular da ele alınmıştır.⁴⁸⁷

1992 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün bildirgesi imzalanırken İstanbul'da düzenlenen toplantıda sözlü olarak dile getirilen ardından da Rusya Devlet Başkanı Boris Nikolayeviç Yeltsin ve Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal arasında askeri-teknik alanda Türkiye Cumhuriyeti ile ekonomik iş birliğinin geliştirilmesine yönelik bir anlaşma imzalanmıştır.⁴⁸⁸ Bu bağlamda, 20 Nisan 1994 tarihinde, Türkiye Savunma Bakanı'nın Rusya ziyareti sırasında, askeri-teknik konularda ve askeri sanayi alanında Hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, Rusya'nın, NATO üyesi bir ülke ile imzalamış olduğu ilk anlaşmalar olmuştur.⁵¹⁸

25 Mayıs 1992'de, Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Temelleri Antlaşması'nın hükümlerine dayanarak, 25 Mart 1995 tarihinde Moskova'da turizm alanında ortak uygulama ve eğitim anlaşması imzalanmıştır.⁴⁸⁹ Mayıs 1995'te Tansu Çiller, Başbakan olarak ikinci kez Rusya'yı ziyaret etmiştir. Büyük Anavatan Savaşı'nda Zafer'in 50. yıldönümünü kutlamak için davet edilen Çiller, Rus Hükümeti Başkanı Viktor Stepanoviç Çernomırdin ile yapmış olduğu görüşmelerde çeşitli alanlarda ikili iş birliği geliştirmenin ana konularını ele almıştır.

⁴⁸⁶ Dmitriy Volskiy, **a.g.e.** sf. 204

⁴⁸⁷ Bryan Christiansen & Mustafa Erdoğan, **Comparative economics and regional development in Turkey**. Hershey XXII. 2016

⁴⁸⁸ Natalya Yuryevna Ulçenko, 2015. **a.g.e.** sf. 134.

⁵¹⁸ Sergey Alekseyeviç Lantsov, **a.g.e.** sf. 214

⁴⁸⁹ **Mir vokrug Rossii: 2017. Kontury недалекого будущего** // Под ред. с.А. Караганова. М., 2007. sf. 96.

Aralık 1997'de, Türkiye Başbakanı Mesut Yılmaz'ın daveti üzerine Rusya Federasyonu Başbakanı Chernomırdin'in Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmi iade-i ziyareti Türkiye-Rusya ilişkileri için çok büyük önemde olmuştur.⁴⁹⁰ Ziyaret, neredeyse tamamen ekonomik meselelere odaklanmıştır. Bu, iki ülke arasında ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin seviyesinin, karşılıklı siyasi ilişkilerin önünde seyrettiğini göstermektedir. Bu ziyaret esnasında 15 Aralık 1997 tarihli ticaret, ekonomik, endüstriyel, bilimsel ve teknik iş birliğinin geliştirilmesi için uzun vadeli programın yanı sıra çifte vergilendirmeden kaçınma ve yatırım koruma konularındaki hükümetler arası anlaşmalar imzalanmıştır.⁴⁹¹

1998 yılında bu belgelerin onaylanmasıyla, Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında ticaret ve ekonomik alanda yeni bir yasal çerçevenin oluşturulmasının genel olarak tamamlanması ile uzun vadeli ikili iş birliğinin genişletilmesi ve yoğunlaştırılması sağlanmıştır. Ziyaret sırasında yakıt ve enerji alanında ikili iş birliğini geliştirmenin umut verici perspektiflerinin ana hatlarını çizen çeşitli başka önemli belgeler daha imzalanmıştır. 16 milyar metreküp kadar Rus doğalgazının Karadeniz üzerinden Türkiye'ye tedarikine ilişkin 15 Aralık 1997 tarihli ve tarafların enerji sektöründe karşılıklı iş birliğini çeşitlendirme niyetini beyan eden, termik santraller, enerji hatları, yeraltı gaz depoları, kimyasal işletmeler gibi doğal gaz işleme ve kullanım tesislerinin inşası dahil olmak üzere yeni fırsatları değerlendirmek için Mavi Akım Projesi olarak bilinen proje ile ilgili hükümetler arası anlaşma imzalanmıştır.⁴⁹² Ayrıca Türkiye'nin merkezinde 1400 MW'lık Denizli Santralı'nın inşası da dahil olmak üzere, doğalgazla çalışan enerji tesislerinin inşası alanında iş birliği konusunda ayrı bir hükümetler arası anlaşma da imzalanmıştır. Sonuçlanan belgelere dayanarak, bu çerçevede Rus "Gazexport" şirketi ile BOTAŞ Türk devlet şirketi arasında 2008 yılından itibaren yıllık 16,0 milyar metreküp doğalgazın Türkiye'ye teslimi için bir sözleşme imzalanmıştır.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Natalya Yuryevna Ulçenko, 2015, **a.g.e.** sf. 136.

⁴⁹¹ **Kommersant.** 17.12.1997

⁴⁹² Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 278.

⁴⁹³ **Kommersant.** 17.12.1997

11 Ocak 1999'da Başbakanlık görevine gelen Bülent Ecevit'in ilk resmi ziyaretlerinden biri, Kasım 1999'da Rusya'ya gerçekleştirilmiştir.⁴⁹⁴ Mavi Akım Proje'nin Ankara-Samsun bölümlerinin inşası ve boru hattının Karadeniz'e döşenmesi için hazırlıklar başlamış ve aynı zamanda kapasitesini yıllık olarak 14,0 milyar metreküpe kadar arttırmak için batı gaz boru hattının modernizasyonu da dahil olmak üzere Mavi Akım Projesi'nin uygulanmasına özel önem verilmiştir.⁴⁹⁵ Yeni Rusya Başbakanı Mihail Kasyanov'un Türkiye'ye iadei ziyareti Ekim 2000'de gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Karma Hükümetler arası Türk-Rus Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Komisyonu'nun beşinci toplantısı Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, Rusya ekonomik krizin ve 1998'in temerrüdünün etkilerini yaşıyorken, 1990'ların sonlarında Türkiye de aynı şekilde oldukça ciddi ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu koşullar, başta Türkiye'nin Rusya'ya ihracatını ve ticaretin gelişimini 1999-2000 yıllarında belirgin bir şekilde olumsuz etkilemiştir.⁴⁹⁶ Bu bağlamda, Türkiye'ye teslim edilen Rus gazına ödenen malların tedariki ve karşılıklı ticaret dengesi dahil olmak üzere, bu görüşmelerde Türk ihracatının artırılması üzerinde müzakereler yürütülmüştür. Ziyaret sırasında hükümetler arasında Türk-Rus askeri-teknik iş birliği komisyonu kurulmasına ilişkin bir protokol oluşturan anlaşma imzalanmıştır.⁴⁹⁷

Geçmiş dönemde, en üst düzeydeki düzenli ikili ziyaretlere ek olarak, her iki ülkenin de bakanlık ve devlet mercileri, devlet ve özel ticari şirketler, dernekler ve kamu kuruluşlarından başlayarak, tüm formatlardaki iş ilişkilerinin önemli ölçüde yoğunlaştığı görülmüştür.⁴⁹⁸ SSCB'nin dış ticaretinin ve daha sonra Rusya'nın dış ekonomik aktivitelerinin serbestleştirilmesi, dış pazardaki çalışmalarının doğasını ve yönünü bağımsız olarak belirleyebilen çok sayıda insan, tüccar ve şirketi sürece dahil etmiştir. Bu bağlamda, benzer temasların gelişimini teşvik etmek için çeşitli

⁴⁹⁴ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 279.

⁴⁹⁵ Hasan Fatih Bingöl, **Россия и Турция: энергия сотрудничества: взаимодействие в сфере энергетической политики.** М. 2010, sf. 134

⁴⁹⁶ **a.g.e.** sf. 101

⁴⁹⁷ **a.g.e.** sf. 134

⁴⁹⁸ Svetlana Leonidovna Volkova, **Экономические отношения Турции с субъектами Российской Федерации (Северный Кавказ, поволжье, Урал)** дисс. Канд. Эконом.наук, М., sf. 231

derneklerin ve iş derneklerinin rolü önemli ölçüde artmıştır. 1991 yılında kurulan ve ilk toplantısını 1992 yılında İstanbul'da gerçekleştiren Türk-Rus İş Konseyi'nin faaliyetleri, özellikle her iki ülkenin girişimcileri arasında doğrudan iş ilişkileri kurmak ve yeni iş birliği alanları oluşturmak bir gelişme olmuştur.⁴⁹⁹

Böylece 1990'lar, Sovyetler sonrası alanda meydana gelen küresel değişimler bağlamında her iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerde önemli geçiş aşaması olmuştur.⁵⁰⁰ 1990'ların temel başarısı, bu dönemde yeni karşılıklı ilişkilerin altyapısının inşa edilmesi sürecinde mevcut gelişim aşamasının gerçekleri dikkate alınarak hem genel hem de tüm önemli iş birliği alanlarındaki kapsamlı bir yasal temelin oluşturulması ve tarafların yetkili kuruluşları arasında pratik etkileşimler kurulmasıdır. Temel olarak, yeni ilişki biçiminden kaynaklanan sancılı sorunların çözülmüş olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, 1990'larda ikili ticaret ilişkileri alanında yürütülmüş çalışmalar sayesinde, Rusya ve Türkiye, ikili ilişkilerinde yeni bir aşamaya gelmişlerdir.⁵⁰¹

1990'ların yeni koşullarında Türk-Rus ilişkilerinin ticari ve politik temelinin ikili ticarete istikrarlı ve dinamik bir büyüme ve çeşitli alanlarda ekonomik iş birliğinin oldukça aktif gelişimi söz konusu olmuştur.⁵⁰² Bu on yıl içinde, Rusya ile Türkiye arasındaki resmi ticaret hacmi 1991'de 1,7 milyar dolarken, 2000'de ise 4,5 milyar dolara yükselmiş yani 2,5 kat artış göstermiştir. Aynı zamanda, resmi olarak, Rusya lehine bu dönemde yaklaşık 9,5 milyar dolar tutarında sabit bir pozitif ticaret dengesi mevcuttur. 1998 yılına kadar ticari ciro açısından Türkiye'nin ticaret partnerleri arasında üçüncü veya dördüncü sırada yer alan Rusya, Türkiye'nin on yıldaki toplam emtia cirosunda %4.9-5.5 civarında bir yere sahip olmuştur.⁵⁰³ Tabi ki, karşılıklı ilişkileri geliştirmek için yapay tedbirleri uygulanmadan her iki ülkenin de ticaret ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesine gerekli malların rekabetçi fiyatlarla ve rekabetçi koşullarda alınıp satılması ile bu yüksek ticari büyüme oranlarının

⁴⁹⁹ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 302

⁵⁰⁰ Hasan Fatih Bingöl, **a.g.e.** sf. 138

⁵⁰¹ **a.g.e.** sf. 184.

⁵⁰² Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 180–193

⁵⁰³ Natalya Yuryevna Ulçenko, 2014. **a.g.e.** sf. 72

sağlandığı açıktır.⁵⁰⁴ Bu ilgi, Rus tarafının Türk şirketlerinin inşaat hizmetlerinden yararlanmasında Türk tarafının ise Rusya'ya mal ve hizmetlerinin ihracatından önemli bir döviz kazancı ve istikrarlı ve uzun vadeli bir enerji tedarikçisi olarak kullanma isteği ile şekillenmiştir.⁵⁰⁵

Ticari ve ekonomik iş birliğinin çeşitli şekillerde geliştirilmesine yönelik karşılıklı menfaatlere dayanarak, 1990'ların sonunda, Rusya ve Türkiye arasındaki ticaret çok çeşitli bir karakter kazanarak yakıt ve hammadde grubu, gıda, tüketim malları ve makine ve ekipmanlarının yanı sıra Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı ihracattaki ana pay, doğalgaz, kömür, petrol ve petrol ürünleri ile Gürcistan topraklarında nispeten küçük miktarlarda sağlanan elektrik enerjisi de dahil olmak üzere enerji taşıyıcıları (Rus ihracat hacminin %50'sinden fazlası) enerji tedariki ile oluşturulmuştur.⁵⁰⁶

Rus doğal gazının Türkiye'ye temini için 1984 yılı hükümetler arası anlaşmanın imzalanması ve 1987'de satışın başlanması Sovyet ihracatının geniş-leme-sinde önemli bir faktör olmuştur. 1994 yılında gaz arzı 6,0 milyar metreküple sözleşmede belirlenen seviyeye ulaşmıştır. Bundan sonra "Turusgaz" şirketi tarafından tedarik edilen gaz hacminde bir artış başlamıştır.⁵⁰⁷ 2000 yılında, gaz boru hattının batı şubesinden Türkiye'ye yaklaşık 11,0 milyar metreküp doğal gaz sevk edilmiştir. 1990'larda Rusya'dan Türkiye'ye ve diğer geleneksel ihracat mallarına yapılan teslimatlarda da bir artış gözlenmiştir. Bunlardan haddelenmiş ve hurda demir metalleri, demir dışı metaller, makine ve ekipman, gazete kâğıdı ve karton, kereste, ayçiçeği tohumu gibi mamuller ithal edilmiştir. Başta "Lada" otomobilleri ve yedek parçaları olmak üzere Rusya'dan nispeten istikrarlı olarak makine ve teçhizat da teslim edilmiştir.⁵⁰⁸ 1990'larda Rusya'nın Türkiye'ye ithalatında örme, tekstil ve deri ürünleri, gıda, mühendislik ürünleri, ev kimyasalları, ayakkabı, mobilya ve diğer tüketim malları egemen olmuştur. Rusya'daki dış ticaret sisteminin serbestleş-tiril-

⁵⁰⁴ a.g.e. sf. 89

⁵⁰⁵ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 330

⁵⁰⁶ a.g.e. sf. 334.

⁵⁰⁷ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, a.g.e. sf. 180–193

⁵⁰⁸ a.g.e. sf. 145

mesi, ülkedeki tüketim mallarının sürekli hissedilen kıtlığı, Türk mallarının rekabetçi fiyatı ve kalitesi ve düşük nakliye maliyetleri ile Türk ihracatçıların Rus tüketici pazarında sağlam bir yer edinmesini sağlamıştır.⁵⁰⁹ 1997 yılında, Rusya'nın Türkiye'ye ihracatı 2 milyar doları aşarak ihracat ve ithalat hacimleri neredeyse dengelenmiş hale gelmiştir. Kuşkusuz bu süreç, Rus rublesinin döviz kuru olarak aşırı değerlenmesi politikası ile büyük ölçüde kolaylaştırılmıştır. Bu da Rus pazarında ithal edilen malların maliyetinde görece bir azalmaya yol açmış ve Türk mallarının Rus üreticilerin mallarıyla başarılı bir şekilde rekabet etmelerine izin vermiştir.

Rusya tüketim malları pazarının beklentileri göz önüne alındığında, 1998 yılına kadar 500'den fazla Türk firmasının Rusya'da temsilcilikleri bulunurken ve Rusya ile çalışan Türk firmalarının toplam sayısı 2500'lere ulaşmışken, Türkiye'de bu dönemde Rus kuruluşların ve ortak şirketlerin ise 150 temsilci ofisi faaliyet yürütmüştür.⁵¹⁰

Ağustos 1998'de Rusya'da rublenin tekrar değer kaybına yol açan temerrüt, Rus ithalatında keskin bir düşüşe neden olmuştur. Sonuç olarak, Türkiye'den ithalat 1999'da %70 oranında düşüş göstermiştir. 2000 yılında, Rusya'daki ekonomik durumun yeniden canlanması ve ekonominin bir miktar büyümesi nedeniyle, Rusya'ya yapılan resmi Türk ihracatı 1999'a kıyasla %20 artış göstermiş ve mutlak olarak 63 milyon dolar olan rakam, 1997'deki 2.06 milyar dolar karşısında yine de çok önemsiz bir düzeyde kalmıştır.⁵¹¹ Aynı zamanda, rublenin keskin devalüasyonu veya bundan Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı ihracatın belirgin seviyede büyümesi nedeniyle, Rusya lehine gerçekleşen ticaret dengesi 3,2 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'nin bir bütün olarak Rusya'ya ihracat hacminin anlaşılmasında yukarıdaki resmi rakamlarda, "bavul ticareti"nin hesaba katmadığı için tam ve güvenilir rakamlar olmadığını belirtmek gerekmektedir.

⁵⁰⁹ a.g.e. sf. 147

⁵¹⁰ Mehmet Arslan, **Географический анализ внешнеэкономических связей между Турцией и Россией**, М. 2003, sf. 160

⁵¹¹ А. Н. Markosyan, **Оценка сравнительных преимуществ торговли государств-членов ЕАЭС с региональными мегаструктурами // Международная торговля и торговая политика**, 2018, № 1. sf. 67-84.

Türkiye'de bavul ticareti, ekonominin serbestleşmesi nedeniyle 1980'lerin ortalarından itibaren gelişme göstermiştir. Bu ticaret biçimi ilk başta Arap ülkelerine yönelik olurken, daha sonra Doğu Avrupa'daki küçük işletmeler sürece katılmaya başlamıştır.⁵¹² Ancak, "bavul" ticaretinin en parlak dönemi 1990'ların başında ve ortalarında, eski SSCB cumhuriyetlerinden, özellikle Rusya ve Ukrayna'dan, gelen tüccarların bu ticarete katılımıyla gerçekleşmiştir. Rus ekonomisinde pazar ilişkilerinin gelişmesi ve ekonomide serbestleşme ile bu ülkede de bavul ticareti, emtia ithalatının önemli biçimlerinden biri haline gelmiştir. Rusya ile beraber Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan bu ticarete Türkiye'nin ana ortakları arasında yer almıştır.⁵¹³ Türk basınına göre, 1997 yılında Türkiye'nin "bavul" ticaretinin bir parçası olarak Rusya'ya ihracatı yaklaşık 8 milyar dolara ve genel olarak, 1994-1997 döneminde, uzmanlara göre, Türk-Rus "bavul ticareti" hacmi yılda 5-6 milyar dolara ulaşmıştır. 90'lı yıllarda, Rusya'da yaşanan ekonomik kriz nedeniyle bu ticaretin hacmi hızla düşerek, yılda 3,5-4 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. 2000 yılında, Rusya'da bu tür ticaretin kayıtlı hacmi yaklaşık 5 milyar dolar olmuştur.⁵¹⁴ Diğer bazı kaynaklara göre, Ağustos 1998'de Rusya'daki ekonomik kriz 1998-1999'da "bavul" ticareti hacminde sadece 2-2,5 milyar dolar seviyesinde yaşanmasına sebep olurken Rusya ekonomisinin tekrar canlanması sonucunda "bavul ticareti" hızla resmi ticaretin önceki hacimlerine ulaşmıştır.⁵¹⁵⁵⁴⁵

Başlangıçta "bavul ticareti" çerçevesinde Türkiye'ye oldukça fazla optik, elektrikli ekipman, hediyelik eşya gibi Rus ürünü gelmiş ancak Türkiye pazarının doymasından sonra bu trafik daha önemsiz hacimlere düşmüştür.⁵¹⁶ Bu nedenle, kısa sürede "bavul ticareti"nin ürün yelpazesindeki triko, tekstil, deri ürünleri, gıda

⁵¹² a.g.e. sf. 67-84.

⁵¹³ Maksim Vladimiroviç Demçenko, Venera K. Şaydullina, **Правовые аспекты перемещения товаров за пределы таможенной территории Евразийского экономического союза: факторы, затрудняющие экспорт российских товаров в третьи страны** // **Pravo I Ekonomika** 2019. № 1. sf. 70-79

⁵¹⁴ Gulnara Ruçkina, Venera K. Şaydullina, **Факторы, затрудняющие экспорт товаров ЕАЭС в третьи страны и понижающие экспортную конкурентоспособность России** // **Экономика. Налоги. Право.** 2019. № 1.sf. 136-143

⁵¹⁵ Sergey Alekseyeviç Lantsov, a.g.e. sf. 306

⁵¹⁶ Viktor Nadein-Raevskiy, **Зачем России «дружба» и «братство» с Турцией?** // ИА Regnum. URL: <https://regnum.ru/news/2074091.html>

ürünleri, deterjanlar, plastik ürünler gibi kalemler yer alırken zamanla ticaret Rusya'ya tek yönlü Türk mallarının akışına dönüşmüştür.⁵¹⁷

Böyle umut verici ve geniş bir pazarın korunması arzusu ile 1990'ların ikinci yarısında Türk tarafı, (Türk malı imajını teşvik edebilmek ve dış pazarların ihtiyaçlarını incelemek ve ürünlerin üzerindeki işaretlere ve standartlara uymasını sağlamak da dahil olmak üzere) rekabet gücünü artırmak için bir dizi önlem almaya yönelmiş bu stratejiyle malların görünümünü iyileştirmek, ambalaj ve tasarımlarını yenilemek, Türk mallarını modern moda gereksinimlerine yakınlaştırmak, güvenlik önlemlerini sağlamak amacıyla çeşitli çabalar göstererek "bavul ticareti"nin örgütsel biçimlerini geliştirmek için de çeşitli önlemler almıştır.⁵¹⁸ İstanbul içinde, Laleli ile Merter ve Zeytinburnu'nda yeni ve benzer alışveriş merkezleri kurulmuştur. "Bavul ticareti"ne hizmet edebilmek için geniş bir altyapı oluşturulmuştur.⁵¹⁹ Karadeniz, Ege ve Akdeniz'in önemli turizm merkezlerinde "bavul ticareti"nin geliştirilmesi teşvik edilmiştir. İstanbul'da çoğunlukla turistlere hizmet veren küçük çaplı toptan ticaretin yerine, ürün imalatçıları tarafından "fabrika turları" veya üreticilerin ve ihracatçıların bir araya getirildiği fuat benzeri organizasyonlar düzenlenmiştir. Satışlar, kataloglar ve ön siparişler bazında gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Hem İstanbul hem de Rusya'daki şehirlerde, Rus iş adamlarına yönelik nakliye ve gümrük hizmetleri genişlemiştir.⁵²⁰

Genel olarak Türk tarafı, Türkiye'ye döviz girişini sağlayan en etkili yollardan biri olduğunu kabul ederek, "bavul ticareti"nin geliştirilmesine büyük önem vermiştir.⁵²¹ 1990'ların ortalarından itibaren Rusya, "bavul" ticareti"nin etkileyici hacimlerini, Rusya bütçesini için yetersiz vergi iadesi ve yerleşik gümrük kurallarının büyük ihlallerini dikkate alarak, "bavul ticareti"ni kolaylaştırmak ve düzenlemek için

⁵¹⁷ Mehmet Arslan, **a.g.e.** sf. 112.

⁵¹⁸ Viktor Nadein-Raevskiy, **a.g.e.**

⁵¹⁹ Maksim Vladimiroviç Demçenko, **a.g.e.** sf. 70-79

⁵²⁰ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **Некоторые теоретические подходы к формированию турецкой внешней политики в Центральной Азии в монографии А. Давутоглу «Стратегическая глубина» [Электронный ресурс] //Институт Ближнего Востока. – 2012. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=14891>**

⁵²¹ Maksim Vladimiroviç Demçenko, **a.g.e.** sf. 70-79

önlemler almıştır. Rus gümrük mevzuatının geliştirilmesi ve gümrük rejiminin sıkılaştırılması ile bu ticaretin giderek daha kayıtlı bir hale gelmesi sağlanmıştır.

Bu önlemler sonucunda, malları doğrudan Türkiye'den satın almak için yurt dışına seyahat eden Rus tüccarların sayısı azalmıştır. Bu işlevler, Rus alıcılar adına çok çeşitli malları satın alan ve sevkiyatlarını Rusya'ya yapan acenteler veya bayiler tarafından gerçekleştirilmeye başlamıştır. Rusya'da ticaret yavaş yavaş giyim pazarlarından donanımlı alışveriş merkezlerine doğru yer değiştirmiştir. Ayrıca, Rusya'nın çeşitli bölgelerindeki Türk toptan ve perakende merkezlerinin hizmete girmesiyle, "bavul ticareti" gibi geleneksel ticaret ilişkileri değişmeye başlamıştır.

1990'larda Rusya ve Türkiye arasında çeşitli alanlarda diğer ticaret ve ekonomik bağlar aktif olarak gelişmeye devam etmiş, birçok iş birliği biçimleri önceki on yıllarla kıyaslandığında önemli değişikliklere sahne olmuştur. Böylece, iki ülke arasındaki ekonomik ve teknik iş birliğinin doğası da kökten değişim geçirmiştir. Sanayi ve enerji tesislerinin inşası ve SSCB tarafından bu amaçla sağlanan avantajlı kredilerin yardımıyla gerçekleşen girişimler 1980'lerin ortalarında tamamlanmıştır.⁵²² Son iki büyük proje; yani İskenderun Demir ve Çelik Fabrikası'nın kapasitesinin yıllık 2,0 milyon tona çıkarılması ve Orhaneli'nde planlanan 210 MW'lık santralın inşaatı 1985-1986 arasında tamamlanmıştır.

Sonuç olarak, 1990'ların başında, Sovyet ve sonrasında Rus kuruluşların Türkiye'deki ana faaliyeti, Sovyet yardımı ile inşa edilen tesislerin çalışmasının sağlanması ve onlar için yedek parça ve malzeme temini ile teknolojik koşullara uyumluluğunun kontrol edilmesi ile sınırlı kalmıştır.⁵²³ Aynı dönemde, Türk inşaat holdinglerinin Moskova ve diğer büyük şehirlerde sivil, endüstriyel ve diğer tesislerin inşası için inşaat hizmetleri pazarındaki faaliyetleri artış göstermiştir. En aktif Türk inşaat şirketleri arasında belirtildiği gibi Enka, Baytur, Tekser, Mir, Alarko gibi firmalar vardır.⁵²⁴ Türk inşaatçıların 1990'ların başında SSCB'de aldığı ilk büyük sözleşme, Doğu Almanya'dan çekilen Sovyet birliklerini konuşlandırması için

⁵²² a.g.e. sf. 111

⁵²³ Ivan Igoreviç Starodubtsev, a.g.e. sf. 338

⁵²⁴ a.g.e. sf. 340

yaklaşık on büyük konut kompleksinin inşa edilmesi ile ilgili olmuştur.⁵²⁵ Bu projenin başarılı bir şekilde uygulanması Türk inşaatçılar için iyi bir reklam olmuş ve Rus inşaat pazarında yeni siparişler almalarına neden olmuştur. Türk inşaat firmalarının en büyük faaliyet alanı, 1998 krizinden önceki dönemde 1990'ların ikinci yarısında olmuştur. Bu yıllarda, 150'den fazla Türk inşaat şirketi Rusya'da faaliyet sürdürürken, 850'den fazla farklı inşaat projesi gerçekleştirmişlerdir. Rusya'daki temerrüt inşaat sektöründeki iş birliği hacmini olumsuz etkilemiş ve Türkler de dâhil olmak üzere birçok yabancı yüklenici faaliyetlerini dondurmaya zorlanmıştır.^{526 556} Ancak, Rusya'da faaliyet gösteren tüm yabancı firmaların kriz sırasında en uygun olanları Türk ve eski Yugoslav şirketleri olmuştur. Birçoğu, ödemelerin gecikmesine rağmen, faaliyetlerine devam ederek, Enka, Koç Holding gibi bazı kuruluşlar hacimlerini artırarak, yapılmış işler için inşa edilen metrekare ile ödeme alarak, Rus emlak piyasasındaki konumlarını korumuşlardır. Toplam olarak, XX. yüzyılın son on yılında, Türk şirketleri çeşitli tahminlere göre, 7,5 milyar doları aşan inşaat sözleşmesi imzalamıştır.⁵²⁷ Aynı zamanda büyük tesislerin inşası için uluslararası ihalelere katılma konusunda gerekli deneyime sahip olmayan, devlet ve bankacılık sektöründen kredi ve finansal destekten yoksun bırakılan Rus taahhüt ve inşaat şirketleri, Türkiye pazarına girmeye çalışmışlardır.⁵²⁸⁵⁵⁸ Rus müteahhitleri, Türkiye'deki tesislerin inşasına katılımının ana şekli, kural olarak Batılı katılımcılar tarafından finansmanı sağlanan projeler için uluslararası konsorsiyumlara dahil olmak şeklinde gerçekleşmiştir.

2000 yılının sonunda Rus şirketleri, Ankara'da üç köprü inşaatı (60 milyon dolar), Çerkezköy-Kapıkule Demiryolu'nun elektrifikasyonu (14 milyon dolar), Deriner Hidroelektrik Santrali (40 milyon dolar), Torul Hidroelektrik Santrali (120 milyon dolar), İmranlı-Kayseri hattı (40 milyon dolar), Samsun-Ankara gaz boru hattı (150 milyon dolar) ve bir gaz depolama tesisinin (4.5 milyon dolar) inşaatının yanı sıra

⁵²⁵ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **a.g.e.** URL: <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840> (erişim tarihi: 04.12.2019.)

⁵²⁶ Viktor Nadein-Raevskiy, **a.g.e.**

⁵²⁷ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **a.g.e.** URL: <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840>

⁵²⁸ Maksim Vladimiroviç Demçenko, **a.g.e.** sf. 70-79.

değeri 50 milyon dolar olan "Melen" Sulama Projesi de dahil olmak üzere, Türkiye'de yaklaşık 500 milyon dolarlık inşaat sözleşmesini yerine getirmişlerdir.⁵²⁹

Buna ek olarak, Hükümetler arası Ticaret ve Ekonomik İş birliği Komisyonu'nu kullanarak, İskenderun Demir-Çelik Fabrikası, Seydişehir Alüminyum Fabrikası ve daha önce SSCB yardımı ile inşa edilen diğer tesislerin modernizasyonu ile Bayram ve Bağlık Hidroelektrik Santralleri, elektrik hatları, gaz şebekeleri gibi enerji sektöründe bir dizi yeni tesisle ilgili çeşitli sözleşmeler imzalamışlardır yanı sıra, bir dizi ikili sözleşmeler imzalamışlardır.⁵³⁰

Mevcut tahminlere göre, 2001 yılı başından itibaren Rus ekonomisine yapılan toplam Türk yatırımının hacmi, yaklaşık 500 milyon dolar olmuştur. Bu dönemde önde gelen Türk yatırımcılar "Enka", "Koç Holding", "Anadolu Indusrtı", "Efes Grup", "İdil", "Ekur İnş", "TOBB-TIM", "Entes", "Ankara Lider Plast" ve diğerleridir. Rusya Adalet Bakanlığı'na bağlı Devlet Tescil Odası'na göre, 1 Ocak 1998'den itibaren, Türk sermayesinin katılımıyla oluşturulan 750'den fazla işletme ve kuruluşun %60 kadarı %100 Türk katılımı ile kurulmuş bulunan anonim şirketler olarak tescil edilmiştir.⁵³¹ Rus tarafı, Türk yatırımlarını çekmekle ilgilenirken, Türk ortaklarına, çeşitli federal ve bölgesel kalkınma programları çerçevesinde tecrübeye dayalı yatırım projelerini teklif etmişlerdir. Aynı zamanda, Rus ekonomisinin reel sektörüne yatırım yapmak isteyen Türk yatırımcılarla iş birliğine daha fazla önem verilmiştir.⁵³²

1990'ların ikili iş birliğini özetlemek gerekirse, bu dönemin Türk tarafı için son derece verimli olduğu belirtilmelidir.⁵³³ Nesnel olarak, Sovyetler Birliği'nin çöküşü; Rusya ve Sovyet sonrası alanın diğer ülkelerindeki reformlarla beraber piyasa yöntemlerine geçiş hem siyasi hem de ekonomi alanda Türk tarafı için önemli fırsatlar yaratmıştır.⁵³⁴ Ekonomik alanda, en önemli itici güç Türkiye'nin Rusya ve diğer BDT

⁵²⁹ Viktor Nadein-Raevskiy, **a.g.e.**

⁵³⁰ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf. 360

⁵³¹ **Vestnik TPP**. M.2009, sf. 289

⁵³² **Rossiysko-turetskiye otnosheniya: a.g.e.** 340.

⁵³³ Tatyana Bessonova, **Российско-турецкие отношения: точки пересечения, узлы противоречий**, Казань. 2018. sf. 123

⁵³⁴ **Rossiysko-turetskiye otnosheniya: a.g.e.** sf. 344.

lkelerinin i pazarına doğrudan erişim imkânı kazanması olmuştur. Sovyet döneminde (dış ticaret tekelinin iptalinden önce), merkezi planlı ekonominin katı yapısı nedeniyle, belirli malların temini veya satın alınmasıyla ilgili karşılıklı ticaret alanındaki temel kararlar aslında merkezi idare tarafından alınmaktaydı. Tümüyle piyasa ilişkilerine geçiş sonucunda, Türk tarafının aktif bir pozisyon alması ve coğrafi yakınlık, nispeten düşük nakliye maliyetleri, elverişli iklim, tüketim mallarının ve diğer ürünlerin fiyatlarını rekabetçi olması, inşaat hizmetlerinde tecrübeli olma gibi tüm avantajlardan faydalanılarak eski SSCB'nin nispeten yarı boş ve devasa boyutlardaki pazarına girme şansı yakalanmıştır.⁵³⁵

Prensipli olarak SSCB'de mümkün olmayan bu yeni ekonomik etkileşim biçimleri, ilk olarak, "bavul ticareti" ve eski SSCB cumhuriyetlerinden Türk tatil beldelerine büyük ölçekli turist akışı ve ayrıca Sovyet sonrası alanda inşaat sözleşmelerinin Türkiye ekonomisine dökülen "altın yağmur" haline gelmesinden sonra Türk sanayiinin, ulaşım altyapısının ve hizmet sektörünün gelişimine güçlü bir ivme kazandırarak istikrarlı kazançlar sağlamıştır.⁵³⁶

Sadece Rusya'ya mal ve hizmet satışı nedeniyle, bu dönemde Türkiye, yılda 5 ila 8 milyar dolar döviz girdisi sağlamıştır. Ayrıca Türkiye ekonomisinin ileriye doğru büyük bir adım atmasına ve yeni bir gelişme seviyesine ulaşmasına izin veren unsurlardan biri gibi görünen uygun fiyatlarla Rusya'dan hammadde satın alımını da buna eklemek gerekmektedir.⁵³⁷

Rusya çok çeşitli tüketim malları ve gıda kıtlığını kapsaması bakımından Türkiye ile olan ticari ve ekonomik bağlardan şüphesiz yarar grmştir.⁵³⁸ Türkiye'nin Rus ekonomisine yaptığı yatırımlar ekonominin canlandırılmasını sağlamış Türk inşaat şirketleri gerçekleştirdikleri projelerle Rus inşaatçılara yol göstermişlerdir. Rus turistler nispeten ucuz tatil için bir fırsat yakalamış, tatil köyü ve turistik faaliyet

⁵³⁵ a.g.e. sf. 245

⁵³⁶ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2012, a.g.e. <http://www.iimes.ru/?p=14891>

⁵³⁷ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2017, a.g.e. sf. 360

⁵³⁸ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, a.g.e. sf. 332

standartları ile tanışmışlar ve Rus iş ve yönetim çevreleri Türk iş insanları ile iletişim yoluyla piyasa ekonomisi hakkındaki anlayışlarını önemli ölçüde geliştirmişlerdir.⁵³⁹

1990'lı yılların ikili ilişkiler için önemi, askeri-teknik, yüksek teknoloji alanında iş birliği, küçük ve orta işletmeler de dahil olmak üzere gelişme vaat eden alanların tanımlanmasıydı. Rusya'dan Türkiye'ye çeşitlendirilmiş enerji kaynakları ihracatı, XXI. yüzyılda iki ülke arasındaki yeni düzeyde ticari ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi için sağlam bir temel oluşturmuştur. Her iki ülkenin ilişkilerinde bir geçiş dönemi olarak 1990'lar, tüm artıları ve eksileriyle, zamanın gerekliliklerine uygun, karşılıklı bağları destekleyecek yapı ve kurumlar yeni bir yasal çerçeve oluşturmayı mümkün kılmış ve kurumsal ve kişisel etkileşimde deneyimi arttırmıştır. İki ülke temsilcileri arasında karşılıklı farkındalık ve iletişim düzeyini artırarak karşılıklı güven düzeyinin güçlendirilmesine de katkı sağlamıştır.

⁵³⁹ Tatyana Bessonova, **a.g.e.** sf. 138

İKİNCİ BÖLÜM: TÜRK-RUS EKONOMİK İŞ BİRLİĞİNİN ULAŞILAN AŞAMADAKİ EĞİLİMLERİ VE ÖZELLİKLERİ

2.1. XXI. Yüzyılda Türkiye'nin Sosyo-Politik Değişimi

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak AK Parti'nin iktidara gelmesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler ele alınacaktır. AK Parti iktidarının tarihsel süreci incelenirken; yaklaşık yirmi yıldır iktidarda olan Parti'nin karşısına çıkan birtakım engellerin (kapatma davası gibi) yanı sıra ülke gündemine damga vuran siyasi gelişmeler (Ergenekon ve Balyoz davaları, 15 Temmuz Darbe Girişimi Süreci) mercek altına alınacaktır. Böylece Türk siyasal hayatının yakın döneminde yaşanan bu gelişmelere değinilmiş olacaktır. İkinci olarak Türkiye'nin XXI. yüzyılda içeride ve dışarıda geçirmiş olduğu sosyo-politik değişim ele alınacaktır. Bu şekilde usya ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin şekillenmesinde belirleyici olan iç ve dış politik etkenlerin saptanmasına odaklanılacaktır.

2.1.1. AK Parti'nin İktidara Gelmesi ve Güçlenmesi

Türkiye'nin sosyal ve ekonomik kalkınmasında belirleyici olan merkez sağ ideolojik yaklaşım ve politikaların büyük ölçüde 1980'li ve 1990'lı yıllarda hayal kırıklığı yaratan sonuçları, bir bakıma İslami maneviyatın “rönesansına” yol açmış ve siyasal İslam'ın kentlileşen ülkenin güçlü bir ideolojisi olarak yükselişinin de temelini atmıştır.⁵⁴⁰ 1980'lerden başlayarak, ilk siyasal İslamcı partiler ve daha sonra bu partilerin XXI. yüzyıldaki varisi olan AK Parti, kentsel çevreye yönelik İslamcı toplumsal hareketin artan faaliyetini ve etkisini politik olarak dengeleyebilmiştir. Bu bağlamda AK Parti, yirmi yıl boyunca kentleşmiş Türkiye'nin önde gelen partisi olmayı da başarmıştır.⁵⁴¹ *Millî Görüş* taraftarlarının bölünmesi de Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğindeki AK Parti içindeki “renovatörlerin/yenilikçilerin” işini kolaylaştırmıştır. 3 Kasım 2002'de yapılan erken seçimlerde bu partinin TBMM'deki 550 sandalyesinin 363'ünü elde etmesi bu sürecin sonunda gerçekleşmiştir. AK Parti

⁵⁴⁰ Bryan Christiansen, *a.g.e.* sf. 123

⁵⁴¹ *Mirovaya politika i mezhdunarodniye otnosheniya: a.g.e.* sf. 160, Christiansen Bryan, *a.g.e.* sf. 110

tek başına iktidar olmuş, CHP ise oyların %19,39'unu alarak ana muhalefet partisi olarak Meclis'e girmiştir.³

2002 seçimlerinin sonuçlarına göre başlayan AK Parti iktidarı ülkenin parti sisteminde radikal bir değişimin başlangıcı olmuştur. Aslında, temel özellikleri 1980 ve 1990'lı yıllarda Türkiye'de mevcut olan siyasi parti sisteminden önemli ölçüde farklı olan yeni bir parti sistemi modeli ortaya çıkmıştır.⁵⁴² Bu farklılıklar öncelikle meclisteki parti sayısının azalmasıyla, lider parti olarak AKP'nin ortaya çıkması ve koalisyon veya azınlık kabinelerinden tek parti çoğunluk yönetimine geçişle ilişkilidir.

2002 seçimlerinde seçmenler desteklerini çok sayıda partiye bölüştürmeye devam etmiştir. Ancak %10 barajı nedeniyle oluşan dağılım, Meclis'te orantılı bir siyasi parti yelpazesinin oluşamamasına neden olmuştur. Daha açık söylemek gerekirse, örneğin barajın %5'e düşürülmesiyle AK Parti ve CHP'nin yanı sıra seçime katılan diğer beş partinin (DYP, MHP, Genç Parti AP ve DEHAP) Meclis'te sandalye kazanması mümkün olabilirdi.⁵⁴³ 2002 seçimlerinden itibaren, Türkiye'deki parti sistemi neredeyse iki parçaya bölünmüştür. Seçim sistemi nedeniyle iki partinin (AK Parti ve CHP) Meclisteki koltukların %98'ine hâkim olduğu bir sonuç oluşmuştur. Böylece 2002 seçimlerinin sonuçlarını takiben Meclis'te ortaya çıkan iki-kutupluluk, koltukların 1980'lerden itibaren mevcut bulunan çok sayıdaki siyasi parti arasında dağılımına kıyasla yeni bir döneme geçilmesine zemin hazırlamıştır. 2007 seçimlerinden sonra Meclis'teki partilerin sayısının dörde çıkmasıyla birlikte (AKP, CHP, MHP ve DTP), AK Parti'nin lider konumunun muhafaza edilememesi bu partinin üstünlüğüne dayanan parti sistemini değiştirememiştir. Koalisyon veya azınlık hükümetlerinin yönetiminden çoğunluk partisinin tek başına iktidara geçişi, 2002 ve özellikle hükümetlerin sık sık değiştiği 1991-2002 dönemlerinin aksine, AK Parti'nin Meclis çoğunluğu ile daha sonraki seçimlerle onaylanan ve uzun bir süre iktidarda kalma şansı bulabilen, istikrarlı bir tek partili hükümet kurulabilmiştir.⁵

⁵⁴² Pavel Afanasyeviç Tsigankov, **a.g.e.** sf. 88.

⁵⁴³ Yüksel Taşkın, **AKP's Move to Conquer the Centre-Right**. // **Turkish Studies**, vol. 9, No. 1, Març, 2008. sf. 62

1950'lerden itibaren merkez sağ partilerin yaşadığı seçim zaferleri, ağırlıklı olarak kırsal kitleler arasında karşılık bulan umut verici vaatlerinin önemli bir sonucudur⁵⁴⁴. Turgut Özal ise ağırlıklı olarak kentleşmiş Türkiye'nin ihtiyaçlarına cevap olarak muhafazakâr- popülist bir stratejiyi yeniden formüle eden bir politikacı olarak ortaya çıkmıştır. Özal'ın savunduğu yeni ekonomi politikası sadece burjuvazinin ve aydınların devletle bağlantılı geleneksel ayrıcalıklarını zayıflatmakla kalmayıp aynı zamanda uzun vadede milli kalkınma sürecinden ayrılmış bulunan toplumsal tabakalara da dikey hareketlilik için yeni olanaklar sunmuştur. Özal'ın politikaları, çevresel köken ve İslami özdeşleşmeyle karakterize edilen yeni bir siyasi, ekonomik ve kültürel muhalefet elitinin yükselişine katkıda bulunmuştur. Bu grupların yani merkez sağ partilerin gerçek anlamda “düşüşünün” bir sonucu olarak daha önce sol partilerin seçmen tabanlarında yaşandığı gibi AK Parti'nin mevcut boşluğu doldurmasıyla birlikte merkez sağın geleneksel seçmenlerinin geniş kitleler halinde AK Parti'ye katıldıkları bir sonuç ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁵

2.1.1.1. 2002 Seçim Sonuçları ve AK Parti'nin Tek Başına İktidarı

3 Kasım 2002 tarihinde yapılan genel seçimlerde AK Parti, ülkenin en büyük şehirleri olan İstanbul (%37,3), Ankara (%38,1) ve İzmir'i (%37,7) kazanmış, ulusal çapta ise %34,28'lik bir başarı elde etmiştir. AK Parti'nin bu başarısını değerlendiren birçok Türk gazetesi, bu başarıyı önceki dönemlerde kurulan koalisyon hükümetlerinin başarılı olamamalarına tepkinin sonucu olduğunu varsayıyordu. Ülke tarihinin en büyük ekonomik krizini yaşayan milyonlarca insan, milli gelirin II. Dünya Savaşı zamanlarındakine benzer bir şekilde azalması sonucunda yoksullaşmıştı.⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ a.g.e. sf. 63

⁵⁴⁵ a.g.e. sf. 56

⁵⁴⁶ Aleksandr D. Vasilyev, *Российско-турецкие отношения: Первые 15 лет XXI столетия*. М., sf. 163

Seçimlerin ardından, Kayseri AK Parti Milletvekili Abdullah Gül, 58. Hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, Meclise girmesinin önündeki yasal engeller kaldırıldıktan ve ara seçimlerde vekil seçilmesinin ardından başbakanlık görevini devralarak 59. Hükümeti kurmuştur.⁵⁴⁷ Siyasi Parti Sistemi'nde meydana gelen değişiklikler, kabineyi oluşturma sürecini bir önceki döneme göre çok daha hızlı işleyen ve daha az karmaşık hale getirmekle kalmayıp aynı zamanda geçen yüzyılın sonundan itibaren süregelen gelişme, uygulama ve devamlılık sürecini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Bir anlamda AK Parti ve partinin lideri Recep Tayyip Erdoğan Meclis çoğunluğunu oluşturan tek parti hükümetinin imkanlarından yararlanmıştır.⁵⁴⁸

Bu süreçte Türkiye'deki seklerlerin birçoğunun AK Parti'ye güvensizliğini göstermeye devam ederek Erdoğan ve partideki yol arkadaşlarının, Necmettin Erbakan'ın yakın zamanda mahkmiyet kararı almasına bile neden olan "laik anayasal düzeni değiştirmeye yönelik düşünceleri"nden ayrıldıklarından şüphe ettiği grlmştir. Seklerlere göre AK Parti'nin lider kadrosu (başta Erdoğan ve Gl olmak üzere) kendisini asla ılımlı bir İslamcı olarak görmeyen Erbakan'ın ideolojik takipileriydi ve ziyadesiyle İslamcı bir eğilimleri vardı. Bu nedenle AK Parti iktidara gelince öncelikle 1982 Anayasası'nda yer alan *kırmızı çizgiyi* yani laik bir devletin ilkelerine açıkça karşı durmamayı taahhüt etmiştir.⁵⁴⁹ AK Parti programında ülkede, seçmenleri için dini bir kimlik kazandırılması gibi talepler ya da AK Parti'nin formal açıdan İslami bir parti olarak kabul edilmesi izlenimini verecek hiç bir ifadeye yer verilmemiştir.⁵⁵⁰

Zaten AK Parti iktidarı, en başından beri açıkça İslam yanlısı bir politika uygulamaktan ziyade daha pragmatik bir politika izlemeyi tercih etmiştir.⁵⁵¹ AK Parti, kendilerine ilham kaynağı olan Millî Görüş hareketi ve lideri Necmettin Erbakan'ı hatırlatmaktan imtina etmiş, AB tarafından desteklenen reformların ve hatta

⁵⁴⁷ **Turtsiya 2003.** Анкара, 2003, sf. 147-148.

⁵⁴⁸ Aleksandr D. Vasilyev, **Российско-турецкие отношения: Первые 15 лет XXI столетия**, М., 2016, sf. 168

⁵⁴⁹ Kalugin **a.g.e.** sf. 180

⁵⁵⁰ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 200

⁵⁵¹ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf. 117

müzakeresi başlatılan başlıklarla ilgili olarak Avrupalılaşıma yönündeki tercihini ortaya koymuştur. 2004 yılında Meclis kararıyla Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda vatandaşların hak ve özgürlükleri, medya, kişisel haklar ve askeri çevrelerin iktidara müdahalesine imkân tanıyan bazı maddelerde düzenlemeler yapılmıştır. Bu süreç, özellikle "ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü ve birliğini", "demokratik devlet rejimini" korumak için tasarlanmış ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin faaliyetleri hakkında hükümler içeren ve en antidemokratik devlet rejimi olarak kabul edilen 143. madde'nin tamamen kaldırılması ile karakterize edilmiştir.⁵⁵² Böylece bir yandan Avrupa için AK Parti'nin "demokrasiye olan bağlılığı"nın bir göstergesi; diğer yandan ise parti liderliği için potansiyel bir tehdit oluşturan yasal bir düzenleme ortadan kaldırılmıştır.⁵⁵³

Erdoğan tarafından başlatılan anti-demokratik mevzuatın yürürlükten kaldırılması çalışmalarını destekleyen Türkiye'deki sekülerler, bir taraftan da gerçekte Erdoğan'ın siyasi hedeflerinin ne olduğunu, partisinin muhafazakâr demokrasi kavramını nasıl yorumladığını ve eski Millî Görüş fikir ve görüşlerini hayata geçirebilmek için bir tür *takiye* yapıp yapmadığını anlamaya çalışmışlardır.⁵⁵⁴ Recep Tayyip Erdoğan'ın tıpkı Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin gibi yıllarca yalnızca yabancı siyaset bilimciler için değil, aynı zamanda kendi seçmenleri için bir gizem olarak kaldığı söylenebilir. Uzun yıllar boyunca ulusal ve uluslararası medya, Erdoğan'ın görüşlerinin değişip değişmediğini, radikal Erbakan ideolojisine bağlı kalıp mevcut şartlar nedeniyle de gizlice ve kademeli olarak onun ideallerini teşvik etmek zorunda kalıp kalmayacağını ya da konumunun ideolojik açıdan ve siyaset arenasında gerçek bir dönüşümü yansıtıp yansıtmadığını belirlemeye çalışmıştır. Ayrıca bu yıllarda laik elitler, hiçbir zaman AK Parti liderlerinin "laiklik" teriminden ne anladığı hususunda mutabık kalamamıştır.⁵⁵⁵ Elbette ki dini önceleyen yaklaşım Ak Parti'nin tutumunda mevcuttur, ancak yine de sivil toplumun önemli bir kısmını oluşturan müteedeyinlerin, hümanizm ve Helsinki Anlaşması'nın hükümleri de dahil

⁵⁵² Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun No. 5170 / 7.5.2004 Madde 9.

⁵⁵³ Aleksandr Sotniçenko, **a.g.e.** sf. 184-224

⁵⁵⁴ **Blizhniy, a.g.e.** sf. 105.

⁵⁵⁵ **a.g.e.** sf.105

olmak üzere insan haklarının korunmasına ve Avrupa değerlerinin savunulmasına bağlı oldukları görülmektedir. Bu dönemde özellikle illerdeki parti aktivistlerinin bir kısmının, hâlâ mevcut olan mevzuatla çelişen eylemlere başvurdukları yönünde eleştiriler yapılmıştır.⁵⁵⁶ Bu durum, iktidar değişiminin islam ve laiklik eksenindeki oluşturduğu ayrışmanın gündemdeki yerini koruduğunu göstermiştir.

Erbakan'ın mimarı olduğu partilerin temsil ettiği ve hemen öncesinde kurulmuş olanlardan farklı olarak AK Parti, uzun bir süre boyunca (2010 yılına kadar) yani 1980 ve 1997'de olduğu gibi ordunun siyasete müdahale riskini en aza indirebilmek için askerlerle karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Aynı zamanda, Erdoğan, 2003'te başbakan olduktan sonra, ordunun iç politikaya etkisini azaltmak için sürekli ciddi çaba içinde olmuştur.⁵⁵⁷

Buna AK Parti'nin temkinli ve dengeli politikasının doğrulayıcı bir unsur olarak parti liderlerinin siyaset alanındaki hareketlerinin ardındaki niyeti gösteren, aşırılıkçı yaklaşımlardan kaçınan ve "İslam'ın demokrasi ile bağlantısını" kuran bir dizi hüküm içeren parti programı örnek olarak gösterilebilir.⁵⁵⁸ Parti programında, "din temelinde toplumu bölmeden, onu birleştirmek için tasarlanmış bir yaklaşımın", partinin "demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti" tasarımını kabul ettiğini, devlet sistemindeki unsurların yeniden yapılandırılması" ve "devlet, dini inançlar ve felsefi görüşler bakımından tarafsız kalır" gibi ifadeler yer almaktadır. Ayrıca Parti, laikliği "din ve vicdan özgürlüğünün temeli" olarak algıladığını belirtmektedir. Din eğitimi; vatandaşlar, ebeveynleri veya velileri tarafından çocukları için seçilir. Siyasi partilerin yasaklanması, her şeyden önce Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararları ile uluslararası hukuka tabidir. Programın metninde, devletin demokratikleşmesi ve sivil toplumun oluşum sürecini geliştirmek için Anayasa, seçim yasası ve diğer kanunlar üzerinde değişiklik yapma niyeti defaten yinelenmektedir.

⁵⁵⁶ Sinan Ülgen, **Место под солнцем или пятнадцать минут славы? Новый внешнеполитический курс Турции**. Московский Центр Карнеги. М., 2011

⁵⁵⁷ Yevgeniy Maksimoviç Primakov, **Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами**, М., 2012. sf. 93

⁵⁵⁸ www.akparti.org.tr/program

2.1.1.2. 2007 Seçimleri

22 Temmuz 2007 seçimlerinin sonuçlarına göre AK Parti, Meclis'teki sandalye sayısının 341'ini kazanırken; iki ana rakibi olan CHP 112 ve MHP ise 71 vekil çıkarabilmiştir. AK Parti kurucularından olan Kayseri Milletvekili Abdullah Gül, 2007 yılının Ağustos ayının sonundaki Meclis toplantısında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Seçim sonucunda İslam yanlısı AK Parti'nin tamamen laik olan bu devletteki başarısı; her şeyden önce Eski Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın reformlarının akabinde, Türk toplumunun geniş kitlelerinin sosyal ihtiyaçlarının karşılanamamasından kaynaklı olarak laik partilere duyulan genel güvensizliğin bir sonucu şeklinde yorumlanması gerekir. İktidara gelmesiyle birlikte hem yasama hem de yürütme yetkilerini elde eden AK Parti, 2007 sonunda parti programının ve seçim vaatlerinin yerine getirilmesi hususundaki kararlılığını devam ettireceğini açıkça belirtmiştir.⁵⁵⁹ Parti programında AK Parti Türk halkına laiklik, özgürlük, demokrasi, toplum ve diğer kavramlar hakkındaki görüşlerini sunma niyetini net bir şekilde açıklamıştır.⁵⁶⁰ Bu niyetler sadece kendileri için gerekli olacak şekilde ciddi bir sosyoekonomik dönüşüm süreci sağlama arzusuyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda AK Parti liderliğinin özgürlük, demokrasi, sivil toplum, insan hakları kavramlarına parti ve devlet belgelerindeki yoğun vurgusu, ideolojilerinin değişmesine rağmen AB üyesi olma yönündeki arzusu güçlü bir biçimde uygulanmıştır.⁵⁶¹ Elbette ki AK Parti'nin parti programında kendine özgü bir ideolojik perspektife değil, Mustafa Kemal Atatürk'ün ilke ve inkılaplarına bağlılığı vurgulanıp modern demokratik değerlerin öncelendiği bir platforma dayanması gerektiği belirtilmiştir.

2007 Anayasa değişikliği ve Cumhurbaşkanının konumu; anayasal sistemimizde, 21 Ekim 2007 tarihinde halk oylaması ile onaylanan 31 Mayıs 2007 tarih ve 5678 sayılı Anayasa değişikliği, cumhurbaşkanlığı makamı ile ilgili en önemli

⁵⁵⁹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 300

⁵⁶⁰ Mihail Serafimoviç Meyer, 2014. **a.g.e.** sf. 193-203

⁵⁶¹ Semyon B. Bagdasarov, **Основные направления внешней политики восточных республик СНГ и интересы Турции и Ирана в этом регионе. // Центр исследований современных проблем Ближнего Востока. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:** <http://www.vostokoved.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-Зарубежье-Азии/2009-11-01-22-25-34.html>

değişikliği beraberinde getirmiştir. 1982 Anayasasının 101 ve 102. maddelerinde yapılan değişiklik ile daha önce TBMM tarafından seçilen cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi benimsenmiştir. Cumhurbaşkanının görev süresi yedi yıldan beş yıla indirilirken, bir kişinin en fazla iki defa cumhurbaşkanı seçilebileceği hükmü getirilmiştir.

31.05.2007 tarihli ve 5678 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'la Cumhurbaşkanı seçimine dair köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu kanun Cumhurbaşkanınca halk oyuna sunulmuştur. Kanun, Cumhurbaşkanı ve Ana muhalefet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisince (CHP) Anayasa Mahkemesine götürülmüştür. Mahkeme 05.07.2007 tarihinde verdiği karar⁵⁶² ile Kanun'un ilk maddesinin 367 yerine 366 oyla kabul edilmesinin bir içtüzük ihlali olduğu gerekçesiyle yapılan başvuruda yetkisizlik kararı vermiştir. Bu kararla referandum yolu açılmıştır.

2.1.1.3. AK Parti'ye Kapatma Davası Açılması

Temmuz 2007 seçimlerinden sonra yayınlanan yeni hükümet programında, "Türkiye'nin çözemeyeceği sorun yoktur" şeklinde ifadeler yer almıştır.⁵⁶³ Hükümet ve onu destekleyen medya, yeni anayasanın toplumun ve devletin yenilenmesinin temeli olacağı konusunda fikir birliğinde bulunmaktaydı. Aynı zamanda, kamuoyunda genel olarak demokratik, laik ve sosyal bir devlet olunması gerektiği vurgulanmıştır. Üniversitelerde başörtüsünün serbest bırakılması üzerinden yaşanan anayasa değişikliği tartışmaları sonucunda 2008 yılında Anayasa Mahkemesi bu değişikliği yürürlükten kaldırmıştır.

Ayni dönemde CHP tarafından seslendirilen "İslamcılar" eleştirisi, Türkiye'nin iç siyasi tartışmalarında değişmez bir unsur haline gelmiştir. Bu ekseninde, iktidardaki AK Parti ile ana muhalefet arasındaki ilişkiler 2002 seçiminden itibaren çok gergin bir şekilde seyretmiştir. Ancak AK Parti'ye yönelik sürdürdüğü seçim mücadelesini tekrar tekrar kaybeden muhalefetin bu başarısızlığı kendilerini Atatürk ilkelerinin

⁵⁶² Anayasa Mahkemesinin 05/07/2007 tarihli ve E:2007/72, K:2007/68 sayılı kararı.

⁵⁶³ Oleg Kolobov, **a.g.e.** sf. 88.

savunucuları olarak gören yargıçlar ve özellikle Silahlı Kuvvetler'in, partiye yönelik mücadelede öne çıkmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda, Cumhurbaşkanlığı ve Meclis seçimlerinin arifesinde Genelkurmay'ın, Türk Silahlı Kuvvetlerinin, Türk toplumunun temel değerlerinden ayrılmasına ve laiklikten vazgeçmesine izin vermeyeceğini ilan ettiği 2007 tarihli elektronik muhtırasını hatırlamak da yararlı olacaktır.

Daha önce 4 kez askeri müdahalelerle sarsılan Türk demokrasisi, 2007 yılının nisan ayında TBMM tarafından gerçekleştirilecek Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde de yeni bir muhtıra ile karşılaştı.

Seçimler öncesinde AK Parti'nin adayının Abdullah Gül olacağı kulislere yansırken, özellikle askeri kesim, İslami kökenden gelmesi ve eşinin başörtülü olmasını gerekçe göstererek bu isme karşı çıkıyordu.

Dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt'ın, Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi 12 Nisan'da beraberindeki kuvvet komutanlarıyla düzenlediği basın bilgilendirme toplantısında sarf ettiği "Cumhurbaşkanı Cumhuriyete sözde değil, özde bağlı olmalıdır" sözleri sürecin fitilini ateşledi.

Bu sözler iktidar tarafından tepki ile karşılanırken, başta Ankara ve İstanbul olmak üzere bazı büyükşehirlerde "Cumhuriyet mitingleri" düzenlendi.

Seçimler öncesinde yaşanan bir başka polemik konusu ise 367 tartışmasıydı. Anayasa'nın 102. maddesine göre Cumhurbaşkanı seçilebilmek için, ilk iki turda nitelikli çoğunluk olan 367 oy, sonraki iki turda ise salt çoğunluk olan 276 oy oranı aranırken, dönemin Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu, Anayasa'da belirtilen 367'nin sadece karar yeter sayısı değil, aynı zamanda toplantı yeter sayısı olduğu tezini ortaya attı.

Bu görüşe göre oylamalara en az 367 kişinin katılması gerektiği, aksi halde sonucun geçersiz olacağı iddia edildi. Böylece Meclisteki sandalye sayısı 354 olan iktidar partisi, tek başına kendi oylarıyla Cumhurbaşkanı seçemeyecekti.

AK Parti geri adım atmadı.

Yaşanan bu tartışmalar ışığında tarihler, seçimin ilk turunun yapılacağı 27 Nisan 2007 gününü göstermişti.

Siyasi çevrelerde AK Parti'nin farklı bir isim çıkaracağı dillendirilirken, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan beklenenin aksine seçimlerin yapılacağı 27 Nisan günü Gül'ü adaylığından geri adım atmadı.

İlk tur oylama 27 Nisan'da yapıldı. Oylamada 361 oy kullanılırken, Abdullah Gül 357 oy aldı. Oylamanın hemen sonrasında, CHP 367 iddiasıyla seçimi Anayasa Mahkemesi'ne taşıdı.

Aynı günün gecesi Genelkurmay Başkanlığı internet sitesine, daha sonra e-muhtıra olarak anılacak bir basın açıklaması konuldu.

Genelkurmay Başkanlığı internet sitesine saat 23.30'da konulan bildiride, "Türkiye Cumhuriyeti devletinin, başta laiklik olmak üzere, temel değerlerinin aşındırılması için bitmez tükenmez gayret gösterildiği, hatta milli bayramlara alternatif kutlamalar yapıldığı" belirtiliyordu.

Siyasi tarihe "27 Nisan e-muhtırası" olarak geçen bildiride şunlar kaydedildi:

"Özetle, Cumhuriyetimizin kurucusu ulu önder Atatürk'ün, 'Ne mutlu Türküm diyene' anlayışına karşı çıkan herkes Türkiye Cumhuriyeti'nin düşmanıdır ve öyle kalacaktır. Türk Silahlı Kuvvetleri, bu niteliklerin korunması için kendisine kanunlarla verilmiş olan açık görevleri eksiksiz yerine getirme konusundaki sarsılmaz kararlılığını muhafaza etmektedir ve bu kararlılığa olan bağlılığı ile inancı kesindir."

"Muhtıra" olarak nitelendirilen bu açıklamanın ardından kabine üyeleri gece boyu çalışarak buna nasıl bir yanıt verileceğini tartıştı. Hükümet Sözcüsü Cemil Çiçek, 28 Nisan saat 15.00'te, "Başbakan'a bağlı bir kurum olan Genelkurmay Başkanlığı'nın herhangi bir konuda hükümete karşı bir ifade kullanması demokratik bir hukuk devletinde düşünülemez." açıklamasını yaptı.

14 Mart 2008 tarihinde "AK Partinin laikliği baltalamayı amaçlayan bir eylem alanı" olduğu⁵⁶⁴ ve "Cumhuriyet aleyhine tehdit oluşturduğu"⁵⁶⁵ konusunda ısrar eden Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya'nın hazırladığı ve Anayasa Mahkemesine sunduğu iddianamede, AK Parti'nin kapatılması ve yetmiş bir parti

⁵⁶⁴ a.g.e. sf. 163

⁵⁶⁵ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2012, a.g.e. <http://www.iimes.ru/?p=14891>

üyesine de beş yıl süreyle siyasi faaliyetlerde bulunma yasağı getirilmesi istenmiş, Anayasa Mahkemesi de 31 Mart 2008 tarihinde iddianameyi kabul ederek davayı incelemeye başlamıştır. İddianamede haklarında siyasi yasak getirilmesi istenen parti yöneticileri listesinde AK Parti'nin önde gelen isimlerinin neredeyse tamamı yer almakla birlikte Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Meclis eski başkanı Bülent Arınç ismine özel olarak dikkat çekildiği görülmüştür.⁵⁶⁶

AK Parti'yi kapatmak için gereken anayasal karar sadece bir oyla gerçekleşmemiş; yargıçların çoğunluğu (altıya karşı beş) böyle bir karara karşı çıkmıştır. Sonuç olarak Anayasa Mahkemesi, AK Parti'nin kapatılmasına yönelik iddiaları reddetmiş, kararın açıklamasında partinin artık başörtüsü ile ilgili mevzuat değişikliği talebinde ısrar etmediğini, dolayısıyla kendisine devlet bütçesinden ayrılan hazine yardımının yarı yarıya azaltılmasının yerinde olacağına karar vermiştir.⁵⁶⁷ Bu karar bir süre için ülkedeki iç siyasi atmosferi yumuşatmış olsa da ılımlı İslam taraftarlarıyla geleneksel sekülerler arasında süregiden çatışmayı ortadan kaldırma konusunda yetersiz kalmıştır.⁵⁶⁸

AK Parti ve lideri Erdoğan, temsil ettikleri muhafazakâr demokrat siyasi akıma karşı olan bir takım ordu mensuplarının ve bir kısım bürokratların kendilerine yönelik tehdidinin farkındaydı. 2008 yılında on yıl boyunca çok zor şartlarda kazanılan tüm pozisyonlarını kaybetmenin eşiğine gelen AK Parti, bu tür durumlara daha fazla izin vermeden iki yıl sonra rakiplerine güçlü bir misilleme yapacaktır.⁵⁶⁹

2010 yılında AK Parti, halk oylamasıyla Anayasa'da belirtilen ifadeye uygun olarak kamuoyuna sivil toplumun rolünü arttırmayı ve ülkeyi demokratikleştirmeyi amaçlayan bir değişiklik paketi sunmuştur. Aynı zamanda AK Parti yönetiminin referanduma gitmelerindeki esas amaç, muhaliflerinin (başta ordu, yargıdaki birtakım unsurlar ve CHP olmak üzere) İslamcı güçleri hedeflerinden caydırmaya yönelik

⁵⁶⁶ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 292-297

⁵⁶⁷ **a.g.e.** sf. 300

⁵⁶⁸ Gacıyev, **a.g.e.** sf. 59

⁵⁶⁹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 301

tabirlerden ve partiyi olası geriletme hamlelerinden korumak ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ülkedeki siyasi sürece müdahalesini önlemek üzere hayata geçirilecek uygulamaları yasayla güvence altına almaktan ibaret olmuştur.⁵⁷⁰ Anayasanın tam yirmi altı maddesinde değişiklik yapılmasını öngören değişiklikler paketi ile temel milli ilkelerin etkilenmemesine özen gösterilmesine rağmen, pratik açıdan bakıldığında son derece önemli olan bazı maddelerde, örneğin 1980 darbesinden itibaren neredeyse üç yıl boyunca yapılan düzenlemelerin meşruiyetini kabul eden maddelerin iptali gibi bu değişiklikler kapsamında gündeme gelmiştir.⁵⁷¹

12 Eylül 2010'da yapılan referandumda AK Parti'nin önerileri, seçmenlerin %57,88'inin desteğini alırken; bu durum ideolojik ve siyasi muhaliflerine ve özellikle de Silahlı Kuvvetlerin liderliğine yönelik derhal bir karşı dalganın başlatılmasına imkân sağlanmıştı.⁵⁷²

Anayasa değişiklikleri sonrasında darbenin temel aktörleri aleyhine yani o dönemin Genelkurmay Başkanı (1978-1983) ve Cumhurbaşkanı (1982-1989) Kenan Evren ve Türk Hava Kuvvetleri eski komutanı Tahsin Şahinkaya'ya karşı davalar açılmıştır. Bu davalar sonucunda her ikisi de ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış, ancak bu cezaları çekmemişlerdir.⁵⁷³

Bu kararların yanı sıra izleyen süreçte, ordunun siyasi rolünü zayıflatmaya yönelik yürütülen uzun kampanyalar çerçevesinde “Balyoz” ve “Ergenekon” adı verilen ve yeni bir darbe girişimi hazırlığıyla ilgili olarak açılan ceza davaları dahil olmak üzere, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ülkenin “dördüncü” idari gücü ve anayasal düzenin garantörü olarak yer eden statüsü sorgulamaya açılmıştır.⁵⁷⁴

Ordu ile ilgili siyasi hedeflerine ulaşan Recep Tayyip Erdoğan, Silahlı Kuvvetlerin savaş etkinliğini ve moralini korumanın, iç ve dış açıdan zor siyasi koşullarda sadakatlerinin önemini fark ederek 2015 yılına kadar Silahlı Kuvvetlere

⁵⁷⁰ Blizhniy, a.g.e. sf. 105

⁵⁷¹ Sinan Ülgen, a.g.e.

⁵⁷² Hürriyet. 14.09.2010.

⁵⁷³ Mihail Çakmak, a.g.e. sf. 151

⁵⁷⁴ Turtsiya mezhdur Evropoy i Aziyey, a.g.e. sf. 121 ⁵⁵ Turtsiya v novih političeskih usloviyah. (материалы круглого стола март 2004) / под ред. Natalya Yuryevna Ulçenko, M, 2004.

yönelik itibarsızlaştırma kampanyasına karşı tavır almaya başlamıştır. 2015 yılı sonbaharında, Türkiye'nin Güneydoğu bölgelerinde, terrorist gruplara karşı hükümet, askerî harekâtın yürütülmesi için Genel Kurmay Başkanlığı'na izin vermiştir.⁵⁵ Bu bağlamda değerlendirildiğinde, 15-16 Temmuz 2016 gecesı ordu içindeki bazı birimler tarafından başlatılan silahlı darbe girişimi esnasında, ordunun büyük bir kısmı tarafından destek bulamamasının nedenlerinden birinin bu olduğu söylenebilir⁵⁷⁵.

Seçimlere ve AK Parti'nin bu seçimlere katılımına geri dönölürse, 12 Haziran 2011 Meclis seçimlerinde, AK Parti'nin 2007 yılına kıyasla %3 daha fazla oy alarak halk nezdinde popüler desteğini sürdürdüğü görölmüştür. AK Parti, tüm seçmenlerin oylarının neredeyse %50'sini almıştır. Seçmenlerin yaklaşık %26'sı CHP'ye, oy vermiş ve CHP'nin oy oranında %5'lik bir artış görölmüştür. Milliyetçi Hareket Partisi ise %1,3'lük bir düşüşle %13 oranında oy almıştır. Ancak oy sayısındaki artışa rağmen AK Parti, Meclis'te 2007 seçimlerindeki durumuna göre 326, yani daha az sandalye kazanmıştır. Bu seçimde Barış ve Demokrasi Partisi'nin (BDP) 36 Milletvekili Meclis'e girmiştir.⁵⁷⁶ Böylece Meclis'te 4 parti yer almıştır. Bu seçimlere, seçmenlerin %87'sinden fazlasının katıldığı (yani oy hakkı olan 50,2 milyon seçmenden 43,6'sının katılım sağladığı) göz önüne alındığında AK Parti, CHP, MHP ve BDP'nin bağımsız adaylar ile birliktetemsil oranının %95'i bulunduğu söylenebilir. Bu rakam 2007'de %87 ve 2002'de ise %69 olarak gerçekleşmiştir. Diğer on iki partiden sadece Saadet Partisi'nin oyu %1'i (%1,24) aşabilmiştir. Bu sonuçlar nedeniyle AK Parti, yeni anayasanın kabul edilmesiyle ilgili planlarını uygulamak için gerekli olan sandalyeden mahrum kalmıştır. Zira yeni bir anayasa için bir referanduma başvurabilmek için 330 milletvekilinin onayı gerekmektedir.⁵⁷⁷ Başka bir ifade ile AK Parti oylarını artırmasına rağmen %10 barajını geçen partiler nedeniyle Anayasa değişikliği yapabilecek bir güce ulaşamamıştır.

⁵⁷⁵ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 180–193

⁵⁷⁶ **a.g.e.** sf. 167

⁵⁷⁷ N.Z. Mosaki, «Итоги парламентских выборов в Турции и Турецком Курдистане» 16.06.2011, Институт Ближнего Востока, 2011, sf.13

Tablo 1: 2007 ve 2011 Seçimlerinin Sonuçları

Parti	2011 Seçimleri (%)	M.Vekili Sayısı	2007 Seçimleri (%)	M.Vekili Sayısı	Oy Farkı (%)	Sayı Farkı	Meclisteki Sandalye Payı
AK Parti	49,9	326	46,58	340	3,32	-14	59,3
CHP	25,9	135	20,8	112	5,1	23	24,5
MHP	13,1	53	14,2	71	-1,1	-18	9,6
BDP	6,4	36	4,0	20	2,4	16	6,5

Buna ek olarak 2011 yılı Meclis seçimleri ile bir kez daha ülkenin siyasi yaşamındaki ana eğilimlerin ve hepsinden önemlisi 1990'ların başından beri görülen "merkez sağ"ın konumunun aşınmasına yönelik genel eğilimin doğrulandığını belirtmek gerekir. Merkez sağ partilerin krizi, merkez sol partilerin zayıflaması ve muhafazakarların ve milliyetçilerin tartışmasız artan etkisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal sisteminin 1990'lardaki temel özellikleri haline gelince bu eğilim 2002, 2007 ve 2011 yılı seçimlerinde AK Parti oylarına olumlu şekilde yansımıştır.⁵⁷⁸

AK Parti 2002 seçimlerini kazandıktan sonra, iktidara geldiğinden beri ideolojisini muhafazakâr demokrasiye inanan bir yapı olarak ilan etmiş ve kendisini Siyasal İslam mirasından uzaklaştırmaya çalışmıştır. Erdoğan, 10-11 Ocak 2004 tarihlerinde düzenlenen Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu'nun açılışında yaptığı konuşmasında “Toplumun önemli bir çoğunluğu geleneği dışlamayan modernliği; orijinali dışlamayan evrenselliği ve inancı ve temeli olan değişiklikleri inkâr etmeyen rasyonaliteyi görmek ister” demiştir.⁵⁷⁹ Tüm bu adımlar, politik çeşitliliğin merkezindeki, özellikle sağ kanattaki boşluğu doldurmak için iyi düşünülmüş bir stratejinin parçası olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, AK Parti

⁵⁷⁸ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e.** sf. 182

⁵⁷⁹ Ankara: Ak Parti Yayınları, 2004. sf. 7-17

liderleri 22 Temmuz 2007'de yapılan seçimler için aday listelerine dahil edilmek üzere merkez sağ ya da sosyal-demokrat bir geçmişe sahip birçok önemli kişiyi partilerine davet etmiştir.⁵⁸⁰

2007 seçimleri AK Parti'nin sağ merkeze doğru kaymasının göstergesidir. Aynı zamanda, yukarıda da belirtildiği gibi, AK Parti, kendisini “Millî Görüş” ideolojisinden kopan bir parti olarak konumlandırmaya devam etmiş, Adnan Menderes'in mirası üzerinde birtakım iddialar öne sürmüştür. Erdoğan, Mayıs 2003'te bu pozisyonu verdiği bir gazete mülakatında, “Millî Görüş gömleğini çıkardık. İnsanlar bize Menderes'ten bu yana ilk kez demokrasi misyonunu yüklediler. Menderes'in ikinci dönemi bizimdir” demiştir.⁵⁸¹ 2007 yılı seçimlerinin arifesinde Erdoğan, aday listelerini ciddi şekilde yenileyerek Millî Görüş taraftarı olan 156 aktif milletvekiline listesinde yer vermeyerek gerçek bir değişim gerçekleştirmiştir.⁵⁸² AK Parti seçmen tabanını genişletmek ve belli bir aşamada, Avrupa Birliği'nin *tepkilerini yumuşatmak* için aktif olarak “muhafazakâr modernleşme”nin merkez sağdaki mirasını ve “muhafazakâr popülizm”in politik stratejisini sahiplenmeye çalışmıştır.⁵⁸³ Ayrıca, AK Parti'ye göre Türkiye'deki “muhafazakâr popülizm”, “sessiz Müslüman çoğunluk” ile “orantısız olarak aktif ve etkili bir şekilde Batı yanlısı azınlık” arasındaki dengeye dayanmaktaydı.⁵⁸⁴

AK Parti'nin, partiye çok genç yaşta bir grup yeni politikacıyı çekebilmesi de karakteristik bir husustur. Özellikle bu, partinin seçilme yaşını 30'dan 25'e düşürme nedenini açıklamaktadır. AK Parti liderleri, 2007 seçimlerinde, seçmenlerin %43'ünün 25 yaşın altındaki kişiler olduğundan hareketle yaş faktörü göz önünde bulundurulmadan seçim politikasının oluşturulamayacağını çok iyi anlamışlardı.⁵⁸⁵ Bu durum, 2002 seçimlerinin sonuçlarının ardından Türk siyaset arenasında baskın bir

⁵⁸⁰ Yüksel Tafem, Op. cit. sf. 54.

⁵⁸¹ Recep Tayyip Erdoğan, *Millî Görüş Değil Demokrat Parti'nin Devamıyız // Türk Medyası*, 17.05.2003.

⁵⁸² *Türk Medyası*, 05.06.2007

⁵⁸³ Nikolay Gavriloviç Kireyev, *Внутриполитическая ситуация в Турции в конце XX – начале XXI вв. // Турция на рубеже XX– XXI веков*. М., 2008, sf. 130

⁵⁸⁴ *a.g.e.* sf. 131

⁵⁸⁵ Yüksel Taşkın. Op.cit., sf. 60.

oyuncu haline gelen, İslamcı köklere sahip yeni kurulan partinin, elde edilen seçim sonucunu koruyarak, yaklaşık 20 yıl boyunca siyasi etkisini önemli ölçüde genişletmeyi nasıl başardığını ve bu arada eskinin köklü muhafazakâr partilerinin (DSP, DYP ve ANAP gibi) seçim desteklerini ve hayatta kalma güçlerini kaybetmelerini de kısmen açıklamaktadır.⁵⁸⁶

Daha sonraki milletvekili seçimleriyle desteklenen 2002 seçimlerinin sonuçları, koalisyonlardan veya azınlık hükümetlerinden kurtularak, çoğunluk partisinin hâkim olduğu tek parti iktidarına geçişi işaret etmesi de aynı derecede önemlidir; bu, yeni bir yönetim kalitesi, kendi politikaları için karar alma ve kendi politikalarını yürütme imkânı, uzlaşma çağının sonu anlamına gelmektedir. Belirtildiği gibi parti sistemini değiştiren faktörler, öncelikle seçmenlerin eski partilerin çoğundan memnun olmamasından ve ayrıca 2001 yılındaki mali ve ekonomik krizin etkisinden kaynaklanmaktaydı.⁵⁸⁷ Bu açık faktörlerin yanı sıra, yazara göre, nerdeyse bir asırdır halkın içinde uykuda olan ve koşullar ve belirli güçler tarafından uyandırılan, değerlendirilmesi zor ve ölçülmesi imkansız olan, ancak herhangi bir devletin dünya hiyerarşisindeki yerini nihai olarak belirleyen tarihsel hafıza, geleneklere bağlılık ve ulusal gurur bu değişimde önemli bir rol oynamıştır.⁵⁸⁸

Bununla birlikte, seçmenin belirli istikrarına eşlik eden bu süreç 2015 yılında yapılan meclis seçimlerinde sistemin sürekli devam edeceği anlamına gelmediğini gösterecektir.⁵⁸⁹

2.1.1.4. 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Ahmet Davutoğlu'nun Başbakanlığı Dönemi

2014 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinden Türkiye Cumhuriyeti tarihinde halk tarafından seçilen ilk cumhurbaşkanı olan Recep Tayyip Erdoğan, doğrudan

⁵⁸⁶ Gacıyev, **a.g.e.** sf. 59.

⁵⁸⁷ **a.g.e.** sf. 78

⁵⁸⁸ **a.g.e.** sf. 133

⁵⁸⁹ Natalya Petrovna Konstantinova, **a.g.e.** sf. 155

halktan iktidar hakkını alan bir cumhurbaşkanı statüsünün, iktidarını Meclisten alan Başbakan statüsünün üzerinde olduğunu derhal ilan etmiştir.

Türkiye'nin, Parlamenter sistemden Erdoğan'ın arzuladığı Başkanlık Sistemine geçmesinin yasal temelini oluşturulması konusu AK Parti'nin seçim programında yer alan yeni bir Anayasanın kabul edilmesini veya en azından mevcut 1982 Anayasasında önemli değişiklikler yapılmasını gerektiriyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, bunun için AK Parti'nin mecliste en az 330 milletvekiline sahip olması gerekliydi, bu sağlanabilirse anayasa taslağının halk oylamasına götürülmesi mümkün olabilecekti. 367 milletvekiline (oyların 2/3 çoğunluk ile anayasal çoğunluk) sahip olması da meseleyi doğrudan meclis çatısı altında çözmeyi mümkün kılacaktı. Bu amaç 2015 milletvekili seçimlerinin AK Parti ve kişisel olarak Erdoğan için özel önemini belirledi, partiler üstü statüsüne rağmen, seçim kampanyasında, kendi sözleriyle "kalbinin kaldığı" partisinin tarafında aktif olarak yer aldı.

Seçim kampanyasına yirmi parti katıldı, bunlardan sadece dördü yüzde on barajını aşma şansına sahip oldu: iktidardaki AK Parti, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve seçimlere ilk defa katılan Halkların Demokratik Partisi (HDP).⁵⁹⁰

2.1.1.5. 7 Haziran 2015 Seçimleri

7 Haziran'da yapılan 2015 tarihli milletvekili seçimleri AK Parti'nin üstünlüğü ile sonuçlanmış ancak bu durum aslında bir yenilgi olmuştur. On iki yıldır kesintisiz AK Parti iktidarından sonra, parti Meclis'te ilk defa 276 sandalye ile parlamento çoğunluğunu kazanamamıştır. Bu dönemde en başarılı siyasi parti olarak dikkat çeken HDP'nin başkanı Selahattin Demirtaş, başarısını sadece HDP ve seçmeni için değil, tüm Türkiye için bir zafer olarak nitelendiren etkili bir siyasi figür olarak ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan mevcut hükümetin muhaliflerini birleştirmeyi başaran MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli ve CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu, seçim sonuçlarından duydukları memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.

⁵⁹⁰ **Hürriyet**. 14.06.2015

Bu durumda bir koalisyon hükümeti kurulması zorunluluğu gündeme gelmiştir. İç politikanın temel meseleleri üzerindeki karşılıklı tutumları nedeniyle muhalefet partileri (CHP ve MHP) ile koalisyon oluşturması veya AK Parti'nin CHP ve HDP ile olan karşıtlığı dikkate alındığında, uzmanlar böyle bir koalisyonun imkânsız olduğunu değerlendirmekteydi.⁵⁹¹ Bir şekilde tek seçenek, AK Parti'nin seçimlerde beklenenden yüksek sonuçlar alan MHP'nin milliyetçileriyle ortak bir koalisyon hükümeti kurması olabilirdi. Ancak bu koalisyonun oluşmasını da Erdoğan'ın politikaları engellemiştir.

Bahçeli, seçim sonuçlarının belli olmasının hemen ardından hiçbir koalisyona girmeyeceklerini söylemişti. Bu nedenle, Meclis'te bir koalisyonunun kurulması için sürdürülen müzakerelerin başarısızlığa uğramasıyla, seçmenlerine AK Parti'nin muhalifleri ile bir anlaşmaya varamayacağını gösteren Erdoğan⁵⁹² Anayasada belirtilen süre dolar dolmaz milletvekili seçimlerinin yenilenmesine karar vermiştir.

1 Kasım 2015'te AK Parti'nin iktidar üzerindeki tekeli sürdürüp sürdüremeyeceği sorusuna yanıt olacak şekilde tekraren milletvekili seçimleri yapılmıştır.⁵⁹³ Konuya daha geniş bir ölçekten bakılırsa, siyasi hayat ve parti sistemindeki bütün süreçler, AK Parti'nin seçim ve Meclis dağılımında hâkim konumunu sürdürüp sürdüremeyeceği değişkenine bağlı hale gelmiştir. 1985'ten 2002'ye kadar olan süreçte iktidara gelen 11 hükümetin 10'una ilişkin izlenen sonuçlara göre, iktidar partilerinin hükümete katılımlarının ardından bir sonraki seçimlerde oylarının önemli bir kısmını kaybettikleri görülmüştür. Türkiye'deki siyasi partileri için 1945 ve 1999 yılları arasında iktidar olmanın “kefareti”⁵⁹⁴ ödedikleri, hükümetin parçası olan partilerin bir sonraki seçimde ciddi olarak oy kaybettikleri dikkat çekicidir.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ ПИА Новости, АНКАРА, 7 июня — Fyodor Smirnov

⁵⁹² Erdoğan E. , **Erdoğan's Final Countdown to Absolute Power? On Turkey. Analysis**, Wash., GMF. 19.02.2015. URL: <http://www.gmfus.org/publications/erdogans-final-countdownabsolutepower>

⁵⁹³ Nigyar R. Masumova, **Особенности социально-экономического развития Турции на рубеже XX-XXI вв. М: ИД «Международные отношения», 2015.**

⁵⁹⁴ Aleksandr Sotniçenko, 2011 a.g.e. sf. 184-224

⁵⁹⁵ Muller Wolfgang, Strom Kaare, **Conclusions** // W C. Muller, K. Strom eds., **Coalition Governments in Western Europe**. L., 2000

XXI. yüzyılın başlarında Türkiye'nin siyasi atmosferi ve partilerin hikâyesindeki ana konulardan biri, AK Parti'nin iktidarda uzun süre kalmasının bir istisna olup ve bu durumu daha ne kadar sürdürebileceği sorusudur.⁵⁹⁶ Her ne kadar 2015 yılında yapılan seçimler AK Parti'ye hoş olmayan bir sürpriz yaşatsa da tekrarlanan seçimlerinin sonuçlarına göre, AK Parti sadece siyasi arenadaki lider konumunu korumakla kalmamış, aynı zamanda önemli ölçüde pozisyonunu güçlendirmeyi de başarmıştır.⁵⁹⁷ Böylece Erdoğan; destekçilerine, muhaliflerine ve uluslararası topluluğa Haziran Seçimleriyle birlikte yaşanan durumun geçici olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Nitekim 2015 yılındaki başarısızlığa rağmen Türkiye'de 2002 yılından bu yana yapılan kamuoyu araştırmaları AK Parti'nin diğer siyasi partilere göre önemli ölçüde avantajını koruduğunu ve Erdoğan'ın Türkiye'nin en popüler politikacısı ve parti lideri olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁹⁸

2015 sonunda yaşanan gelişmeler ise Türkiye siyasetinde yeni bir devire kapı aralamıştır. Öncelikle bu dönemde ülkedeki terör faaliyetleri önemli ölçüde artmıştır. Bu durum, her şeyden önce Türkiye'nin Suriye olaylarına geniş katılımı ve uzun süredir devam eden Kürt Sorununun Suriye-Irak eksenindeki alevlenmesi ile eş zamanlı gelişme göstermiştir. Neredeyse her ay sadece Türk Silahlı Kuvvetleri ve devlet bürokratları değil, çeşitli şehirlerde aynı zamanda sivil halktan insanları hedef alan terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. Böylesine artan terör faaliyetleri, milli ekonomiye ve her şeyden önce ülkeye yabancı para girişi için en önemli kaynaklardan biri olan dış turizm alanına ciddi zararlar vermiştir.⁵⁹⁹ Sonuç olarak 2016 yılında turizm sektörünün toplam kaybı 10 milyar ABD dolarını aşmış, daha sonra Moskova ile

⁵⁹⁶ Sabri Sayarı, **a.g.e.** sf. 208

⁵⁹⁷ Aleksandr Aleksandroviç Varakin, **Стратегическое партнерство по обеспечению пограничной безопасности государств –участников СНГ: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Российская академия народного хозяйства и государственной службы при президенте РФ**, Москва, 2015. sf. 150

⁵⁹⁸ **Mir vokrug Rossii: 2017. Kontury недалекого будущего** // Под ред. s.A. Караганова. М., 2007. sf. 96

⁵⁹⁹ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **a.g.e** sf. 180

Ankara arasında yaşanan siyasi kriz ve diğer olumsuz sonuçlarla birlikte Rusya'dan gelen turist akışında çok keskin bir düşüşe neden olmuştur.⁶⁰⁰

İkinci olarak, hükümette ve iktidar partisinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Başbakan Ahmet Davutoğlu, 22 Mayıs 2016 tarihinde istifa etmiştir.⁶⁰¹ Görevden ayrılma nedenleri arasında resmi olarak ilan edilen ve bağımsız uzmanların beyanlarıyla birlikte Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Davutoğlu arasında artan anlaşmazlıklar ve reel diplomasinin pratik zeminine aktarılmış dış politika alanındaki öngörülerin göreceli başarısızlığı olarak belirtilebilir. Başbakanlık görevi eski Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanı Binali Yıldırım'a tevdi edilmiştir. Bu değişiklikle, Cumhurbaşkanı Erdoğan, parlamenter hükümet sisteminden başkanlık rejimine geçme hedefinin pratik uygulamasına da geçmiştir.⁶⁰²

Hepsinden daha önemli bir gelişme, 15-16 Temmuz 2016 gecesi ülkede askeri bir darbe teşebbüsünün yaşanması olmuştur. Bu girişim başarısızlığa uğratılarak demokratik sistemin bekası sağlanmıştır. Yaşanan başarısız darbe girişiminin ardından ordu mensupları, memurlar, öğretmenler, gazeteciler, polis ve yargı mensupları arasında geniş ölçekli tasfiyeler başlamıştır. Böylece, Aralık 2016 itibarıyla Türkiye'deki FETÖ'cü darbe teşebbüsü kapsamında yaklaşık 37 bin kişi tutuklanmış, 79 bin kişi de devlet kurumlarından ve kamu sektöründen uzaklaştırılmıştır.⁶⁰³ Operasyonlar ve yoğun tutuklamalar darbenin bastırılmasından sonra da oldukça uzun bir süre sürdürülmüştür. Örneğin, 5 Nisan 2019 tarihinden itibaren yalnızca Pazartesi'den Cuma'ya kadar olan 5 günlük sürede, Türkiye'de (FETÖ) bağlantıları bulunduğu iddiasıyla 523 kişi gözaltına alınmıştır. Anadolu Ajansı'nın haberine göre, yalnızca 12 Nisan Cuma günü 31 ilde düzenlenen polis operasyonları neticesinde 75 kişi terör eylemi şüphesiyle gözaltına alınmıştır.⁶⁰⁴ Üstelik tüm bu tutuklular polis memurudur. Bertaraf edilmiş bu darbe girişiminden sonra, yayınlanmış bazı haberlere göre, Türkiye'de toplamda yaklaşık 30 bini hâlâ hapiste olmak üzere 500 binden fazla kişi

⁶⁰⁰ Bu dönemde Rusların Türkiye'ye turizm ve iş gezisi oranları %70'den fazla azalmıştır. Bkz. Economic Report 2016. Ankara, UCCET, 2017. 155 p.

⁶⁰¹ a.g.e. sf. 134.

⁶⁰² a.g.e. sf. 101

⁶⁰³ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, a.g.e. sf. 193

⁶⁰⁴ a.g.e. sf. 145

tutuklanmıştır. Tutuklananların 31 binden fazlası polis memuru, 15 bini askeri personel ve 4 bini ise yargı teşkilatına mensup memurlardır.⁶⁰⁵ Kapsam ve süre bakımından çok sert ve kararlı bir şekilde sürdürülen güvenlik önlemleri, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın akamete uğratılan darbeyi ülkedeki muhalefeti bastırmak için bir bahane olarak kullanmakla eleştirilmesine neden olmuştur.⁶⁰⁶

Türkiye son birkaç yıldır yavaş ama emin bir şekilde Başkanlık sistemine doğru ilerlemesine rağmen, başarısızlıkla sonuçlanan kalkışma AK Parti liderliğinin işini kolaylaştırmış ve bu yöndeki çabaları hızlandırmıştır. Başarısız darbe girişimi sırasında muhalefet cephesinden hükümete iletilen ilk destek mesajı MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'den gelmiştir. 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum bu çabaların altına belirgin bir çizgi çekmiş ve ülkenin siyasi sisteminin değişiminde yeni bir döneme işaret etmiştir. Referandum ile parlamenter hükümet biçiminden devlet başkanlığı sistemine geçişi sağlama alan Anayasa değişiklik paketi kabul edilmiştir.⁶⁰⁷ Bu arada, o sırada yürürlükte olan Anayasa düzenlemesinin zaten Cumhurbaşkanı yeterince geniş yetkiler sağladığını ve Cumhurbaşkanı'nın bu sayede birçok önemli dış politika kararını neredeyse Bakanlar Kurulundan bağımsız olarak yerine getirebildiğini de belirtmeden geçmemek gereklidir.⁶⁰⁸ Değişiklikler, hükümetin tüm dallarını doğrudan yönetmesi için Cumhurbaşkanı'na en geniş yetkilerin verilmesini sağlamıştır. Bu değişiklik Cumhurbaşkanı Erdoğan'a, Anayasal bir hak olarak 2029 yılına kadar cumhurbaşkanı olarak görevde kalma imkânını sunmuştur.

2017 anayasa değişikliği ile birlikte “Cumhurbaşkanının Seçim Usulü”, 21 Ocak 2017 tarih ve 6771 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” 11 Şubat 2017 tarih ve 29976 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak halkoylamasına sunulup kabul edilmiştir. 6771 sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu oldukça detaylı bir kanun olmakla birlikte 18 maddeden oluşarak Anayasada 69 maddede değişiklik yapmaktadır. Bu değişiklik ile üzerinde önemle durulması gereken husus daha önce ‘halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı ile

⁶⁰⁵ <https://point.md/ru/> со ссылкой на dw.com, 13 апреля 2019 года

⁶⁰⁶ Vladimir Alekseyevich Avatkov, **a.g.e.** sf. 144

⁶⁰⁷ **a.g.e.** sf. 178

⁶⁰⁸ sf. 179

parlamentonun güvenoyunu alan Bakanlar Kurulu tarafından birlikte kullanılan' yürütme yetkisi ve görevini artık milletvekilleri ile aynı anda halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanının tek başına kullanacak olmasıdır. Hükümet sisteminin değiştiği, parlamenter hükümet sisteminden cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçildiği farklı yazarlar tarafından savunulsa da öğretide yeni sistem konusunda başkanlık sistemine benzer bir hükümet sistemi, başkanlık sistemi, çarpıtılmış , başkanlık sistemi, Sui Generis Başkanlık Sistemi, Türk Tipi Başkanlık Sistemi, Neverland Hükümet Sistemi gibi farklı tanımlamalar bulunmaktadır. Nitekim 2017 Anayasa değişiklikleri incelendiğinde hükümet sistemiyle birlikte Cumhurbaşkanının anayasal statüsünün de büyük ölçüde değiştiği oldukça açıktır. Yürütme yetkisi, 2017 Değişikliği öncesi Anayasanın 8. maddesine göre “Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu” tarafından yerine getirilirken; yeni düzenlemede tek başına Cumhurbaşkanı yürütme görev ve yetkisini üstlenmiştir. Aynı şekilde, Anayasa'nın yeni 104. maddesinde ifade edildiği gibi “Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir”. Anayasa'nın 101. maddesinin son fıkrasında yer alan “Cumhurbaşkanı seçilenin, varsa partisi ile ilişkisi kesilir” hükmü kaldırılmıştır. Bu değişiklikleri anayasanın bütünlüğü içinde yorumladığımızda Cumhurbaşkanının anayasal statüsünün ve seçim usulünün de önemli değişikliklere uğradığı açıktır. Anayasa'nın 6771 sayılı Kanun'la değişik 101'inci maddesinin ikinci fıkrasında yer alan “bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir” kuralı Cumhurbaşkanının seçimi hususunda dikkate alınacak madde olup değişiklikten önce Cumhurbaşkanı seçilmiş, olan kişileri de kapsamına alıp almadığı, bu kişiler bakımından uygulanıp uygulanmayacağı konusunda önemli tartışmalara yol açmaktadır. Anayasa'nın 101. maddesinde yer alan ‘bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir’ kuralı yalnızca lafzi yorumuyla anlamlandırılmamalı hukuk kuralının anlamının belirlenmesi için tarihsel yorum, sistematik yorum, amaçsal-objektif yorum yöntemleri de tercih edilmelidir.

Bu noktada öğretide Cumhurbaşkanı kelimesinin yeni düzendeki başkanlık sisteminde nasıl bir anlam ifade ettiğinin belirlenmesi ve seçim usulünün bu şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Öğretideki bir görüşe göre ‘Parlamenter sistemdeki; yetkisiz, sorumsuz ve tarafsız devlet başkanlığı konumundan; başkanlık sistemine uygun şekilde yürütme yetkisini tek başına kullanan, yetkili, sorumlu ve partili devlet

başkanlığı statüsüne geçiş yapılmıştır. Cumhurbaşkanlığı kelimesi aynen kalmış, olmakla birlikte, devlet başkanı artık başkanlık sistemindeki başkan statüsündedir. Dolayısıyla yeni statü başkanlık statüsüdür ve yeni statüye uygun yapılacak seçim de ilk başkanlık seçimidir.’ Bu görüşe göre Anayasa’nın 6771 sayılı Kanun’la değişik 101’inci maddesini kapsamında cumhurbaşkanının statüsü değiştiğinden yapılacak seçimin Cumhurbaşkanı yani yürütme erki seçimi olarak kabul edilemeyeceği ve dolayısıyla bu seçimlerin, ikiden fazla seçilememe kuralı kapsamında dikkate alınamayacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu noktada yapılan Anayasa değişikliğiyle birlikte aslında teknik deyimle ne bir cumhurbaşkanlığı makamı ne de hükümet öngörmediği de farklı yazarlar tarafından savunulmaktadır. Madde 104/1 uyarınca;

“Cumhurbaşkanı Devletin başıdır. Yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına aittir” Bu madde ile Devlet yönetimi (siyaset üstü ve tarafsız Cumhurbaşkanı) ile yürütme (siyasal karar mekanizması ve aktif günlük işler) birleştirilerek, demokratik hukuk devletin doğuşu ile örtüşen tarihsel süreçte ortaya çıkan kurumlar ve kurallar ilga edildiğinden, 2017 değişikliğinin yarattığı anayasal konfigürasyon (yapılandırma),

Anayasa hukukunun teknik deyimle ne Cumhurbaşkanlığı makamı ne de Hükümet öngörmektedir.

Son olarak Anayasa md.116’ya atıfta bulunmak gerekmektedir. 2017 değişikliğinde getirilen ilgili madde uyarınca; ‘Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde Cumhurbaşkanı bir kez daha aday olabilir.’ Başka bir anlatımla, Anayasa’nın Cumhurbaşkanı’nın ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde, Cumhurbaşkanı bir defa daha aday olabilir kuralı, ikinci görev döneminde olan Cumhurbaşkanı için geçerli olacaktır. Eğer seçimlerin yenilenmesine Cumhurbaşkanı karar verir ise, ikinci görev döneminde olan Cumhurbaşkanı, üçüncü kez aday olamayacaktır. Özetle, 2. Dönem görevini yerine getirmekte olan Cumhurbaşkanı, yeniden aday olmasına ilişkin tek ayrık durum, Meclis’in yenileme kararıdır: “Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde, Cumhurbaşkanı bir defa daha aday olabilir. Karar yeter sayısı,

TBMM üye tamsayısının 3/5 çoğunluğu olduğuna göre, yenileme kararı için, 360 vekilin oyu gereklidir.

2.1.2. AK Parti Yönetiminin Ülkenin İç Politikasının, Ekonomisinin ve Dış Politikasının Dönüşümü Üzerine Etkileri

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi sisteminin mevcut durumu öncelikle neredeyse her seçimde ülke nüfusunun geniş ölçüde desteğini alan ve AK Parti tarafından temsil edilen baskın bir siyasi gücün varlığı ile geniş yetkilere sahip bir Cumhurbaşkanıyla hükümet politikalarının hayata getirilmesi ile karakterize edilebilir. 2002 yılında iktidara gelen AK Parti, iç politik ve ekonomik dönüşüm sürecine başlayarak aslında ekonomik kalkınma dinamiklerini arttırmak, mevcut sosyal sorunları çözmek ve ülkenin uzun süreden beri gerçekleştirmek istediği AB'ye girme hedefini ⁶⁰⁹ başarıyla sonuçlandırmak adına ekonomik ve sosyal alanda geniş bir reform programı başlatmıştır. Diğer taraftan AK Parti öncelikle ideolojik yaklaşımlara göre değişen ulusal dış politikanın gözden geçirilmesine dönük adımlara da hız vermiştir. Bu yoldaki ana kilometre taşları, 1980 darbesinde rol alan ordunun esas aktörlerine yönelik yargılamalar da dahil olmak üzere Silahlı Kuvvetlerin siyasi konumunun aşamalı olarak zayıflatılmasına yönelik Anayasa'da yapılacak değişikliklerin kabul edilmesi ve ayrıca Cumhurbaşkanı'nın ilk kez doğrudan halk tarafından seçilmesi, 15-16 Temmuz 2016 tarihli darbe teşebbüsünün bastırılması ve mevcut politikaların gerçek ve potansiyel muhaliflere karşı uygulanan tasfiyeler, uluslararası ilişkiler alanındaki önceliklerin gözden geçirilmesi ve diğer alternatiflere "yönelmek" de dahil olmak üzere bağımsız bir dış politika oluşturulması son dönemde yaşanan değişimin ana göstergeleri olarak sıralanabilir.⁶¹⁰

Bu açıdan ekonomik alanda atılan adımlar, kalkınma stratejisinin nispeten istikrarlı ekonomik büyüme oranlarına geçişinin sağlanması ve ulusal ekonominin bazı sektörlerde özelleştirilmesi ile piyasaların özgürleştirilmesi, para reformu, "yeni" Türk

⁶⁰⁹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2012, **a.g.e.** <http://www.iimes.ru/?p=14891>

⁶¹⁰ N.M. Mamedova, **Иран и Турция – факторы соперничества и сотрудничества // Институт Ближнего Востока**, 2012. URL: <http://www.iimes.ru/?p=14495>

lirasına geçiş yapılması ve ülkedeki ortalama yıllık enflasyon oranının azaltılması amaç olarak özetlenebilir.⁶¹¹

Çalışmanın Birinci Bölümünde iktisat politikasının temel hedefi olarak ulusal ekonominin sürdürülebilir ve dinamik gelişimini ilan eden Atatürk ilke ve inkılaplarının gölgesindeki bir ekonomik modelden söz edilmişti. Bu ekonomik model hem kamu hem de özel sektörün ekonomik büyümenin desteklenmesine aktif katılım ile özel girişimciliğın geliştirilmesi, dış ticaret ve ödemenin sürdürülebilirliğinin sağlanmasıyla beraber olumlu bilanço sağlanması, enflasyonun önlenmesi, gelir dağılımı, tam istihdamın sağlanması ve yabancı sermayenin çekilmesini amaçlamaktaydı.⁶¹² Bu ilkeler Türkiye'de onlarca yıl değişmeden devam etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin elde ettiği bazı olumlu ekonomik sonuçlar, savaş sonrası dönemde bu yaklaşımın piyasa ekonomisi olan ülkelerde yaygın olarak kabul edilmesine ve uluslararası finans kuruluşları tarafından üçüncü dünya ülkeleri için başarılı ekonomik ve sosyo-politik kalkınmanın temeli olarak nerilmesine katkıda bulunmuştur.⁶¹³

Türkiye'nin sorunu ise ekonominin gelişmesine benzer bir yaklaşımın ulusal politika biçimini aldığı ilk ülkelerden biri olmasına rağmen pratik olarak bu hedeflerin gerçekleşmesinin zor olmasıydı.⁶¹⁴ önceki bölümlerde gösterildiği gibi bu modelin doğasında var olan genel paternalistik sosyoekonomik kalkınma kavramına ve gelirin eşit şekilde dağıtılması gerektiğine dair beyan edilen ifadelere rağmen ulusal servetin gerçek dağılımı belirgin zıtlıklar ile tanımlanıyordu. Maksimum istihdam için çaba gösterilirken onlarca yıldır gerçek işsizlik oranı Avrupa'nın en yüksek oranı olarak kaydedilmiştir. Dış ticaretin durumu ve demeler dengesi, enflasyon ve diğer finansal göstergeler ekonominin istikrarlı gelişimi için sürekli ciddi bir engel haline gelmiştir. Klasik politikanın iktisat alanındaki programlarında da benzer sorunlar mevcuttu. Dahası bu politikanın uygulanması, bahsi geçen teorinin aksine, rbeğın askeri

⁶¹¹ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **a.g.e.** URL: <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840> (erişim tarihi: 04.05.2014)

⁶¹² Mustafa Aysan, **Atatürk'n Ekonomik Görüşü: Devletçilik // Atatrk düşünce**, sf. 1004

⁶¹³ Mehmet Asutay, **Searching For Opportunistic Political Business Cycles in Turkey**. Durham, Durham University Library 2008. URL: <http://dro.dur.ac.uk/945/1/945.pdf?DDD35+dgi4lh>

⁶¹⁴ Nodar Mosaki, **a.g.e.** sf. 118

darbelerle sosyo-politik hayata tekrar tekrar müdahale edilmesine ve sivil hükümetlerin sık sık istifa etmesine sebep olmuştur. Öte yandan Türkiye'de son yıllarda görülen sosyoekonomik sorunlar, anayasal sürecin bir parçası olan demokratik yöntemlerle çözülmüştür. Yaklaşık 20 yıldır iktidarda bulunan AK Parti, ekonomi kalkınmasında önemli başarılar elde etmekle ekonomik modernizasyon süreçlerini başlatmayı, önemli bir dizi büyük altyapı projesini hayata geçirmeyi ve insanların yaşam standartlarını yükseltmeyi başarmıştır. Bu durum da AK Parti için ciddi sosyal ve siyasal dayanaklar ile seçim süreçlerinde seçmen desteğinin korunmasını sağlamış ve nüfusun en geniş kesimlerinin, çeşitli sosyal ve etnik grupların teveccühünü kazanmasına yardımcı olmuştur.

Bununla birlikte, son yıllarda ülkedeki yaşanan diğer olumsuz belirtilerin yanı sıra, ekonomik kalkınma hızı AK Parti'nin siyasi hâkimiyeti için belirli bir tehdit oluşturacak şekilde yavaşlamıştır. Türkiye'nin ekonomik durumunun daha ayrıntılı bir karakteristiği 2.2. Bölümünde verilecektir. XXI. yüzyılda ülkeyi etkileyen diğer bir önemli değişiklik alanı ise dış politika ve uluslararası ilişkilerdir.¹¹

Yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan Anadolu, Avrupa devletleri için önemli siyasi ve askeri fırsatlara sahip olmuştur. Bu ilgi, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de stratejik bir avantaj sağlayan Avrupa ve Asya kıtalarını birbirine bağlayan, Batı ve Doğu arasında köprü görevi gören İstanbul Boğazı ile Çanakkale Boğazı arasındaki ticaret ve ulaşım yollarının kesişme noktasında bulunan Türkiye'nin avantajlı coğrafi konumu ile güçlendirilmiştir. Farklı aşamalarda olanlar da dahil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri olarak Avrupa güçleri, Osmanlı mirasının gizlilik içinde olabildiğince çabuk bölünmesini arzu etmişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı İmparatorluğunun kalıntıları üzerine yeni bir ülke oluşturma sürecinde, ilk olarak ülkenin bağımsızlığını kazanması ve 1914-1923 yılları arasında yaşanan zorlu süreçlerden sonra ayağa kalkmasını sağlayacak olan dış politikanın temel ilkelerini oluşturmuş ve bu şekilde ülke İkinci Dünya Savaşına girmekten korunmuş, ortaya çıkan tüm sonuçlar da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun bilgeliğini ve öngörüsünü bir kez daha kanıtlamıştır. II. Dünya Savaşından sonra hiç de karmaşık olmayan bir tezle bu politika işlenmiştir: Türkiye Batı dünyasının bir

parçasıdır ve bu sıfatla Batıyla Doğu dünyasına, yani, SSCB'ye ve Sosyalist Sisteme karşıdır. Bu konum, ülkenin dış politika alanındaki hareket özgürlüğünü sınırlamış ancak Batının güvenlik garantilerini ve Batı Sistemi içindeki daha başka politik ve ekonomik faydalar sağlamıştır. Türkiye, NATO'nun güney kanadında destekleyici bir ülke ve blok içindeki en büyük ikinci ordunun sahibi haline gelmiştir.⁶¹⁵

Ancak bu süreç başlangıcındaki tutarlılığı muhafaza edememiştir Türkiye büyüdükçe, ülkenin dış politika doktrininin formüle edildiği koşulların doğruluğu statükoyu sürdürmek için zorlaşmıştır. Türkiye'nin, Amerikan dış politikasını takip etmesi soğuk savaş sonrası değişen dünya koşullarında beklenemezdi. Türkiye'de yavaş yavaş ülkenin komşuları arasındaki otoritesini güçlendirmek ve sadece Batı'da değil, Doğu'da da iş birliğinin geliştirilmesinin gerekli olduğunu zorunlu gören yaklaşımlar yaygınlık kazanmıştır. SSCB'nin çöküşü, Türkiye'yi sınırlayan bölgelerde siyasi ve askeri-politik faaliyetlerin yoğunlaşmasına katkıda bulunmuştur. Türkiye'ye etnik ve kültürel açıdan yakın uluslar da dahil olmak üzere yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla, Orta Doğu'da bir dizi askeri çatışma ve Balkanlarda yaşanan savaşlar ve sınırların değiştirilmesi buna ek olarak XXI. yüzyılın başında Arap Dünyasında yaşanan dalgalanma dış politikada değişimin zorunluluğunu iyice hissettirmiştir.

Türkiye uluslararası ilişkiler sisteminin yeni bir kavramsal vizyonu ve bu ülkeler açısından oynadığı rolünü geliştirerek zorluklara yanıt vermiştir. Dış etkenlere ek olarak, kavramların revizyonu ve Ankara'nın dış politikasının güçlü dönüşümü üzerinde büyük bir etkisinin görülmesi, ülkedeki iç siyasi değişimlerle bağlı olarak AK Parti'nin iktidara gelmesi ile örtüşmüştür.¹²⁵

Türk toplumunun o zamana kadar Mustafa Kemal Atatürk'ün temellerini attığı dış politika ilkelerini ve onun tüm ideolojik mirasını yeniden düşünmek durumunda olduğu açık da olsa, AK Parti'nin iktidara gelmesi Türkiye'nin dış politika stratejisinin gözden geçirilmesiyle ilişkili süreçleri önemli ölçüde hızlanmış ve derinleştirilmiştir. Yenilenme ihtiyacı duygusu dış politika alanını da etkilemiştir.

⁶¹⁵ Gadzhiyev 2011 a.g.e. sf. 203

2.1.2.1. AK Parti'nin Dış Politika Yaklaşımı

Dünya siyasetinin yeni gerçeklerine yanıt vermeye çalışan Türkiye, tarihsel olarak hem Avrupa hem de Asya medeniyetinin parçası olması nedeniyle bölgedeki rolünü artırmak arzusunu giderek daha açık bir biçimde göstermeye başlamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi bu çabalar özellikle AK Parti iktidara geldiğinde hızla canlandırılmıştır. Bu dönem Ahmet Davutoğlu'nun, yeni dış politika anlayışının geliştirilmesinde etkili bir rol oynadığı gözlenebilmektedir. Çalışmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere, Türkiye'nin dünya düzeninin değişen küresel sistemdeki rolü ve yeri başlıklı soruları ile ilgili kavramlar ve yaklaşımlar, Davutoğlu'nun "Stratejik Derinlik" adlı eserinde yer almıştır.⁶¹⁶ Bu kitap, Davutoğlu tarafından 2001 yılında İstanbul Beykent Üniversitesi'nde profesör olarak görev yaptığı dönemde kaleme alınmıştır. Davutoğlu 2002 sonrasında 58. Hükümet Döneminde Başbakan Başmüşavirliği ve Büyükelçilik görevine atanmıştır.⁶¹⁷ Davutoğlu herhangi bir ülkenin dünya siyasetindeki öneminin jeo-stratejik konumu ve "tarihsel derinliği" ile belirlenmiş olduğunu beyan etmekteydi.⁶¹⁸ Bu açıdan Türkiye, birçok önemli bölgenin kavşağında yer alan konumu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan gelenekleri nedeniyle neredeyse benzersiz bir örnektir. Davutoğlu'na göre Türkiye bölgedeki gelişmeleri çok yönlü olarak etkileyebilecek ve bu anlamda stratejik bir güç haline dönüşebilecek bir ülkedir. Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya, Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz'de etkili bir güç olup tüm bu bölgelerde aynı anda stratejik bir rol oynayabilen Türkiye böylece küresel bir rol de üstlenmiş olacaktır. Türkiye'nin özetlenen argümanlara dayandırılan yeni dış politika yaklaşımına bazı uzmanlarca "Neo-Osmanlıcılık" adı verilmiştir.⁶¹⁹

Davutoğlu'nun 2009 yılında Dışişleri Bakanı olarak atandıktan sonra bu doktrin, ülkenin uluslararası arenada uzun vadeli stratejisi haline gelmiştir. Ancak bu stratejinin hızlı bir şekilde uygulanmasında çeşitli zorluklar ile karşılaşmaya başlanmış

⁶¹⁶ Ahmet Davutoğlu, **a.g.e.**

⁶¹⁷ **T.C. Dışişleri Bakanlığı. Dışişleri Bakanı Sayın Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu. Özgeçmiş.** URL: <http://www.mfa.gov.tr/ahmetdavutoglu.tr.mfa> (erişim tarihi: 20.11.2013)

⁶¹⁸ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2012, **a.g.e** <http://www.iimes.ru/?p=14891>

⁶¹⁹ **a.g.e.** <http://www.iimes.ru/?p=14891>

ve bu nedenle Türkiye'nin dış politikasının tekrar gözden geçirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Örneğin *Arap Baharı*, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki yerleşik rejimlere karşı yaşanan ayaklanmalar sırasında Türkiye'nin, birtakım yerel siyasi aktörlerinin çıkarları nedeniyle farklı yönlerde pozisyon almasının mümkün olamayacağı açıkça görülmüştür.⁶²⁰ Bu anlamda Davutoğlu'nun bakanlık görevine gelmesinden sonra ortaya koyduğu “komşularla sıfır sorun” doktrininin gerçekçi olmadığı ortaya çıkmıştır. Zira bu doktrin, Ankara'nın sadece uluslararası arenadaki diğer oyuncularla fikir birliğine vararak bölgede lider konuma geleceğini öne sürüyordu. Nitekim *komşularla sıfır sorun* politikasının⁶²¹ sonuçları oldukça şüpheliydi. Birçok Türk siyaset bilimci, bu doktrinin uygulanması sonucunda Türkiye'nin pratikte hiçbir problemi olmayan komşuları ile aralarının bozulduğunu ifade etmekteydi.⁶²² Bu durum Davutoğlu'nun, ileri sürdüğü gerekçelerini, doğru bir şekilde hesaplayamadığı ve ülkenin yeteneklerini büyük ölçüde abarttığı yönünde eleştirilmesine sebep olmuştur.

Dış politika alanında bir teorisyen olarak iz bırakan Davutoğlu, kendi savunduğu kavramları uygulamada gerçekleştirmek konusunda pek de başarılı olamamıştır. Zaman içinde dış politika stratejileri bizzat Cumhurbaşkanı tarafından yönlendirilen ve ilgili devlet ve parti yapılarının çabalarının meyvesi olarak sunulmaya başlanmıştır.⁶²³

Türkiye'nin modern dış politikasının temeli, çeşitlendirilmiş ve sürdürülebilir bir ekonominin yaratılmasına, iç meselelerin çözülmesine ve ülkeyi bölgesel istikrar ve cazibe merkezine dönüştürme hedeflerine dayanıyordu. Bu hedefle Türkiye, bağımsız bir politikaya dayanarak kendi koşullarını dünya sahnesinde öne sürebilmekle bölgesel bir güç haline gelme yeteneğine sahip etkin bir ülke imajını elde etmek isteğinde olmuştur.⁶²⁴ Bu bağlamda gelecekteki hedef, Türkiye'nin birinci sınıf

⁶²⁰ Mihail Serafimoviç Meyer, 2014. **a.g.e.** sf. 193-203

⁶²¹ **a.g.e.** sf. 203

⁶²² **a.g.e.** sf. 200

⁶²³ Natalya Petrovna Konstantinova, **a.g.e.** sf. 173

⁶²⁴ A. Rajeyev, **Turkey and its Quest for Leadership Role in the West Asian Region** // Institute for Defence Studies and Analyses Monograph Series № 32. January 2014. URL: <http://www.idsa.in/system/files/monograph32.pdf> (erişim tarihi: 07.05.2014)

bir güce dönüştürülmesidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya sahnesinde elde edeceği gelecekteki etkili konumuna dair görüş, hayli güçlü destek bulmaktadır. Bunun sebebi XXI. yüzyılda Türkiye'ye verilen dünya siyasetindeki rolünü yeniden gözden geçirme arzusudur.⁶²⁵

Bu bağlamda AK Parti'nin ortaya koyduğu vizyon ele alındığında önemli hedefler doğrultusunda politika oluşturulduğu görülmektedir. Özellikle 2013 yılında AK Parti'nin internet sayfasında yer alan program belgesi çerçevesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yıl dönümü adına “2023 için Hedefler” başlığını taşıyan bir belge yayınlanmıştır.⁶²⁶ Bu belgede Türkiye'nin uluslararası arenadaki imajının iyileştirilmesiyle Balkanlardaki rolünün güçlendirilmesi, yurtdışındaki Türk üniversiteler ağının genişletilmesi, ABD ile ilişkilerin geliştirilerek güçlendirilmesi ve ekonomik kalkınma sürecinin önündeki engellerin kaldırılmasıyla Ortadoğu, Asya ve Afrika ülkeleriyle iş birliğinin genişletilmesi, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile entegrasyon süreçlerinin güçlendirilmesi, Türk kültürünü dünyaya tanıtmak için “Türkiye Yılı” programı çerçevesinde ülkenin tanıtım faaliyetlerinin organizasyonu gibi hedefler yer almıştır.⁶²⁷

AK Parti programının bir bölümü sadece dış politikaya ayrılmıştır. Ülkenin jeopolitik konumunun çok sayıda iş birliği projesi oluşturma potansiyeli sağladığı belirtilmiş, dahası Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra farklı bir dış politika izlemeyi gerektiren bir ortam oluştuğu vurgulanmıştır.⁶²⁸ Sonuç olarak Türkiye'nin dış politikasını yeni gerçekler doğrultusunda yenilemesi, belirleyici bir güç ve cazibe merkezi olma yolunda çaba gösterilmesi gerekmektedir.⁶²⁹ Belgeye göre AK Parti'nin, Türkiye'nin tarihi ve coğrafi konumunun potansiyelini dikkate alarak bir dış politika belirlemesi gerekmektedir. Parti'nin programında bölgesel öncelikleri belirlemekle beraber AB, NATO ve ABD ile ilişkilerin öneminden de bahsedilmekteydi. Orta Asya

⁶²⁵ Natalya Petrovna Konstantinova, **a.g.e.** sf. 186.

⁶²⁶ AK Parti. Hedefler. Dış Politika. URL: [http:// www.akparti.org.tr/site/hedefler/dis-politika/11023](http://www.akparti.org.tr/site/hedefler/dis-politika/11023)

⁶²⁷ Duyulmuş Utku, **Social Security Reform in Turkey: Different usages of Europe in shaping the national welfare reform. Paper Prepared for the RC 19 Conference**, 20-22 August, 2009, sf. 23

⁶²⁸ Gacıyev, **a.g.e.** sf. 190.

⁶²⁹ Utku Duyulmuş, **Social Security Reform in Turkey: Different usages of Europe in shaping the national welfare reform. Paper Prepared for the RC 19 Conference**, 20-22 August, 2009, sf. 25

ve Kafkasya'da Rusya ile rekabet ilişkileri kurmaktansa dostluk ilişkilerini muhafaza edip Orta Asya ve Ortadoğu ülkeleriyle olan ilişkilerine dair ilgili meselelere genişçe yer ayrılmaktaydı. Dahası tarihi ve kültürel yakınlığına dayanarak Türkçe konuşan Orta Asya devletleri ile iş birliğini genişletme arzusu dile getirilmekteydi.⁶³⁰

AK Parti'nin seçim programları her zaman dış politika ile ilgili bölümler içermektedir. Örneğin, 2007 programındaki dış politika meselesine ilişkin bölüm geleneksel olarak Türkiye'nin jeostratejik konumu ve çok yönlü bir dış politika izlenmesi gerekliliği belirtilerek başlamaktadır. Bildirgede, Ankara'nın rotasını değiştirmesi ve her türlü gücü kullanarak, ancak önceliği "yumuşak güce" vererek yeni bir dış politikaya geçmesi gerektiği belirtilmiştir. Programda dış politikanın öncelikli alanları arasında, ilk olarak Batıyla ilişkilere, daha sonra da komşu ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesine dikkat çekilmiştir. Türki Cumhuriyetlerle ilişkilere özel önem verilmiştir. Programda, ülkenin dış politikasının en önemli misyonunun, Türkiye'nin tarihsel sorumluluğunu gerçekleştirmesi ve akraba Türk devletlerini ve toplumlarını himaye etmek olduğu belirtilmiştir.

2011 yılı seçim programında zaten "Lider Devlet" başlıklı olan dış politika ile ilgili bölümde, AK Parti'nin XXI. yüzyılda Türkiye'nin, dünyanın önde gelen devletleri arasında yer alması amaçlanmıştır. AK Parti, dış politika vizyonunu, küreselleşen dünyanın gerçeklerini de dikkate alarak Türkiye'nin tarihi mirasına ve jeopolitik konumuna dayanarak oluşturmuştur. AK Parti'nin kazanımları arasında komşu ülkelerle ilişkilerin normalleşmesi, Türkiye'nin uluslararası arenada aktif bir konum kazanması, arabuluculuk ve barışı koruma faaliyetleri, medeniyetler diyalogunu sürdürme çabaları, yabancı ülkelerin vize uygulama politikalarının iptal edilmesi veya basitleştirilmesi gibi başlıklar kayda alınmıştır.⁶³¹ Bu nedenle, AK Parti seçim programına geniş ölçekli bir program olarak bakılınca çözümün; yeterli ekonomik ve

⁶³⁰ Vladimir Alekseyeviç Avatkov, **Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики при правлении Партии справедливости и развития.** URL: <http://iph.ras.ru/uplfile/aspir/autoreferat/Avatkov.pdf>

⁶³¹ İrina A. Svistunova, «Предвыборная программа Партии справедливости и развития: внешняя политика Турции до 2023 года». URL: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/22-04-a.htm>

siyasi kaynakların mevcudiyeti, dış politikanın sürekliliği ile sanki önemli iç siyasi sorunların olmadığı anlamına gelen hedeflerin belirlendiği görülmektedir.⁶³²

2007 yılı programından farklı olarak, 2011 yılı programında AKP Türkiye'yi önde gelen bir ülkeden lider bir ülkeye dönüştürmeyi başardığı iddia edilmiştir.⁶³³ Parti, ekonominin, iş dünyasının, bilim ve teknolojinin, yükseköğrenimin ve diplomasinin aktif gelişimi nedeniyle Türkiye'nin "yumuşak güç" merkezi haline geldiğini kaydetmiştir. Belgedeki bölgesel öncelikler arasında AB, ABD, Yakın ve Ortadoğu, Balkanlar, Rusya, Kafkasya ve Orta Asya ile olan ilişkiler bulunmaktadır.⁶³⁴ Belirtildiği gibi 2015 sonlarında Türk dış politikasının temel amaçlar değil, ancak stratejik öncelikler bağlamında bir değişim geçirdiği belirtilebilir. Bu değişimi tetikleyen çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Aşağıda bu gelişmelere başlıklar halinde değinilecektir.

2.1.2.2. Arap Baharı'nın Türk Dış Politikasına Etkileri

2007 ve 2011 programlarında ifade edilen Türkiye'nin bugünün dünyasındaki yeri konusundaki görüş farklılığı, öncelikle 2010 yılı sonunda "Arap Baharı" olarak adlandırılan ve Türk dış politikasının oluşumu açısından son derece büyük önem taşıyan olayların ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.⁶³⁵ Türk siyaset uzmanları, Arap Baharının ve SSCB'nin çöküşüyle bağlantılı olarak ortaya çıkan süreci tarihsel fırsatlar yaratan eşsiz bir şans olarak değerlendiriyordu.⁶³⁶ Dahası Arap Baharının, Türk dış politikası için olumlu etkisi iki yönlü olarak değerlendirilmişti. Türkiye bir yandan, ilgili ülkelerdeki durumun çözüme kavuşmasında etkili olmaya çalışırken; diğer yandan XX. yüzyılın ikinci yarısına sert bir şekilde kendi siyasi konumunu pekiştirerek Arap ve Türk nüfuslu olan ülkeler için de "Türk Kalkınma Modelini" etkili bir model olarak sunmaya başlayacaktır. Türkiye'nin iddiasına göre, Arap Baharı çerçevesinde ortaya çıkan ortam sebebiyle Türk Kalkınma Modelinin önemi

⁶³² Utku Duyulmuş, **a.g.e.** sf. 23

⁶³³ Aleksandr Sotniçenko, 2011 **a.g.e.** sf. 187

⁶³⁴ **a.g.e.** sf. 189

⁶³⁵ **a.g.e.** sf. 189

⁶³⁶ Gacıyev, **a.g.e.** sf. 168-185

belirginleşmiştir ve bu model her şeyden önce İslam ve demokrasinin başarıyla bir arada yürütülebildiği fikrinin somut bir kanıtı olmuştur.⁶³⁷

Yeni politik yaklaşımın paradigmasında da Batılı ülkeler ile ilişkilere büyük önem verilmektedir. Devam eden dönüşümün anlamı, bir Rus Türkolog'unun ifadesi ile şöyle açıklanabilir: "Türkiye, Doğu'ya yüzünü dönerek, biraz geri çekilip, teknolojik anlamda Batı ile kalacak ancak kültürel ve medenî anlamda yerini Doğu'da arayacaktır".⁶³⁸ Neredeyse yarım yüzyıl boyunca Türkiye'nin AET/AB'ye üyeliği, Batı ile ilişkilerde en sorunlu ve uzun süreli devam eden meselesidir. Türkiye, AB'ye üye olma süreci ile ilgili olarak Avrupa Komisyonu'na sürekli olarak izahatlar vermek zorunda kalmıştır.⁶³⁹ Meselenin, insani ve diğer alanlarda Türkiye mevzuatındaki belirli yasal normlardaki değişiklikler yahut Kürt veya Kıbrıs sorunları konusundaki yeni politikalarla ilintili olmadığı bu süreçte daha belirgin hale gelmiştir. Temmuz 2003'te Recep Tayyip Erdoğan'ın da kabul ettiği gibi Türkiye'nin AB'ye kabulü ile ilgili temel zorluklar medeniyetler arası ayrılıklardan kaynaklanmaktadır.⁶⁴⁰ Medeniyetler çatışması konusu Türkiye'de çok aktif bir şekilde tartışılmıştır ve bu tartışmada, çatışmaya öncelikle Batılı ülkelerin neden olduğunu savunanlar önemli bir çoğunluğu oluşturmuştur. Avrupa Birliği'nin eşliğindeki anlamsız bekletilmelerden bıkmış olan Türkiye, bu konuyu kendi dış politikasının bir önceliği olarak görmekten vazgeçmiş ve çok seçenekli bir yaklaşımın ulusal çıkarlarına çok daha uygun olacağına dair bir stratejiye yönelmiştir.⁶⁴¹

Genel olarak güncel Türk dış politikasının ayırt edici özellikleri, bölgedeki ve dünyadaki fırsatlar ve güçler dengesi ve iyi gelişmiş bir ideolojik temelin varlığı dikkate alınarak kendi çıkarlarına göre sürecin yöneyilmesidir.⁶⁴² İktidar partisinin siyasi görüşlerini ve programındaki ilkelerini yansıtan bu ideoloji; uluslararası ilişkiler, demokrasi ve insan hakları sorunlarına köklü Atatürkçü, ılımlı-İslamcı ve

⁶³⁷ Seyhan Erdoğan, **Sosyal politikada Değişim ve Sosyal Güvenlik Reformu//AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilançosu**, Ankara: Phonix Yayınevi-200, 2009. sf. 660

⁶³⁸ Vasilyev, **a.g.e.** sf. 180.

⁶³⁹ **a.g.e.** sf. 180.

⁶⁴⁰ **a.g.e.** sf. 182.

⁶⁴¹ Gacıyev, **a.g.e.** sf. 168-186

⁶⁴² Nina Mamedova, **a.g.e.** URL: <http://www.iimes.ru/?p=14495>

Modern Batılı yaklaşımlarının unsurlarını birleştirerek toplumda yaygın bir destek kazanmıştır.⁶⁴³

Bu yeni yaklaşım, genel itibariyle XXI. yüzyılın ilk yirmi yılında, iktidarda olan AK Parti'nin dış politikasının temeli olarak benimsenmiş, şekillendirilmiş ve uluslararası arenada somut sonuçlarını da almaya başlamıştır. Bir anlamda Ankara, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri uygulamadığı bir yöntemle, kendi çıkarlarını geniş bir alanda ortaya koyarak, dış politikada üstlendiği pozisyonunu aktif olarak savunur olmuştur. Bu anlamda, Türkiye faktörü uluslararası alandaki hemen hemen tüm konularda, özellikle Büyük Ortadoğu'da meydana gelen olaylar açısından önemli bir rol oynamaya başlamıştır.⁶⁴⁴ Türkiye, kendinden emin bir uluslararası oyuncu haline gelince komşu ülkelerle ilişkilerini de önemli ölçüde geliştirmiştir. Sonuç olarak, sadece ülkeyi çevreleyen bölgede özel bir statü ve etki kazanmakla kalmamış, aynı zamanda bir bütün olarak uluslararası ilişkilerdeki etkisi önemli ölçüde artmıştır. Son on yılda, Türkiye Cumhuriyeti dış politikasının çok yönlü niteliği etkili şekilde mevcuttur.⁶⁴⁵ Aynı zamanda, Türkiye'nin ve Batılı ortaklarının ulusal çıkarları sıklıkla birbiriyle çatıştığından, Batılı ülkeler, Türkiye'nin tüm meselelerdeki konumunu dikkate almak zorunda kalmıştı. Öte yandan Ankara, NATO veya bazı Batılı ülkelerle yaptığı ikili anlaşmalar kapsamındaki yükümlülüklerinin zararına olmak üzere, genellikle kendi dış politika çıkarlarına öncelik vermektedir. Örneğin Türkiye, İsrail ile ilişkilerini dondurarak Müslüman ülkeler arasındaki otoritesini önemli ölçüde arttırmıştır. Öte taraftan, Türkiye'nin dış politikasında bir dünya gücü seviyesine ulaşması için modern dünyada henüz yeterli kaynak ve etkisinin olmadığını da kabul etmek gerekmektedir.⁶⁴⁶

Türk-Rus ilişkilerine erişimi olan dış politika alanında yeni ideolojik ilkelerin pratik olarak uygulamaları Bölüm 2.3'te daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. AK Parti dönemi'nde çeşitli faaliyet alanlarında Türkiye tarafından kaydedilen önemli

⁶⁴³ Turstsiya: novaya rol v sovremennom mire. M., 2010, sf. 28.

⁶⁴⁴ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, a.g.e. URL: <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840> (erişim tarihi: 04.05.2014)

⁶⁴⁵ Natalya Yuryevna Ulçenko, a.g.e. sf. 78

⁶⁴⁶ Nina Mamedova, a.g.e., <http://www.iimes.ru/?p=14495>

ilerlemeye rağmen, son yıllarda iktidar partisinin konumunu zayıflatan bir takım ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Ülke çapında yapılan bazı seçim sonuçlarının gösterdiği gibi AK Parti iktidarının devamına ilişkin güven endeksi daha önceleri düşünüldüğü kadar büyük değildir.⁶⁴⁷ Partinin uzun süre iktidarda kalmasından kaynaklanan genel yorgunluğun yanı sıra seçmen hoşnutsuzluğunun birkaç nedeni bulunmaktadır. Ülkenin otoriteryanizme (tek kişilik yönetime) doğru eğilim göstermesi, Recep Tayyip Erdoğan'ın kişisel etkisi, iktidarını en üst düzeyde elde tutmaya yönelik arzusu, rakipleriyle uzlaşmaya gösterdiği isteksizliği, toplumun sert bir şekilde kutuplaşmasına yol açan söylemler sadece muhalifler arasında değil, aynı zamanda partinin bazı taraftarları arasında da eleştiri ile karşılanmıştır.⁶⁴⁸ Diğer taraftan ekonomik kalkınma hızının yavaşlamasıyla birlikte Türk Lirası'ndaki değer kaybı da kaçınılmaz olmuştur. Halbuki partinin seçim söylemleri, öncelikle geçmiş başarılarına ve özellikle partinin muhaliflerine göre kendi politikasından kaynaklanan terörle mücadele ile ilgili vaatlerine dayanmaktadır.

⁶⁴⁷ Gürhan Fişek, “Sivil” İtaatkârlar (ya da AKP'nin Sosyal Politikasının çıkmazları), Ankara, 2007. sf. 25

⁶⁴⁸ Vasilyev, a.g.e. sf. 163

2.2. Türkiye'nin XXI. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişimi ve Uluslararası Piyasadaki Yerinin Yeniden Belirlenmesi

XXI. yüzyılda Türkiye ekonomisinde meydana gelen değişiklikleri anlamak ve analiz edebilmek için onlarca yıl öncesine dönüp modern Türkiye ekonomisi için “başlangıç noktası” olan koşullara, eğilimlere ve reformlara kısaca göz atmak gerekmektedir. Günümüz dünyasında, gelişmekte olan ülkelerin büyük çoğunluğu için ekonomik kalkınma sürecinin ana içeriği, geri kalmışlığın üstesinden gelmek ve hala çok katmanlı geleneksel ekonominin “esiri olan” milli ekonomilerin, çağdaş, endüstriyel ve teknik bir temele oturtulmamakla tutarlı bir görüntü sergiler. Çok çeşitli tarihsel ve kültürel gelenekler, iç ve dış koşullar, bir veya birden fazla angajmanla politize olmuş ideolojik ortam, demografik durumlar, doğal kaynakların kullanılabilirliği gibi faktörlere bağlı olarak, bu sorunları gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi artık neredeyse tamamıyla denetim altına almış, bu bağlamda serbest piyasa ekonomisi modelinin çeşitli biçimlerini uygulamaya çalışan bir pozisyona gelmiştir.

Kalkınma modelinin seçimini belirleyen birçok temel parametreler Türkiye’nin, diğer gelişmekte olan ülkelerin çoğundan önemli ölçüde farklı olduğunu göstermektedir. Bu özellikler arasında eski "üçüncü dünya" devletlerinin büyük çoğunluğuyla karşılaştırıldığında tarihsel, coğrafi, demografik avantajlar ve diğer bazı faktörler sayılabilir.⁶⁴⁹ Türkiye tarihi geçmişiyle özellikle ayırt edici özgünlükte olmuştur. Türkiye hiçbir zaman koloni olmamış ve yüzyıllar boyunca Asya, Afrika ve Güneydoğu Avrupa'daki birçok ülke için merkezde yer alarak, pek çok ülkeden çok daha önce modernleşme yoluna girmiştir. Türkiye medeniyetlerin ve kıtaların, en önemli ticaret ve ulaşım yollarının kesişme noktasında yer alan elverişli coğrafi konumu ile ayırt edilir. Bu bağlamda gelişmekte olan ve etkili bir niteliği olmayan diğer bazı ülkeler için Türkiye'nin uluslararası ilişkiler sistemindeki (NATO üyeliği

⁶⁴⁹ Gülten Kazgan, **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, sf. 524

vb.) siyasi ve askeri-politik yeri ⁶⁵⁰ mukayese edilmeyecek bir konumdadır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, Mustafa Kemal Atatürk sayesinde kendi ideolojik temelini oluşturmuş, göreceli olarak gelişmiş bir siyaset ortamı sağlamış ve çok partili sisteme geçmiştir. Atatürkçü çağdaşlaşmanın ışığında güçlü bir devletçilik örneği olarak belli bir düzeye ulaşmıştır. Bu yanıyla Türkiye Cumhuriyeti, pazar ve planlama, (siyasal araçların ortak yaşam alanı da dâhil olmak üzere) gibi birçok yeni sosyoekonomik kalkınma biçimlerinin ve yöntemlerinin geliştirilmesinde öncü rolü oynamıştır.⁶⁵¹ Yine de çoğunlukla bunlar ve bir dizi başka faktör nedeniyle, kendi öz ekonomik dönüşüm aşamalarını istenen düzeyde olgunlaştıramamıştır. Bu durum özellikle ithalat ağırlıklı politikanın ihracatçı bir modele daha geç dönüşmesi ile karakterize edilse de, özünde hem iç pazarın nispeten büyük kapasitesi hem de dünya ticaretinde küresel korumacılık dönemine denk gelen Türkiye'nin kalkınma hamlesi, nihayetinde ithalatçı olmaktan öteye gidemeyen siyasal kalkınma stratejisinin ekonomideki ana seçeneği olarak kalmıştır.⁶⁵² Bu nedenle, Türkiye'de ekonominin ihracata yönlendirilmesi "tek seferlik" bir karar (tutarlı ve kararlı bir devamlılığı olmayan) olmaktan çok, uzun bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Ülkenin ihracata yönelmesi, 1980'lerde Türk ekonomik liberalizasyonunun ideoloğu olarak kabul edilen ve aslında bugünün ekonomik seyrinin temelini de oluşturan Turgut Özal'ın ekonomi politikasının ana fikridir.⁶⁵³ Özal 1983 yılında Başbakanlık görevini üstlenmesinden sonra özellikle "yeni sanayileşmiş ülkelerin" başarılı deneyimlerinden yararlanarak sürekli ve oldukça katı bir şekilde ekonomik liberalizasyona ve dolayısıyla ithalata yönelik politikadan ihracata yönelik kalkınma modeline giden bir sürece girmeye başlamıştır.⁶⁵⁴

Halihazırda dünyanın her sektörden tedarikçileri arasında bölünmüş olan dünya piyasasının mevcut koşullarında, Türk mallarının fiyatlama rekabetinin sağlanmasından dolayı Özal, Türk işletmelerinin üretim maliyetini azalmak için

⁶⁵⁰ Ziya Öniş, **State and Market. The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective**, İstanbul, Boğazici University Press, 1998, sf. 400

⁶⁵¹ **a.g.e.** sf. 445

⁶⁵² Vasilyev, **a.g.e.**

⁶⁵³ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **a.g.e.** <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840>

⁶⁵⁴ Çağlar Keyder, **Türkiyede Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişimYayınları, 2001, sf. 145

ülkedeki gerçek ücret seviyesini aşağı çekme politikasına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.⁶⁵⁵ Özal Hükümeti tarafından 1980'li yılların sonuna kadar ihracatın geliştirilmesine yönelik olarak izlenen öncelikli politika, Türkiye ekonomisinin modernizasyonu, yapısal ayarlanması ve ihracatının çeşitlendirilmesi açısından önemli sonuçlar elde etmiştir. Bununla birlikte 1980-1990 aralığında hükümetin, işçi sendikalarının ve işçi hareketinin etkileme yeteneğini sınırlayan bir tutum belirlemesinin birtakım olumsuz sosyal sonuçları olmuştur.⁶⁵⁶ Zira Türk toplumunda tarihsel olarak mevcut olan belirli bir demokratik geleneğin varlığı nedeniyle, ihracatı önceleyen politika ciddi sınırlamalar ile karşı karşıya kalmıştır.⁶⁵⁷ Bu tepkilerin sonucunda hükümetler tarafından kabul edilen ve ekonomiyi baltalayan bir dizi popülist önlemin yaygın kullanımı devreye girmiştir. İhracata yönelik ekonomik politikanın aşamalı olarak terk edilmesi, nispeten büyük bir iç pazara dayanan alternatif kalkınma fırsatlarının mevcudiyeti ile kolaylaştırılmıştır.¹⁷⁷ Bu bağlamda, Türkiye'nin ekonomi politikasında genel olarak ihracatta büyüme trendinden uzaklaşma sürelerinin, reel ücretlerin ve iç talebin büyümesi ile aynı zamana denk gelmesi ziyadesiyle dikkat çekicidir.

İç talebin genişlemesi ile tüketici gruplarına verilen tavizler nedeniyle gerçekleştirilen politika, kaçınılmaz olarak teminatsız emisyonlar ve dış krediler nedeniyle devlet harcamalarında artışa, dolayısıyla devlet bütçe açığının da artmasına neden olmuştur. 1994'te Türkiye'de ciddi bir parasal ve finansal kriz yaşanmasına rağmen, yüksek hükümet harcamaları 1990'ların sonuna kadar devam etmiştir.⁶⁵⁸ 2001 yılında Türkiye, finansal istikrarını sağlamak için aldığı oldukça başarısız tedbirlere rağmen, para ve finansal krizi yine de ucuz atlatmıştı. Bu bağlamda krizin temel nedenleri, Türk finans piyasasının kısa vadeli yabancı sermaye sağlanmasına yüksek derecedeki bağımlılığından kaynaklanmaktadır.⁶⁵⁹

⁶⁵⁵ Natalya Yuryevna Ulçenko, **a.g.e.** sf. 86.

⁶⁵⁶ **a.g.e.** Bölüm 1.3 “a” bkz)

⁶⁵⁷ Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** sf. 300

¹⁷⁷ Gülten Kazgan, **a.g.e.** sf. 524.

⁶⁵⁸ **a.g.e.** sf. 278.

⁶⁵⁹ **Турция между Европой и Азией: Итоги европеизации на исходе XX века** / отв. ред. Н.Г. Киреев. М., 2001, sf. 273.

Sonuç olarak XXI. yüzyılın başlarında Türkiye ekonomisinin son derece yüksek enflasyon oranları (XX. yüzyılın son on yılında-yılda yaklaşık %50-100) ve istikrarsız bir duruma geldiğini söylemek mümkündür.⁶⁶⁰ Önceki bölümde belirtildiği üzere, ödemeler dengesi ve devlet bütçesinde kronik bir açığın neden olduğu yaygın enflasyon, özellikle tarım, yüksek işsizlik, dünya emtia piyasalarındaki duruma ve yabancı sermayenin hareketlerine bağımlılık gibi ülkenin diğer temel ekonomik sorunlarını çözmek için AK Parti'nin seçim vaatleri ve ideolojik alanlarda önerdiği değişiklikler, siyasi iktidar olmanın sacayaklarından biri olmuş ve bu durum 2002 seçimlerinde AK Parti'nin seçmenlerin büyük desteğini almasını sağlamıştır.⁶⁶¹ Ülkenin ekonomik sorunlarını çözmek, sosyo-politik kalkınma seçeneklerini değiştirmek, dış politikayı gözden geçirmek kadar zor ve iddialı bir meseledir. Bu anlamda halkın verdiği bu görevle birlikte AK Parti'nin oldukça başarılı bir performans sergilediği ifade edilebilir.⁶⁶²

- Söz konusu yıllardaki Türk ekonomisinin gelişimi üç aşamaya ayrılabilir:
- **2002-2007 Dönemi:** Göreceli finansal istikrar ve yüksek ekonomik büyüme dönemidir.
- **2008-2009 Dönemi:** Küresel finansal ve ekonomik krizin ciddi olumsuz etkileri ile ilişkili ekonomik gerileme dönemidir.
- **2010-Günümüze Kadar Olan Dönem:** Ekonomik büyümenin yüksek olduğu kalkınma dönemidir.⁶⁶³

AK Parti iktidara geldiği ilk yıllarda, mali ve ekonomik istikrarın sağlanması konusunda önemli başarılar elde etmiştir. 2002 yılında ülke, iktidara daha yeni gelmiş olan AK Parti'nin yürüttüğü ekonomi politikası sayesinde güç kazanan istikrarlı bir mali döneme girmiştir. 2007'de tüketici fiyat artışları Türkiye için tüm zamanların en

⁶⁶⁰ Aleksandr Sotniçenko, 2011, **a.g.e.** sf. 184-224

⁶⁶¹ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **Внутриполитическая ситуация в Турции в конце XX – начале XXI вв. // Турция на рубеже XX– XXI веков**, М., 2008, sf. 260

⁶⁶² Ümit Kumcuoğlu, **A review of economic developments: what are AKP's plans// Turkish policy quarterly**, 2003, Spring, P .99

⁶⁶³ **a.g.e.** sf. 100

düşük seviyesi olan %8,75 ve merkezi yönetim bütçe açığı, %5'lik reel GSMH büyümesi ile gayri safi milli gelirin sadece %1,6'sı olmuştur.⁶⁶⁴ Doğal olarak, Türkiye ekonomisi için alışılmadık olan bu finansal istikrar ve ekonomik büyüme kombinasyonu öylece ortaya çıkmamıştır. Makroekonomik istikrarın korunmasının kaynaklarından biri ödemeler dengesi cari açığının hızla artmasıydı. 2002'de bu rakam yaklaşık 1,5 milyar dolarken 2006'da 31.9 milyar olmuş ve 2007'de 37.6 milyar dolar olmuştur; bu da elbette gelecekteki ciddi mali istikrarsızlık riski içeriyordu.⁶⁶⁵

Türk iktisatçıları, AK Parti ekonomi politikasını “yüksek faiz oranları ve düşük döviz kuru politikası” olarak tanımlamaktadır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) faiz oranını finansal istikrar ve enflasyonu kontrol altına almak için önemli bir araç olarak kullanmaktadır. Sonuç olarak, Türk yatırımcılar cazip kaynaklar ararken dış pazara güçlü bir tercih oluşturmuştur. Bankacılık kurumlarının yüksek faiz oranları nedeniyle iç yatırım kaynakları kaybolmuş bulunan Türk girişimciler, borsada aktif olarak çekici ve yurtdışından “sıcak para” arayışlarında bulunmuştur.⁶⁶⁶ Yüksek gelirlerden ve aynı zamanda endişe verici olmayan makroekonomik göstergelerden etkilenen yabancı sermaye (özellikle spekülative olanlar) Türk pazarına girerek Türk lirasının düşük seviyede tutulmasını sağlayan enflasyona karşı politikalara katkıda bulunmuştur. Ancak aynı zamanda bu durum, ithalatta daha fazla bir artışa neden olarak ülke ekonomisinin dış finansman kaynaklarına olan ihtiyacını da arttırmıştır.⁶⁶⁷

Bu dönemde özel sektör, Türkiye'de kısa vadeli fonların ana borçlusu haline gelmiştir. 2006 yılında öncelik arz eden kategorideki borcu 15 milyar dolardan 40 milyara kadar yükselirken, ülkenin dış borcunun toplam tutarındaki kısa vadeli borcun payı da %13'ten, %20'ye yükselmiştir. 2007 yılında ise payı %17'ye düşmesine rağmen kısa vadeli borç 41 milyar dolara kadar çıkmıştır.⁶⁶⁸ Aynı zamanda özel sektörün orta ve uzun vadeli borç hacmi 2006'da 2002'deki 29 milyar dolar karşısında 82 milyar

⁶⁶⁴ Ahmet Haşim Köse, Serdal Bahçe, **Hayırsever Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk/ AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilançosu**. Ankara: Phonix Yayınevi-200, 2009, sf.-521

⁶⁶⁵ a.g.e. sf. 544

⁶⁶⁶ Nikolay Gavriloviç Kireyev, 2008 a.g.e. sf. 144

⁶⁶⁷ a.g.e. sf. 145

⁶⁶⁸ a.g.e. sf. 147

dolara kadar ve bu tür dış borçtaki payı %26'dan %50'ye kadar çıkmıştır.⁶⁶⁹ 2007 yılında özel sektörün orta ve uzun vadeli borçları 121 milyar dolar olup toplam borçlar içindeki payı neredeyse %60 oranındadır.⁶⁷⁰ Böylece kamu borçları sorununun çözümü, ülkenin özel sektöründeki borç sorunlarının büyümesiyle eşzamanlı olarak gerçekleşerek onun yarattığı fonlar şüphesiz ekonomik büyümenin hızlanmasına katkıda bulunmuştur (kamu borcunun GSMH'ya karşı oranı, 2001'deki %76,1'den, 2007'de %38'e kadar ve 2014-2017 yıllarda ise %27-28 kadar düşmüştür).⁶⁷¹

Özel sektör borçlarının hızlı büyümesiyle ilgili sorunu kısmen doğrudan yabancı yatırımların benzeri görülmemiş büyümesi yaratmıştır. 2006 yılında net girişleri 2005 yılındaki 9 milyar dolar karşısında 19 milyar dolara ulaşmış; 2007 yılı sonunda ise 20 milyar dolar olmuştur.⁶⁷² Ancak Türkiye Odalar Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu'nun bir konuşmasında da belirttiği gibi, o dönemde cari hesapta böyle önemli bir açığı finanse etmek mümkün olsa bile bu gelecekte kaçınılmaz olarak sorun yaratacaktı. Başka bir deyişle, Türkiye hem spekülative yatırımcıların hem de kredi kurumlarının davranışlarını etkileyen dünya pazarındaki piyasa dalgalanmalarına karşı çok hassas bir durumda kalmıştır. Bu nedenle, Türkiye'den gerekli olan yeni parasal kaynakların yönetimi ve finansal krizlerin gelişmesini önlemek için ülkenin ekonomi ve özellikle sanayi politikasında önemli değişiklikler yapılmıştır.⁶⁷³

Bu durum en çok 2007-2009 krizinden sonra görülmüştür ancak Türkiye ekonomisini yeniden yapılandırma görevi 2002'den sonraki dönemde tüm AK Parti Hükümetlerinin ekonomi politikasının temelini oluşturmuştur.⁶⁷⁴ Örneğin 2007 yılında 2007/19 Sayılı Başbakanlık genelgesi ile Sanayinin Rekabet Gücünün Geliştirilmesi Daimî Özel İhtisas Komisyonu kurulmuştur. Bu Komisyonun faaliyetlerinin amacı; endüstriyel kalkınmanın ortak sorunlarını ve her bir endüstrinin sorunlarının tanımlanması, özel politikalar ve endüstriyel politikaların genel hatlarının

⁶⁶⁹ a.g.e. sf. 150

⁶⁷⁰ TOBB. *Ekonomik Rapor 2007*, Ankara, 2008, sf. 122

⁶⁷¹ «Report for Selected Countries and Subjects», www.imf.org

⁶⁷² TOBB. *Ekonomik Rapor*, 2007, sf. 115

⁶⁷³ a.g.e. sf. 96.

⁶⁷⁴ *Blijniy Vostok: politika* / под ред. Г.Г. Исаева и А.А. Сотниченко. М., 2010. sf. 123.

oluşturulması, özel çalışmalar yaparak kamu ve özel sektörün ilgili temsilcilerinin birbirleriyle sürekli temaslarının sağlanmasıydı.⁶⁷⁵

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, bu sorunu çözmek için tasarlanmış ana devlet kurumlarından biri Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın (KOSGEB) kurulması ile bütçesinin güçlendirilmesi de dahil olmak üzere, destek sisteminin daha da geliştirilmesine çaba harcanmıştır.⁶⁷⁶ Her şeyden önce, Türkiye'nin ihraç edilen sanayi ürünlerinin katma değerinin arttırılması, dış pazara daha pahalı ürünlerin sevk edilmesi ve dış ticaret açığını ve ödeme dengesinin cari hesabını bu temelde çözme konusundaki gecikmiş problemin çözülmesi gerekmektedir.⁶⁷⁷ Dolayısıyla bu görev, Türkiye Dokuzuncu Ekonomik Kalkınma Planı (2007-2013) ile resmi olarak en önemli görevlerden biri olarak belirlenmiştir.⁶⁷⁸ Türkiye Cumhuriyetinin ekonomi tarihinde ilk kez, plan metnine “Sanayi ve hizmetler alanında yüksek katma değerli ürünler lehine bir yönelimin sağlanması” başlıklı bir bölüm dahil edilmiştir, bu bölümde “Ana görev, ekonominin rekabet gücünü artırmak ve dünya ihracatında daha yüksek pay elde etmek amacıyla katma değeri yüksek ürünlerin payının arttırılmasıdır” denilmiştir.⁶⁷⁹ Bu yaklaşım Türkiye'nin yerleşik geleneksel imalat sanayileri olan tekstil, giyim, deri, demirli metalurji, otomotiv, ev aletleri sanayilerinde üretilen ürünlere ağırlık verilmesini öngörmekteydi.⁶⁸⁰

Aynı şekilde bilgi ve yeni teknoloji gerektiren ve Türkiye'de gelişme vaat eden sektörler arasında savunma sanayi, havacılık, uzay, kimya sanayii ve bitki yetiştirme sanayini de belirtmek gerekir.⁶⁸¹ Ayrıca AB ülkelerinin avantajlarını yitirdiği endüstriler içerisindeki üretimi diğer ülkelere taşıma arzusunu göstermesi ile bu sanayi dallarını Türkiye’de geliştirme fırsatlarına özel dikkat gösterilmesi de

⁶⁷⁵ Kumcuoğlu Ümit, **a.g.e.** sf. 97

⁶⁷⁶ **a.g.e.** sf. 100

⁶⁷⁷ Gacıyev, **a.g.e.** sf. 234

⁶⁷⁸ Kalkınma planları, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi organı olan Devlet Planlama Teşkilatı tarafından, 1960'ların başında, 1961'in yeni kabul edilen Türk Anayasasına uygun olarak, ülkenin ekonomik kalkınmasının temelini oluşturuyordu.

⁶⁷⁹ Selim Erdem Aytaç, **a.g.e.** sf. 41

⁶⁸⁰ **a.g.e.** sf. 44

⁶⁸¹ Gacıyev, **a.g.e.** sf. 194

planlanmaktaydı.⁶⁸² Buna ek olarak, Türk Eximbank'ın kredi desteği ile yatırım çekici Türk mallarının Orta Doğu, Afrika, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve AB üyesi olmayan diğer Avrupa ülkelerine ihraç edilmesi planlanmaktaydı.⁶⁸³

Belirtilen yaklaşımların uygulanmasına yönelik beklentilere gelince, aşağıdaki hususlara dikkat çekmek gerekir. 2008 yılının Yıllık Program metninde, haklı olarak düşük işgücü maliyetleri ile karakterize olan Hindistan ve Çin gibi ülkelerin dünya ekonomisine entegrasyonu ile birlikte düşük üretim maliyetlerine dayalı rekabetin çok zorlaştığı kaydedilmişti. Sonuç olarak 2002'den beri tekstil, giyim ve deri gibi geleneksel Türk endüstrileri, üretim hacminin artması ile ciddi zorluklar yaşamıştır.⁶⁸⁴ Bu nedenle, düşük teknoloji emek yoğun olan endüstrilerin üretim maliyetlerindeki artış yöntemi, (özellikle Türkiye'de düzenli olarak artan ücretlerin devamlılığına yönelik eğilim ve koşulları göz önünde bulundurarak) bu ülkelerde üretim maliyetinin son derece düşük bir seviyede tutulması ile birleşmiş ve dolayısı ile Türkiye kendi başına bu sorunu tam olarak çözememiştir. Örneğin, Dünya Bankası tahminlerine göre 1995-1999 gibi erken bir dönemde Türkiye'nin işçi başına ortalama yıllık işgücü maliyetinin, Çin'deki 729 dolar ve Hindistan'daki 1192 dolara karşı yaklaşık 8.000 dolar olarak gerçekleştiği raporlanmıştır.⁶⁸⁵ Bu da Türkiye için yüksek katma değerli ürünlerin üretimine dayalı olarak orta ve yüksek teknoloji endüstrilerinin gelişim stratejisini, uygulanmasını tek seçenek haline getirmektedir.

Yukarıdaki faktörleri göz önünde bulundurarak, Türkiye ekonomisinin liderleri ülkenin ekonomik stratejisinde bazı ayarlamalar yapmıştır. Aslına bakılırsa son yıllarda otomotiv, mühendislik, elektronik imalat dallarındaki Türk sanayisinin orta ve yüksek teknoloji sektörlerinde de hem üretim hem de ihracat açısından istikrarlı bir büyüme eğilimi olmuştur. Bu yıllarda, bu sektörlerden Dünya pazarlarına yapılan ihracatındaki artışla genel olarak Türkiye'nin endüstriyel üretim ve ihracat yapısının

⁶⁸² T.Çetin, Mehmet Zahid Sobacı, M.Nargeleçekenler, Erdal Abdulkhaimoğulları, **The political Economy of Independent Regulatory Agencies in Turkey/ Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Approach**. NY, Nova Science Publishers, Inc., 2010. p.244

⁶⁸³ a.g.e. sf. 230

⁶⁸⁴ **Nineth Development Plan (2007-2013), 2008 Annual Programme**. A., 2008, sf. 167-168 — <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2008i.pdf>.

⁶⁸⁵ **World Development Indicators**. Was., 2001. sf. 58-60

değişimindeki ilk başarılar hakkında da bazı şeyler söylenebilir. Bu hedefin önemi, bunu çözmek için somut adımlar atan Türk yetkililer tarafından da açıklıkla kabul edilmektedir.⁶⁸⁶ Belki de bu aşamada, Türkiye'nin başarılı olması için başka gelişme alternatiflerinin olmamasından dolayı güçlü bir fırsat bulunmaktadır. Finansal işlemlerde cari açık arttıkça (bu arada para ve finansal krizlerin tekrarlanan acı verici deneyiminden kaçınmak son derece önemlidir) adı geçen sorunun emtia veya tarımsal ihracat hesabından karşılanması daha etkili bir yöntem görünmemektedir.⁶⁸⁷ Bu nedenle, Türkiye'nin finansal istikrar derecesi çok yüksek ve istikrarlı ekonomik büyüme oranları, ilk kez ulusal ihracatını oluşturan temel mallarının karmaşıklığını ve maliyetini artırma yolunda ilerlemesi ile birlikte özellikle yakın gelecekte genel ekonomik gelişimine iyimser bakmamızı sağlamaktadır.

Türkiye'nin, hava koşullarına ve dünya pazarına büyük ölçüde bağımlı olmaya devam eden tarım sektöründeki durumu daha zordur. İçinde bulunduğumuz yüzyılda, 2001, 2003 ve 2007 yıllarındaki kuraklı nedeniyle tarımsal üretimde belirgin bir düşüş yaşanmıştır. Ayrıca, son yirmi yılda toprak erozyonu sonucu ekilebilen arazi alanı bir milyon hektardan fazla azalmıştır.⁶⁸⁸ Sulama ve arazi ıslah çalışmaları yavaş ilerlemektedir; ekili arazilerin sadece yaklaşık %20-25'inde sulu tarım yapılmaktadır, burada modern ziraat teknoloji yöntemleri kullanılarak, ihracat için olanlar da dahil olmak üzere, sebze, meyve, narenciye ve diğer subtropikal kültürlerin üretimi yapılmaktadır. Bu durum Türkiye'nin son on-on beş yıldır dünya pazarında bu tür ürünleri tedarik eden önde gelen ülkelerden biri haline gelmesine neden olmuştur.⁶⁸⁹

Enerji fiyatlarındaki artışla beraber, gıda ihraç eden ülkelerin yakıt üretimi için mısır, kolza tohumu vb. tarım ürünlerinin bir kısmının kullanılmasına geçmesinden kaynaklanan nedenlerle, dünya gıda fiyatlarında yükselmeler yaşanmış; Türkiye'nin de tarım sektöründe yaşanan durgunluk nedeniyle, bu konuda yaşadığı sorunlar daha

⁶⁸⁶ Mosaki a.g.e. sf. 223.

⁶⁸⁷ Aleksandr Sotniçenko, 2011 a.g.e. sf. 184-224.

⁶⁸⁸ Ümit Kumcuoğlu, sf. 97-100

⁶⁸⁹ Ziya Öniş, **Varieties and Crises of Neo-Liberal Globalisation: Argentina, Turkey and the IMF**. Ankara-Wash., 2006

da akut hale gelmiştir. Çoğunlukla, 2008'in ortalarına kadar yerel bir dizi mal için tüketici fiyatları, aracı şirketler tarafından manipüle edilmiştir.⁶⁹⁰ Türkiye Ziraat Odaları Birliği Başkanı Şemsi Bayraktar'a göre, Temmuz 2008'de meyve ve sebzeler için üretici fiyatı ile tüketicinin ulaştığı pazar fiyatı arasındaki fark, pirinçte %413, ette %326 ve süt ürünlerinde %212 artmıştır.⁶⁹¹ AK Parti Hükümeti'nin iktidara gelmesinden sonra güçlenen Türkiye ekonomisinin durumu, ABD'de 2007'de başlayan ve 2008'de yayılan finansal krizden yakından etkilenmiştir. Nobel Ödüllü Amerikalı iktisatçı Joseph Stiglitz'in görüşüne göre “Küresel ekonomik kriz Türkiye'yi kesinlikle etkileyecektir. Buna göre acil riskler, yükselen enerji ve gıda fiyatlarının ödeme dengesi üzerindeki baskı ile ilişkilendirilmelidir ve bu durum ancak biyoyakıt üretimi gerçekleştirmek için en son teknolojilerin kullanılması sonucunda gerçekleşebilir.” D. Stiglitz'in, Türkiye'nin “enflasyonun ve işsizliğin artmasını, reel ücretlerin ve nüfusun satın alma gücünün düşmesinin beklenmesi gerektiği” yönündeki açıklaması dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, Türkiye ekonomisinin çok fazla çaba ve birçok zorluğun üstesinden gelinmesini gerektiren açık piyasa modeline dönüşmesi şimdiden olumlu değişikliklere yol açmıştır ve bunların önümüzdeki yıllarda da artacağı umulmaktadır. Ekonomik büyümedeki artan eşitsizliğe rağmen, 1980-2002 için ortalama ekonomik büyüme oranı kişi başına %2 ile %4,1 olmuştur, bu da iyi bir sonuç olmuştur.⁶⁹² 2002 yılından başlayarak 2007²¹⁵ yılı arasındaki ortalama %7 olmuştur ve ⁶⁹³2008-2009 krizinin sona ermesinden sonra bugüne kadar ortalama büyüme seviyeleri yaklaşık olarak aynı oranda kalmıştır.⁶⁹⁴

Türkiye'nin, Dünya ölçeğinde ekonomik ilişkilere girmesiyle ortaya çıkan üretim ve hizmet sektörünün modernizasyonu, Türkiye ekonomisinde niteliksel değişikliklere katkıda bulunmuş ve rekabet gücünü artırmıştır. Gelişme grafiğinde daha yüksek bir seviyeye çıkan Türkiye, belli bir sürede Avrupa Birliği'nin katılım

⁶⁹⁰ Nina Mihaylovna Mamedova, **a.g.e.** <http://www.iimes.ru/?p=14495>

⁶⁹¹ **Sabah**, 30.06.08.

⁶⁹² Ümit Kumcuoğlu, **a.g.e.** sf. 97

⁶⁹³ **DTM. Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Yapısı ve Dış Ticaret**, Ankara, 2008, sf. 67

⁶⁹⁴ Ziya Öniş, Caner Bakır, **Turkey's Political Economy in the Age of Financial Globalization: The Significance of the EU Anchor// South European Society and Politics**, 2007. Vol. 12. №2. P.147-164

koşullarında belirlediği ekonomik düzeyi tarif eden rakamlara yaklaşmıştır. Aynı zamanda, güncellenmiş, açık bir model ile komşu ülkeler de dahil olmak üzere Dünya ekonomisindeki potansiyelinin ve konumunun güçlendirilmesine, bölgesel rolünün artmasına katkıda bulunan Türkiye, diğer birçok ülke ile ekonomik ilişkilerinin gelişim grafiğini ve yönünü önemli ölçüde genişletmiştir. Bunun canlı bir örneği, Türkiye'nin son yirmi yılda Rusya ve BDT'nin diğer ülkeleriyle geliştirdiği çok yönlü ticaret ve ekonomik iş birliğidir.⁶⁹⁵

Günümüzde, Türkiye ekonomisi dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biridir. Çeşitlendirilmiş bir ekonomi, elverişli bir coğrafi konum, genç ve nispeten ucuz işgücü ve yabancı yatırım akışı ile ülke ekonomisini bölgedeki en güçlü ekonomilerden biri haline getirmiştir.

Her ne kadar Uluslararası Para Fonu (IMF) ülke ekonomisini geliştirmekte olan ekonomi olarak nitelendirmekteyse de CIA'ye göre, Türkiye ekonomisi gelişmiş ülkeler listesinde yer almaktadır.⁶⁹⁶ Dünyanın önde gelen ekonomistleri ve siyaset bilimcileri, Türkiye Cumhuriyeti'ni son yıllarda temel sosyoekonomik göstergelerde kuantum sıçramasının yaşandığı bir grup "yeni sanayi ülkesi" içerisinde sınıflandırmaktadır.⁶⁹⁷ Türkiye nominal GSMH açısından dünyada 17. ve satın alma gücü paritesinde hesaplanan GSMH (Satın alma Gücü Paritesi) açısından ise 13. sırada yer almaktadır. Ayrıca Türkiye tarım ürünleri, tekstil, otomobil ve yedek parçaları, deniz araçları, inşaat malzemeleri ve ev aletleri üretiminde dünya liderlerinden biridir. Aşağıdaki tabloda, 1980-2018 dönemi için bazı temel makroekonomik göstergeler yer almıştır.⁶⁹⁸

Tablo 2: 1980-2018 Dönemine İlişkin Makroekonomik Göstergeler

⁶⁹⁵ Ziya Öniş, İsmail Emre Bayram, **Temporary Star Or Emerging Tiger? Turkey's Recent Economic Performance in a Global Setteng**, İstanbul, 2008.

⁶⁹⁶ **Appendix B: International Organizations and Groups — The World Factbook**-Central Intelligence Agency

⁶⁹⁷ Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **a.g.e.** <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840>.

⁶⁹⁸ https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/weorept.aspx?sy=1980&ey=2023&scsm=&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=186&s=NGDP_RPÇ%2CPPP%2CPCPIPÇ%2CLUR%2CGGXWDG_NGDP&grp=0&a=&pr.x=17&pr.y=7

Yıl	GSMH (SGP) (milyar dolar)	Kişi başına GSMH (SGP) (dolar)	GSMH artışı (gerçek)	Enflasyon oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Devlet borcu (GSMH yüzdesi)
1980	155,4	3 491	-0,8 %	▲110,6 %	7,2 %	bilgi yok
1981	▲177,3	3 896	4,4 %	▲36,4 %	7,2 %	bilgi yok
1982	▲194,8	4 168	3,4 %	▲31,1 %	▲7,6 %	bilgi yok
1983	212,1	4 278	▲0,3 %	▲31,3 %	▼7,5 %	bilgi yok
1984	234,6	▲4 624	▲6,8 %	▲48,4 %	▼7 4 %	bilgi yok
1985	252,4	▲4 863	▲4,3 %	▲44,5 %	▼7,0 %	bilgi yok
1986	275,4	▲5 190	▲6,9 %	▲34,6 %	▲7,7 %	bilgi yok
1987	310,7	▲5 731	▲10,0 %	▲38,9 %	▲8,1 %	bilgi yok
1988	328,4	▲6 158	▲2,1 %	▲73,7 %	▲8,7 %	bilgi yok
1989	342,1	▲6 323	▲0,3 %	▲63,3 %	▼8,6 %	bilgi yok
1990	387,5	▲7 002	▲9,3 %	▲60,3 %	▼8,0 %	bilgi yok
1991	▲404,1	▲7 158	▲0,9 %	▲66,0 %	▼7,7 %	bilgi yok
1992	▲438,1	▲7 633	▲6,0 %	▲70,1 %	▲7,9 %	bilgi yok
1993	▲484,6	▲8 308	▲8,0 %	▲66,1 %	▲8,4 %	bilgi yok

1994	▼467,9	▼7 896	▼-5,5 %	▲104,5 %	▼8,0 %	bilgi yok
1995	▲512,0	▲8 507	▲7,2 %	▲89,6 %	▼7,1 %	bilgi yok
1996	▲557,9	▲9 130	▲7,0 %	▲80,2 %	▼6,1 %	bilgi yok
1997	▲610,1	▲9 837	▲7,5 %	▲85,7 %	▲6,3 %	bilgi yok
1998	▲635,8	▲10 106	▲3,1 %	▲84,7 %	▲6,4 %	bilgi yok
1999	▼623,7	▼9 773	▼-3,4 %	▲64,9 %	▲7,2 %	bilgi yok
2000	▲680,2	▲10 509	▲6,6 %	▲55,0 %	▼6,0 %	51,6 %
2001	▼654,3	▼9 973	▼-6,0 %	▲54,2 %	▲7,8 %	▲76,1 %
2002	▲707,0	▲10 648	▲6,4 %	▲45,1 %	▲9,8 %	▼72,1 %
2003	▲761,6	▲11 335	▲5,6 %	▲25,3 %	▲9,9 %	▼65,7 %
2004	▲858,0	▲12 615	▲9,6 %	▲8,6 %	▼9,7 %	▼57,7 %
2005	▲965,4	▲14 018	▲9,0 %	▲8,2 %	▼9,5 %	▼50,7 %
2006	▲1 065, 8	▲15 284	▲7,1 %	▲9,6 %	▼9,0 %	▼44,7 %
2007	▲1 149,2	▲16 280	▲5,0 %	▲8,8 %	▲9,2 %	▼38,2 %
2008	▲1 181,6	▲16 522	▲0 8 %	▲10,4 %	▲10,0 %	—38,2 %

2009	▼ 1 134,6	▼ 15 635	▼ -4,7%	▲ 6,2 %	▲ 13,1 %	▲ 43,9 %
2010	▲ 1 245,9	▲ 16 900	▲ 8,5 %	▲ 8,6 %	▼ 11,1 %	▼ 40,1 %
2011	▲ 1 412,9	▲ 18 909	▲ 11,1 %	▲ 6,5 %	▼ 9,1 %	▼ 36,5 %
2012	▲ 1 507,9	▲ 19 938	▲ 4,8 %	▲ 8,9 %	▼ 8,4 %	▼ 32,7 %
2013	▲ 1 662,4	▲ 21 683	▲ 8,5 %	▲ 7,5 %	▲ 9,0 %	▼ 31,4 %
2014	▲ 1 779,6	▲ 22 905	▲ 5,2 %	▲ 8,9 %	▲ 9,9 %	▼ 28,8 %
2015	▲ 1 908,4	▲ 24 236	▲ 6,1 %	▲ 7,7 %	▲ 10,3 %	▼ 27,6 %
2016	▲ 1 994,3	▲ 24 986	▲ 3,2 %	▲ 7,8 %	▲ 10,9 %	▲ 28,3 %
2017	▲ 2 173,2	▲ 26 893	▲ 7,0 %	▲ 11,1 %	▲ 11,0 %	▲ 28,5 %

2.3. XXI. Yüzyılda Türk-Rus Siyasi İlişkilerinin Özelliklerinin Değişimi

2.3.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Tüm Yönlerde Dış Politikasının Aktifleştirilmesi ve Dünya Politikasında Yükselmesi, Etkisi ve İtibarı

Son zamanlarda dış gözlemciler açısından küresel ve bölgesel bir oyuncu olarak Türkiye'nin oynadığı rol; iç zayıflıklar, dış politikaya hâkim olan yeni yorumları ve son olarak tarihsel mirasın yükü nedeniyle önemsiz görünüyordu. Ancak yirmi yıldan daha kısa bir sürede Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında dramatik

değişiklikler yaşanmıştır. Mevcut aşamada Ankara açıkça bir bölge lideri olduğunu iddia ederek, uluslararası arenada aktif rol oynama çabaları göstererek küresel siyasetteki etkisini güçlendirmeye devam etmektedir. Mirskiy'nin de belirttiği gibi “Müreffeh ve güç kazanan bir özgüvenle Ortadoğu denkleminde giren Türkiye, öncelikle ılımlı İslamcılar tarafından yönetildiği için kendi coğrafyasında daha fazla sempati kazanmaktadır. Bu nedenle Türkiye, bölgesel hegemonya mücadelesine katılarak kendi bulunduğu coğrafyada güçlü bir oyuncu olmayı hedeflemektedir”. Türkiye, dış politikasını aktif olarak yeniden şekillendirmesi ile çıkarlarını farklı konularda tanımlayarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri hiç olmadığı kadar konumunu korumaya çalışmaktadır.⁶⁹⁹

XX. yüzyılın 20'li yıllarından XXI. yüzyılın başlarına kadar, Türkiye'nin dış politika stratejisi, ülkenin “emperyal ruhun” üstesinden gelmeye çalıştığı, bir yandan Doğuda ABD'nin ve NATO'nun müttefikleri olup, diğer yandan SSCB ile dostane ilişkiler sürdürdüğü Mustafa Kemal konseptine dayanmıştır. Atatürk'ün Sovyetler Birliği ile normal ilişkileri sürdürme ilkesine her zaman uyulmasa da Türkiye yarım yüzyıl boyunca Batının güvenilir bir müttefikleri olarak kalmıştır. Aynı zamanda, 1980'lerde, çoğunlukla Turgut Özal'ın etkisi altında, on yıllar boyunca Atatürk ilkelerine dayalı olarak gelişen dış politika uygulaması yoluyla, yeni yaklaşımlar filiz vermeye başlamış ve daha sonra bütünsel bir konseptte resmileştirilmiştir.⁷⁰⁰

Türkiye 1990'ların başından bu yana, çift kutuplu dünya sistemi sonrası halinin sona ermesiyle birlikte), diplomatik faaliyetlerini de önemli ölçüde arttırmıştır. AK Parti iktidara geldikten sonra da adı geçen yeni dış politika kavramı, Dışişleri Bakanlığı için bir rehber olmuştur. Yeni iktidar “Neo-Osmanlılık” politikasının temel yaklaşımının bir parçası olarak Türkiye'nin dış politikasının yönünü belirleyerek Orta Doğu'ya yönelmeye başlamıştır.⁷⁰¹ Bu bölgedeki onlarca yıllık görece pasifliğin ardından, Türkiye kendisini burada önemli bir diplomatik aktör olarak öne çıkarmaya

⁶⁹⁹ Tatyana Aleksandrovna Alekseyeva, **a.g.e.** sf. 119

⁷⁰⁰ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2012, **a.g.e.** <http://www.iimes.ru/?p=14891>

⁷⁰¹ Kıvılcım Metin Özcan, Ebru Voyvoda, Erinc Yeldan, **Dynamics of Macroeconomic Adjustment in a Globalized Developing Economy: Growth, Accumulation and Distribution**, Turkey 19691998, Ankara, Bilkent University, 1999.

başlamıştır. AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonraki ilk birkaç yıl içinde Türkiye, geçen yüzyılın 1980'li ve 1990'lı yıllarında çok gergin ilişkilere sahip olduğu Suriye ve İran ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır (o dönemde bu ilişkiler; Suriye ve İran'ın Türkiye'deki durumu istikrarsızlaştırmak için PKK'yı kullanmaya devam etmeleri nedeniyle oldukça zordu). Filistin sorunu üzerindeki konumunu netleştiren Türkiye bir bütün olarak Arap dünyasıyla ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır.⁷⁰²

2.3.1.1 Mart Tezkeresi ve 2003 Irak Savaşı Sonrası Türkiye-ABD İlişkileri

XXI. yüzyılda Türklerin Orta Doğu siyaseti için ilk ciddi sınavı Irak'taki durum ve bunun Türk-Amerikan ilişkileri üzerindeki etkisi olmuştur. 2003 yılının Ocak ayında, Washington'un, Bağdat'a karşı askerî harekât hazırlıkları sırasında Ankara, BM Güvenlik Konseyi kararları temelinde Saddam Hüseyin rejimine karşı her türlü eylemin yapılması gerektiğinde ısrar ederek ve güçlü bir finansal itici güç kullanarak Irak sorununu siyasi yollarla çözebilmek için bölgede aktif bir arabuluculuk diplomasisine başlamıştı. Bununla birlikte Washington, Türkiye'yi, Irak'a karşı askerî harekâta tam olarak katılmaya ikna etmeye çalışmış; Washington'un bu önerileri Türk Hükümeti'nin bir toplantısında dikkatle masaya yatırılmıştır.⁷⁰³ Başbakan Yardımcısı Mehmet Ali Şahin, hükümetteki tartışmayı değerlendirirken, ülkesinin 1991'de Amerika'nın Körfez'deki harekâtı neticesinde Türk tarafının 50 milyar dolar tutarında somut kaybının olduğunu saptandığını vurgulamış ve bu nedenle Türkiye'nin Körfez Savaşı'ndan ders aldığını söylemiştir. Washington defalarca bu kayıpları telafi edeceğine dair sözler verse de bu vaatler hep kâğıt üzerinde kalmıştır.⁷⁰⁴

Türkiye'yi, Irak'a karşı bir askeri operasyon için Türk topraklarına asker konuşlandırma konusunda ABD lehine olumlu bir karar vermeye hazırlama sırasında bir dizi “teklemeler” olmasına rağmen, Washington taleplerinin yerine getirilmesini

⁷⁰² Sergey Borisoviç Drujilovskiy, **a.g.e.** <http://www.mgimo.ru/publications/?id=177840>

⁷⁰³ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **Северный Ирак в политике президента Турции Т.Озала (1987-1993)// Vostochnaya analitika. No 4. 2020. sf. 123**

⁷⁰⁴ Nikolay Gavriloviç Kireyev, **a.g.e.** sf. 228

sağlamak için “açık baskı yapmaya” devam etmiştir.⁷⁰⁵ Sonuç olarak ABD birliklerinin Türk topraklarına yerleştirilmesine ilişkin tezkere 1 Mart 2003 tarihinde Meclis'e sunulmuştur. Tezkere oylamasında, toplantıya katılan milletvekillerince kullanılan oyların 264 kabul, 250 ret ve 19 çekimser olması nedeniyle salt çoğunluğuna ulaşamamıştır. Dolayısıyla kabul yeter sayısına ulaşamadığından tezkere Meclis'ten geçmemiştir.

Türkiye'nin başta Milliyet Gazetesi olmak üzere, etkili gazeteleri, oylamayı “Washington için soğuk bir duş” olarak nitelendirerek tezkerenin reddini, Türkiye'nin her zaman milli çıkarlarını savunabileceğine dair tarihsel bir kanıt şeklinde yorumlamıştır.⁷⁰⁶ ABD'nin sadık müttefiki olarak gördüğü Türkiye ile ilgili beklentilerinin gerçekleşmemesinden dolayı Washington, askeri operasyonun tarihini ertelemek ve NATO birliklerinin Irak'a gönderilme planlarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır.⁷⁰⁷

Türk liderlerin, Amerika'nın, Irak'ı işgalinden korkmasının temel nedenlerinden biri Kürt faktörüydü. Türk liderlerin Saddam Hüseyin'e karşı fazla bir sevgisi olmasa dahi ABD'nin, Türkiye'nin güney sınırında; Irak'ın Kürdistan kesiminde hâkimiyet kurması ve Saddam'ın devrilmesi ile Irak'ın parçalanmasına yol açması, dolayısıyla Kürt milliyetçiliğini güçlendirme potansiyelinden dolayı, olası gelişmelerin Türkiye'nin güvenliğini tehdit etmesinden endişeliydiler. Böylece Türk resmi çevreleri, Türkiye sınırında bir Kürt devleti kurulmasının Türkiyeli Kürtler arasındaki ayrılıkçı duyguları güçlendireceğine ve dolayısıyla Türkiye'nin toprak bütünlüğüne tehdit oluşturacağına dair endişelerini dile getirmiştir.⁷⁰⁸

Amerikan işgalinden sonra Türkiye'nin kaygıları gerçek çıkmıştır. Irak, olası bir yıkılma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Iraklı Kürtler ülkenin kuzeyinde fiilen özerk bir devlet oluşturmuştur. Bugün Irak Kürdistanı'ndaki durumun genel olarak

⁷⁰⁵ Ülgen Sinan, **a.g.e.** sf. 69.

⁷⁰⁶ **Milliyet**. 04.03.2003.

⁷⁰⁷ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** 126

⁷⁰⁸ Nodar Z. Mosaki, **Курдистан и курдский вопрос в политике Запада и России**. М., 2011. sf. 114.

Türkiye için doğrudan bir tehdit oluşturmaması, Türkiye'nin diplomatik ve askeri konulardaki önemli başarılarına bağlanabilir.⁷⁰⁹

Irak'ın işgalini takip eden dönemde Kürt meselesi, Türk-Amerikan ilişkilerinin ana gündem meselesiydi. Ankara, Washington'dan, Kuzey Irak topraklarına yerleşmiş PKK birimlerine karşı kararlı adımlar atmasını istemiştir.⁷¹⁰ Dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, yaptığı açıklamada, Kuzey Irak'ta Türk makamlarından saklanan teröristler de dahil olmak üzere beş binin üzerinde Türkiyeli unsurun bulunduğunu kaydetmişti. Başbakan Erdoğan, ABD'nin Kürt meselesine karşı tutumunun yeniden gözden geçirmesi ve PKK ile mücadelede Türkiye ile güçlerini birleştirmesi konusunda sürekli ısrar etmekteydi.

İki ülkenin üst düzey siyasi figürlerinin karşılıklı ziyaretlerinin sonuçlarını özetleyen Türk uzmanlar, Amerikalıların PKK'ya karşı sert tedbirler alınması konusunda ilgisiz kaldıklarına dair net bir kanıya ulaşarak Avrupa Birliği gibi kuruluşların ise bu örgütü terörist olarak tanıdığını vurgulamıştır. Amerikan tarafının uzun süreli argümanlarından biri, bu tür önlemlerin, Irak'ta durum zaten son derece gergin olduğu için bir patlamaya yol açabileceği şeklindeydi. Diğer taraftan PKK sorununun belirsizliğini koruması, ABD yönetiminin, Ankara'yı bölgesel politikasının amaçları doğrultusunda kullanmasına izin vermemekteydi.⁷¹¹ Ancak ABD'nin bu konumu, Türk dış politikası alanında meydana gelen değişiklikleri dikkate almadan Türkiye'yi yalnızca bağımsız bir politika geliştirmeye yöneltmiştir. 12 Ekim 2007'de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, ülkesinin Irak'a girmesinin herhangi bir şekilde durdurulamayacağını açıklamıştır.⁷¹² Irak makamlarının ve ABD'nin ikna çabalarına rağmen, Türkiye, Irak'ın Kuzeyi'nde geniş kapsamlı bir operasyon başlatmıştır. Irak sınırındaki ayrılıkçı grupları sıkı bir çembere alan Türk askeri birimleri ülkenin güney-doğusundan sınır ötesine geçmiştir.⁷¹³ Hem uzmanlar hem de Türk politikacılar, ABD'nin, PKK'ya karşı herhangi bir ortak eyleme katılmamasının, Türkiye'de ABD'ye

⁷⁰⁹ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **Курдский национализм. История и современность**. М. 2015. sf. 178

⁷¹⁰ a.g.e. sf. 179

⁷¹¹ **Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi**. 21.12.2005.

⁷¹² **Milliyet**. 13.10.2007.

⁷¹³ Kiril Valentinoviç Vertyaev, a.g.e. sf. 170

yönelik kamuoyu algısının bozulmaya devam edeceğine inanmaktaydı. Emekli diplomat ve MHP milletvekili Gündüz Suphi Aktan ise bu rahatsızlığı “Kamuoyu ABD’den, Türkiye’nin karşı karşıya olduğu sorunun ciddiyetini anlamasını bekliyor,” sözleriyle ifade etmiştir. Ayrıca “Kimse bütün ilişkilerin çöküşünü istemiyor” diye sözlerine devam eden Aktan, “Herkes durumu olabildiğince kontrol etmeye çalışıyor, ancak hiç kimse olayların nasıl gelişeceğini tahmin edemez!” diye durumu açıklamıştır.⁷¹⁴

Bu bağlamda elbette ABD’nin yaklaşımından duyulan hoşnutsuzluklar hem Türk liderliğinde hem de halk arasında adım adım artmaktaydı. ABD’nin pozisyonuyla ilgili artan hayal kırıklığı ve bu sürecin kademeli olarak gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Türkiye, ABD’nin koşulsuz desteğini ancak tamamen Amerikan dış politikasının ardından gittiği sürece görmekteydi.⁷¹⁵ Ancak AK Parti liderlerinin blok olarak milli çıkarlar üzerindeki önceliğini ilan ettikten sonra ve en önemlisi yeni bir siyasi yaklaşım uygulamaya başladığı andan itibaren ABD’nin, Türk dış politikasına verdiği destek giderek daha seçici hale gelmiştir. Türkiye’nin uluslararası arenadaki eylemlerinin yoğunlaşması, karşılıklı talep ve şikâyetlerin giderek daha fazla artmasıyla birlikte Türkiye’nin, ABD ve NATO’dan uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu vesileyle El Cezire’nin köşe yazarı Münir Şefik, “ABD her zaman Ankara’nın komşularıyla ilişkilerinin bozuk olmasını istiyor. Burada ne tür bir ‘sıfır problem’ kastediliyor?” diye soruyordu.⁷¹⁶ Batı’da Türkiye için ayrılan rol, *Amerika düşmanlarının düşmanı olunması* demektir. İran, Suriye, Hizbullah, Rusya ve Katar ile ilişkilerin kurulması ve İsrail ile ilişkilerin bozulması NATO müteffiklerinde hoşnutsuzluk yaratmaktaydı.⁷¹⁷ Fakat aynı zamanda, her iki ülke dış politika uygulamaları alanında çok çeşitli karşılıklı çıkarlarla sıkı sıkıya bağlı olarak çok pragmatik bir yaklaşım benimsediğinden (ve buna devam ettiğinden), dönemsel olarak konumlarını daha da yakınlaştırmak ve en akut çelişkileri aşmak için yoğun çaba göstermekteydi.⁷¹⁸

⁷¹⁴ Euraseanet. 23.10.2007.

⁷¹⁵ Semyon Bagdasarov, a.g.e. <http://www.vostokoved.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-ЗарубежьеАзии/2009-11-01-22-25-34.html>

⁷¹⁶ Samilya Koçoyan, «Причины краха доктрины Ахмета Давутоглу «Ноль проблем с соседями»// *Военное обозрение*, 21.02 2016. sf. 23

⁷¹⁷ a.g.e. sf. 24

⁷¹⁸ a.g.e. sf. 27

Erdoğan'ın Kasım 2007'de, durumu tartışmak üzere Amerika'ya yaptığı ziyaret bu açıdan önemli bir gelişme olmuştur.⁷¹⁹ Ziyaretin sonucunda aktif bir istihbarat alışve-rişi başlarken, her iki ülkenin genelkurmay başkan yardımcıları, Irak'taki Amerikan askeri güçlerinin komutanının katılımıyla Ankara'da bir danışma konseyi oluşturmuştur.⁷²⁰ Uzun yıllar sonra ilk kez Başkan Bush, bir kez daha Türkiye ile stratejik ortaklıktan bahsetmiştir. Ankara, bu gelişmelerden oldukça memnun kalmıştır. Türkiye, siyasi ve diplomatik alanda teröristlerle mücadelede dünya toplumunun desteğini almakta başarılı olmuş ve daha önemlisi, Bush'un, Erdoğan ile görüşmesinden sonra Washington'un stratejisindeki değişiklikler Türkiye açısından pratik açıdan daha da önemli hale gelmiştir. Türk gözlemciler tarafından belirtildiği üzere ABD'nin, Türkiye ile iş birliği yaparken PKK'ya karşı harekete geçtiği bu süreçte Barzani'nin sürece katılımının sağlanması Türkiye açısından olumlu bir gelişme olmuştur.

Türkiye Cumhurbaşkanı Gül'ün Washington'a yaptığı ziyaret ve 8 Ocak 2008'de Başkan Bush ile “son derece olumlu” geçen görüşmesi de büyük umutlar doğurmuştur.⁷²¹ Türk siyaset bilimcilerinin görüşüne göre, ABD yönetiminin Türkiye'yi genel olarak ve özellikle de PKK terörüne karşı ortak mücadelede desteklemeye kararlı olduğu yönünde bir izlenim oluşmuştur. Bir Türk siyaset bilimci mevcut durumu “ABD'nin Türkiye ile ilişkileri yeniden canlandırma arzusu kısa vadeli bir proje değildir. ABD'de Cumhuriyetçiler veya Demokratlardan hangisi iktidara gelirse gelsin karşılaştıkları uluslararası gerçekler değişmeyecek” şeklinde ifade etmiştir. Ancak zaman Türk-Amerikan ilişkilerindeki *çözülme sürecinin* çok kısa olduğunu göstermiştir.⁷²² Son yirmi yıl zarfında bu ilişkilerin durumunu olumsuz etkileyen birçok faktör vardır. Bunlardan ayrılıkçı terör probleminin çözülemezliği, tarafların Suriye hakkındaki yaklaşımlarının uyumsuzluğu ile Büyük Ortadoğu'nun "sıcak noktaları" üzerindeki pozisyon farklılıkları sıralanabilir. İki tarafın askeri-teknik iş birliği alanındaki sorunlar ve özellikle bu faktörlerin ana unsurunun ABD'nin, Türkiye'nin dış politikadaki tutumu konusunda ikna olamaması hatta dikkate bile

⁷¹⁹ Yulya Nikitina, **a.g.e.** sf. 255

⁷²⁰ **Milliyet**, 10.11.2007

⁷²¹ **Hürriyet** 07.02.2008

⁷²² Gacıyev, **a.g.e.** sf. 158.

almaması olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca 2016'da Türkiye'deki başarısız darbe kalkışmasının ardından, ABD'nin Türkiye'nin Fethullah Gülen'i iade taleplerine olumsuz bir tutum sergilemesi Türkiye'nin ABD'nin konumunu daha açık bir biçimde sorgulamasına neden olmuştur.⁷²³

Askeri darbe teşebbüsünden sonraki dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinin ne düzeyde olduğuna ve Amerikan Yönetimi'nin Türk tarafının gündeme getirdiği sorunları nasıl cevapladığına bir örnek olarak Mayıs 2017'de iki ülke cumhurbaşkanlarının toplantıları örnek olarak gösterilebilir.⁷²⁴ Washington'un da terör örgütü olarak kabul ettiği PKK'ya karşı mücadelede ABD'nin Türkiye'ye destek vermesi beklentisi öne çıkmaktaydı. Ancak pek çok siyasi yorumcu tarafından Donald Trump ve R.T. Erdoğan arasındaki görüşmenin ve iki ülkenin delegasyonlarının genişletilmiş görüşmelerinin sonuçsuz olduğu ve Türk liderinin ABD'yi ziyaretinin neredeyse hiçbir fayda sağlamadığı yorumları yapılmıştır.

Ziyaretin temel amacı, Amerikan yönetimini, Suriye'nin, Kürt ayrılıkçılarına verdiği destek düzeyine mukavemet etmek, en azından bu desteği önemli ölçüde azaltmaya ikna etmektir. Buna rağmen verilen çabalar müspet bir sonuca ulaşamamıştır. Erdoğan, Beyaz Saray'ın önceki yönetimiyle olduğu gibi, ABD'nin terör örgütü PKK'yı, Suriyeli Kürtlerin "Kendi Savunma Birimlerinden" (YPG) ayırdığı konusunda bir kez daha bilgilendirilmiştir. Amerika, YPG'nin, ABD Ordusu'nun desteğiyle, Suriye Rakka'daki IŞİD'e karşı başarılı bir kampanya yürüttüğünü vurgulamıştır. Ankara'dan gelen tüm baskılara rağmen YPG'nin PKK ile ilişkili bir örgüt olarak terrorist örgütler listesine dâhil edilmesi olasılığını kategorik olarak reddetmiştir.⁷²⁵

Erdoğan, Trump'ı Suriye Kürtleri konusunda ikna etme şansının olmadığını bilerek Amerika Birleşik Devletleri'ne büyük bir cesaretle gelmişti. Beyaz Saray,

⁷²³ Nikolay Gavriloviç Kireyev, 2008. a.g.e. sf. 256.

⁷²⁴ G.Mirzoyan, **Приехал за мандатом: что Эрдоган от Трампа хотел?**
<https://ria.ru/20170517/1494466629.html>

⁷²⁵ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **Конгломератный национализм: опыт изменения парадигмы национального развития стран Ближневосточного региона (на примере Сирии)** // Труды Института Востоковедения РАН. – Выпуск 26. – Социальные и политические процессы на востоке. – ISSN 2587-9502. – sf. 212-234)

Washington'daki iki liderin toplantısından tam bir hafta önce bunu açıkça ortaya koymuştur. 9 Mayıs'ta Pentagon, IŞİD'le mücadeleye devam etmek için YPG'nin başrolünü oynadığı Suriye Demokratik Güçleri (SDG) adıyla bilinen Arap-Kürt koalisyonuna silah ve mühimmat tedarik etmeyi planladığını duyurmuştur. Daha sonra Ankara'nın resmi olarak bu kararın tekrar gözden geçirilmesine yönelik çağrılarını ise cevapsız kalmıştır.⁷²⁶

2.3.1.2. Rahip Brunson Krizi

Erdoğan'ın, ABD'ye yaptığı geziden sonra yapılan “boş eller” yakıştırmasının gerekçesinde, Türk liderliğinin elinin güçlü olduğu konularda bile, Trump yönetimiyle konuşulamadığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Elbette burada Türk tarafı hayal kırıklığına uğramıştır. Erdoğan'ın ABD'den Fethullah Gülen'in iadesi için yaptığı çağrıya Trump, Türkiye’de hapisanede bulunan ve yirmi yıldan beri Türkiye'nin üçüncü büyük şehri olan İzmir'de ve bir papaz olarak görev yapan Andrew Craig Brunson'u serbest bırakma talebiyle yanıt vermiştir.⁷²⁷ Brunson, faaliyetleri nedeniyle Ekim 2016'da “ülkenin ulusal birliğini tehdit eden bir kişi” olarak görülüp, Türk makamları tarafından tutuklanmıştır. Türkiye ilk başta bu kişiyi sınır dışı etmeye hazırlanmaktayken, görünüşe göre bir “takas anlaşması” (Gülen'in Branson ile takas edilmesi) kurgusu nedeniyle, onun “daha iyi bir zamanlamaya” kadar tutulmasına karar verilmiştir.⁷²⁸ Ancak Trump'ın bu “simetrik cevabı” Beyaz Saray'ın, Gülen'in Brunson ile takasına rıza gösterdiği anlamına gelmemekteydi. Politik bağlamda değerlendirildiğinde ağırlıkları açısından her ikisi de tamamen farklı figürlerdi. Amerikan makamları açıkça "Gülen'i" "sıradan" birisi ile takas etmek istemiyordu. ABD, bu şekilde Gülen konusunun Türkiye için kolay bir çözümünün olmayacağını teyit etmişti. Bu yanılla Washington, Türk makamlarının rahip Brunson ile ilgili politikasının bir karşılığı olmadığını ifade etmişti.

⁷²⁶ a.g.e. sf. 224

⁷²⁷ Andrew Brunson: Turkey releases US pastor after two years
<https://www.bbc.com/news/world-europe-45841276>

⁷²⁸ <https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/rahip-brunson-serbestbirakildi,oPF4fWjMJkm4HKbIzEwg8Q>

Erdoğan'ın yaptığı ziyaretin başarısız olduğuna dair çarpıcı kanıtlardan biri de üst düzey olarak gerçekleştirilen zirvede her iki ülkenin temsilcilerinin genişletilmiş toplantısının zamanlaması ve biçimiydi. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, Türk mevkidaşına sadece yirmi üç dakika ayırmıştı. Oval Ofis'te yabancı devlet başkanları ile yapılan diğer toplantılarda, Trump konuklarına en az kırk dakika ve genellikle bir saat hatta daha uzun süre ayırıyordu.⁷²⁹ Başkanların ele alacağı önemli konuların olduğu aşikâr olduğu halde yeterince zaman ayrılmamış olması dikkat çekiciydi. Öte taraftan genişletilmiş zirvede bile ikili görüşmeler sadece iki saat sürmüştü.

Bununla birlikte Amerikalılar Erdoğan'ı Washington'dan tamamen boş ellerle göndermenin verimsiz olduğunu düşünüyorlardı. Bu bağlamda, Erdoğan'ın Trump ile yaptığı görüşme sonrasında aldığı bazı sonuçların kıymetli olduğu belirtilmiştir. Birincisi, Kuzey Irak'taki PKK militanlarının kampları ve hareketleri hakkında istihbarat bilgileri sağlayarak ABD-NATO'nun müttefiklerine yardımının genişletilmesiyle ilgiliydi. İkincisi, Türkiye'nin talep ettiği Türkiye-Irak sınırının her iki tarafındaki teröristler ile mücadele etmesi için sağlanacak silah ve askeri teçhizatın birkaç yıl boyunca Türkiye'ye tedarikine dair karar verilmesiydi. Bu bağlamda, Orta Doğu kaynaklarında özellikle MQ-1 Predator saldırı uçağı, S-70 Sikorsky çok amaçlı helikopterlerle (UH-60 Black Hawk araçlarının ihracat versiyonu), BLU-109 güdümlü sığınak delici bombaların satışı gündeme gelmiştir.⁷³⁰

2.3.1.3. S-400 Krizi ve Etkileri

ABD Başkanı Trump Türkiye'nin NATO için ABD'nin bir müttefiki olduğunu adeta unutmuş gibi Ekim 2019'da Türk Silahlı Kuvvetleri'nin gerçekleştirmeye başladığı "Barış Pınarı"⁷³¹ operasyonu ile bağlantılı olarak "Türkiye ekonomisini yok

⁷²⁹ Mirzayan. Приехал за мандатом: что Эрдоган от Трампа хотел? <https://ria.ru/20170517/1494466629.html>

⁷³⁰ www.mail.ru Новости, 23 мая 2017 года

⁷³¹ "Barış Pınarı" operasyonu, Türkiye'nin ve Suriye'deki Suriye muhalefetine ("Suriye Ulusal Ordusu" ve diğerleri) Türk yanlısı silahlı kuvvetlerinin askeri operasyonudur. Operasyonun başladığına dair resmi açıklama 9 Ekim 2019'da Türkiye Cumhurbaşkanı tarafından yapıldı. Operasyon, Türkiye'de terörist kabul edilen Kürt silahlı gruplar YPG'ye ("Kendini Savunma Birimleri" ve "Kürt Kendini Savunma Birimleri") ve IŞİD'le mücadele bahanesiyle ABD tarafından desteklenen ve içinde Kürt militanları bulunduğu Suriye Demokratik Kuvvetler (SDS) koalisyonuna karşı gerçekleştirilmiştir. Barış Kaynağı Operasyonunun amacı, Suriye'nin kuzeyinde bir operasyon bölgesi başarılı olursa, bir

etmeye”, “Türkiye'nin Suriye'deki askerlerine karşı operasyonlara başlanabileceğine dair” cümleler kullanmıştır.⁷³² Dolayısıyla bu açıklamalar Washington ile Ankara arasındaki temel farklılığın, Kürt meselesiyle bağlantılı olduğunu göstermiştir.

Bu bağlamda Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilerin olumsuz gelişme sürecine bir tepki olarak farklı siyasi ve askeri ortaklıklar geliştirme arayışına girmiştir. Bu arayışların bir sonucu olarak Ankara, ABD'nin öfkesine neden olan Rus S-400 uçaksavar füze sisteminin satın alındığını duyurduğunda, ABD Kongresi yaptırım uygulama tehdidinde bulunmuştur. Meseleyi sulh yolu ile çözmeye çalışırken, The Washington Post'a göre, Kasım 2019'da Türk lider Recep Tayyip Erdoğan'ın, Washington ziyareti sırasında Başkan Donald Trump, Türkiye'ye S-400 sistemlerinden vazgeçmesi karşılığında 100 milyar dolara kadar bazı anlaşmalar teklif etmiştir.⁷³³ Ancak, Erdoğan önceden imzalanmış S-400 anlaşmasını reddetmek istemediğini belirtmiştir.⁷³⁴

Türkiye'nin S-400'ü tercih etmesinin nedenlerinden biri, ABD'nin, Ankara'nın *Patriot* sistemleri satın alması ile ilgili başlattığı teknoloji transferi talebine olumlu karşılık bulmamasıdır. ABD, Türk mühendislerin sistemlere müdahale etmemelerinin garanti edilmesinin yanı sıra yapılacak her atış ve hedef hakkında da tam bilgi sunulmasını talep etmişti. *Patriot*ların kullanım süresinin oldukça kısa olması hasebiyle, Türkiye, ABD Ordusu'na bu hava savunma sistemlerini süre dolduğundan iade etmek ve gerektiğinde yenilerini satın almak zorunda kalıyordu. Oysa Rusya ile Türkiye arasındaki anlaşmalar farklı bir temelde inşa edilmekteydi. Rusya Federasyonu Devlet Başkanı sözcüsü Dmitry Peskov'a göre, Türkiye'ye S-400 füze sistemlerinin

zamanlar Türkiye'de sığınma bulan 2milyona kadar Suriyeli mültecilere ev sahipliği yapması planlanan bir tampon bölge ("güvenlik bölgesi") oluşturulmasıdır.

⁷³² «Эрдоган объявил о начале турецкой военной операции в Сирии». РИА Новости. Erişim tarihi 9 октября 2019 года). (Подробнее об операции «Источник мира» см. «Турецко-сирийские отношения»

⁷³³ https://www.washingtonpost.com/world/national-security/us-military-imagery-shows-possible-atrocities-by-turkish-backed-forces-in-syria/2019/11/12/08d7d760-0565-11ea-a5e2fccc16fa3576_story.html

⁷³⁴ S-400'ün tedariki hakkında daha fazla bilgi için Türk-Rus ilişkileri ile ilgili bölüme bakınız. «Эрдоган объявил о начале турецкой военной операции в Сирии». РИА Новости. Erişim tarihi 9 октября 2019 года). (Подробнее об операции «Источник мира» см. «Турецко-сирийские отношения»

tedarik sözleşmesi, Türk tarafına teknoloji transferinin kısmen aktarılması anlamına gelmekteydi.⁷³⁵ 11 Aralık 2019'da Türk Dışışleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, ABD F-35'lerin tedarikine ilişkin kararlarını değıştirmezse, ABD Ordusu'nun İncirlik Üssü'nden çıkarılması ve Kürecik Üssü'nün statüsünün revizyonu olasılığını gündeme getirmiş hatta Rusya'dan da savaş uçakları satın alınabileceğini açıklamıştır.

2.3.1.4. Suriye İç Savaşı ve Türkiye

Bu dönemde Türkiye, Özgür Suriye Ordusu adı verilen yerel silahlı grupların da desteğini alarak Suriye topraklarına sınırlı askeri operasyonlar düzenlemiştir.⁷³⁶ İran ise başlangıçta Suriye'deki Hizbullah gibi doğrudan müttefik güçlerini kullanarak daha sonra Şam'ın düşmesini önlemek için İran Devrim Muhafızları Kolordusunu Suriye'ye göndermiştir.

Dini faktör, Suriye'de iç çatışmanın temel nedenlerinden biridir denilebilir. Bu nedenle ülkedeki Sünni çoğunluğun, mezhepsel olarak nispeten Şiilere daha yakın olan Nuseyri yönetiminin baskısına karşı çıkanların, rejim ile çatışmanın tarafı olmalarından dolayı Suriye iç savaşı bir Sünni-Şii çatışması olarak da yorumlanmıştır. İran'ın Esad rejimini destekleyen tavrı, sadece El-Kaide ve IŞİD terör gruplarına karşı değil aynı zamanda Esad'a karşı savaşan kimi grupları içerecek şekilde Türkiye'ye karşı daha sert bir muhalefete soyunduğunu göstermektedir.⁷³⁷

Böylece iki komşu ülke arasında yaşanacak ciddi bir çatışmanın her ikisine de ciddi zararlar verebileceği açıkça ortaya çıkmıştır. Dahası, İran hala uluslararası ekonomik yaptırımlar altındaki olumsuz etkisini önceden Türkiye ile ticaret ve

⁷³⁵ Valeriy Şariffullın /ТАСС «Маневры вокруг С-400: как российский «Ворчун» Эрдогана с США поссорил» https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/6459120?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop&utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2Fnews 16 декабря 2019 года

⁷³⁶ Kiril Valentinoviç Vertyaev, Автономная администрация северо-восточной Сирии: феномен протогосударственности (к постановке проблемы)»./ В сборнике материалов российской научно-практической конференции молодых ученых «Этно-социокультурные процессы в странах Азии и Африки: проблема идентичности». М. ИСАА при МГУ 2020. sf. 89-93

⁷³⁷ a.g.e. sf. 90

ekonomik iş birliği nedeniyle kısmen telafi edebiliyordu.⁷³⁸ Bu durumda Tahran'ın, Ankara ile ilişkilerdeki gerginliği azaltmaya yönelik çabaları gayet anlaşılabilir niteliktedir. Aynı zamanda, IŞİD'in 2014'teki ciddi kazanımları, Amerikalı politikacıları, Esad rejiminin düşmesi halinde, IŞİD'in veya başka bir radikal terörist grubun büyük olasılıkla Suriye'yi ele geçireceğine ve bunun Amerika için mevcut hükümetten çok daha fazla soruna yol açabileceğine ikna etmiştir. İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin iktidara gelmesinden ve ABD ile İran arasında doğrudan görüşmelerin yapılmasının ardından, ABD'nin, İran'ın Suriye ve Irak'taki çıkarlarına karşı açıkça hareket etmeyeceği ve Türkiye'nin Suriye'de kendi hedeflerine ulaşması gerektiği ortaya çıkmıştır. ⁷³⁹ Bu nedenle İran'ın prensipte karşılıklı ilişkilerin çözümüne hedeflenmesi, tıpkı İran'ı müzakereler yoluyla Suriye krizini çözmeye ikna edememesi gibi Suriye'deki durumla tek başına da başa çıkamayan Türkiye için son derece uygun olmuştur.

Bununla birlikte Türkiye-İran ilişkilerinin restorasyonuna giden yol çok sancılıydı. Bu sancılı sürecin çözümü beklenmeden bir hamle de Rusya tarafından gelmiştir. Suriye'de İran'a karşı Sünnilerinin çıkarlarını koruma ihtiyacı ile Türkiye ve Suudi Arabistan geçici olarak görüş farklılıklarını bir kenara bırakarak İran'a karşı ortak mücadeleye girişmişlerdir.⁷⁴⁰ ABD'nin Suriye'ye karşı pasif duruşu nedeni ile Türkiye ve Suudi Arabistan, Esad karşıtı güçlere askeri desteğini arttırmıştır.⁷⁴¹ Bu destek, özellikle Kral Salman'ın Ocak 2015'te Suudi tahtına çıkmasından sonra önemli hale gelmiştir.⁷⁴² Bu süreç Suriye'deki çatışmalara Rusya'nın daha çok müdahil olmasının da önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur.

Böylece askeri operasyonlar sırasında Suriye ordusu için bir dönüm noktasını oluşturan Rusya, etkili hava desteği sayesinde Suriye'ye açık destek vermiştir. Rusya'nın müdahalesi sadece güç dengesini önemli ölçüde değiştirmemiştir. Aynı

⁷³⁸ a.g.e. sf. 91

⁷³⁹ Has Kerim, **Проблема региональной безопасности: сближение позиций Москвы и Анкары в Центральной Азии в преддверии вывода войск НАТО из Афганистана в 2014 г. //Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки.** – 2013. – № 7/2. – sf. 73

⁷⁴⁰ Gaciyev, a.g.e. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/28-07-10b.htm>

⁷⁴¹ Kiril Valentinoviç Vertyaev, 2020 a.g.e. sf. 89-93

⁷⁴² Gaciyev, a.g.e. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/28-07-10b.htm>

zamanda hem Türkiye, hem de İran için manevra yapma özgürlüğünü sınırlamıştır.⁷⁴³ Tüm farklılıklara ve anlaşmazlıklara rağmen, Türkiye ve İran'ın şu anda karşı karşıya olduğu ve gelecekte ciddi ortak tehditlerle karşı karşıya kalacağı anlayışıyla iş birliği olanaklarını aramaları gerektiği için Rusya sadece bu iki ülkeyi müzakere masasına oturtmakla kalmamış aynı zamanda “Astana Süreci” çerçevesinde müttefik haline getirmeye yönelik çabalara girişmiştir.⁷⁴⁴

Herşeyden önce Kürt ayrılıkçılar hem İran hem de Türkiye için bir tehdittir. Irak Kürdistanı ABD'den büyük destek almakta ve bağımsızlık hayalleri kurmaya devam etmektedir.⁷⁴⁵ PKK Türkiye’de Türk Hükümetine karşı büyük bir terör kampanyası başlatmıştır. İran, PKK’nın sadece Türkiye’de değil İran’da da rejimi devirme niyetinde olduğunu çok iyi bilmektedir. Kuzeybatı İran’da zaman zaman yaşanan çatışmalar, PKK’nın Tahran için de bir tehdit oluşturmaya devam ettiğini göstermektedir. İkinci olarak, terörün ve aşırılığın, birleşik çaba gerektiren ortak bir tehdit olduğu kabul edilmiştir. “İran, Arap monarşilerinin ve Sünni grupların terörle yakından bağlantılı olduğunu kanıtlamak için IŞİD faktörünü kullanmak istemiştir. Buna karşılık, Türkiye’nin kendi güvenlik çıkarları doğrultusunda IŞİD ile yüzleşmesi gerekmiştir. Ancak İran ve Türkiye için daha mantıklı olan seçim, uzun vadeli bir strateji olarak terörizmle mücadele etmek ve bölgedeki Sünni-Şii güçlerin geleneksel dengesini korumak için çaba gösterilmesi olmuştur.”⁷⁴⁶

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı gibi, Türkiye-İran ilişkilerinin nispeten kısa bir süre içerisinde bir dizi iniş ve çıkışlar yaşadığını belirtmek gerekir. Aynı istikrarsızlık, Türkiye’nin, başta önde gelen Arap ülkeleri ve İsrail ile ilişkilerinde de söz konusudur. İran haricinde, Türkiye’nin bölgedeki hemen hemen tüm büyük devletlerle, Suudi Arabistan, Suriye, Mısır, İsrail ve diğerleri ile ilişkileri benzer iniş çıkışlar yaşamıştır. Dolayısıyla bu iki ülkenin Astana süreci ile ortak bir zeminde bir

⁷⁴³ Kiril Valentinoviç Vertyaev, 2020, **a.g.e.** sf. 89-93

⁷⁴⁴ <https://tass.ru/politika/5959778>

⁷⁴⁵ Kiril Valentinoviç Vertyaev, 2015, **a.g.e.** sf. 223

⁷⁴⁶ **a.g.e.** sf. 225

araya gelmeleri bölgedeki sorunların çözümünde bir fırsat alanı oluşturacak potansiyeldeydi.

2.3.1.5. Türkiye-Suriye İlişkileri

AK Parti iktidara geldikten sonra “komşularla sıfır sorun” ilkesini temel alan Türkiye bölge ülkeleriyle ilişkilerini temelde yeni bir seviyeye taşımak adına önemli çabalar göstermiştir. Bu durum, birçok uzman ve siyaset bilimcinin XXI. yüzyılın ilk on yılını Türk-Arap ilişkilerinin “Altın Çağı” olarak nitelemesine neden olmuştur.⁷⁴⁷ Ancak bu politikanın bazı sınırlılıkları mevcuttur. Öncelikle Ortadoğu’da istikrarlı bir jeopolitik ortamın oluşum süreçlerinin, dünya politikasındaki ve bölgedeki son birkaç on yılda yaşanan kırılmaların ve geri dönüşsüz değişimlerin arka planı ile Ortadoğu’da istikrarlı ortamın inşasının zor olmasıdır.⁷⁴⁸ Buradaki büyük hidrokarbon rezervleri, finansal kaynaklar, küresel siyasi ve ekonomik durumu etkileme yetenekleriyle her bir ülkenin artan nüfusu ve ekonomik potansiyeli, bölgedeki güç bilançosunu önemli ölçüde değiştirmiştir. Ortadoğu’daki iddialı devletlerin girişimleri her zaman bölgedeki göreceli güç dengesinin ihlal edilmesinin yolunu açabilir. ABD’nin Irak’ı işgali, *Arap Baharı*, Libya’daki iç savaş, Suriye çatışması, Yemen’deki çatışma yakın zamanda yaşanan bu ihlallere örnek olarak gösterilebilir. Bu nedenle, yeterli dış politika deneyimine sahip olmayan yeni Türk siyasal elitlerinin biraz naif bir arzusu olarak tüm ülkelerle iyi ilişkiler kurmaya yönelik çabalarının sonuçsuz kalması şaşırtıcı değildir. Ayrıca Türkiye-İran ilişkilerinde olduğu gibi, bu aşamada iki ülke arasındaki yakınlaşmada ana faktör, bölgedeki olayların, yani Türkiye’nin ve Suriye’nin ABD’nin Irak’ı işgaline karşı gelmesi ve gelecekte topraklarının korunması için bu ülkenin bütünlüğünü savunmak olmuştur. Her iki ülke de ABD’nin Irak’ı zayıflatma, federalleştirme ve Kürt kartını oynama arzusundan endişe duymuştur.⁷⁴⁹

⁷⁴⁷ Zeynep Oktav Özden, *Arap Baharı ve Türkiye-Körfez Devletleri İlişkileri*.

https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/7ozdenoktav.pdf

⁷⁴⁸ Aleksandr Aleksandroviç Varakin, 2015, **a.g.e.**

⁷⁴⁹ Sergey Genadiyeviç Luzyanin, **Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008), М., 2007, sf. 98.**

Suriye Cumhurbaşkanı Beşar Esad'ın Ocak 2004'te Türkiye ziyareti, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir Suriye Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'ye yönelik gerçekleştirdiği ilk ziyaret olması nedeniyle tarihi bir olay olarak nitelendirilmekteydi.⁷⁵⁰ Görüşmelerde, Türkiye ve Suriye'nin farklılıklarından ziyade daha fazla temas noktasının olduğu vurgulanarak iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi amacına vurgu yapılmıştır. Suriye, Türkiye'nin Suriye-İsrail barış görüşmelerinin yeniden başlatılmasında arabuluculuk yapma girişimini memnuniyetle karşılamıştır. ABD ve İsrail'den sürekli baskıya maruz kalan Suriye ile ilişkilerin geliştirilmesinin Türkiye açısından belirli bir kararlılığı gerektirdiği de unutulmamalıdır.⁷⁵¹

Aralık 2004'te Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Şam ziyareti sırasında Suriye ile serbest ticaret anlaşması imzalanmıştır. Suriye Başbakanı Muhammed Naci el-Utri "ülkeler arasındaki ilişkilerin başta ticaret olmak üzere tüm alanlarda gelişeceğini" vurgulamıştır.⁷⁵² 2005 yılının Nisan ayında, Washington'un ziyarete karşı çıkmasına rağmen, Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer Suriye'yi ziyaret etmiştir. Yakınlaşmaya doğru atılan bir diğer adım da Ekim 2007'de Suriye Cumhurbaşkanı Beşar Esad'ın iade-i ziyaretidir. Ziyaret, Şam ve Washington arasındaki gerilimin arttığı bir atmosferde gerçekleşmiştir. Bu ziyaret, "Lübnan, Irak ve Arap-İsrail çatışması konusunda ABD'nin baskısı altındaki Suriye, güvenlik güçlüklerini hafifletmek ve gittikçe daha müreffeh hale gelen Türkiye ile ekonomik bağlar geliştirme arayışının bir yansımasıdır."⁷⁵³ Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerdeki bu olumlu seyir, Suriye'deki iç çatışmanın baş göstermesiyle tersine dönmüştür.⁷⁵⁴

Suriye'de 1980'lerden bu yana süren çeşitli etnik guruplar ve mezhepler arası çatışmalar, "Arap Baharı"nın başlamasıyla tamamen farklı bir boyut kazanmıştır. Çatışmanın temel nedeni, farklı dini hareketlere mensup çok sayıda etnik grubun Suriye topraklarında yaşaması ve yıllardır iktidarın dini azınlık olan Şiilerin elinde

⁷⁵⁰ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf. 212-234

⁷⁵¹ Semyon Bagdasarov, **a.g.e.** <http://www.vostokoved.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-Зарубежье-Азии/2009-11-01-22-25-34.html>

⁷⁵² Ivan Igoreviç Starodubtsev, **a.g.e.** <http://www.iimes.ru/?p=14891>

⁷⁵³ **Gulf News.** 18.10.2007.

⁷⁵⁴ Vasilyev, **a.g.e.** sf. 206.

olmasıdır.⁷⁵⁵ 2011 ilkbaharından itibaren yerel bir sivil çatışma olarak başlayan kriz, zaman içinde sadece bölgenin ana devletlerinin değil, aynı zamanda dünya güçlerinin, uluslararası kuruluşların, askeri-politik grupların ve paramiliter grupların dahil olduğu bir iç savaşa dönüşmüştür.⁷⁵⁶ Batı ve muhafazakar Arap devletler tarafından desteklenen aşırı radikal grupların ve çok çeşitli siyasi güçleri içeren Suriye muhalefetine kısa süre içinde büyük kısmını işgal ettiği Suriye topraklarında muhalefetin ve radikal grupların karşısına Beşar Esad Hükümeti'ni korumaya yönelik tutum belirleyen Rusya, Çin ve İran çıkmıştır.⁷⁵⁷ Türkiye'nin konumuna gelince, Türkiye bu aşamada "kendi halkına karşı işlenen suçlardan sorumlu olan şahıs" olarak Esad'ın derhal iktidardan ayrılmasını istemiştir. Esad'ın istifası ile Türk tarafının görüşüne göre Suriye içi diyalog için fırsatlar yaratılacaktı. Türkiye, Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in devrilmesinden sonra 2012'de *Müslüman Kardeşlerin* cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerini kazanması ile başlayan değişimin Suriye'de de tekrarlanmasını beklemekteydi. Mursi, Erdoğan'ın başkanlığındaki Türkiye ve AK Parti'nin faaliyetlerine atıf yaparak hızla ülkesindeki Sünni muhafazakarlaşmanın yolunu açmıştır.⁷⁵⁸

Türk tarafı, Mısır'daki siyasi gelişmeleri büyük bir memnuniyetle karşılamış ve benzer şekilde komşu Suriye'de ılımlı İslamcıların iktidara gelmesi ile bölgede kendi otoritesini ve konumunu önemli ölçüde güçlendireceğini ummuştur. Türk liderler, Suriye'de modern Türkiye'yi örnek alan ılımlı İslam'ın sadece toplumun gelişiminin laik modeline değil, aynı zamanda Arap Yarımadası'nın Vehhabi gruplarına ve Selefilerine yakın olan radikal oluşumlara ve Şii modellere direnebileceğine inanmaktaydı.⁷⁵⁹ Buna göre Türkiye "Arap Baharı" çerçevesinde kendiliğinden oluşan patronluk sürecinde, yaşanan değişimin bölgedeki diğer ülkelerden daha da büyük etkiyle yayılacağına inanmaktaydı. Dolayısıyla Ankara-Kahire-Şam-Doha olası

⁷⁵⁵ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf. 212-234

⁷⁵⁶ **a.g.e.** sf. 213

⁷⁵⁷ Gaciyev, **a.g.e.** sf. 168-185

⁷⁵⁸ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf. 212-234

⁷⁵⁹ Mihail Çakmak, **a.g.e.** sf. 240.

birliği, Türkiye'nin, Türk-Arap-İslam dünyasındaki otoritesini arttırmasına olanak tanımayacaktı.⁷⁶⁰

Ancak Türkiye'nin bu politikası bölgede süregelen çatışma ve istikrarsızlıklardan korkan ABD'den ve diğer NATO ülkelerinden, BM'den ve tabi ki Rusya'dan destek bulamamıştır.⁷⁶¹ Suriye krizinin büyümesi ve uzaması, ayrılıkçı Kürt grupların sürece dahil olması ve Türk sınırlarına kadar erişimi, sadece Türkiye'nin stratejik planlarının bozulması değil, aynı zamanda Türkiye'nin güvenliğine yönelik tehdit düzeyinin de önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Ek olarak Türkiye'ye gelen sayıdaki Suriyeli mülteci büyük bir sosyo-politik soruna dönüşmeye başlamıştır.⁷⁶² Suriye'deki olumsuz gelişmeler o dönemin Türk diplomasisinin diğer ciddi dış politika başarısızlıkları ve özellikle Türkiye'nin, Suriye yüzünden Rusya ile ilişkilerde derinleşen uyumsuzluğunun artmasıyla daha da kötüleşmekteydi. Mısır'daki iktidarın darbeyle el değiştirmesi, böylesine önemli ve umut verici bir müttefikin kaybı ve Ermenistan ile ilişkileri normalleştirme girişimlerinin başarısızlığı da bu gelişmelere eklenmiştir.⁷⁶³

Bununla birlikte, 2012-2013 yıllarında olduğu gibi Türkiye, bir önkoşul olarak Esad'ın Suriye iktidarından ayrılmasında ısrar etmeye devam etmiştir. Aynı zamanda, Türk tarafı, yaşanan insani felakete ve Suriye hükümet birlikleri tarafından kimyasal silah kullanılmasına atıfta bulunarak bu koşulun (Esad'ın istifası) askeri kuvvet uygulamak da dahil olmak üzere herhangi bir yolla gerçekleştirilmesi gerektiğini kaydediyordu.⁷⁶⁴ Türkiye, 2014-2015 yıllarında yaşanan olumsuz gelişmelere rağmen,

⁷⁶⁰ Svetlana Filipovna Oreškova, **Исламизм в Турции: восстановление былого илинового явление? // в сб «Турция в период правления Партии справедливости и развития»**, М., sf. 12

⁷⁶¹ **a.g.e.** sf. 14.

⁷⁶² Kerim Has, 2013, **a.g.e.** sf. 70-73.

⁷⁶³ Aleksandr Aleksandroviç Varakin, **Стратегическое партнерство по обеспечению пограничной безопасности государств –участников СНГ: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Российская академия народного хозяйства и государственной службы при президенте РФ**. М, 2015, sf. 266

⁷⁶⁴ İkbâl Dürre M. E., **Российско-турецкие отношения с 2008 по 2018 гг.**, М., 2019. sf. 103-104

Türkiye-Suriye meselelerinde inisiyatifini ele geçirme girişimlerinden vazgeçmemiştir.⁷⁶⁵

Uluslararası İlişkiler Uzmanı Doç. Dr. İkbâl Dürre'nin kaleme aldığı gibi "... Türk hükümeti ve şahsen Erdoğan'ın kendisi iç siyasi alanda olduğu gibi, bölgesel arenada da son derece zor ve gergin bir durumda kalmıştır... Geçmiş dönemlerde girişilen inisiyatifini ele geçirme, yakın çevredeki olayların gidişatı üzerinde belirleyici bir etki elde etme girişimleri sonuç getirmedi. Türkiye tek başına hareket etmek için yeterli güce sahip değildi ve ABD, NATO veya Rusya gibi potansiyel müttefiklerin desteğini de alamadı." ⁷⁶⁶ Bu koşullar altında, ülke liderliğinde Türkiye'nin "anlaşılmadığına", çıkarlarının dikkate alınmak istenmediğine, "stratejik bir yalnızlık" içinde bırakıldığına dair güçlü bir duygu ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin önünde önceki sonuç vermeyen girişimlere rağmen, koşulları zorlamak ve sınırlı da olsa ittifaklar yaratmak veya tek taraflı eylemlere yönelmek gibi alternatifler duruyordu. ⁷⁶⁷ Aynı zamanda, NATO üyesi olan Türkiye için gerçekten de büyük risklerden korkmaya gerek yoktu. Ankara'nın Ortadoğu politikasının temel taşı, Suriye'de Beşar Esad'ın gücünün ortadan kaldırılması yoluyla bölgesel liderliğe ulaşma arzusu idi. Türkiye, Suriye'de istikrarı yaratılmasını ve Türk sınırlarının güvenliğinin, Türk ordusu tarafından garanti altına alınmasını savunuyordu. Irak için de benzer bir senaryo düşünülmekteydi. Türkiye ile sıkı sıkıya ekonomi ve güvenlik alanında bağlı olan yarı bağımsız Kuzey Irak ile ilişkilerin düzeyine bağlı bulunarak zayıf bir merkezi hükümet üzerinde baskı kurulması da bu şekilde mümkün olacaktı. 2015 yılında bölgesel ve uluslararası arenadaki dinamiklerle beraber Türkiye bu planları uygulamak için bir şans yakalamıştı. Bu tarihte hem Suriye'de hem de Irak'ta IŞİD önemli başarılar elde etmişti. ⁷⁶⁸ Bağdat ve Şam hükümeti aşırı İslamcılara (ve hatta Suriye'deki silahlı muhalefete) karşı başarı elde edememişti. Oysa Batılı kamuoyuna göre her iki Arap ülkesinde de IŞİD'e karşı etkili bir direniş gösterebilen tek güç ayrılıkçı Kürtlerdi. ABD'nin, Barack Obama yönetimi sahaya müdahale etmek için büyük istek göstermiş

⁷⁶⁵ M. A. Gabirelyan, «Турция и Саудовская Аравия: провал антииранского союза?», **Институт Ближнего Востока**, 30.09.2016

⁷⁶⁶ İkbâl Dürre, **a.g.e.** sf. 103-104

⁷⁶⁷ **a.g.e.** sf. 105

⁷⁶⁸ **a.g.e.** sf. 106-107

Şubat ayında Beyaz Saray Kongre'sinden IŞİD'e karşı askeri güç kullanma yetkisi vermesini istemiştir. Bundan önce ABD'nin, sadece Esad Ordusu'na karşı değil, aynı zamanda “İslam Devleti”ne karşı savaştığı iddia edilen Suriye muhalefetine silah temin etmeye başladığı göz önüne alındığında Amerika'nın, Suriye çatışmasına müdahale etmeye hazır olan Türkiye'nin karşısında konumlanmaya hazır olduğu anlaşılmaktaydı. Diğer taraftan her halükârda ve özellikle Türk Ordusu'nun Suriye topraklarına müdahale etmesi halinde Ankara'nın, Amerika'nın farklı hareket edeceğine inanmak için iyi bir nedeni yoktu. Ayrıca ABD için Türkiye'nin, Rusya'yı bu sürece dahil etmeyi umduğu da göz ardı edilmemeliydi.⁷⁶⁹

Bununla birlikte, 30 Eylül 2015'te Rus Hava Kuvvetleri'nin operasyonu, ile Suriye'de durum değişmiş ve yeni bir aşamaya girilmiştir. Rusya'nın attığı bu adımlar hakkında Türk Hükümeti'ni önceden haberdar edip etmemesine bakmaksızın, yaptığı hamleyle Türk tarafının planlarını zorladığını rahatlıkla söyleyebiliriz.⁷⁷⁰ Böylece Türkiye bir kez daha Suriye'de olmasını arzuladığı değişimi yakalama fırsatını kaybetmiştir. Dahası, değişen koşullara uygun olarak bu ülkeye yönelik politikasını kökten yenileme ihtiyacı ile karşı karşıya kalmıştır. Türk-Rus ilişkilerinin neredeyse tamamen dondurulmasına yol açan 24 Kasım 2015'te bir Rus savaş uçağının düşürülmesi ve pilotun öldürülmesi, Türkiye'nin mevcut durumdan aşırı memnuniyetsizliğinin bir yansıması olarak görünebilir.⁷⁷¹

Rusya'nın çatışmaya girmesi ile askeri hareketlerin yönü ve doğasının köklü değişikliğe uğradığı açıktır. Kısa bir süre sonra Rusya'nın (Suriye, İran ve çeşitli yerel militanlar) liderliğindeki güçlerin oluşturduğu koalisyonun genellikle temel stratejik yeterlilikte olduğu anlaşılmıştır. Bu askeri başarı, siyasi avantajlara ve Rusya'nın beklediği şartlarda siyasi bir anlaşmaya yol açmıştır. Bazı uzmanlara göre, buna ek olarak, Türkiye ve Suudi Arabistan'ın desteklediği grupların savaşına katılmanın boş

⁷⁶⁹ a.g.e. sf. 109

⁷⁷⁰ a.g.e. sf. 111

⁷⁷¹ a.g.e. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bölüm 2.3.2

olduğuna ikna olmakla Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, Beşar Esad'ın zorla iktidardan uzaklaştırılmasına yönelik çabalarından vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁷⁷²

Dolayısıyla, Türkiye için Suriye'nin gelecekteki kaderi üzerinde bir miktar etki muhafaza edebilmek ve Esad'ı destekleyen Rus-İran koalisyonuna katılma ihtimaliyle karşı karşıya bulunmamak için bazı koşullar elde edilmiştir. Bu nedenle, Türkiye-Rusya ilişkilerinin normalleşme sürecinin başlamasından hemen sonra Rusya ve Türkiye, Suriye çatışmasının çözümünde ortaklık prensipleri üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, özellikle Erdoğan, "Suriye ile 950 km uzunluğunda ortak sınıra sahip olan bir ülke olarak, Rusya Federasyonu ile Suriye'nin üniter yapısını ihlal etmeden bazı adımlar atabiliriz!" diyerek Türkiye'nin yeni pozisyonunu ifade etmiştir.⁷⁷³

Bu değişimin aynı zamanda, Türkiye'nin stratejik hedeflerine ulaşmasına, Kürt sorununa çözüm sağlamak için Suriye'nin kuzeyi ve mümkün olduğu ölçüde Kuzey Irak üzerinde kontrol sağlamasına ve gelecekteki Suriye hükümetinin oluşum ve işleyiş süreçlerinde rol oynamasına yardımcı olması söz konusuydu.⁷⁷⁴

Astana sürecinden beri üç taraflı Türk-Rus-İran koalisyonundaki katılımcılar karşılıklı çıkarları dikkate almak ve yerel müttefikleri üzerinde gerekli etkiyi göstererek, Suriye'deki siyasal sürecin garantörü olarak siyasi pozisyonlarını etkili bir şekilde koordine etmeyi öğrenmişlerdir. Suriye'deki siyasi konumlanma süreci, özellikle "Barış Pınarı" operasyonu sırasında 30 kilometrelik derinlikte ve kendi sınırlarının dışında bulunan Türk Ordusu'nun Rus güçleriyle birlikte Türkiye-Suriye sınırında devriye gezme faaliyetleri ve aynı süreçte ayrılıkçı SDG birliklerinin geri çekilmiş olması da bu durumu açıkça ortaya koymuştur.⁷⁷⁵

⁷⁷² Michael Kofman, Matt Rojansky., «What Kind of Victory for Russia in Syria?», «*Military Review*», 2018. — Març-April. — С. 6—23. — ISSN 0026-4148)

⁷⁷³ «Реджеп Тайип Эрдоган: в отношениях России и Турции будет открыта новая страница». ТАСС, 8 августа 2016 года. URL: <https://tass.ru/interviews/3518845>

⁷⁷⁴ Kiril Valentinoviç Vertyaev, *a.g.e.* 212-234

⁷⁷⁵ *a.g.e.* sf. 230

“Barış Pınarı” Harekâtı, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından 9 Ekim 2019'da başlatılmıştır. Ankara bu harekâtın amacını, Suriye'deki PKK taraftarı olan YPG birliklerine ve IŞİD'e karşı mücadeleyi olarak belirlemiştir. “Amerikan askeri birliklerinin bu bölgeden geri çekilmesi Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından eylemin ABD tarafından onaylanması olarak algılanmıştır.”⁷⁷⁶ Suriye Kürtlerini Savunma Birliklerini (YPG) kastettiği “teröristleri bastırmak” amacıyla Suriye'nin işgali, Türk Ordusu ve Suriye Milli Ordusu (SMO) birimleri tarafından Amerikalıların ayrılmasından hemen sonra gerçekleştirilmiştir. Türk birlikleri ve diğer unsurlarla birlikte Rasulayn ve Tel Abyad şehirleri arasındaki 100 km boyunca Suriye topraklarına ilerlemiş, her iki şehri de ele geçirmiştir. Türk ordusu bu şekilde 35 km derine, yani Recep Tayyip Erdoğan'ın daha önce Türkiye-Suriye sınırı boyunca "güvenli bölge" olarak ilan ettiği mesafeye girmiştir. Suriye Hükümeti harekâtı ülkeye karşı doğrudan bir saldırı olarak değerlendirirken, PKK/PYD ise bunun kendi varlıkları için ölümcül bir tehlike ve Amerikalıların ayrılmasını bir ihanet olarak görmüşlerdir. Bu durum her iki tarafı (PKK/PYD ve Esad'ı) yakınlaştırmış ve ortak eylemler üzerinde anlaşarak uzlaşmaya zorlamıştır.”

Ancak bu durum Türkiye ve Suriye silahlı kuvvetleri arasında doğrudan yaşanabilecek muhtemel bir çatışma tehdidinin olduğunu da açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu tehlike Suriye'de yaşanan tüm süreç boyunca hem Şam'ın hem de Ankara'nın kaçınmaya çalıştığı bir senaryoydu. Durumun bu yönde gelişmesi Moskova'da son derece tehlikeli olarak kabul edilmiştir.⁷⁷⁷ Bu zor durumdan çıkışın bir yolu olarak, Rus yönetimi tarafından Soçi'de toplanacak bir zirve önerisi gelmiştir.

Bu toplantı ile her üç taraf için de az çok bir uzlaşma zemini aranmış; Ankara, Şam ve Suriyeli ayrılıkçı Kürt gruplar tarafından kabul edilebilen sonuçlar elde edildikten sonra bu aşamadaki en büyük risklerin ortadan kaldırılması mümkün kılınmıştır.⁷⁷⁸³⁵⁹ Anlaşmalar sonucunda Suriye Ordusu, Türkiye ile olan tüm sınırı boyunca, Cerablus şehrinin doğu banliyölerinden itibaren ve yukarıda belirlenen

⁷⁷⁶ Konstantin Truyevtsev, «Новый поворот в развитии событий на северо-востоке Сирии: к чему это может привести?» Клуб «Валдай», 20 ноября 2019 года

⁷⁷⁷ Kiril Valentinoviç Vertyaev, a.g.e. sf. 212-234

⁷⁷⁸ a.g.e. sf. 220

Rasulayn ile Tel Abyad arasındaki 100 km'lik alan hariç olmak üzere Irak sınırıyla kesişme noktası olan en doğudaki noktaya kadar kontrolü sağlamıştır. Bu durum ülkenin toprak bütünlüğünü geri kazanması açısından çok önemli bir başarı olarak kabul edilmelidir.⁷⁷⁹ Türk tarafı da bu sonuçla, Suriye sınırlarının tam güvenliğini sağlamak için aradığı şeyi elde etmiştir. Sınırın kuzey-batı kısmı; Türkiye operasyon bölgesinde, kuzey-doğu kısmı Türk ve Rus askeri polisinin ortak nöbet bölgesinde yer almaktadır. Dahası, güvenlik bölgesine sürekli olarak Türk tarafına yönlitilebilecek ve Suriye'den gelen saldırıların önlenmesinin garantörü olarak Rus askeri polisi hareket etmiştir.⁷⁸⁰³⁶¹

“Operasyon, genellikle Washington'dan yararlanan PYD/YPG'ye yönelik bir hamleyi desteklemeyi reddeden ABD ile yapılan bir anlaşma ile geçici olarak durdurulmuştur. Bu olayların zemininde YPG/PYD'nin kendileri, Moskova'nın arabuluculuğunda Şam ile resmi ittifak kurarak 22 Ekim'de Rusya ve Türkiye Cumhurbaşkanları Vladimir Putin ve Recep Tayyip Erdoğan'ın, Rus askeri polisi ve Suriye birliklerinin Suriye-Türkiye sınırına getirilmesini kabul etmeleri şeklinde sonuçlanmıştır. Akabinde Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov Türk askerinin Kuzey Suriye'de başlattığı "Barış Pınarı" operasyonunun durdurulduğunu söylemiştir.⁷⁸¹ Görüşmelerden sonra, Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Rusya'nın, Türkiye'ye Suriye'nin kuzeyinde Ankara'nın terörist olarak gördüğü Kürt ayrılıkçı militanların olmayacağını garanti ettiğini ifade ederek “Sınırın diğer tarafında kimin olacağı umurumuzda değil. İster Rusya ister Suriye Rejimi veya ABD. Beklentilerimiz açıktır; sınırın diğer tarafında hiçbir terörist grup ya da yapı olmamalıdır” diye açıklamıştır.⁷⁸² 1 Kasım 2019'da Rus ve Türk Ordusu, Suriye-Türkiye sınırındaki ilk devriyesine başlamıştır. Rus Askeri Polisi, Türkiye'nin YPG güçlerine karşı askeri operasyon düzenlediği bölgenin batısında ve doğusundaki iki bölümü kontrol altına almıştır. 5 Kasım'da Rusya ve Türkiye, Suriye'nin kuzeydoğusunda Kobani köyünden 160 kilometre uzakta ikinci bir ortak devriyeye başlamıştır. Devriyeye, Rus “Tigr” adlı

⁷⁷⁹ Mihail Serafimoviç Meyer, 2014. **a.g.e.** sf. 193-203.

⁷⁸⁰ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf. 212-234

⁷⁸¹ «Первоновости» <http://pervonovosti.ru/?id=2775753> , 7 ноября 2019 года

⁷⁸² Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf. 212-234

zırhlı araçları ve Türk “Kirpi” araçları da dahil olmak üzere yaklaşık 50 askeri araç katılmıştır.⁷⁸³

2.3.2.1. Türkiye-Rusya İkili Askeri ve Teknolojik İlişkilerinin Ekonomik Boyutları

Türkiye ile Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerin seyri ile ülkelerin askeri ve teknolojik iş birliği alanlarının potansiyeli yakından ilişkilidir.⁷⁸⁴ Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a göre Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ortaklık niteliği, bazı çevrelerin “kıskançlığına neden oluyor”, bazı devletlerin çıkarlarının gerçekleşmesini engelleyen bir faktör olarak görülüyor. Bu nedenle, Türk-Rus iş birliğine karşı çıkanların, tarihte birçok kez olduğu gibi, bu iş birliğini yok etmeye çalışacakları beklenebilir. Krizlerin ve değişen küresel ortamın üzerlerindeki etkisini azaltmak ve ikili ilişkilerde somut ilerlemeler sağlamak için iki ülke arasında çok yönlü kurumsal bağların oluşturulması ve güçlendirilmesi, stratejik paradigmanın zamanında güncellenmesi ihtiyacına dikkat edilmesi gerekmektedir.⁷⁸⁵

- Türk-Rus siyasi ilişkileri bazı çelişkilerden ve problemlerden uzak değildir. XXI. yüzyılın ikinci on yılında yaşanan krizler nedeniyle Türk-Rus ilişkileri ciddi bir sınav vermiştir. 24 Kasım 2015 tarihinde Vladimir Putin tarafından “sırtından bıçaklanmak” olarak nitelendirilen Suriye özelinde yaşanan gelişmeler, ikili ilişkilerde bir krize yol açmış ve iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler donma noktasına gelmiştir. Yaşanan bu olay üzerine ekonomik alanda Rusya Federasyonu Hükümeti, Türk menşeli ürün ve hizmetlerin ithalatı ile ilgili bir dizi yasak ve kısıtlama karar almıştır. Karşılıklı ticaretin cirosu, kısmen Rusya'nın, kısmen dünya pazarında düşen enerji fiyatlarının getirdiği sınırlamalardan dolayı 2015 yılında 24 milyar dolara düşmüştür.⁷⁸⁶ Ortaya çıkan zorluklara ve tehditlere karşı ortak mekanizmaların işletilememesinden dolayı ikili temaslar temelinden baltalanmıştır. Sonuç olarak 24 Kasım 2015'te

⁷⁸³ a.g.e. sf. 219.

⁷⁸⁴ Sergey Genadiyeviç Luzyanin, a.g.e. sf.18.

⁷⁸⁵ Oleg Kolobov, a.g.e. sf.145.

⁷⁸⁶ <https://tass.ru/info/5088157>

Suriye'deki terörle mücadele operasyonuna katılan bir Rus uçağının düşürülmesiyle meydana gelen olay, Moskova ve Ankara arasındaki siyasi ve kısmen ekonomik ilişkilerin dondurulmasına yol açmıştır.⁷⁸⁷ 29 Kasım 2015 tarihli 583 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile 30 Kasım 1296 sayılı ve 29 Aralık tarihli ve 1457 ve 1458 sayılı Rusya Federasyonu Hükümeti Kararları ile yaşanan gerilimin ardından 1 Ocak 2016'dan itibaren Türk şirketlerini doğrudan etkileyen bir dizi kısıtlayıcı düzenleme yürürlüğe konmuştur.⁷⁸⁸ Bu çerçevede:

- Türkiye ile vizesiz seyahat iptal edilmiş;
- İşverenlerin ayrı ayrı onaylanan şirketler listesi dışında Türk vatandaşlarını işe almaları yasaklanmış (Rusya Federasyonu Hükümeti 29 Aralık 2015 tarihli ve 1458 sayılı Kararı ile bu yasağa tabi olmayan Türk şirketlerin listesini de onaylamıştır);
- Mimarlık ve mühendislik alanında, devlet ve belediye hizmetleri ile ilgili, yapıların ve faaliyetlerin inşası da dahil olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin yetki alanı altında bulunan veya Türkiye Cumhuriyeti tarafından kontrol edilen kuruluşlar için yasaklanan işlerin bir listesi belirlenmiştir. Seyahat acenteleri ve oteller de bu kısıtlama kapsamına alınmıştır.

30 Kasım 2015 tarihli ve 1296 sayılı Rusya Federasyonu Hükümeti Kararı ile Türkiye'den yapılan ithalatın sınırlandırılmasına yönelik tedbirler tarımsal ürünleri etkilemiş ancak endüstriyel mallar bundan muaf tutulmuştur. Rusya 1 Ocak 2016'dan itibaren Türkiye'den gelen bir dizi ürün için ambargo uygulamıştır. Portakal, mandalina, üzüm, elma, armut, kayısı, şeftali ve nektar, erik ve çilek gibi ürünler kısıtlamaların kapsamı içinde yer almıştır. Buna ek olarak kısıtlamalar domates, salatalık, karnabahar ve brokoli, soğan, dondurulmuş hindi ve tavuk ürünleri vs. de etkilemiştir. Gıda ambargosunun uygulanmasından önce adı geçen bu kalemler, Türkiye'nin Rusya Federasyonu'na ihracatının neredeyse dörtte birini oluşturmaktaydı.⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Mihail Çakmak, **a.g.e.** sf.245

⁷⁸⁸ Blijniy **a.g.e.**

⁷⁸⁹ Evgeniy Yanoviç Satanovskiy, **a.g.e.** sf. 263

Bu kısıtlamaların getirilmesi elbette ki *yaptırımlar listesinde* mal arzının tamamen durması anlamına gelmemekteydi. Kommersant Gazetesi, Rusya'da yasaklanmış Türk sebzelerinin satın alınması için bir plan açıklamıştı. Buna göre toptan alıcılar, örneğin Alman Nürnberg'de bulunan *Agrobazar.ru* internet sitesinde kilogram başına 20-100 ruble fiyatına domates satın alabilirlerdi. Bu süreçte Türk domatesleri Moskova'da, Fas menşeli olarak satılmaktaydı. Bu, 2016'da Fas'tan yapılan domates alımının, 67 bin tondan 125 bin tona çıkmasından anlaşılmaktadır. Halbuki Türkiye, 2015 yılında Rusya'ya 338 bin ton domates göndermiştir (yaptırımlardan önce Rusya'daki ithal domateslerin %60'ı Türkiye'den geliyordu). Uzmanlara göre, Rusya'ya yapılan gayri resmi domates ihracatının %50'sini Türkiye menşeli ürünler oluşturmaktaydı.⁷⁹⁰

Rusya'da halihazırda faaliyet gösteren Türk şirketleri 2015'in sonunda tamamladıkları projelerini sürdürmeye devam etmelerine rağmen, bu önlemler Türk yatırımcıların Rusya'daki faaliyetlerini ciddi şekilde zorlaştırmıştır. Türk Hükümeti tarafından Rus şirketlerine karşı hiçbir kısıtlayıcı önlem alınmamasına rağmen, Türkiye'de Rusya için kilit proje olarak kabul edilen Akkuyu Nükleer Santrali projesinin dondurularak Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin tarafından yayınlanan 28 Kasım 2015 tarihli 583 sayılı kararı uyarınca Türkiye ile diğer birçok alanda devletlerarası iş birliği askıya alınmıştır. Bununla birlikte her iki ülkenin özel sektör mensupları, devletlerin liderlerinin bu olumsuz sinyallerine karşı temkinli bir yaklaşım sergilemişlerdir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin başlaması, karmaşık ve uzun süren diplomatik çalışmanın sonucu olarak tarafların bu durumdan bir çıkış yolu bulma arzuları ile mümkün olabilmektedir. Aynı zamanda bu süreçte Türk Hükümeti'nde ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Bunlardan en görünür olanı Başbakan Ahmet Davutoğlu'nun görevinden alınıp yerine Binali Yıldırım'ın atanmasıdır. Yeni Başbakan, Türkiye ile bazı ülkeler arasındaki ilişkileri geliştirmek için aktif bir pozisyon alırken; Rusya Federasyonu da dahil olmak üzere ilişkileri normalleştirmek için somut adımlar atılmıştır. 27 Haziran 2016'da Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, düşürülen uçak

⁷⁹⁰ **Kommersant**, №65 от 14.04.2017, sf. 1

için Rusya'dan resmen özür dilemiş, bu da krizin üstesinden gelmek için bir yol açmıştır. Ancak, ilişkilerin eski düzeyine gelmesi hemen gerçekleşmemiştir.⁷⁹¹ Bu anlamda uygulanan kısıtlamaların bir kısmı 2016 sonbaharında kaldırılmıştır. Ekim ayında, Rus Hükümeti, Rus pazarında bir dizi Türk ürününe yani çekirdekli meyveler ve narenciye çeşitlerine ithalat izni vermiştir. 10 Mart 2017'de Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Moskova'ya yaptığı ziyarette, Türkiye Cumhuriyeti tarafından bazı tarımsal ürünlerin yeniden ithalatına izin verilmiştir. Ancak domates ve salatalık gibi bazı ürünler kapsam dışı tutulmuştur. Bir hafta sonra 15 Mart'ta Türkiye, Rusya'yı ülkeye gümrüksüz gıda ithalatı yapma hakkına sahip olan ülkeler listesinden çıkarmıştır. Bu nedenle, buğday ve mısır için %130'luk bir koruyucu vergi, pirinç %45, ayçiçeği küspesi %13,5, baklagiller %9,7, ayçiçeği yağına ortalama %36 oranında koruyucu vergi uygulanmıştır. Bu konu Rus tarım ihracatçıları olumsuz etkilemiştir. Türkiye ihracatçı birlikleri Ankara'nın bu tutumunun Rusya'nın domates ithalatına yönelik kısıtlamaların devam ettirmesi ile ilişkili olduğunu açıklamıştır.⁷⁹²

Domates ihracatı ile ilgili konu Ankara için sadece ekonomik değil, aynı zamanda sembolik bir önem taşımaktaydı. Bu nedenle "domates savaşının" devamının başka yaptırımlara yol açabilme riski vardı.⁷⁹³ Bu, özellikle çağdaş Ortadoğu Araştırma Merkezi'nin Başkanı Gumer Isaev tarafından belirtilmiştir. Ona göre, domatesler "bir anlamda Türk-Rus müzakerelerini beklerken bir baskı faktörü haline gelmiştir".⁷⁹⁴ Siyasi Analiz Merkezi Genel Müdürü Vyaçeslav Danilov, ülkeler arasındaki ilişkilerin şiddetlenmesini "müzakerelerden önce topçu hazırlığı" şeklinde değerlendirmiştir. Bununla birlikte, öngörü ve esneklik gösteren her iki taraf da bu durumdan bir çıkış yolu bulabilmiştir. Mayıs 2017 başında Vladimir Putin ve Recep Tayyip Erdoğan "karşılıklı ticarete kısıtlayıcı düzenlemelerin kaldırılmasına yönelik kapsamlı bir çözüm" başlıklı bir anlaşma yaptıklarını açıklamışlardır.⁷⁹⁵ Türk tarafı daha önce Rus buğdayı ve diğer tarım ürünlerinin ithalatına getirilen kısıtlamaları

⁷⁹¹ Dmitriy V. Trenin, **Россия на Ближнем Востоке: задачи, приоритеты, политические стимулы: доклад**. 21.04.2016

⁷⁹² David Gurgeneviç Bdoyan, **Российско-турецкие отношения на Ближнем Востоке // Научно-аналитический журнал Обозреватель – Observer**. 2017b. № 6 (329). sf. 23-33.

⁷⁹³ David Gurgeneviç Bdoyan, 2017a. **a.g.e.** sf. 165-182

⁷⁹⁴ **Российско-турецкие экономические отношения. Досье**. <https://tass.ru/info/5088157>

⁷⁹⁵ David Gurgeneviç Bdoyan, 2017b, **a.g.e.** sf. 23-33.

kaldırmaya söz vermiştir. Taraflar, o zaman Türkiye'den Rusya'ya domates tedarikinde yaşanan kısıtlamaların “bir süre daha süreceğini” kabul etmiştir.⁷⁹⁶ Rusya Federasyonu Başkanı'nın vurguladığı gibi yerli çiftçilerin bu sektördeki yatırımlarını dikkate almamak imkansızdı. Müzakereler sonucunda Türkiye'nin yetkisi altındaki kuruluşların, özellikle inşaat ve turizm alanında faaliyetlerin yasağı da Rusya tarafından kaldırılmıştır.⁷⁹⁷

Haziran 2017'de Rusya ve Türkiye, Rusya Federasyonu Başbakanı Dmitry Anatolyevich Medvedev'in ziyareti sırasında ticaret kısıtlamalarının ikili olarak kaldırılması konusunda ortak bir açıklama yapılmıştır.⁷⁹⁸ Bu tarihte Medvedev, Karadeniz Ekonomik İş birliği Teşkilatı (KEİ) zirvesine katılmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Anlaşma öncelikli olarak gıda kaynaklarıyla ilgiliyken, Türk domateslerinin Rusya'ya ithalatına ilişkin daha önceki kısıtlamalar devam etmekteydi. Ortak açıklama, Rusya Federasyonu Başbakan Yardımcısı Arkadiy Dvorkoviç ve T.C. Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek tarafından imzalanmıştır. T.C. Başbakanlığına göre bu anlaşma “ikili ilişkileri normalleştirmek için önemli bir adımdır.”⁷⁹⁹

Çağdaş ikili ilişkiler, risk değerlendirmesi ve uzun vadeli ekonomik iş birliği konularının kapsamlı bir çalışması olmadan gelişemezler. Aynı zamanda jeopolitik problemler, yasal çerçevenin iyileştirilmesi, siyaset ve iş ortamı hakkında güncel bilgi birikimiyle iki ülkenin analitik merkezlerinin ortak çalışması, çeşitli alanlarda ilgili pazarların geliştirilmesi, ortak teknolojilerin ve projelerin uygulanması için yeni teknolojilerin ve eğitim personelinin tanıtılması ve halkla ilişkilerin güçlendirilmesi konusunda araçlar dikkate alınmalıdır.⁸⁰⁰

1990'larda Türk-Rus ilişkilerinin ana itici gücü, hükümet çabaları sayesinde değil, pazar koşullarındaki bir değişiklikte Rusya'nın piyasa ekonomisine geçiş sürecinden daha önce mevcut bulunan bir dizi kısıtlamanın kaldırılması nedeniyle gelişen ticaret ve ekonomik iş birliği olmuştur. İki ülke aktif siyasi etkileşim aşamasına

⁷⁹⁶ **Российско-турецкие экономические отношения.** <https://tass.ru/info/5088157>

⁷⁹⁷ **РИА Новости** 138312858, 02.06.2017

⁷⁹⁸ David Gurgeneviç Bdoyan, 2017a, **a.g.e.** sf. 165-182

⁷⁹⁹ **«Kommersant»**, 22.05.2017

⁸⁰⁰ **Российско-турецкие экономические отношения.** <https://tass.ru/info/5088157>

girdikten sonra durum değişmiş, ticaret ve ekonomi zaten politikaya ayak uydurmak için çaba göstermiştir. Bu durum 2008 yılında Rusya Federasyonu Başkanı Medvedev ve T.C. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından not edilmiştir. Bu dengesizlik on yıl sonra da devam ederek Türkiye-Rusya ilişkileri açısından belirli riskler yaratabilmekteydi. Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Putin'in, Türk Akımı ve Akkuyu nükleer santrallerinin inşası gibi projelerin uygulanmasını bu kadar yakından izlemeleri ve karşılıklı ticaret hacmini 100 milyar dolara çıkarmak için gösterdikleri çabalar tesadüf değildir.⁸⁰¹ Bazı uzmanlara göre, bu rakamlar biraz abartılı tahminlerdir. Bu durumu değerlendirmek için Rusya ile en büyük ticaret ortağı Çin arasındaki ticaret hacminin sadece 2018'de 100 milyar dolara çıktığını ve 2017 yılı Türkiye-AB toplam ticaret hacminin ise 150 milyar dolara ulaştığını söylemek yeterli olacaktır.⁸⁰² Buna rağmen beklentinin bu kadar yüksek tutulması ilişkilerdeki ekonomik boyutun onemini göstermesi yönüyle dikkat çekicidir.

Öyle ya da böyle 100 milyar dolar ıtası, ancak iki ülkenin liderleri tarafından formüle edilen resmi bir hedeftir. Her iki ülke, bu alandaki ve diğer tüm iş birliği alanlarındaki hareketin gerekli i dinamikleri bulmasını sağlamak için çabalamaktadır. Ancak ikili ilişkilerin ekonomik anlamda pratik içerikle doldurulması ilişkileri siyasi durumdaki değişikliklerden veya üçüncü tarafların sabotajından korumaktadır.

2015-2016 Türk-Rus krizinin sona ermesinden sonra, iki ülke arasındaki ilişkiler ilerlemeye devam etmiştir. Bu, zellikle Rusya yönetiminin 15-16 Temmuz 2016 gecesini, Türkiye'de hükümete yönelik askeri darbe teşebbüsüne karşı gösterdiği tepkiyle açıkça ortaya çıkmıştır. Rusya, yasal olarak seçilen hükümeti resmi olarak destekleyen ilk devlet olmuştur. Cumhurbaşkanı Vladimir Putin, 17 Temmuz 2016 tarihinde Recep Tayyip Erdoğan ile yaptığını telefon görüşmesinde Rusya'nın anayasal olmayan eylemlerin ve meşru hkmetlere karşı girişilen her türden darbe teşebbüslerine kategorik olarak karşı çıktığına ilişkin ülkesinin ilkeli çizgisini vurgulamıştır.⁸⁰³ Türk lider için Rusya tarafından bu şekilde ifade edilen tam destek,

⁸⁰¹ David Gurgeneviç Bdoyan, 2017b, a.g.e. sf. 23-33

⁸⁰² **Российско-турецкие экономические отношения**, <https://tass.ru/info/5088157>

⁸⁰³ **Телефонный разговор с Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом 17 июля 2016 года. Официальный сайт Президента России.**

Türk-Rus ilişkilerinin restorasyonuna önemli bir katkı sağlamıştır. Batılı siyasetçilerin darbeye karşı takındıkları tartışmalı tutum Erdoğan'ı şahsen hayal kırıklığına uğratmışken, Putin'in darbeye karşı net tavrını çok takdir edilmiştir.⁸⁰⁴

Darbe girişimiyle ilgili soruşturma kapsamında, Türk Hava Kuvvetleri'nin 24 Kasım 2015'te bir Rus uçağını düşüren iki pilot gözaltına alınmış ve bu pilotların hükümet karşıtı bir plana katılmış oldukları tespit edilmiştir. 22 Temmuz'da Vladimir Putin, Rusya ile Türkiye arasındaki ticaret ve ekonomik ilişkilerin restorasyonu hakkında bir kararname imzalamıştır. 26 Temmuz'da, konu ile ilgili çalışmaları yürütmek için Başbakan Yardımcısı Mehmet Şimşek başkanlığındaki bir Türk heyeti Moskova'ya gitmiştir.⁸⁰⁵

Müzakerelerin sonuçlarına göre Akkuyu Nükleer Santrali ve “Türk Akımı” projesi inşasının sürdürülmesi, Türk tarım ürünlerinin Rusya'ya ithalat ambargosunun kaldırılması ve ayrıca ikili ticarette ulusal para birimlerinin kullanılmasına geçiş hazırlıkları başlatılmasına karar verilmiştir.⁸⁰⁶ Hükümetler arası Türkiye-Rusya Ticaret ve Ekonomik İş birliği Komisyonu devam etmesine ve ortak Türk-Rus yatırım fonu oluşturulmasına dair çalışmaların başlatılmasına karar verilmiştir.⁸⁰⁷ Tüm bunlar, 2015 Kasım Krizi'nden sonra Rusya ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının ilk toplantısı için uygun bir zemin oluşturulmasını mümkün kılmıştır.⁸⁰⁸

Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan arasında 9 Ağustos 2016 tarihinde St. Petersburg'da gerçekleşen ve RusTürk ilişkilerinin restorasyonu ile ilgili toplantıda, ikili ilişkilerin ve uluslararası ilişkilerde diyalogu sürdürme konusundaki niyetin altı tekrar çizilmiştir.⁸⁰⁹ Yürütülen temaslar ve başta enerji olmak üzere daha önceden planlanan büyük projeler, RusTürk

URL:<http://kremlin.ru/events/president/news/52529>

⁸⁰⁴ **Российско-турецкие экономические отношения.** <https://tass.ru/info/5088157>

⁸⁰⁵ David Gurgenoviç Bdoyan, 217b, **a.g.e.** sf. 23-33

⁸⁰⁶ **Постановление Правительства России от 22 июля 2016 года №706 «О внесении изменения в постановление Правительства Российской Федерации от 30 ноября 2015 года №1296».** URL: <http://www.garant.ru/hotlaw/federal/808117/>

⁸⁰⁷ I.Kryuçkov, **Дружба превыше компенсаций.** Газета **ru** 26 июля 2016 года. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2016/07/26_a_9713513.shtml

⁸⁰⁸ Bdoyan David Gurgenoviç, 2017b. **a.g.e.** sf. 23-33

⁸⁰⁹ **Пресс-конференция по итогам переговоров с Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом 9 августа 2016 года. Официальный сайт Президента России.** URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/52673>

ilişkilerini yeniden kurma sürecinin temelini oluşturmuştur. İkili ticaretin 100 milyar dolara çıkarması hedefi tekrar ifade edilmiştir.⁸¹⁰ Ayrıca taraflar sürdürülen müzakerelerde defaten iki ülke arasında askeri-teknik iş birliğinin geliştirileceğini açıklamıştır.⁸¹¹ 2016'dan itibaren askeri iş birliği alanında somut gelişmeler yaşanmıştır. Türkiye, ABD ve NATO'nun hava savunma sistemleri konusundaki itirazlarının ciddiye alınmadığını açık bir biçimde dile getirmeye başlamıştır. Onarım bahanesiyle geri çekilen Amerikan “Patriot” komplekslerindeki durum, Türkiye'nin kendi takdirine bağlı olarak yönetebileceği kendi modern hava savunma sistemlerine sahip olması gerektiğini doğrulamıştır.⁸¹² Rus S-400 sistemlerinin 2019 yılında Türkiye'ye teslimi ile sonuçlanan ilk somut adım, görünüşe göre, iki ülkenin Başkanlarının yukarıda belirtilen toplantısında atılmıştır.⁸¹³ Bu süreçte Başkanlar arasında Suriye'deki durum hakkında önemli bir görüşme yapılmıştır. Recep Tayyip Erdoğan müzakerelerin bitiminde görüşmeye ilişkin değerlendirmesini yaparken gelinen aşamayı “Bölgede terörizme karşı ortak mücadele için sevgili dostum Vladimir'in desteğine ihtiyacım olacak. Rusya ile bu yönde iş birliği konusunda gerekli tüm adımları atmaya hazırız... Suriye'de barışın sağlanması konusunda kilit ve en önemli oyuncu Rusya'dır. Sorunun Rusya ve Türkiye'nin ortak adımlarının yardımıyla çözülmesi gerektiğine inanıyorum” şeklinde özetlemiştir.⁸¹⁴

Sürece genel olarak bakıldığında Moskova ve Ankara, krize rağmen tüm alanlarındaki etkileşimlerinin temel amaçlarını ve hedeflerini gözden geçirip yeni bir seviyeye çıkarmayı başarmışlardır. Aynı zamanda Erdoğan, Rusya'nın, Kuzey Suriye'de (Demokratik Birlik Partisi/PYD, Halk Savunma Güçleri/YPG) gibi örgütlere karşı askeri bir operasyon yürütme konusunda çok önemli bir hareket alanı elde etmiştir.⁸¹⁵ Rusya açısından ise stratejik projelerle ilgili askeri-teknik iş birliği için de bir umut kapısı aralanmıştır.⁸¹⁶

⁸¹⁰ Kerim Has, 2016, **a.g.e.** sf. 186-191

⁸¹¹ **Российско-турецкие экономические отношения**, <https://tass.ru/info/5088157>

⁸¹² **a.g.e.**

⁸¹³ David Gurgeneviç Bdoyan, 2017a. **a.g.e.** sf. 165-182

⁸¹⁴ «Реджеп Тайип Эрдоган: в отношениях России и Турции будет открыта новая страница». ТАСС 8 августа 2016 года. URL: <https://tass.ru/interviews/3518845>

⁸¹⁵ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf. 212-234

⁸¹⁶ **a.g.e.** 215-216

24 Ağustos 2016'da Türk Silahlı Kuvvetleri, Fırat'ın doğusundan örgütlenmiş güçleri temizlemek ve Suriye'nin kuzeyindeki bölgelerinin bu gruplarca bir bütün halinde birleştirilmesini önlemek için “Fırat Kalkanı” operasyonunu başlatmıştır. Türkiye yılsonunda bu hedeflere büyük ölçüde ulaşmıştır. *Fırat Kalkanı* Suriye'deki büyük askeri operasyonların uygulanmasında Rusya Silahlı Kuvvetleri ile Türkiye arasındaki ilk pratik iş birliği deneyimiydi. Bu vesileyle her iki ülke de gerçek anlamda düşmanlarına ve koşullarında yerleşik hale gelmiş rakiplerine karşı atacakları adımları etkili bir şekilde kurgulayabileceğini ve müttefiklikleriyle rakiplerinin üzerlerinde gerekli etkiyi yapabileceklerini kanıtlamışlardır.⁸¹⁷

İki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir aşama da Rusya ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının Ekim 2016'da İstanbul'da gerçekleştirdiği toplantıdır. Bu toplantıda taraflar özellikle ekonomik ilişkiler alanındaki bir dizi konuda anlaşmışlardır. İstanbul'da, Türk Akımı Doğalgaz Boru Hattı'nın inşası ve bazı Türk tarım ürünleri için Rusya pazarının açılması konusunda hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır. Buna ek olarak, Rus gazında indirim sağlanması ile askeri teknik iş birliği seçenekleri ele alınmış ve ayrıca Suriye'deki durum da müzakere edilmiştir.⁸¹⁸

Suriye konusunda Rusya ile Türkiye arasında iş birliğinin geliştirilmesi, özellikle iki ülkenin Fırat Kalkanı Operasyonu hususunda aldıkları pozisyonlarındaki farklılıklar ve Türk tarafının üzerinde kurulmak istenen anlamsız baskı ile birleştirildiğinde, mesele belirtildiği kadar basit değildir.⁸¹⁹ Bununla birlikte, 20 Aralık'ta Türkiye ve İran dışişleri bakanlarının Moskova'da gerçekleştirdiği bir toplantı sırasında Suriye'deki siyasi süreç hakkında ortak bir bildiri kabul edilmiştir.⁸²⁰ Üç ülke, Suriye Hükümeti ile muhalefet arasında bir anlaşmanın garantörlüğünü de üstlenmiştir. Bundan birkaç gün önce, Rusya ve Türkiye Cumhurbaşkanları, Suriye'de

⁸¹⁷ a.g.e. Ayrıntılı bilgi için bkzn. Bölüm 2.3 “a”

⁸¹⁸ «Встреча с Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом 10 октября 2016 года». Официальный сайт президента России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/53065>

⁸¹⁹ David Gurgenoğlu Bdoğan, 2017b, a.g.e. sf. 23-33

⁸²⁰ «Совместное заявление министров иностранных дел Исламской Республики Иран, Российской Федерации, Турецкой Республики по согласованным мерам, направленным на оживление политического процесса с целью прекращения сирийского конфликта». Москва, 20 декабря 2016 года. Официальный сайт МИД России. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/2573489

savaşan tarafları Astana'daki yeni barış müzakereleri sürecine davet etmek istediklerini ilan etmişlerdir. 29 Aralık'ta Başkan Vladimir Putin, Suriye ile üç belgenin imzalandığını duyurmuştur. Buna göre Suriye Arap Cumhuriyeti'nin tüm topraklarında ateşkes ilanı, ateşkesin kontrol altına alınması için önlemler uygulanması ve Suriye topraklarında barış müzakerelerine başlamaya hazır olunmasına dair beyannamelerinin imzalandığı ilan edilmiştir.⁸²¹ Bu adım ile Türkiye-Rusya-Suriye iş birliğinde krizde yeni bir aşamaya geçiş için temel oluşturulması amaçlanmıştır. Rusya ve Türkiye, İran'la birlikte Suriye'de siyasi barış sürecinin birbirlerinin çıkarlarına saygı göstererek tek taraflı ve koordinasyonsuz eylemlerin reddini garanti eden bir sorumluluk üstlenmiştir.⁸²²

19 Aralık 2016'da dışişleri bakanları üçlü toplantısı öncesinde, Suriye'de geliştirilen iş birliği sürecini bozmaya yönelik bir eylem olarak Rusya Federasyonu'nun Türkiye Büyükelçisi Andrey Gennadyeviç Karlov'a, Ankara'da bir suikast düzenlenmiştir. Bu elim olaya rağmen Rus liderliği provokasyona yenik düşmemek ve Türkiye ile ilişkilerin seviyesinin düşürülmesine yol açmamak için metanetli davranmıştır.⁸²³ Bu gelişmeler ışığında, Türkiye-Rusya ilişkileri açısından en yoğun ve dinamik yıllarından biri olan 2016 yılının sonunda, ilişkilerin yeni ve daha yüksek bir nitelik kazandığı sonucuna varmak yerinde olacaktır. Diğer şeylerin yanı sıra, Suriye sorunu açısından, üçüncü bir ülke ile ilgili olarak ortak siyasi garantiler altında yükümlülükler üstlenen taraflar haline gelmişler ve genel olarak, Suriye'deki Türk-Rus iş birliği, uzun vadeye yönelik bir dinamığa kavuşmuştur.⁸²⁴

2016 yılında yaşanan gelişmelerin itici gücü bir sonraki döneme tamamen aktarılmıştır. Temasların yoğunluğu ve elde edilen etkileşim seviyesi açısından, 2017-2019 yılları Türk-Rus iş birliğinin önceki tüm aşamalarının üzerine çıkmıştır. Bir

⁸²¹ «Встреча с Министром обороны Сергеем Шойгу и Министром иностранных дел Сергеем Лавровым 29 декабря 2016 года». Официальный сайт президента России. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/53627>

⁸²² Bdoyan David Gurgenov, 2017a, a.g.e. sf. 165-182

⁸²³ A.A. Guryev, *Российско-турецкий саммит в Сочи и политический диалог двух стран*. — <http://www.iimes.ru>

⁸²⁴ S. I. Graçov, A. A. Harlamov, *Сирия как детерминанта геополитической ориентации и экономических интересов // Общество: политика, экономика, право*. 2017. № 3. sf. 27–30

örnek olarak, zirve müzakerelerinin sayısına atıfta bulunmak yeterlidir. Buna göre 2017'de Rusya ve Türkiye cumhurbaşkanları 6 kez şahsen görüşmüş, ayrıca 12 telefon konuşması yapmış; 2018'deki temaslarda ise 6 kişisel görüşme ve 16 telefon konuşması gerçekleştirilmiştir.⁸²⁵

Son üç yılda iki ülke liderleri arasında güçlü bir iletişimin kurulması, Türk-Rus ilişkilerinin etkinliğinin ve çözülmesi gereken sorunların karmaşıklığının bir yansımasıdır. Buna düzenli ve karşılıklı operatif iletişim ve diplomatik temaslar çerçevesinde en üst düzeyde sürekli destek, stratejik projelerin uygulanması ve desteklenmesi ile Suriye'deki en acil sorunların çözülmesi yönündeki çabalar da dahildir. Üst düzey yetkililerin “manüel kontrol” modunda ikili iş birliği konularının çözümüne bu kadar derin ve doğrudan katılımı, bir yandan tarafların her biri için karşılıklı iş birliğinin önemini doğrularken, diğer yandan da Türk-Rus ilişkileri çerçevesindeki kendi etkileşim mekanizmalarından ve kalkınma ideali için taşıdıkları içsel dürtülerden yoksunluğun da hala devam ettiğinin göstergesi olmuştur.⁸²⁶

2.3.2. Suriye Meselesi Çerçevesinde Türkiye-Rusya İlişkileri

2017-2019 döneminde, milli liderlerin odak noktası ikili iş birliğinin geliştirilmesi olmuştur ve bu yaklaşım diğer bütün konuların üzerinde bir ehemmiyete haiz olmuştur. Bunlara Suriye'deki her iki ülkenin karşılıklı konumu çerçevesindeki etkileşimler, Rus S-400 hava savunma sistemlerinin Türkiye'ye satışı, Türk Akımı ve Akkuyu Nükleer Santralı projelerinin uygulanması, Transkafkasya, Doğu Akdeniz ve Balkanlar'da yaşanan gelişmeler de dahil edilmelidir.⁸²⁷ Bu sürecin en önemli göstergesi Suriye'de düşmanlıkların sona ermesi ve yaşanan sorunlarda siyasi bir çözüme ulaşılması için Astana mekanizmasının kurulması olmuştur. 23-24 Ocak 2017 tarihlerinde, Kazakistan'ın başkenti Astana'da, Suriye Hükümeti'nin ve muhalefet gruplarının (silahlı gruplar dahil) temsilcilerinin üç garantör ülke huzurunda (Rusya, Türkiye ve İran) çok taraflı müzakerelerinin ilk turu gerçekleştirilmiştir.⁸²⁸

⁸²⁵ V. V. Yevseyev, D. V. Haritonova, **Российско-турецкие отношения в рамках сирийского кризиса // Обозреватель – Observer**, 2016. № 2. sf. 25–40

⁸²⁶ **a.g.e.** sf. 25–40.

⁸²⁷ **a.g.e.** s.29

⁸²⁸ Vladimir Alekseyevich Avatkov, **a.g.e.** sf. 180–193

Siyaset Bilimci Dr. İkbâl Dürre'nin de belirttiği gibi "Türk-Rus ilişkileri açısından bakıldığında, bu olay iki ülke arasındaki ilişkilerin Suriye sorununun resmileştirilmesi ve aynı zamanda Suriye’de karşılıklı çıkarların birleştirilmesi için yeni bir ilişki biçiminin başlatılması anlamına gelmekteydi. Bu, Rusya'nın Suriye'deki eylemlerini ve hedeflerini en büyük bölgesel oyuncu olan NATO üyesi ile açıkça koordine etmesini ve gelecekte yaşanacak gelişmeler noktasında siyasi sorumluluğu onunla paylaşması için imkân sağlamıştır. Türkiye de bu şekilde en acil güvenlik sorunlarından birini çözme şansı bulmuştur. Kuzey Suriye’de Türkiye’nin kontrolünün sağlanması Astana olmadan yani Rusya ve İran ile etkileşim içinde olmadan yapılamazdı." ⁸²⁹ Ankara için sorular şu şekilde formüle edilebilir; savaş sonrası Suriye'deki Kürt nüfusu yoğunluklu bölgelerin teröristler için temel yerleşim alanı olmayacağını kim ve nasıl garanti edecektir? Ve bu soruya bağlı başka sorular da vardır. Astana sürecinde Kürtgrupların temsili nasıl gerçekleşecek ve sonrasında Cenevre'deki görüşmelerde kim yer alacaktır? Aynı şekilde Beşar Esad, Kürtlere, Türkiye'yle ilişkileri bakımından güvenebilir mi? Bu nedenle Ankara öncelikle terörist olarak nitelediği "SDG güçlerini yani PKK, PYD, YPG'yi süreçten izole etmeye çalışmıştır. İkincisi, Ankara Esad'ın siyasi bir çözüm içinde yerinin olamayacağı ve onun istifası gerektiği tezinde ısrar etmiştir.”⁸³⁰

Milli Güvenlik Kurulu’nun 29 Mart 2017'deki toplantısında, Başbakan Binali Yıldırım, *Fırat Kalkanı* askeri hareketinin sona erdiğini açıklamış, “Bundan sonra, güvenliğimize bir tehdit olması durumunda veya IŞİD'e karşı bir operasyon yapılırsa bu yeni bir operasyon olacak” diye bir açıklamada bulunmuştur.⁸³¹ Zira Fırat Kalkanı askeri hareketinin sonuçlarından biri, iç savaş sırasında Rusya ve Türkiye'nin karşılıklı etkileşim konusunda pratik deneyim kazanmasıdır. Bundan birkaç gün sonra Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye'nin Suriye'de aktif askeri operasyonlar yapmaya

⁸²⁹ «Президент Турции заявил о планах новых операций в Сирии». РИА Новости, 3 апреля 2017 года. URL: <https://ria.ru/syria/20170403/1491390019.html?inj=1>

⁸³⁰ İkbâl Dürre, a.g.e. sf. 148-149

⁸³¹ «Турция завершила операцию «Щит Евфрата» в Сирии». BBC Русская служба 29 марта 2017 года. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-39439678>

devam edeceğini açıklamış ve “Fırat Kalkanı Harekâtının ilk aşamasını tamamladık. Devamı elbette olacak. Yeni operasyonlara hazırlanıyoruz”⁸³² demiştir.

Üç garantör ülkenin Genelkurmay Başkanları arasında karşılıklı istişareler yapıldıktan sonra Türk ordusu “Özgür Suriye Ordusu” adlı gruplarla beraber El Kaide ile bağlantılı radikal İslamcı grupları sıkıştırmak için İdlib üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Eylül 2017'nin ortalarında Rusya, Türkiye ve İran, İdlib bölgesinin sınırları konusunda anlaşmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 22 Eylül'de söylediği gibi varılan anlaşmalara göre, Moskova bölge dışında güvenliği sağlamaktan sorumluyken; Ankara, İdlib bölgesindeki sorunlarla ilgilenecekti.⁸³³ Anlaşmalar kapsamında 9 Ekim'de Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı, İdlib'de operasyonun başladığını duyurmuş ve 13 Ekim'de Türk Ordusu belirtilen bölgeye girmeye başlamıştır.

22 Kasım 2017'de Soçi'de ikinci üç taraflı Türkiye-Rusya-İran Zirvesi yapılmış ve Vladimir Putin bir dizi önemli açıklama yapmıştır. Özellikle BM Güvenlik Konseyi'nin 2254 sayılı Kararı uyarınca “nüfusun tüm etnik, dini ve siyasi gruplarının katılımıyla Suriye içi bir diyalog başlatma ihtiyacını vurgulanarak Suriye Milli Diyalog Kongresi'ni oluşturma girişimi başlatılmıştır. Aynı zamanda Suriye Hükümeti de dâhil olmak üzere tüm katılımcıların belli ölçülerde karşılıklı olarak taviz vermeye hazır olmaları gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁸³⁴ Buna ek olarak Vladimir Putin, Suriye Krizi'nin çözülmesinden sonraki dönemde, Türk iş dünyası için önemli ticari beklentilere yol açan uzun vadeli ve kapsamlı bir Suriye'nin yeniden inşası programının gündeme alınması önerisinde bulunmuştur.⁸³⁵ Ortak bir bildiride üç garantör ülkenin cumhurbaşkanları özellikle Suriye'deki siyasi çözüm ilkelerini şöyle formüle etmiştir; “Suriye krizini çözmek için uygulanan tedbirler sırasında, gerilimi

⁸³² «Президент Турции заявил о планах новых операций в Сирии». РИА Новости, 3 апреля 2017 года. URL: <https://ria.ru/syria/20170403/1491390019.html?inj=1>

⁸³³ «Эрдоган раскрыл совместные планы Москвы и Анкары в отношении сирийского Идлиба», Lenta.ru, 22 сентября 2017 года. URL: <https://lenta.ru/news/2017/09/22/idlib/>

⁸³⁴ Vladimir Alekseyevich Avatkov, a.g.e. sf. 180–193

⁸³⁵ Buna ek olarak Vladimir Putin, Suriye krizinin çözülmesinden sonraki dönem için Türk iş dünyası için parlak iş beklentileri yaratan Suriye'nin yeniden canlanması için uzun vadeli kapsamlı bir program geliştirilmesi konusunu gündeme almayı önerinde bulunmuştur.

düşürme bölgelerinin veya herhangi bir siyasi girişimin uygulanması ile Suriye'nin egemenliği, bağımsızlığı, birliği ve toprak bütünlüğü baltalanmamalı. Suriye toplumunu oluşturan tüm kesimlerden mensupların katılımıyla geniş bir Suriyeliler arası diyaloga destek verilmelidir”⁸³⁶ Ancak bu ifadeler Türk tarafının PKK/PYD terör örgütlerine yönelik tutumunu çok net olarak tanımlamamaktaydı.⁸³⁷

2.3.3. Zeytin Dalı Harekâtı

Türk ordusunun 20 Ocak 2018'de silahlı PYD birliklerini Afrin bölgesinden çıkarmak için “Zeytin Dalı” adı altında askeri bir operasyon başlatması bu gelişmelerin ışığındaki arka planda gerçekleşmiştir.⁴⁷⁰⁸³⁸ Bu operasyon, Rus Ordusu'nun yanı sıra Suriye Hükümet ordusu ve Cumhurbaşkanı Beşar Esad'a sadık kuvvetlerle koordinasyon içinde gerçekleştirilmiştir.⁸³⁹

Bu arada kimliği tespit edilemeyen İHA'ların Ocak 2018'de Hmeymim ve Tartus'taki Rus askeri üslerine saldırması da Rusya ve Türkiye cumhurbaşkanları arasında tartışma konusu olmuş⁸⁴⁰ bunun sonucu olarak Suriye'deki terörist gruplarla mücadele için iki ülkenin askeri ve istihbarat kuruluşlarının koordinasyonu ile ilgili çabaların etkili bir şekilde yoğunlaştırılmasına karar verilmiştir". Ayrıca, 2018 yılı Mart sonuna kadar gerçekleşen "Zeytin Dalı" operasyonu sırasında, Türk Genelkurmayı'nın Afrin Bölgesinin ayrılıkçı gruplardan tamamen temizlendiğini duyurmasına kadar Putin ve Erdoğan sekiz kez telefonda konuşup, Moskova'da ise 10 Mart 2018 tarihinde bireysel olarak görüşmeler yapmış olup, koordinasyon sürecini yoğun bir şekilde işletmişlerdir.⁸⁴¹

⁸³⁶ «Совместное заявление Президентов Ирана, России и Турции 22 ноября 2017 года». Официальный сайт Президента России. URL: <http://kremlin.ru/supplement/5256>

⁸³⁷ D. B. Malıyşeva, Политическая трансформация Турции в контексте референдума 16 апреля // Контуры глобальных трансформаций. 2017. Т. 10. № 2. sf. 167–180

⁸³⁸ Sergey Ivanoviç Graçov, a.g.e. sf. 27–30

⁸³⁹ a.g.e. sf. 27–30

⁸⁴⁰ «Телефонный разговор с Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом 11 января 2018 года. Официальный сайт Президента России.

URL:<http://kremlin.ru/events/president/news/56640>

⁸⁴¹ Viktor Nadein-Raevskiy, a.g.e., <https://regnum.ru/news/2074091.html>

Uzun ve zorlu bir etkileşim sonucunda Rusya, Türk yönetimini Esad rejimine karşı hem doğrudan hem de Suriyeli müttefiklerinin elleriyle sürdürdüğü silahlı mücadeleyi terk etmeye ikna etmeyi başarmıştır. O zamana kadar Türkiye, güney sınırlarında güvenlik sorununun sadece Esad'ın iktidardan uzaklaştırılması ile çözümlemeyi planlanıyordu⁸⁴². Bu da Türkiye'nin kuzey Suriye'yi işgal etmesini ya da orada Türk çıkarlarına mümkün olduğunca sadık bir rejim kurmasını sağlayacaktı. “Fırat Kalkanı” operasyonunun yürütülmesini ve İdlib'de daha sonra “Zeytin Dalı” operasyonu ile gerilimi düşürme bölgesinin kurulmasını kabul eden Rusya, Türkiye'nin çıkarlarını dikkate almaya hazır olduğunu göstererek kendi çıkarları ile Türkiye'nin beklentileri arasında bir denge kurmuş oldu. Rus liderliği, Esad ve Kürtlerin katılımıyla siyasi diyalogun başlaması için fırsatlar yaratan Türkiye'nin pozisyonunda yapılacak ayarlamaların karşılığında⁸⁴³ Türkiye'ye, Suriye tarafından gelecek potansiyel terör tehditlerine karşı önemli güvenlik garantileri vermiştir.⁸⁴⁴

Üzerinde anlaşmaya varılan etkileşimin ilkeleri, 7 Eylül 2018'de Tahran'da düzenlenen “Astana Üçlüsü”nün üçüncü toplantısında onaylanmıştır. Rusya, Türkiye ve İran liderlerinin görüşmeleri sırasında İran Cumhurbaşkanı Hassan Ruhani, “Bölge ülkelerinin terörizm ve ayrılıkçılık konusundaki endişelerini mükemmel bir şekilde anlıyoruz ancak Suriye'nin meşru hükümeti ile iş birliğini en etkili ve sürdürülebilir yaklaşım olarak görüyoruz ve diğer yaklaşımların, koordinasyon olmadan doğrudan müdahale gibi eylemlerle ülkedeki durumu kötüleştirebileceğine derinden inanıyoruz” diyerek İran'ın tutumunu ortaya koymuştur.⁸⁴⁵

⁸⁴² Natalya Mihailovna Miheyeva, **Миграционный кризис и новые возможности для Турции // Вестник МГИМО**. 2016. № 2. sf. 91–100

⁸⁴³ 2018 yazında böyle bir diyaloga doğru önemli bir adım atıldı. Temmuz ayında Suriye liderliğinin temsilcileri Şam'da ağırlıklı olarak Kürtlerden oluşan askeri-siyasi bir yapı olan Suriye Demokratik Konseyi'nin temsilcileri ile görüştüler. Ekim 2019'da Türk tarafı Türk Silahlı Kuvvetleri “Barış Kaynağı” operasyonunun başladığını açıkladıktan sonra Rusya, Suriye rejimi ile Kürtler arasında Türkiye'nin çıkarlarına halel gelmeksizin bir anlaşma sağlamıştı.

⁸⁴⁴ Miheyeva Natalya Mihailovna, **a.g.e.** sf. 91–100

⁸⁴⁵ «Встреча с Президентом Ирана Хасаном Рухани и Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом 7 сентября 2018 года». Официальный сайт Президента России. URL:<http://www.kremlin.ru/events/president/news/58482>

Bu, Türk liderine, Şam'daki meşru hükümetle iş birliği yapmadan Türk Ordusunun Suriye'de faaliyet göstermesinin imkânsızlığı konusunda açık bir imâ idi. Ortaklar Ankara'ya, Türkiye-Suriye sınırında güvenliği sağlamak istiyorsa, B. Esad ile etkileşime girmesi ya da en azından ona karşı hareket etmekten kaçınması gerektiğini bir kez daha açıkça belirttiler. Aksi takdirde Türkiye, Rusya ve İran'ın desteğini kaybedebilir ve Suriye'de stratejik olarak yalnız kalabilirdi. Ne Amerika Birleşik Devletleri ne de Avrupa ülkeleri, defalarca gösterdikleri gibi, Türkiye'nin çıkarları merkezli stratejisini destekleme konusunda istekli değildiler. Aynı zamanda Türkiye'ye İdlib ilinde geniş hareket özgürlüğü verildi. H. Ruhani, “Öte yandan terörle mücadele, bu kötülüğün tüm yönleri dikkate alınarak yapılmalıdır. Bu durumda, İdlib'de terörle mücadele, Suriye'de barış ve istikrarı tesis etme misyonunun ayrılmaz bir parçasıdır.”⁸⁴⁶ Karşılıklı sürecin sonuçları, iki devlet başkanı tarafından 17 Eylül 2018'de Soçi'de gerçekleştirilen bir toplantıda onaylanan İdlib İçin Türk-Rus Planına yansdı (Rusya ve Türkiye Savunma Bakanları tarafından iki ülkenin Cumhurbaşkanlarının huzurunda imzalanan “İdlib Gerginliği Azaltma Bölgesindeki Durumun İstikrara Kavuşturulmasına İlişkin Muhtıra”). Bu belgenin hazırlanması, sonuçlandırılması ve daha sonra uygulanması, Rusya ile Türkiye arasındaki siyasi, askeri, diplomatik, istihbari ve diğer düzeylerde yakın koordinasyon ve pratik etkileşimin niteliksel olarak yeni bir aşama haline geldiğini göstermektedir.⁸⁴⁷ Aynı zamanda, bu anlaşma bir uzlaşma niteliğindedir. Rusya, bir dizi önemli konuda, özellikle ayrılıkçı Kürt terörizmini de içeren Suriye'deki terör sorununun “geniş” bir yorumunu benimseyerek Türkiye'nin isteklerini desteklemiştir. Başka önemli bir nokta da Rus tarafının daveti üzerine Moskova'ya bir İdlib Memorandumu hazırlamak için bakanlık düzeyinde bir Türk heyetinin daha önce gönderilmesi idi. Bu, Rusya'nın Suriye'de Türk-Rus iş birliği konularının yasal olarak bağlayıcı belgeler imzalanmadan

⁸⁴⁶ «Встреча с Президентом Ирана Хасаном Рухани и Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом 7 сентября 2018 года». Официальный сайт Президента России. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/58482>

⁸⁴⁷ Kiril Valentinoviç Vertyaev, **a.g.e.** sf. 212-234

sadece en üst düzeyde uzlaşılan konularla ilgili bir değişim istediğini göstermekteydi.⁸⁴⁸

Genel olarak 2018 yılında Türk-Rus dış politika iş birliği alanında, karşılıklı çıkarların en önemli ve zor kesişme noktası olan Suriye krizinin çözümünde nitel bir adım daha atıldığı söylenebilir. Taraflar sadece birbirlerini daha iyi anlamayı ve duymayı, birbirlerinin çıkarlarını ve endişelerini dikkate almayı öğrenmekle kalmamış, ciddi askerî-politik olayların ortak planlamasını ve sahada yakın pratikle etkileşmeyi de sağlamıştır.⁸⁴⁹

2.3.4. İdlib Saldırısı

2020 yılının başlarında ise iki ülke arasında siyasi ilişkilerin tekrar gerilmesine yol açan elim bir olay yaşanmıştır. 27 Şubat 2020 günü Türk Silahlı Kuvvetlerine ait yaklaşık 400 askerden oluşan mekanize piyade taburu, Güney İdlib'de bir hava saldırısının hedefi olmuştur. Rus Hava Kuvvetlerine ait iki Suhoi Su-34 ve Suriye Hava Kuvvetlerine ait bir Su-22 savaş uçağı, Türkiye destekli Suriye Millî Ordusu birliklerini 27 Şubat sabahında yoğun bir şekilde bombaladığı ardından aynı savaş uçaklarının bölgedeki Türk konvoyuna hava saldırısı düzenlediği bildirilmiştir.⁸⁵⁰

Aynı gün Cumhurbaşkanı R.T. Erdoğan tarafından yapılan açıklamada bu saldırı sonucunda 34 Türk askerinin şehit olduğu ve 34 askerin de yaralandığı bildirilmiştir.⁸⁵¹

Rusya Savunma Bakanlığı, Türkiye'nin İdlib'deki askerlerinin pozisyonuna ilişkin bilgilendirme yapmadığını iddia ederek, Türk askerlerinin o noktada olmaması gerektiğini savunmuş ve “Rus Hava Kuvvetleri’nin Türk askerlerinin vurulduğu alanda operasyon düzenlemediğini” belirtmiş ardından Rusya Dışişleri Bakanlığı bir

⁸⁴⁸ Sergey Ivanoviç Graçov, Anton Alekseyeviç Harlamov, **Сирия как детерминанта геополитической ориентации и экономических интересов // Общество: политика, экономика, право.** 2017. № 3. sf. 27–30

⁸⁴⁹ İrina Zvyagelskaya, Nikolay Kojanov, İrina Svistunova, Nikolay Surkov, **Государства Ближнего Востока в поисках внешнеполитической идентичности // Мировая экономика и международные отношения,** 2019. Т. 63, № 9, s.97

⁸⁵⁰ <https://www.al-monitor.com/originals/2020/02/turkey-syria-russia-deciphering-attack-on-turkish-troops.html>

⁸⁵¹ <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogandan-suriyeye-tehdit-abye-uyari/5311392.html>

açıklama yaparak, İdlib’de muhaliflerle birlikte bulunan Türk askerlerinin Suriye rejim güçleri tarafından vurulduğunu bildirmiştir.⁸⁵²

Resmi Rus medyası Türk askerlerinin ölümünün, "yükümlülüklerini yerine getirmeme" yüzünden tamamen Türk tarafının sorumluluğunda olduğunu iddia etmiştir. Lenta.ru internet sitesinin Rusya Savunma Bakanlığı'na atıfta bulunulan bir makalesinde bu durum şöyle ifade edilmiştir: "Türk birlikleri, Suriye'nin İdlib vilayetinde Suriye ordusunun mevzilerine doğru ilerleyen militanlar arasında bulundukları için saldırıya maruz kaldı."⁸⁵³

Rusya'nın en büyük devlet medya kuruluşu “Vesti” ise bu konuda şöyle yazmıştır: “Erdoğan çok uzun zamandır Suriye’de bu kadar ağır kayıp yaşamamıştı. Rusya adına Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov taziyelerini ilette. Aynı zamanda Lavrov, Türk askeri yetkililerin varılan anlaşmalara rağmen kendi koordinatlarını bildirmediğini açıkladı. Ama bu kadarı sadece konunun yarısıdır. İşin daha da kötüsü, hayatını kaybeden askerler teröristlerle birlikte omuz omuza taarruza geçmişti.”⁸⁵⁴

Devlete ait başka bir medya kuruluşu da Rusya-Suriye ittifakının masumiyeti minvalinde, Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'a atıfta bulunarak olayın nedeni olarak Türkiye'nin anlaşmalara uymamasını göstermiştir: “Türkiye, siyasi süreç kapsamında hükümetle diyaloga hazır olan silahlı muhalef güçler ile teröristler arasına mesafe koymamıştır. Nitekim, Devlet Başkanları Putin ve Erdoğan arasındaki yapılan görüşme neticesinde ortaya çıkan 18 Eylül 2018 tarihli Mutabakat Zaptında, Türk askeri varlığı konusundaki statükonun korunmasının, ancak bütün terörist radikal grupların İdlib Gerginliği Azaltma Bölgesi'nden 15 Ekim 2018'e kadar geri çekilmesi koşuluyla gerçekleşeceği ifade edilmiştir. Ayrıca, bu bölgenin sınırları dahilinde "askeri hareketlerin sürdürülebilir bir şekilde sonlandırılmasını sağlamak için etkili

⁸⁵² <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/son-dakika-idlibde-33-askerimizin-oldugu-saldiriyla-ilgili-rusyadan-ilk-aciklama-5651003/>

⁸⁵³ Россия объяснила удар по турецким военным в Сирии, Lenta.ru, 28.02.2020, URL: https://m.lenta.ru/news/2020/02/28/minobr_syr/amp/

⁸⁵⁴ Турция в Сирии: вторжение без объявления войны. ВестиRU, 01.03.2020, URL: <https://www.vesti.ru/amp/article/1706769>

önlemler alınacağını" hususu da belirtilmiştir. Mutabakat Zaptının 7. maddesi bu bölgede ortak Türk-Rus devriye görevlerinin yerine getirilmesini öngörmüştür.⁸⁵⁵

Hükümete yakın bir başka gazete olan Gazeta.ru da benzer bir şekilde Lavrov'un sözlene atıfta bulundu: "Özellikle de Türkiye; yetkililerle diyaloga hazır olan silahlı muhalif grupları teröristlerden ayırmadı. Bu arada, Rusya ve Türkiye devlet başkanları Vladimir Putin ve Tayyip Erdoğan'ın görüşmeleri neticesinde üzerinde anlaşmaya varılan 18 Eylül 2018 tarihli Türk-Rus Mutabakat Zaptına göre Türk askeri varlığına ilişkin statüko muhafaza edilmektedir. Bunun koşulu ise, tüm terörist gruplarının 15 Ekim 2018 tarihine kadar İdlib Gerginliği Azaltma Bölgesi'nden çekilmesidir."⁸⁵⁶

Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar saldırı sonrası yaptığı açıklamada hedef alınan Türk askerlerinin etrafında hiçbir silahlı unsurun bulunmadığını, direkt olarak Türk askerlerinin hedef alındığını, uyarılara rağmen hava saldırının devam ettiğini, bölgeye gönderilen ambulansların dahi hedef alındığını söyleyerek ayrıca TSK'ya bağlı birliklerin bulunduğu yerlerin önceden Rusya'nın sahadaki yetkilileri ile koordine edilmesine rağmen bu saldırının gerçekleştirildiğini belirtmiştir.⁸⁵⁷

İdlib'teki saldırının ardından, Türkiye'nin talebi üzerine NATO 28 Şubat Cuma günü olağanüstü toplanacağını açıklamış ve gerçekleştirilen NATO toplantısının ardından NATO genel sekreteri Jens Stoltenberg yaptığı açıklamada "Türkiye çok değerli bir NATO müttefikidir ve Türkiye aynı zamanda Suriye'deki çatışmadan en derin şekilde etkilenen NATO müttefikidir. Çok sayıda terör saldırısına maruz kalmış ve milyonlarca mülteciye kapılarını açmıştır. NATO hava savunması dâhil Türkiye'ye destek veriyor. Müttefikler, Türkiye için daha fazla ne yapılabileceğine bakıyor," ifadelerini kullanmıştır.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ США поддерживают Турцию по ситуации в Сирии, РИА Новости, 28.02.2020, URL: <https://ria.ru/20200228/1565305470.html>

⁸⁵⁶ Жертв стало больше: Турция считает потери в Идлибе, Gazeta.ru, 28.02.2020 URL: <https://www.gazeta.ru/army/2020/02/28/12980449.shtml>

⁸⁵⁷ <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/service/amp/hulusi-akar-rusyayi-yalanladi-269922h.htm>

⁸⁵⁸ <https://www.ntv.com.tr/dunya/stoltenberg-nato-hava-savunmasi-dahil-turkiyeye-destek-veriyor%2CNwuELFw2CUGo6MpU7OdQoA>

2.3.5. Bahar Kalkanı Harekâtı

Türkiye doğrudan bölgedeki askeri gücünü hedef alan İdlib saldırısının ardından 29 Şubat 2020 tarihinde Bahar Kalkanı Harekâtını başlatmıştır. İdlib'in güneyinde Dukmak, Tel Mabutah (Zukum), Kalaydin, Kawgafinah, Sahafun köyleri Suriye hükûmet güçlerinden temizlenerek kontrol altına alınmış, İdlib'in Cebel el-Zaviye bölgesindeki üç katlı bir binada bulunan ve İdlib operasyonları hakkında durum değerlendirmesi yapan Suriye Silahlı Kuvvetleri'nin 124. Alay Komutanı Tuğgeneral Burhan Rahmun, Tuğgeneral İsmail Ali ve Albay Mezen Fervati ve çok sayıda askerin TUSAŞ Anka ve Bayraktar TB2 silahlı insansız hava araçları ile nokta atışı saldırıları ile öldürüldüğü açıklanmıştır.⁸⁵⁹

Millî Savunma Bakanlığının yaptığı açıklamaya göre, Bahar Kalkanı Harekâtı başladığından bu yana; 3 uçak, 8 helikopter, 151 tank, 47 top/obüs, 52 ÇNRA, 8 hava savunma füze sistemi, 12 tanksavar silahı, 4 havan, 24 zırhlı araç, 27 zırhlı muharebe aracı, 34 silahlı pikap, 60 askeri araç, 10 mühimmat deposu imha edilmiş ve 3138 Suriye askeri öldürülmüştür.⁸⁶⁰

Nihayetinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan İdlib sorununu görüşmek üzere Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile 6 Mart 2020'de Moskova'da bir araya gelmiş, yaklaşık 6 saatlik iki liderin ve heyetlerin kendi aralarında yaptığı görüşmeler sonucunda İdlib'de ateşkes sağlanmış ve iki ülkenin dışişleri bakanları yapılan ortak basın açıklamasında ateşkes belgesini kamuoyunun dikkatine sunmuşlardır.⁸⁶¹

2.3.6. Yakın Dönemde Rusya ve Türkiye Arasında Yaşanan Diplomatik Temaslar

2018 yılının önemli başlıkları, 2019'da da devam etmiştir. Türk-Rus ilişkileri alanında 2019 yılında, her şeyden önce Türk Silahlı Kuvvetleri'nin “Barış Pınarı”

⁸⁵⁹ <https://www.timeturk.com/tsk-esed-in-3-generalini-siha-ile-vurdu/haber-1368778>

⁸⁶⁰ <https://www.aa.com.tr/tr/bahar-kalkani-harekati/msb-harekat-alaninda-esed-rejiminin-actigi-ates-sonucu-2-asker-sehit-oldu/1753976>

⁸⁶¹ <https://www.aa.com.tr/tr/bahar-kalkani-harekati/turkiye-ve-rusya-idlibde-ateskes-uzerinde-anlasti/1756201>

askeri operasyonu ile ilgili krizin çözülmesi ⁸⁶² Rusya tarafından sözleşme yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ile hava savunma sistemleri (S-400) temini, “Türk Akım” doğalgaz boru hattının devreye alınması için hazırlıkların uygulanması ve Akkuyu Nükleer Santrali'nde inşaat çalışmalarının başlaması gibi önemli olaylar yaşanmıştır. ⁸⁶³ Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin amacı, ortak stratejik hedeflere ulaşmak için ortak çabaları hedefleyen belirli bir “ittifak öncesi” özellikleri kazanmaya başlamıştır. ⁸⁶⁴

Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin olumlu dinamiklerine dikkat çeken Putin ve Erdoğan'ın bu süreçte oynadıkları rolü bir kez daha vurgulamak gerekir. Bu rol, Rusya Devlet Başkanının Aralık 2004'te Türkiye'ye yaptığı resmi ziyaretinden başlayarak açıkça görülebilmektedir. Türkiye-Rusya ilişkilerinin tarihinde böyle bir seviyede gerçekleştirilen ilk ziyaretir (Rusya'nın uluslararası arenada SSCB vekili olduğunu aklımızda tutarsak 30 yıldan fazla bir zaman içerisinde yapılan ilk ziyaretir). Bu ziyaretin sonuçlarını takiben iki devletin liderleri, Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki dostluk ve çok yönlü ortaklıkların derinleştirilmesi üzerine ikili ilişkilerin daha sonraki gelişimi için çok önemli role sahip ortak bir bildirge kabul etmiştir. ⁸⁶⁵

Cumhurbaşkanı Erdoğan 2017 yılında 10 Mart, 3 Mayıs ve 13 Kasım tarihlerinde Rusya'ya üç kez resmi ziyarette bulunmuştur. Vladimir Putin ise Türkiye'yi 28 Eylül ve 11 Aralık tarihlerinde iki kez resmi olarak ziyaret etmiştir. Buna ek olarak, Putin ve Erdoğan hem 14 Mayıs'ta Pekin'deki “Tek Kuşak-Tek Yol” Forumu hem de 8 Temmuz'da Hamburg'da gerçekleştirilen G-20 Zirvesi sırasında görüşmeler yapmışlardır. ⁸⁶⁶

Putin ve Erdoğan 2018'de toplam yedi kez görüşmüştür. Rusya Devlet Başkanı Nisan, Ekim ve Kasım aylarında Türkiye'ye resmi ziyaretler gerçekleştirmiş ve

⁸⁶² Operasyon hakkında daha fazla bilgi için bkz. “Türkiye-Suriye İlişkileri”

⁸⁶³ **Kommersant**. 23.08.2019

⁸⁶⁴ Gulnara Ručkina, **a.g.e.** sf.136

⁸⁶⁵ İrina Svistunova, 2016, **a.g.e.** sf.12

⁸⁶⁶ Yevgeniy Bahrevskiy, **a.g.e.** sf.112

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Eylül ayında Rusya'yı ziyaret etmiştir. Rusya ve Türkiye liderleri ayrıca Temmuz ayında Johannesburg'daki BRICS Zirvesi'nde görüşmüş ve Eylül ayında Tahran'da, Suriye sürecinin üç garantörü olarak zirve oturumları ve toplantılar gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Buenos Aires'te G-20 Zirvesi çerçevesinde bir görüşme daha gerçekleştirilmiştir.⁸⁶⁷ Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, Rusya'ya bir sonraki resmi ziyareti 23 Ocak 2019'da yapılmıştır. 14 Şubat'ta Astana sürecinin devlet garantör başkanlarının dördüncü üçlü toplantısı Soçi'de gerçekleşmiştir. Toplantıdan önce Vladimir Putin, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile ayrıca görüşmüştür. 8 Nisan 2019'da Erdoğan, Moskova'ya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Müzakerelerin sonunda, iki ülkenin Devlet Başkanları Rus ve Türk iş çevrelerinin önde gelen mensupları ile bir araya gelmiştir. Bir sonraki liderler toplantısı 29 Haziran'da Osaka'daki G-20 Zirvesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.⁸⁶⁸

27 Ağustos 2019'da Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı kısa bir ziyaret için Rusya'ya gitmiştir. Bu ziyaretin konularından biri, Suriye'deki durumdu. Moskova yakınlarındaki Jukovski'de yapılan görüşmenin konusu, havacılık ve uzay bilimleri alanındaki olası iş birliği biçimlerinin yanı sıra, ekonomik konular olmuştur.

16 Eylül 2019'da Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Putin, Astana süreci garantör ülkeleri devlet başkanlarının beşinci üç taraflı toplantısına katılmak için Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. İki ülkenin cumhurbaşkanları düzeyindeki toplantılara ek olarak aynı zamanda Rusya ve Türkiye Dışişleri Bakanlıkları arasında devam eden bir diyalog mevcuttur. Bu bağlamda yalnızca 2018-2019 dönemi zarfında Sergey Viktoroviç Lavrov ve Mevlüt Çavuşoğlu arasında yaklaşık 20 görüşme gerçekleşmiştir.⁸⁶⁹ Aynı dönemde Rusya ve Türkiye parlamentoları arasındaki diyalog da yoğunlaşmıştır. Böylece Nisan 2019'da Rusya Federasyonu V. Volodin Devlet Parlamentosu (Duma) Başkanı ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Şentop arasında Doha'daki Parlamentolar Arası Meclis Birliği'nin 140. oturumu

⁸⁶⁷ a.g.e. sf. 114

⁸⁶⁸ РИА «Новости», Алексей Никольский, «Межгосударственные отношения России и Турции», 23 января 2019 года.

⁸⁶⁹ Yevgeniy Bahrevskiy, a.g.e. sf. 112

arasında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Temmuz 2019'da Mustafa Şentop Moskova'yı ziyaret ederek, Devlet Duması'ndaki "Parlamentarizmin Gelişimi" adlı forumda yer almıştır. Ziyaret sırasında Rusya Devlet Başkanı Putin, Federasyon Konseyi V.I. Matviyenko ve Devlet Duması Başkanı V. Volodin ile bir araya gelmişlerdir. 12 Ekim 2019'da Devlet Duması Başkanı Volodin'in başkanlığındaki Rusya parlamento heyeti İstanbul'u ziyaret etmiştir. Ziyarete Volodin, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile de bir araya gelmiştir.⁸⁷⁰

Son yıllarda en yüksek seviyedeki temaslarda Suriye meselesi kilit bir yer almıştır. Suriye meselesi bağlamında Rusya, Türkiye ve İran, Suriye'nin toprak bütünlüğünün desteklenmesi için Astana sürecini ve Soçi'deki Suriye Ulusal Diyalogu Kongresi'ni başlatmış, böylece BM Güvenlik Konseyi'nin 2254 sayılı kararına dayanarak siyasî çözüm sürecini yoğunlaştırmak için koşullar yaratmıştır. Diğer uluslararası meselelerin yanı sıra Taraflar geleneksel olarak Ortadoğu, Transkafkasya ve Orta Asya, Karadeniz, Ukrayna ve çevresindeki gelişmelere karşı özel bir hassasiyet göstermiştir. Nispeten yeni, fakat aynı zamanda ilgili ve aciliyet arz eden bir konu olarak son zamanlarda Libya'daki durum gündeme getirilmiştir.⁸⁷¹ Üst düzey temaslara yanı sıra, Rusya ve Türkiye'nin kilit bakanlıkları ve kuruluşlarının başkanları her yıl Üst Düzey İş birliği Konseyi (SSVU) çerçevesinde Hükümetler arası Karma Ticaret İş birliği Komisyonu ve Rus ve Türk Toplumunun Açık Forumu'na (RTFO) katılarak aralarında aktif bir iletişim ve eşgüdüm sağlamıştır.⁸⁷²

2.4. Rusya ve Türkiye'de Yaşanan Değişimin Karşılıklı Ticaretin Yapısına ve Dinamiklerine Olan Etkileri

Son dönemde yaşanan süreç, Rusya ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin sürekli gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu süreçte emtia dolaşımı, karşılıklı yatırımların artışı, Rus turist sayısındaki sürekli artış ve enerji alanındaki iş birliği

⁸⁷⁰ Maksim Vladimiroviç Demçenko, a.g.e. sf. 70-79

⁸⁷¹ Aşot H. Markosyan, **Оценка сравнительных преимуществ торговли государств-членов ЕАЭС с региональными мегаструктурами // Международная торговля и торговая политика.** 2018. № 1, sf. 67-84.

⁸⁷² <https://www.rtib.org/tr/haberler/rus-turk-toplumsal-forumu-oncesinde-anadolu-acik-kapi-belgeseligosterildi>

genişlemiş ve bu da kültürel ve insani ilişkileri güçlendirmiştir. Türkiye-Rusya arasındaki ilişkiler, 1990'lardan başlayarak yukarıda ele alınan birtakım çelişkilere rağmen, bir bütün olarak gelişmiş ve ilerlemiştir. Bunun da Türk-Rus iş birliğinin sadece önemli ölçüde karşılıklı olarak ulaştığı ticaret hacmi ile değil, aynı zamanda genel olarak uzun yıllar boyunca sürdürülen yüksek düzeyli etkileşim ile açıklanabileceğini söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Bu etkileşimin doğal sonucu olarak elbette her iki ülke arasında karşılıklı yarar sağlayan ortak ticari ve ekonomik bağlar da gelişmiştir.

Kurumsal gelişim süreçlerinin farklı olmasına rağmen, Rus ve Türk ekonomilerinin yapıları büyük ölçüde birbirlerini tamamlamaktadır. Böyle bir faktörün ve elverişli bir siyasi durumun mevcudiyetinde ikili ekonomik iş birliği de artan bir hızla gelişmiştir. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı tüketim mallarına dayanmaktadır ve Rusya'dan da Türkiye'ye ağırlıklı olarak enerji hammaddeleri tedarik edilmektedir (ihracatın %70-75'i ve toplam ikili ticaret hacminin 2/3'ü).⁸⁷³ Son on yıl boyunca ve günümüzde de bu denli önemli miktardaki enerji kaynaklarının Rusya'dan Türkiye'ye ithalatının yapılması, Türkiye'nin Rusya ile ticaretindeki negatif dengenin ana nedenidir.⁸⁷⁴

2000'li yıllardan 2010'ların ortalarına kadar, Rusya ve Türkiye arasında sürdürülen bu alandaki ilişkilerin istikrarlı bir şekilde geliştiği görülmektedir. Aynı zamanda ülkelerin kendi aralarındaki ticaret ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesinde etkili olan genel pozitif dinamiklerin sağladığı atmosferde sadece hızlı artış dönemleri değil, aynı zamanda belirli düşüşlerin yaşandığı dönemlerin olduğu da bilinmektedir. 2000 ile 2008 yılları arasında, her iki ülke arasındaki ticaret hacmi 5 milyar dolardan 38 milyar dolara yükselmiştir.⁵⁰⁸ Küresel mali krizin iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri etkilemesi ile 2009 yılında ticaret hacmi 22,7 milyar dolara kadar gerilemiş, 2010-2014 yıllarında devam eden büyüme ile sonraki yıllarda 30-35 milyar dolar civarında seyreden bir istikrar dönemine girilmiştir. Bununla birlikte, 2015 yılında bu rakam 24 milyar dolara düşerken, 2016 yılı ortasında Türk-

⁸⁷³ **Mir vokrug Rossii: 2017, a.g.e.** sf. 158

⁸⁷⁴ David Gurgenoğlu Bdoğan, 2017a, **a.g.e.** sf. 165-182.

⁵⁰⁸ Has Kerim, 2016, **a.g.e.** sf. 186-191

Rus ilişkilerindeki gerginliğin aşamalı olarak giderilmesinden sonra tekrar artış eğilimi göstermiştir.⁸⁷⁵

XXI. yüzyılın ilk on yılında iki ülke arasında karşılıklı ticaretin dinamik olarak büyüdüğü gözlenmiştir. 2002 yılının 5,1 milyar dolarlık ticaret hacmi karşısında 2005 yılında 15,3 milyar dolar ve son olarak 2008'de ise 37.8 milyar dolar seviyesinin üstüne çıkan bir ticaret hacmi söz konusudur. 2008-2009 yılı küresel krizinden sonra, olumsuz sonuçları ortadan kaldırıldığı için, Rusya ve Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri kademeli olarak yeniden canlandırmıştır. Bununla birlikte özellikle küresel ekonomideki yavaşlama, düşen enerji fiyatları ve zayıflayan ruble nedeniyle kriz öncesi dönemlerin rakamlarına tam olarak ulaşmak mümkün olamamıştır. 2011 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 29,9 milyar dolarken, 2014 yılında bu oran 31,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.⁵¹⁴ 28 Kasım 2014'te gerçekleştirilen Ankara ziyaretinin arifesinde, Rusya Devlet Başkanı, Rusya ile Türkiye arasındaki ticaretin mevcudun üç katı kadar olacak şekilde yani 100 milyar dolara kadar büyüme potansiyelinin olduğuna işaret etmiştir.⁸⁷⁶

Yukarıda belirtildiği gibi Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ciddi bir testi, Suriye-Türkiye sınırı üzerinde Rus uçağının düşürülmesi ve sonrasında Rusya'nın aldığı ve Türkiye ekonomisinin en önemli sektörlerini etkileyen yaptırım kararlarıyla ilgili yaşanan olaydı.⁸⁷⁷ 2015'in sonunda yaşanan bu politik krizden kalan olumsuzluklar, 2016'nın ilk yarısında da ikili ticaret ve ekonomik ilişkiler alanını ciddi şekilde etkileyen faktörlerdi.⁸⁷⁸ Kasım 2015'te, ağırlıklı olarak tarım ürünleri ile ilgili Türk ürünlerinin ithalatı için kısıtlamalar uygulanmasından sonra uzmanlar, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatının %15'inin yaptırımlardan etkilendiğini ileri sürmekteydi.⁸⁷⁹ Ticaretteki kısıtlayıcı tedbirlerin Türk ihracatının çok hassas sektörlerini etkilemesine rağmen genel olarak değer açısından nispeten küçük bir hasar

⁸⁷⁵ İrina Aleksandrovna Svistunova, 2016, **a.g.e.** sf.112

⁵¹² T.C. İstatistik Komitesi <http://www.tuik.gov.tr/>

⁸⁷⁶ **Владимир Путин: Россия фактически создает в Турции новую отрасль. // RT на русском, 24 ноября 2014 года.** URL: <https://russian.rt.com/artide/61769>

⁸⁷⁷ Maksim Vladimiroviç Demçenko, **a.g.e.** sf. 70-79

⁸⁷⁸ Aşot Markosyan, **a.g.e.** sf. 67-84

⁸⁷⁹ Nigyar Masumova, **a.g.e.** URL: http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/013_masumovanr.pdf

görmüş ve bu da Rus liderliğinin böyle zor bir zamanda bilinçli kararlar verebileceğini göstermiştir. Kasım 2015'te Rusya'nın 2016 yılında bir dizi Türk tarım ürününün tedariki üzerinde uyguladığı ambargo sonucu Rusya'ya yapılan sebze ihracatının hacmi %93,2 oranında azalarak 22,7 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve Türk meyvelerinin ihracat hacmi 2015 yılının aynı dönemi karşısında %42,6 oranında azalarak 334 milyon dolar olmuştur.⁸⁸⁰

Bununla beraber genel olarak ikili ticari ve ekonomik ilişkilerde birikmiş yüksek potansiyel sayesinde birçok projede etkileşim devam etmiştir. Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin geçici olarak kötüleşmesi, kuşkusuz, karşılıklı ekonomik ilişkiler üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır, bununla birlikte, Rus ekonomisinde de ikili ticaretin sonuçlarını etkileyen olumsuz faktörler vardı ve küresel konjonktür de sadece karşılıklı kayıpları artırmıştır.⁸⁸¹ Bu nedenle, nesnel olarak, en azından önceki ekonomik ilişki seviyesini yeniden oluşturma ihtiyacı mevcuttu. Türkiye-Rusya temaslarının yeniden başlaması, ancak, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 27 Haziran 2016'da Devlet Başkanı Putin'e hitaben yazdığı mesajda, düşürülen Rus uçağı için resmi olarak özür dilemesiyle mümkün olmuştur.⁸⁸²

Krizin ardından iki devletin liderlerinin ilk görüşmeleri, her iki ülkenin ilişkilerinde varılmış düzeyi yeniden sağlamaya yönelik niyetlerini göstermiştir. Her iki devletin liderlerinin belirleyici adımları sayesinde, ikili ilişkilerin hızlı bir şekilde geri kazanılmasıyla birlikte özellikle Rusya tarafından gıda yaptırımlarının kaldırılması mümkün olmuştur. Bu da olumsuz küresel koşullar karşısında, herhangi bir kısıtlayıcı tedbirin ulusal ekonomiler üzerinde son derece olumsuz bir etkisinin bulunduğu göz önüne alındığında çok olumlu bir adım olmuştur.⁸⁸³

İkili ticaret ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi hususu, Putin ve Erdoğan arasında 10 Ekim 2016 tarihinde İstanbul'da düzenlenen zirvenin gündemindeki ana konusu olmuştur. Zirvenin sonuçları, her iki ülkenin ekonomik ilişkilerini düzeltmeye

⁸⁸⁰ TC İstatistik Komitesi <http://www.tuik.gov.tr/>

⁸⁸¹ Gulnara Ruçkina, **a.g.e.** 136-143

⁸⁸² Эрдоган извинился перед Путиным за сбитый СУ-24. // ТАСС, 27 июня 2016 года. URL: <http://tass.ru/politika/3407975>

⁸⁸³ Viktor Nadein-Raevskiy, **a.g.e.** <https://regnum.ru/news/2074091.html>

yönelik eğilimin ciddiyetini canlı bir şekilde doğrulamıştır. İkili iş birliğinin ana kurumlarından biri, en önemli ekonomik iş birliği mekanizması olan Hükümetler arası Türk-Rus Ticaret ve Ekonomik İş birliği Karma Komisyonu'nun çalışmaları devam etmiş ve 14. toplantısı 12 Ekim 2016 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Yine 2016'nın ikinci yarısında, taraflar, hizmetler ve yatırımlarda serbest ticaret konusunda hükümetler arası bir anlaşmanın yapılması hususunda müzakerelere yeniden başlamıştır. Siyasi krizin üstesinden geldikten sonra göstergeler yavaş yavaş eşitlenmeye başlamış ve sonra yükselmiştir.

Katılımcıların dış ekonomik faaliyetler için önemli yeri olan alanlarda olumlu dinamikleri ve karşılıklı ilgilerini göz önünde bulundurduğu belirlenmiştir. Enerji iş birliği, özellikle gaz ticareti, ikili ilişkilerin gelişmesinde lokomotif rolünü oynamaya devam etmektedir. Bazı uzmanlar, ticari ilişkilerin, siyasi ilişkilerdeki istikrarsızlığın üstesinden gelinmesinde ve iki ülke arasında ciddi kriz durumlarının yaşanmasını önlenmesinde olumlu bir etki sağlayabileceğini düşünmektedir. Rusya ve Türkiye'nin çıkarları, örneğin nihai ürünlerin ihracatının artırılması ve ithalatın ikamesine yönelik olarak üretimin yükseltilmesi gibi bazı durumlarda birbiriyle çelişebileceğini göz önünde bulundurup çoğunlukla birbirini tamamlayıcı nitelikleri incelemesi gerekmektedir.⁸⁸⁴

Son yıllarda yaşanan olaylar ticaret ve ekonomik ilişkilerin karmaşık yapısının henüz değişmediğini gösterilmektedir. Son yıllarda, nesnel nedenlerin etkisiyle, yakıt ve enerji sektöründe iş birliğini genişletmek için ek ön koşullar oluşturmuştur.⁸⁸⁵ Maden ürünleri gibi son derece dar bir ürün yelpazesi için Rusya'nın ihracat hacminin pazara bağımlılığını azaltmak uzun vadeli stratejik bir hedef haline gelebilir.⁸⁸⁶

Rusya ile Türkiye arasındaki dış ticaretin analizi, ticarete istikrarlı bir büyüme olduğunu ve 2008-2009 kriz yıllarında hafif bir düşüşe rağmen, ticaret hacimlerinin toparlandığını göstermiştir (*Tablo 3'e bakınız*). Ayrıca, Türkiye için ticaret dengesi negatiftir, yani, Rusya'dan yapılan ithalat ihracatı aşmaktadır, bu öncelikle Türkiye'nin

⁸⁸⁴ Yevgeniy Vladislavoviç Bahrevskiy, **a.g.e.**

⁸⁸⁵ Yevseyev **a.g.e.** sf. 25–40

⁸⁸⁶ TC İstatistik Komitesi <http://www.tuik.gov.tr/>

büyük miktarlarda Rus enerji kaynaklarını satın almasından kaynaklanmaktadır. 2015 yılında Rusya'ya, ihracatın %2,5'i ve toplam ithalatın neredeyse %10'u, Türkiye'nin toplam cirosunun neredeyse %7'si (yani 24 milyar dolar) gerçekleştirilmiştir. Yine 2015 yılında Türkiye'ye ise Rus ihracatının %6'sı ve ithalatın %3'ü gerçekleştirilmiştir; bu, toplamda cironun %4'ünü oluşturmuştur.⁸⁸⁷ Rus ihracatının enerji ve diğer belli ürünlerle sınırlandırılmış yapısı, Türkiye'deki enerji projeleri için (Akkuyu Nükleer Santrali dahil olmak üzere) yüksek teknoloji ekipman tedariki nedeniyle ileride değişebilir. Bu projenin uygulanmasıyla bağlantılı olarak Rusya, yüksek teknoloji ürün ve makinelerin Türkiye'ye ihracatını artırma fırsatına sahip olacaktır.⁸⁸⁷

2019 sonu itibarıyla Rusya ile Türkiye arasında ikili ticaret ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinin genel sonuçları aşağıdaki gibidir. Türkiye, Rusya'nın başlıca dış ekonomik ortaklarından biri haline gelmiştir.⁸⁸⁸ 2018 yılı sonunda Rusya ve Türkiye'nin dış ticaret hacmi, Rusya'nın ihracatı 21,3 milyar dolar ve ithalatı 4,2 milyar dolar dahil olmak kaydıyla toplamda 25,5 milyar dolara ulaşmıştır. Ocak-Ağustos 2019'da Rusya ve Türkiye arasındaki dış ticaretin cirosu; Rusya'nın ihracatı 14,6 milyar dolar, ithalatı 3,02 milyar olmak üzere toplam 17,6 milyar dolar olmuştur.⁸⁸⁹ Rus ihracatında geleneksel olarak enerji, metaller ve bunlardan elde edilen ürünler, gıda ürünleri ve tarımsal hammaddeler, ithalat yapısında ise gıda ürünleri ve tarımsal hammaddeler, makine, ekipman ve araçlar, tekstil ve ayakkabı sektörü yer almaktadır.⁸⁹⁰

Başta doğal gaz sektöründe olmak üzere iki ülke arasındaki iş birliğinin temeli olan enerji ortaklığı gelişmeye devam etmektedir. Rusya uzun yıllardır Türkiye'nin bu tür yakıt için ihtiyacının yarısından fazlasını sağlayan en büyük doğal gaz tedarikçisi haline gelmiştir. Teslimatlar, Mavi Akım ve Trans-Balkan gaz boru hattı üzerinde

⁸⁸⁷ Aşot Markosyan, **a.g.e.** sf. 67-84

⁸⁸⁸ Maksim Vladimiroviç Demçenko, **a.g.e.** sf. 70-79.

⁸⁸⁹ TC İstatistik Komitesi <http://www.tuik.gov.tr/>

⁸⁹⁰ Viktor Nadein-Raevskiy, **a.g.e.** <https://regnum.ru/news/2074091.html>

uzun vadeli sözleşmelere dayanılarak yapılmaktadır. Rusya tarafından 2018 yılında Türkiye pazarına 23,96 milyar metreküp doğal gaz teslim edilmiştir.⁸⁹¹

Ekim 2016'da Rusya'dan Türkiye'ye, Karadeniz geçişi ile her biri 15,75 milyar metreküp gaz kapasitesine sahip iki doğal gaz boru hattının inşasını içeren hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır. Yapılan hatlardan birinin Türkiye pazarına, diğerinin ise Türkiye üzerinden Avrupa ülkelerine gaz ihracatı yapması planlanmaktadır. 19 Kasım 2018'de Gazprom, Türk Akımı'nın deniz bölümünün inşaatını tamamlamıştır. Boru hattının açık deniz bölümü, Karadeniz'in dibindeki Anapa bölgesindeki Russkaya adlı kompresör istasyonundan Türkiye kıyılarına kadar 900 kilometre uzanmaktadır. Karadaki erişim noktası Kıyıköy kasabasıdır. 19 Mart 2019'da "Türk Akımı" doğalgaz boru hattının deniz ve kıyı kesimlerini birleştiren son bağlantı kaynağı yapılmıştır. Gaz boru hattı 1 Ocak 2020'de devreye alınmıştır.⁸⁹²

İki ülke arasındaki en büyük hacimli ortak proje olan Akkuyu Nükleer Santrali'nin inşası ve Rus uzmanlar tarafından işletilmesi, nükleer enerji alanındaki iş birliğinin en önemli unsurudur. Türk tarafı maliyeti yaklaşık 20 milyar dolar olan projenin ilk ünitesinin kurulumunun 2023 yılında tamamlanmasını ve işletmeye alınmasını beklemektedir.⁸⁹³

İki ülke arasındaki önemli bir diğer gelişme askeri alanda yaşanmıştır. 12 Eylül 2017'de Moskova ve Ankara, S-400 uçaksavar füze sistemlerinin tedariki için bir sözleşme imzalamışlardır.⁸⁹⁴ Cumhurbaşkanı Erdoğan'a göre Rus hava savunma sistemleri Nisan 2020'de tamamen faaliyete geçecekti. Yukarıda belirtildiği gibi Rusya, Su-24 savaş uçağının, Türk Hava Kuvvetleri'nce Kasım 2015'te Suriye sınırı üzerinde düşürülmesi ile bağlantılı olarak 1 Ocak 2016'dan itibaren Türkiye'den bir dizi ürün tedarikine yönelik bir ambargo uygulamıştır. 2016 sonbaharından bu yana kısıtlamalar aşamalı olarak kaldırılmış, ancak Türkiye'nin en önemli dış satım ürünlerinden olan domates tedariki için yasaklamalar Kasım 2017'ye kadar devam

⁸⁹¹ TC İstatistik Komitesi <http://www.tuik.gov.tr/>

⁸⁹² Maksim Vladimiroviç Demçenko, **a.g.e.** sf. 70-79.

⁸⁹³ <https://www.gazeta.ru/army/2020/08/23/13207513.shtml>

⁸⁹⁴ Bu işlemin ayrıntıları için bkz. 2.3.2 ve Sonuç.

ettirilmiştir.⁸⁹⁵ 1 Mayıs 2018'de Rusya, Türkiye'den domates ihraç eden firmaların sayısındaki kısıtlamaları kaldırırken, yılda 50 bin tonluk toplam arz kotasına devam edilmiştir. 2019'un başında söz konusu kota 100 bin tona kadar genişletilmiştir. Genel olarak 2018 sonuçlarına göre, tarım sektöründeki ticaret hacmi üç milyar dolara kadar %7 oranında artış göstermiştir.

İki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin gelişmekte olan alanlarından biri yatırım iş birliğidir. Şu anda Rusya ve Türkiye'nin karşılıklı yatırımlarının hacmi her iki tarafta da 10 milyar dolardan fazladır. Özellikle Türkiye, Rus kerestecilik endüstrisine, cam ve tekstil üretimine yatırımlar yapmaktadır. Rus şirketleri de Türkiye'nin enerji ile ilgili altyapısının geliştirilmesi konularına ilgi göstermektedir. Nisan 2019'da Rusya Doğrudan Yatırım Fonu ve Türk Egemen Fonu, her iki ülke ekonomisinin gelecek vaat eden sektörlerine yatırım yapmak için bir milyar dolar sermaye ile bir yatırım platformu oluşturma anlaşması imzalamıştır.

4 Ekim 2019'da Rusya ve Türkiye, ödemeler ve ulusal para birimi cinsinden ödemeler konusunda hükümetler arası bir anlaşma imzalamıştır. Belgenin temel amacı, iki ülke arasındaki ödemelerde ulusal paraların (Ruble ve Türk Lirası olarak) kullanılmasına kademeli bir geçişin sağlanmasıdır. Anlaşma ayrıca Türkiye'de Rus MIR banka kartlarının kabulü için bankacılık altyapısının daha da genişletilmesini ve Türk banka ve şirketlerinin, Rusya Merkez Bankası'nın SWIFT finansal transfer sisteminin Rus analogu ile bağlantılarının sağlanmasını öngörmektedir. Hükümetler arası Türkiye-Rusya Ticaret ve Ekonomik İş birliği Komisyonu'nun faaliyetleri yeniden başlamış ve 16.'sı gerçekleştirilen bir sonraki Toplantısı, 2019 Temmuz sonunda Antalya'da yapılmıştır.

2006 yılının ortalarında başlayan ikili ilişkilerin normalleşme süreci, Türkiye'ye turistik turların satışına yönelik yasağın kaldırılmasını da mümkün kılmıştır. Sonrasında Rusya Federasyonu Hükümeti, Türkiye ile karşılıklı uçuşların yeniden başlatılmasına izin veren bir karar kabul etmiştir. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na göre 2018 yılında Türkiye'yi 5,82 milyon Rus vatandaşı ziyaret etmiştir.

⁸⁹⁵ Aşot Markosyan, **a.g.e.** sf. 67-84

Bu sayı, 2017 kayıtlarından %28 daha fazla (4,7 milyon kişi) çıkmıştır. 2019 yılı da RusyaTürkiye karşılıklı kültür ve turizm yılı ilan edilmiştir.⁸⁹⁶

Tablo 3: Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Ticaret Dinamiği (milyon ABD Doları)⁸⁹⁷

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret cirosu	Bakiye
2017	18 410,5	3 387,3	21797,8	15023,2
2018	21 293,7	4 233,7	25527,4	17060,0
2019	21 182,6	4 980,6	26163,2	16202,0
2020	16 101,2	5 113,1	21214,3	10988,1
2021	27 066,4	6 518,3	33584,7	20548,1

İkili dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik eğilimleri ve beklentileri aşağıdaki şekilde karakterize etmek mümkündür. Rus doğal gazının Türkiye iç pazarına tedariki alanında Türk-Rus iş birliğine yönelik beklentiler. Rusya Enerji Araştırma Enstitüsü'nün (INEI RAN) tahminlerine göre, Türkiye'de birincil enerji kaynaklarına olan nispeten yüksek talepler büyüme oranlarını koruyacak ve ülkenin enerji dengesinin çeşitlendirilmesi devam edecektir. 2016-2040 yılları arasında enerji kaynaklarının tüketimi ortalama %2,2 oranında büyüyecek ve 2040 yılına kadar 212 milyon ton yakıtı ulaşacaktır. Diğer enerji kaynaklarının tüketimindeki büyümenin temel itici güçlerinden biri elektrik enerjisi endüstrisi olacaktır. Ancak, bu alanda yeniden yapılandırma ve değişim olasılığı yüksektir.⁸⁹⁸ Türkiye'nin iç enerji talebindeki değişim beklentilerinin göz önünde bulundurularak, bazı negatif olasılıklar ve alternatiflerin şu anda açıkça göz ardı edilen ve Rus tarafı için çok rahatsız edici olabilecek bazı yönlerine dikkat çekilmelidir:

⁸⁹⁶ TC İstatistik komitesi <http://www.tuik.gov.tr/>

⁸⁹⁷ Dış Ticaret: Federal Devlet İstatistik Dairesi [Elektronik kaynak]. – Erişim: https://rosstat.gov.ru/statistics/Vnesnyaya_torgovlya# (Başvuru tarihi 4.12.2022)

⁸⁹⁸ <https://ria.ru/20190418/1552803696.html> РИА «Новости», Межгосударственные отношения России и Турции, 22 апреля 2019 года

- Türkiye'de alternatif ve yenilenebilir enerji kaynaklarının hızlı bir şekilde gelişmesi ve gelecekte nükleer enerjinin dahil edilmesi ile Türk elektrik santrallerinin yakıt tedarik yapısı üzerinde önemli bir etkisi olacak ve elektrik üretimi için doğalgaz kullanımını yavaşlatacak, hatta azaltabilecektir.
- Türkiye ekonomisinin enerji verimliliğindeki potansiyel artış, gaz kullanımının hızında bir düşüş veya yavaşlamaya yol açacaktır.
- Türkiye için Rusya dışındaki kaynaklardan doğalgaz alımı için alternatif fırsatlar artmaktadır.

Bu nedenle Rusya'nın, gelecekte Türkiye'deki elektrik ve gaz piyasalarında bir daralma yaşanabilir ve bu da pazardaki rekabetin artmasına sebep olabilir. Bu, Rus gazı alıcıları olan Türk şirketlerinin yakın geçmişte olduğu gibi "Gazprom"dan yeni iskonto talebinde bulunmaları anlamına gelmektedir. Öte yandan, zamanla gaz çevrim santrallerini işleten şirketler de aynısını talep edebileceklerdir.⁸⁹⁹

Bu bağlamda bazı Türk uzmanlar, Azerbaycan'dan gelen arzlara ve uzun vadede İran, Irak ve İsrail'le görüşülen yaklaşık 15,75 milyar metreküp kapasiteli doğalgaz boru hatları projelerine ve de Katar'dan sıvılaştırılmış doğal gaz tedarikine dikkat çekmektedirler.⁹⁰⁰ Bunun yanı sıra, Rusya ve Türkiye arasındaki iş birliği, her iki ülke ve "üçüncü taraflar" arasındaki karmaşık ilişkilerden etkilenebilir. Türkiye ve Rusya, yabancı ülkelerle ilişkili çeşitli jeopolitik çatışmaların ve çelişkilerin merkezinde yer almaktadır. Ayrıca iki ülke arasındaki enerji iş birliğinin etkileşimine diğer iş birliği yönlerinden ayrı bakmak mümkün değildir.

Enerji sektöründe son yirmi yıldaki iş birliğinin genel olarak olumlu dinamiklerine rağmen bu alanda iki ülke arasındaki ilişkiyi potansiyel olarak etkileyebilecek pek çok belirsizlik mevcuttur. Türkiye'nin yerel gaz piyasasının gelişimindeki eğilimlerin sürdürülebilirliğini analiz etmeye ve AB'ye kendi toprakları üzerinden Rus gazının transit geçişine karşı ABD'nin olumsuz tutumundan ve

⁸⁹⁹ <https://1prime.ru/experts/20201116/832337739.html>

⁹⁰⁰ <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2020/11/15/846991-gazprom-prodal>

ABD'nin kendi sıvılaştırılmış gazını Avrupa'ya satışını teşvik etmeye yönelik çabalarından kaynaklanan riskler de göz önünde bulundurulmalıdır. Mevcut koşullar altında, jeopolitik, ekonomik, ilgili enerji piyasaları ve teknolojilerinin gelişimi, iklim değişikliği üzerindeki etkisi ve ortak programlar ile projeler için eğitim faaliyetleri göz önünde bulundurularak Rusya ile Türkiye arasında enerji alanında uzun vadeli iş birliği konularının kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerekebilir. Teknolojik inovasyon alanı da umut verici bir ikili iş birliği alanıdır. Jeotermal enerji dahil olmak üzere alternatif enerji kaynaklarının kullanımı, geliştirilmesi ve işletilmesinde ortak projelerin geliştirilmesi konusundaki inovatif perspektif doğru bir iş birliği alanıdır. Rusya tarafının Rusya Federasyonundan ihracatı destekleme konusundaki ana görevi, Türkiye'de yüksek teknoloji ürünlerinin üretim pazarının az gelişmiş olduğu gerçeği dikkate alınarak, mühendislik ürünleri ve yüksek teknoloji hizmetleri ihracatı da dahil olmak üzere, emtia dışı ihracat ürünlerinin teslimat hacmini artırmada Rus şirketlerine yardımcı olmaktır.⁹⁰¹ Son yıllarda Türkiye liderliği, yüksek teknolojilerin geliştirilmesi ve üretime sokulması amacıyla uygun koşulların yaratılması için ciddi adımlar atmıştır. Burada da Türkiye'nin başta AB ülkeleri ile olmak üzere, yüksek teknoloji alanında iş birliğine yönelik devam eden yönelimini dikkate almak gereklidir.⁹⁰²

Tahminlere göre ikili ilişkilerin güçlendirilmesi, yüksek teknolojiler alanında ve Rusya'nın geleneksel olarak güçlü olduğu enerji sektöründe iş birliğinin geliştirilmesi ile devam edecektir. Türk elektrik enerjisi endüstrisinin serbestleştirilmesi, hızlı gelişimi, temel üretim ekipmanlarıyla ülkedeki durum ve diğer faktörler ile Rus yatırımcıların ve üreticilerin Türkiye'de çalışması için uygun koşullar sağlanabilir.⁹⁰³ Şu anda Türkiye'nin yurt dışından sağlanan temel enerji ekipmanı tedariklerine bağımlılığı vardır. Olumlu politik koşullar ve ikili ticaret ve ekonomik ilişkilerin hızlandırılmış olarak yeniden başlaması karşısında Türkiye'nin elektrik piyasasında

⁹⁰¹ <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiysko-turetskie-otnosheniya-doposle-epokhi-putina-erdogana/>

⁹⁰² Masumova Nigyar, **a.g.e.** URL:

http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/013_masumovanr.pdf

⁹⁰³ Demçenko Maksim Vladimiroviç, **a.g.e.** sf. 70-79

bir bütün olarak durum, Rus yatırımcılarının ve enerji piyasası üreticilerinin rolünün artmasına yardımcı olabilir.⁹⁰⁴

Her iki taraf için de önemli ekonomik projelerin uygulanması için Rusya'nın, Türkiye pazarına yüksek teknolojik ürün ve hizmet ihracatının artmasına izin vermesiyle mümkün olacaktır.⁹⁰⁵

Türkiye İnşaat Mütahhitleri Birliği, iki ülke arasında kısa ve orta vadede olası müteahhitlik hizmetleri hacminin yıllık yaklaşık olarak 4-6 milyar dolar arasında olacağını tahmin etmektedir.

Türk inşaat şirketlerinin beklentileri, örneğin Dünya Futbol Şampiyonası (2018 yılı bağlamında) ve Moskova, St. Peterburg, Kaliningrad, Yaroslavl, Nizhny Novgorod, Saransk, Kazan, Yekaterinburg, Samara, Volgograd, Krasnodar, Sochi ve Rostov dahil Rusya'nın 13 şehrinde inşa edilmesi gereken spor, turizm ve karayolu ulaşımının altyapısı gibi büyük uluslararası projelere yönelikti. Sadece FIFA gerekliliklerine göre stadyum inşa etmek için gereken yatırım yaklaşık 4 milyar dolara ulaşmıştı. Rusya Federasyonu'nun, Türkiye Büyükelçisi Andrey Karlov, trajik suikasttan kısa bir süre önce 29 Eylül 2016 tarihinde Türkiye İnşaat Mütahhitleri Birliği'nde yaptığı bir konuşmada, Rusya'da faaliyet gösteren Türk şirketlerinin %80-85'i Moskova ve Moskova bölgesi, Leningrad bölgesi ile St. Petersburg ve Tataristan dahil olmak üzere Rusya Federasyonu'nun 4-5 bölgesinde kümelenediklerini ifade etmiştir. Büyükelçi, Türk iş adamları için faaliyette bulunan coğrafyanın genişletilerek Uzak Doğu ve Kırım'a yayılması önerisinde bulunmuştur.⁹⁰⁶

Rusya'nın öncelikle Akkuyu Nükleer Santrali'nin inşası ile Türk projelerinin uygulanmasına katılımının acil ve orta vadeli beklentileri, Dünya Enerji Kongresi sıra-

⁹⁰⁴ 'Эрдоган: ШОС может стать альтернативой Евросоюзу // МК. М., 2013. – 26.01. – Режим доступа: <https://mk-turkey.ru/politics/2013/01/26/erdogan-shos-mozhet-stat-alternativojevrosoyuzu.html> (Erişim tarihi – 12.12.2019)

⁹⁰⁵ <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiysko-turetskie-otnosheniya-doposle-epokhi-putina-erdogana/>

⁹⁰⁶ Maksim Vladimiroviç Demçenko, **a.g.e.** sf. 70-79.

sında 10 Ekim 2016 tarihinde İstanbul'da imzalanan Hükümetler arası Anlaşma'nın tamamlanmasıyla ilişkilidir.⁹⁰⁷

Gelecekte Rusya Federasyonu'nun, Türkiye'nin Avrupa yakasında Boğaz boyunca gerçekleştirilmesi planlanan İstanbul Kanalı Projesi'nin inşasının yanı sıra İstanbul ve Ankara dahil olmak üzere çeşitli Türk şehirlerinde metro hatlarının inşası için Rusya'nın bilgi birikimi ve tecrübesinden daha fazla istifade etmesi talebi ilişkilerde önem kazanabilir ⁹⁰⁸ Rusya Federasyonu'nun, Türkiye Cumhuriyeti ve üçüncü ülkelerdeki Türk şirketleri ile ortak projeler yoluyla Rusya'daki inşaat potansiyelini oluşturmak ve kullanabilmek amacıyla İstanbul'daki Dünya Enerji Kongresi sırasında kabul edilen 1 milyar dolar bütçeli *Yatırım Fonu*'na taraf olma kararı üzerine ortak bir yatırım fonu oluşturulmuştur.

⁹⁰⁷ <https://rosatom.ru/journalist/news/prezidenty-rossii-i-turtsii-v-putin-i-r-t-erdogan-dali-startnaçalu-polnomasshtabnogo-stroitelstva/>

⁹⁰⁸ <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiysko-turetskie-otnosheniya-do-iposle-epokhi-putina-erdogana/>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İŞ BİRLİĞİ ALANLARINDA RUSYA-TÜRKİYE TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN DİĞER SONUÇLARI

3.1. XXI. Yüzyıl Başlarında Türkiye ve Rusya Arasındaki İkili Siyasi İlişkilerin Doğası ve Durumu

XXI. yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca Türk-Rus ilişkileri yeni bir boyut kazanmakla kalmamış; aynı zamanda önem de kazanmıştır. Bu ilişkiler, uluslararası sorunların genişliğine, ikili iş birliğinin bölgesel yöneliminin çeşitlendirilmesine, karşılıklı güven düzeyinde ve iş birliği için mekanizmaların ve araçların önemli ölçüde genişletilmesine yansıyan yeni bir düzeye çıkmıştır.⁹⁰⁹ Dahası günümüzde Türk-Rus ilişkilerinin dünya jeopolitiğinde önemli bir faktör haline geldiğini söylemek yerinde olacaktır.⁹¹⁰ Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki bu derece yüksek düzeyli ilişkiler nispeten yakın bir zamanda gelişmiştir.

XX. yüzyılın sonunda Türkiye ve Rusya'nın bir bütün olarak siyasi ve ekonomik ilişkiler açısından ortaya koyduğu bu tutum bağlamında, Soğuk Savaş sendromu ve blok çatışmasının üstesinden gelmeyi başarmış olmakla birlikte 1960'larda başlayan ve karşılıklı ekonomik ve ticari gelişmeleri de aşan, iki taraflı ilişkilerin kademeli olarak "çözümlemesi" hususunda da olumlu bir rol oynamıştır. SSCB'nin çöküşü, Rusya'nın serbest piyasa ekonomisine geçişinden sonra iki ülke arasında ideolojik çatışma olasılığını ortadan kaldırmıştır.⁹¹¹ Özellikle göze çarpan Türk-Rus ilişkilerinin doğası, "perestroika" (yeniden yapılandırma) sürecinde ve beraberindeki silahsızlandırma politikasında değişmeye başlarken, doğal olarak ikili ilişkilerde en önemli değişikliklerin Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra meydana geldiği görülmektedir. Bu süreçte ikili ilişkilerin değişim sürecinde birçok zorlukla da

⁹⁰⁹ Semyon Bagdasarov, **a.g.e.** :[http:// www.vostokoved.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-ЗарубежьеАзии/2009-11-01-22-25-34.html](http://www.vostokoved.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-ЗарубежьеАзии/2009-11-01-22-25-34.html)

⁹¹⁰ Oleg Kolobov, **a.g.e.** sf. 233.

⁹¹¹ Y. Primakov **a.g.e.** sf.145

karşılaşılmıştır.⁹¹² Örneğin Rus uzmanlar tarafından, soğuk savaş sonrası Rusya'nın en zor on yılı olan 1990'larda bazı Türk politikacılar ve uzmanların bazıları, etnik ve dini faktörleri göz önünde bulundurup Rusya Federasyonu'nu daha da zayıflatmak için Sovyetler Birliği'nin eski Transkafkasya ve Orta Asya cumhuriyetlerinde, Rusya'nın bazı özerk cumhuriyetlerinde ve bölgelerinde Moskova karşıtı bir söylem geliştirdikleri iddia edilmiştir. Bu durum bazı Rus uzmanlar ve kanaat önderlerince ayrılıkçı ve bölücü eğilimlerin Türkler tarafından desteklenmesi olarak yorumlanmıştır.⁹¹³ Bu tutum doğal olarak ikili ilişkilerde bir anlaşmazlık yaratmış, karşılıklı güven düzeyinin artmasına ise katkıda bulunmamıştır.⁹¹⁴

Niteliksel değişiklikler sadece 2000'lerde hem Rusya hem de Türkiye'de, iddialı iç ve dış politika hedeflerinin belirlenmesi ve bu hedeflerle tutarlı olarak yeni dış politika kavramlarını deklare eden ve bu politikalarını başkasının iradesine bağlı kalmadan kendi milli çıkarları doğrultusunda yürütmeye yönelik kararlı liderlerin iktidara gelmesiyle başlamıştır.⁹¹⁵ Bu dönemde her iki ülkenin kalkınma sürecine girmeleri de dikkate değerdir.⁹¹⁶

Sürecin bir yansıması olarak 16 Kasım 2001'de iki ülkenin dışişleri bakanları arasında “Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında Avrasya'daki İşbirliğinin Geliştirilmesi için Eylem Planı” adlı önemli bir belge imzalanmıştır. Bu belge iki taraflı temaslarından bölgesel iş birliğine bir geçişe esas olmuştur. Gelecekte bu iş birliğinin coğrafi alanlarına Balkanlar, Güney Kafkasya, Orta Asya, Afganistan, Kıbrıs, Ortadoğu ve Akdeniz'in dahil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu belge “ticaret, kültür ve turizm gibi “siyaset dışı” alanlarda etkileşim için geniş bir fırsat penceresi açarken, siyasi ilişkilerin kurulmasının da temeli oluşmuştur.”⁹¹⁷

⁹¹² Natalya Yuryevna Ulçenko, **a.g.e.** sf. 86.

⁹¹³ Kamaluddin Serazhuddinoviç Gaciyevev, **a.g.e.** sf. 168-185.

⁹¹⁴ Sinan Ülgen, **a.g.e.** sf. 102.

⁹¹⁵ Aleksandr Sotniçenko, 2011. **a.g.e.** sf. 184-224

⁹¹⁶ Mayıs 2000'de Vladimir Putin'in Rusya Federasyonu Başkanı olarak göreve başlaması ve 3 Kasım 2002 tarihinde Türkiye'de yapılan Meclis seçimlerinde AK Parti'nin zafer kazanması ile birlikte iddialı bir siyasal süreç başlamış ve bu süreç oldukça yüksek dinamiklere sahip olmuştur. Bkz. Jiznin, **a.g.e.** sf. 69.

⁹¹⁷ **a.g.e.** sf. 4

Aralık 2002'de Türk-Rus ekonomik iş birliğinin önemli bir projesi olan Mavi Akım Doğalgaz Boru Hattı faaliyete geçtikten sonra, Aralık 2004'te, ikili ilişkilerin daha da geliştirilmesi için temel öneme sahip bir gelişme Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu ziyarette yürütülen müzakerelerin sonucunda Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki dostluğun derinleştirilmesi ve çok yönlü ortaklık üzerine "Ortak Bildirge" imzalanması ile sürecin yönü belirlenmiştir.⁹¹⁸

Ulçenko ve Şlıkov gibi uzmanlar: “Günümüz Türk dış politikasının ideologları, Büyük Ortadoğu'daki merkezi konumlardan birini işgal eden Türkiye'nin tarihsel, jeopolitik ve stratejik açıdan çok vektörlü doğasına uygun olarak, bir dizi konu ve sorun üzerinde farklı bölgesel ve uluslararası kuruluşlarla iş birliğine yönelen eşzamanlı aktif bir dış politika izlemesi gerektiğini fark etmişlerdir.”⁹¹⁹ Yukarıda gösterildiği gibi bu politika sadece Türkiye halkından destek bulmakla kalmayıp aynı zamanda Erdoğan'ın, geniş bir coğrafyada popülerliğini de sağlamıştır.

Dış politikadaki değişimin kaçınılmaz bir sonucu, İsrail ile ilişkilerin bozulması ve ABD ile ilişkilerde yaşanan zorluklar olmuştur. Amerikan karşıtı duygular, Türkiye'de yoğunlaşmıştır. Batı ile ilişkilere yönelik şüphecilik, büyük ölçüde Türkiye'nin yakında AB'ye girmesine yönelik yerine getirilmemiş sözlerin bir sonucuydu.⁹²⁰ Bu arka plana karşı Türk-Rus ilişkilerinin güçlendirilmesi, Batı ülkelerinin sadece Türk makamlarını değil, aynı zamanda Türkiye'nin gelecekteki gelişimi için son derece önemli olduğuna ikna olan toplumun önemli bir bölümü tarafından Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesine alternatif bir politika olarak bakılmaktaydı.¹⁶ O dönemde Rusya ve Türkiye, bir kez daha çıkarlarının karşı kutuplarda olmadığını fark etmiştir. Ayrıca karşılıklı çıkarlara saygı ve karşılıklı olarak kabul edilebilir uzlaşmaların sağlanması konusunda aktif ikili iş birliği, benzer stratejik hedeflere ulaşmaları için yeni fırsatlar sunacaktır. Bu bağlamda, bazı Rus

⁹¹⁸ **Mir vokrug Rossii, a.g.e.** sf. 69.

⁹¹⁹ Natalya Yuryevna Ulçenko, **a.g.e.** sf. 7-8

⁹²⁰ Mihail Serafimoviç Meyer, 2014 **a.g.e.** sf. 193-203

¹⁶ **a.g.e.** sf.199

yazarlar bu dönemi genç Sovyet Rusya ve genç Türkiye Cumhuriyeti arasındaki iş birliğinin öne çıktığı döneme benzemektedir.⁹²¹

Araştırmacı Ayşe Zarakolu, bu durumun neredeyse 100 yıllık bir aradan sonra benzerlik gösteren gelişmelerinin bir dizi önkoşula bağlı olduğunu belirtmektedir. Birincisi, “iki devlet birbirleriyle doğrudan, bağımsız olarak, üçüncü tarafların katılımı ve arabulucu olmadan konuşmalı ve aynı zamanda ortak bir tehditte birleşmelidirler. Moskova ve Ankara, tüm ortak sorunlar ve ilgi alanları üzerinde tamamen bağımsız ve ikili diyalog yürütmek zorundandır.”⁹²² Ayrıca, “Rusya ve Türkiye’nin uluslararası terörizm ve/veya radikalizm gibi ortak bir tehditle karşı karşıya kalması” ve “Batılı devletlerin kalkınma çabasındaki girişimleri engelleyici rolünü görmeleri gerekir.”

“Türkiye’de 2016 yazında yaşanan başarısız askeri darbe teşebbüsünden sonra siyasal liderler içinde bulunulan durumu ‘Yeni Kurtuluş Savaşı’ olarak adlandırmış ve böylece Mustafa Kemal liderliğindeki Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu için sürdürülen 1919-1922 Türk Kurtuluş Savaşı ile paralellikler kurmuşlardı”.

Benzer fikir Rusya’nın eski Türkiye büyükelçisi Stegnyy tarafından da dile getirilmiştir. “Ankara, Avrupa-Atlantik dayanışma kavramını üye ülkelerin daha fazla bağımsızlığına doğru güncelleyerek, çok kutuplu bir dünya oluşumuyla küresel bir etkileşim seviyesine ulaşma ihtimalini birbirine bağlar. Türkiye kendisini NATO’ya teslim olmuş bir ülke olarak görmeyip Batılı ülkeler ile stratejik ittifakının Karadeniz bölgesinde, Irak, İran, Afganistan ve Ortadoğu ile ilişkilerde güvenliğin sağlanmasında üstlendiği bağımsız rolüyle devam ediyor. Aynı mantıkla, Türklerin tarihsel olarak Ruslarla ortak çıkar alanları olarak gördükleri Karadeniz, Güney Kafkasya ve Orta Asya’da güvenlik konuları dahil olmak üzere çeşitli ilişkiler kuruluyor.”⁹²³ Bu yaklaşımın, Rus liderliğinin ortaya koyduğu çok kutupluluk kavramına çok yakın olduğuna dikkat edilmelidir.⁹²⁴ Bütün bunlar, XXI. yüzyılda

⁹²¹ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2017. a.g.e. sf. 335.

⁹²² Ayşe Zarakolu , *Турция и Россия, Эрдоган и Путин*. PONARS Eurasia URL: http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/201610_Zarakol

⁹²³ Pyotr Vladimiroviç Stegnyy, *Вдвоем на «хартленде»*. «Россия в глобальной политике», 2015 год, №1. URL: <https://globalaffairs.ru/number/Vdvoem-na-khartlende17312>

⁹²⁴ Meyer, Mihail Serafimoviç, 2014. sf. 193-203.

oluşan Türk-Rus ortaklığının, Batı'nın konumundan ve onunla olan ilişkilerinin doğasından duyulan memnuniyetsizliği değil, her iki devletin dış politika paradigmalarının ve kendi siyasi elitlerinin stratejik hedeflerinin yakınlığına dayandığını göstermektedir. Soru sadece Moskova ve Ankara'nın ikinci rol oynadığı tek kutuplu bir dünya düzeni modelinden vazgeçmesi ile ilgili de değildir. Amaçları, Rusya ve Türkiye'nin küresel oyuncularla beraber geleceğin tasarımı katkısında bulunarak çok kutuplu bir dünya için uygun bir modelin oluşturulmasıdır.⁹²⁵ Sorunun bu formülasyonu ile her iki devletin coğrafi ve tarihsel faktörler nedeniyle birbirleriyle rekabet etmekten uzaklaşıp iş birliği yaparak çok daha büyük bir etki yaratacaklarını göstermektedir. Kişisel olarak bu yönelimin Rus-Türk ortaklığının derin anlamını işaret ettiğini söyleyebiliriz. Stegny'ın belirttiği gibi “genel olarak, Rusya ile Türkiye'nin, Güney Kafkasya, Orta Asya ile Yakın ve Ortadoğu'daki stratejik çıkarları arasında bir çatışma yoktur. Hatta Türk-Rus ortak çıkarları Avrasya'da siyasi istikrarı sürdürürken, bölge dışı güçlerin bu bölgelere sokulmasını önlemeye veya en azından kısıtlamaya yönelik ana hedefleri birbiriyle uyumaktadır”.

Bu bulgular, Rus uzmanlarına göre, Türk-Rus iş birliğinin genişlemesi ve derinleşmesi, iki devlet arasındaki ortaklık mekanizmalarının kademeli olarak oluşması ile temel çıkarlarının çakışmasına ve geleceğin inşasına çok yakın yaklaşımlara dayanarak sürebileceğini göstermektedir. Buna göre, Rusya ile Türkiye arasındaki karşılıklı anlayış ve etkin ortaklığın yüksek düzeyde olması, her iki ülke için de büyük ve özgün değere sahip olup dış politika ortamındaki değişikliklere bağlı olmamalıdır. Belirtilen stratejik hedefleri ayrı ayrı gerçekleştiremediklerinden dolayı ortaya çıkan durumda, doğası gereği Türk-Rus iş birliğinin uzun vadeli ve öncelikle dış kuvvetlerin olumsuz etkisine yeterince dirençli olacağına inanmak için elimize kıymetli bir neden vermektedir.⁹²⁶

Her iki ülkenin de kamuya açık taleplerinin, siyasi ilişkiler üzerinde açık bir etkisi vardır. Buna bağlı olarak ülkelerin karmaşık bölgesel sorunlar konusundaki

⁹²⁵ Pyotr Vladimiroviç Stegny, a.g.e. URL: <https://globalaffairs.ru/number/Vdvoem-nakhartlende17312>

⁹²⁶ Semyon Bagdasarov, a.g.e. <http://www.vostokoved.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-ЗарубежьеАзии/2009-11-01-22-25-34.html>

görüşlerinde bazı çelişkiler bulunmasına rağmen, toplumlar arasında siyasi farklılıkların şiddetlenmesini azaltacak hamleler yapabilecekleri kanaati hakimdir.⁹²⁷ Aynı zamanda, her iki ülkenin politikacıları, bu formülün tek başına ilişkilere zarar verebilecek herhangi bir politik riske karşı koşulsuz bir garanti olamayacağını sürekli olarak akıllarında tutmalıdır.⁹²⁸

3.2. Enerji İş Birliğinin Sorunları, Beklentileri ve Öncelikli Sektörler

Günümüz Türk-Rus ikili ekonomik ilişkilerinde en önemli yeri enerji almaktadır. Her iki ülke, enerji ticaretine ek olarak enerji sektöründeki önemli projelerde güçlü bir iş birliği yapma süreci içerisinde. Rusya ve Türkiye arasındaki enerji iş birliği sağlam bir altyapıya sahiptir. Geleneksel olarak tankerler Karadeniz'deki Rus limanlarından, İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinden dış pazarlara petrol taşımaktadır. Ayrıca Akkuyu'daki nükleer santral projesi devam etmektedir. Buna ek olarak Türkiye, Mavi Akım ve Trans-Balkan Gaz Boru Hattı aracılığıyla ülkeye teslim edilen Rus gazının önemli bir tüketicisidir.⁹²⁹ Rus uçağının düşürülmesi nedeniyle 2015-2016 yıllarında iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasına rağmen, Ekim 2016'da düzenlenen Dünya Enerji Kongresi'nde, Türk Akımı Doğal Gaz Boru Hattı'nın inşası konusunda hükümet düzeyinde bir anlaşma imzalanabilmiştir. Bu, devletlerarasındaki ilişkileri normalleştirmeye yönelik atılan ilk adımlardan biri olması da dikkat çekicidir. Rusya gibi Türkiye de gaz tedariki ve üretimi açısından çeşitlendirilmiş bağlara ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlar, Rusya için doğalgazın Avrupa pazarlarına istikrarlı bir şekilde ihracatını sağlamak; Türkiye için ise kendi enerji güvenliğini sağlamak adına tartışmasız önemdedir.

Enerji alanındaki Türk-Rus ilişkilerinin gelişimine yönelik mevcut durumu ve olanakları değerlendirmek için Türkiye'nin iç enerji pazarındaki değişiklikleri, enerji

⁹²⁷ Pyotr Yevgenyevich Kalugin, **a.g.e.** sf. 240

⁹²⁸ Mihail Serafimoviç Meyer, **a.g.e.** sf. 193-203

⁹²⁹ Nigyar Masumova, **a.g.e.** sf. 111-117. URL:

http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/013_masumovanr.pdf

politikasının yönünü, transit potansiyelini kullanma olasılığını ve bu ülkede Rusya açısından bunların gerçekleşme potansiyeli ile ilgili riskleri değerlendirmek gerekir.

Türkiye'nin enerji ihtiyacında yakın zamanda yüksek düzeyde büyüme sözkonusu olacaktır. 2005-2015 döneminde Türkiye'nin enerji tüketimi, 45 milyon ton petrole eşdeğer olan standart Türkiye ihtiyacından %46 oranında artarak 131 milyon ton düzeylerine ulaşmıştır. 2015 yılında Türkiye'nin iç enerji talebi %7 oranında artmış olmasına rağmen, ülke hala enerji talebinin zirvesinden oldukça uzaktır.⁹³⁰ Yani Türkiye'nin enerji arzının özelliği, AB'nin arzından önemli ölçüde düşük olmasıyla ayrılmaktadır.⁹³¹ Nitekim 2014 yılı dahil olmak üzere uzun süre içinde kömür, doğalgaz ve petrol ürünlerine olan talebinde istikrarlı bir büyüme yaşanmış; ancak 2015 yılı bir dönüm noktası olmuştur. Kömür ve gaz tüketimi önemli ölçüde azalırken, sıvı hidrokarbonlara olan talep artmaya devam etmiştir. Buna ek olarak, Türkiye elektrik tüketimini de sürekli olarak artırmaktadır. Ancak 2015 yılında bu göstergenin büyüme oranı bir önceki yıla göre keskin bir şekilde düşmüştür. Bu oran 2014'te %10 iken, 2015'te %3'e şeklinde gerçekleşmiş; dolayısıyla elektrik tüketiminde dünya üretim kapasitelerinde artış yavaşlamıştır. Öte taraftan Türkiye, Avrupa'daki en yüksek oranlı ihtiyaç sahibi ülke olma pozisyonunu da korumuştur. Türkiye'de tüketilen enerji kaynaklarının yelpazesi oldukça çeşitlidir. Petrol, gaz ve kömür her biri yaklaşık %30 civarında olup geri kalan %10'u hidroenerji, biyoyakıt ve atıklar, yenilenebilir kaynaklar olan güneş, rüzgâr ve jeotermal enerji gibi kaynaklardan sağlamaktadır. Son yıllarda ülkenin enerji üretim dengesindeki hidroelektrik ve yenilenebilir enerji üretimi, diğer Avrupa ülkelerinin önünde seyredip, etkileyici bir hızla artmaktadır. Örneğin, 2015 yılında bu enerji çeşitlerinin ülkedeki kullanımı 2014'e göre sırasıyla hidroelektrikte %65 ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarında ise %35 oranlarında artmıştır.

Türkiye'nin enerji politikasındaki temel vurgu, yerel kaynakların minimum maliyetle kullanılmasıyla ülkenin enerji güvenliğinin sağlanması arzusudur. Ayrıca Türkiye, enerji sektöründe kullanılan enerji, ulaşım yolları ve teknoloji tedarikçilerini

⁹³⁰ BP Statistical Review of World Energy. London, UK. June, 2016.

⁹³¹ Nigyar Masumova, a.g.e. sf. 111-117. URL:
http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/013_masumovanr.pdf

çeşitlendirmek için ciddi çaba göstermektedir. Yenilenebilir enerjinin payındaki artış, “enerji sepetinin” nükleer enerji gibi yeni kaynaklarla ikame edilmesi ve hem yurt içinde hem de yurt dışında hidrokarbon kaynaklarının araştırma ve geliştirilmesinin yoğunlaştırılmasıyla ülkenin enerji güvenliği açısından Türk uzmanlarca öncelik olarak kabul edilmektedir. Sürdürülebilir hidrokarbon ihracatı, dış pazarlara petrol ve gaz taşıma yollarının çeşitlendirilmesi vasıtasıyla nükleer enerji teknolojilerinin ihracatıyla ilgilenen Rusya, Türkiye'yi her zaman Avrupa'daki enerji iş birliğinin ana ortaklarından biri olarak görmüştür.⁹³²

Bu bağlamda iki ülke arasında birkaç temel enerji iş birliği alanı mevcuttur:

- Aktif olarak başta Rus doğalgazının Türkiye'ye temini dahil olmak üzere enerji ticareti gelişmektedir.
- Boğazlar üzerinden petrol ve petrol ürünlerinin nakliyesi ile doğal gaz tedariki için projeler gerçekleştirilmektedir.
- Nükleer enerji, enerji ekipmanı ve hizmetlerinin tedarikini de kapsayan elektrik üretim sektörü de dahil olmak üzere Türk enerji sektöründe doğrudan Rus yatırımları artmaktadır.
- Rusya ve üçüncü ülkelerde hidrokarbon kaynaklarının araştırılması ve üretimi için ortak projeler uygulanmaktadır.⁹³³

Gaz Sektörü, Rusya ve Türkiye arasındaki ekonomik iş birliğinin mutlak önceliği ve aynı zamanda en hassas alanlarından biridir. 2015 yılına kadar Türkiye'ye Rus doğalgaz arzı sürekli artış göstermiştir. Günümüzde Rus doğalgazı her biri 16 milyar metreküp kapasiteli Trans-Balkan ve "Mavi Akım Doğalgaz Boru Hattı" ile Türkiye'ye girmektedir.⁹³⁴ Türkiye, Rus gazı ithalatında Avrupa'da ikinci ülke konumunu almıştır. Rusya'nın, Güney Akım Doğalgaz Boru Hattı'nın inşasını durdurma kararı almasından sonra Türkiye için Rusya'dan gelerek Karadeniz üzerinden Türkiye'ye giden yeni bir doğalgaz boru hattı olan "Türk Akımı", Rusya ve

⁹³² Gulnara Ruçkina, **a.g.e.** sf. 136-143

⁹³³ <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiysko-turetskie-otnosheniya-doposle-epokhi-putina-erdogana/>

⁹³⁴ Gareth Minrow, **Realization of Turkey's Energy Aspirations: Pipe Dreams or Real Projects?** Center on the US and Europe at Brookings, sf.26, April 2014.

Türkiye için yeni ihracat umutlarının kapılarını aralamıştır. 1 Aralık 2014 tarihinde, 17 Temmuz 2015 tarihinden itibaren başlatılmak üzere PAO “Gazprom” olarak biçimlendirilmiş olan Rusya’nın en büyük gaz ihracatçısı Gazprom ile Türk Devlet Şirketi Botaş arasındaki Türk Akımı Boru Hattı’nın inşası hakkında bir mutabakat zaptı imzalanmıştır. Bu mutabakat, yıllık 14 milyar metreküp gazın Türkiye’ye teslim edilmesinin planlandığı 63 milyar metreküp doğal gaz arzı için sağlanan bir belge olmuştur.⁹³⁵ Geri kalan hacimlerin (yaklaşık 50 milyar metreküp doğal gaz) Türkiye ve Yunanistan arasındaki sınıra kadar teslim edilmesi gerekmektedir. Ancak 32 milyar metreküp üretim hacmi de dahil olmak üzere çift hat olarak daha “bölünmüş” versiyonlarda farklı seçenekler de dikkate alınmıştır. Yeni gaz boru hattı üzerinden verilecek olan gazın ilk vanasının Türkiye’de Aralık 2016’da açılması planlanmıştır.⁹³⁶

Boru hattının açık deniz bölümü, Türkiye’nin batı kısmına 900 kilometreden fazla uzunluğa sahip Karadeniz’in tabanı boyunca Anapa bölgesindeki Russkaya kompresör istasyonundan ve daha sonra kara üzerinde, gaz merkezinin inşasının planlandığı Yunanistan sınırına kadar tasarlanmıştır. Anlaşmalar, gaz boru hattının açık deniz bölümünün %100 Gazprom’a ait olmasını ve bu şirketin iki hat inşasını da tamamen finanse edeceğini taahhüt etmiştir. Türkiye’deki alıcı terminalden gaz nakliye altyapısı Botaş şirketi tarafından yapılması⁹³⁷ Avrupalı tüketicilere gaz tedariki için Türkiye’den transit bir geçişin sağlanması ve altyapı oluşturmak amacıyla ortak bir kuruluşun oluşumu planlanmıştır. Bu bağlamda hükümetler arası anlaşmanın imzalanması ertelenmiştir. Onay sürecinde proje üzerindeki değişiklikler yapıldıktan sonra, ilk anlaşma yapılmıştır. Özellikle Gazprom, yılda toplam 32 milyar metreküp gaz kapasitesine sahip iki hattın inşasını gerçekçi gördüğünü belirtmektedir.⁹³⁸ Ancak bu proje, 24 Kasım 2015 tarihinde Suriye sınırı üzerinde uçuş yapan Rusya’nın Su-24 uçağının Türk Hava Kuvvetleri tarafından düşürülmesi nedeniyle Moskova ve Ankara arasındaki ilişkiler kötüleştiği dönemde, donma noktasına gelmiştir.⁹³⁹ Bu kriz birkaç ay sonra 9 Ağustos 2016’da Vladimir Putin’in ve Recep Tayyip Erdoğan’ın katıldığı

⁹³⁵ <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2015/10/27/614584-botas-suditsya-gazpromom>

⁹³⁶ Gareth Minrow, a.g.e. sf. 26.

⁹³⁷ <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2015/10/27/614584-botas-suditsya-gazpromom>

⁹³⁸ Kerim Has, 2016, a.g.e. sf. 186-191

⁹³⁹ <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2015/10/27/614584-botas-suditsya-gazpromom>

St. Peterburg'taki zirve toplantısında çözülmüş ve böylece Türk Akımı üzerindeki çalışmaların yeniden başlaması hakkında birkaç ay sonra bir anlaşmaya varılmasına imkan sağlanmıştır.⁹⁴⁰ Eylül 2016'da Gazprom, Türkiye Cumhuriyeti yetkililerinden Türk Akımı'nın uygulanması için ilk izinlerini almıştır. Açıklayıcı belgelerde, projenin fizibilitesinin ve sözleşmenin imzalanmasının özellikle transit risklerini azaltması ve Gazprom tarafından 2019'dan sonra Türkiye'ye ve AB ülkelerine gönderilecek olan gazın sözleşme yükümlülüklerinden kaynaklandığına dikkat çekilmiştir.⁹⁴¹

Proje tartışmasının bir parçası olarak taraflar, gaz fiyatı için indirim sağlamayı da kabul etmiştir. Açık deniz bölümü ve ikinci Türk Akımı'nın kara geçişi için vergi teşvikleri ve kolaylıkları sağlanmıştır. Özellikle Türkiye, Gazprom'u açık deniz bölümünden yaptığı gaz transiti ile ilgili gelirlerin oluşturduğu vergilerden muaf tutacaktır.⁹⁴² Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin ve T.C. Cumhurbaşkanı arasında 10 Ekim 2016 tarihinde İstanbul'da düzenlenen zirve toplantısında, Ticaret ve Ekonomik İş birliği ile ilgili Ortak Hükümetler arası Komisyonu toplantısı kapsamında, Rusya ve Türkiye, Türk Akımı projesinin uygulanmasına ilişkin Hükümetlerarası Anlaşma'yı imzalamıştır.⁹⁴³ Anlaşma uyarınca, projenin iki hattı Karadeniz'in altından Trakya'ya geçecek ve toplam 31,5 milyar metreküp taşıma hacmi sağlayacaktır. Boru hattının bir kolu, Avrupa'ya Rus doğal gazının tedarik edilmesi için tasarlanmıştır. İkincisi de Türkiye'de iç tüketim için kullanılacaktır. Avrupa'ya gaz tedariki için 3. ve 4. kolların inşa edilebilmesi olasılığının öncelikle AB'nin konumuna bağlı olacağı kaydedilmiştir. Boru hattının işletmeye alınması için hedeflenen tarih Aralık 2019 olarak belirlenmiştir.⁹⁴⁴

6 Aralık 2016 tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türk Akımı doğalgaz boru hattı ile ilgili hükümetler arası anlaşmanın onaylanmasına ilişkin yasayı imzalamıştır. 7 Şubat 2017'de Vladimir Putin, Türk Akımı Anlaşması'nın onaylanmasına ilişkin

⁹⁴⁰ David Gurgeneviç Bdoyan, 2017, **a.g.e.** sf. 165-182

⁹⁴¹ Sergey Ivanoviç Graçov, Anton Alekseyeviç Harlamov, **Сирия как детерминанта геополитической ориентации и экономических интересов // Общество: политика, экономика, право**, 2017. № 3. sf. 27–30

⁹⁴² <https://www.kommersant.ru/doc/4476830>

⁹⁴³ Ivan Igoreviç Starodubtsev, 2017. **a.g.e.** sf. 312

⁹⁴⁴ <https://oilcapital.ru/article/general/08-12-2020/gazovoy-rekonkisty-ne-budet-perspektivy-gazpromana-turetskom-rynke>

yasayı onaylamış; ⁹⁴⁵ Aralık 2016'da %100 Gazprom'a ait *South Stream Transport B.V* (Güney Akım Projesi) ve *Allseas Group S.A.* arasında gerçekleştirilen Türk Akımı adlı doğalgaz boru hattının açık deniz bölümünün birinci kolunun inşaatı ve ikinci kolunun boru döşenmesi seçeneğiyle ilgili olan bir başka anlaşmayı imzalamıştır.

20 Şubat 2017 tarihinde South Stream Transport B.V. şirketi “Türk Akımı” boru hattının açık deniz bölümünün ikinci kolunun yapımı için Allseas Group Şirketi ile bir sözleşme akdetmiştir. İlk olarak Türk tüketicilerine gaz sağlamak için 15,75 milyar metreküp verimlilikte bir hat inşa edilmiştir.⁹⁴⁶ Petrol Sektörü alanında Rusya ile Türkiye arasındaki iş birliği oldukça çeşitlidir. TPAO'nun, özellikle petrol üretimi alanında Rus şirketleriyle iş birliği devam etmiş ve Volga-Ural bölgesindeki Baytuganskoye yatak sahasının gelişimine katılarak Rus şirketi LUKOIL'in dahil olduğu Azerbaycan Şah Deniz sahasının gelişimi için kurulmuş konsorsiyumun da bir parçası olmuştur. Rus LUKOIL şirketi, iştiraki aracılığıyla Türkiye petrol ürünleri perakende pazarında faaliyet göstermektedir.

İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan yıllık olarak genelde 150 milyon tona kadar Rus üretimi olan ham petrol ve petrol ürünleri geçmektedir.⁹⁴⁷ Bu nedenle Türkiye, dünya petrol ticaretinde Rusya'nın kilit stratejik ortaklarından biridir. Aynı zamanda Samsun-Ceyhan boru hattı inşaat projesinin ekonomik fizibilitesi nedeniyle 2013'te iptal edilmesi gibi yaşanan olumsuz bir deneyime de dikkat çekmek gerekmektedir.⁹⁴⁸ Türkiye-Rusya ekonomik iş birliğinin kilit alanlarından biri ise elektrik ve nükleer enerjidir.⁹⁴⁹ Son on-onbeş yılda, Türkiye'nin enerji sektörü temel olarak doğal gaz ve hidroelektrik santrallerinin inşası yoluyla gelişmektedir. Ancak kısmen kapsamlı tedbirler nedeniyle önümüzdeki yıllarda bu yönde oluşacak talep yılda %5-9 aralığında artarsa, Türkiye Cumhuriyeti'nin elektrik talebi tamamen karşılanamaz hale gelebilir.⁹⁵⁰ Türk sanayisinin ve konut sektörünün düşük enerji verimliliğine dikkat

⁹⁴⁵ <https://www.kommersant.ru/doc/4476830>

⁹⁴⁶ <https://www.gazprom.ru/projects/turk-stream/>

⁹⁴⁷ Gulmira Rızaeva, **Natural Gas in the Turkish Domestic Energy Market: Policies and Challenges**. Oxford Energy Institute. NG 82, 79 p., February 2014.

⁹⁴⁸ **a.g.e.** sf. 23

⁹⁴⁹ Semyon Bagdasarov, **a.g.e.** <http://www.vostokoved.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-ЗарубежьеАзии/2009-11-01-22-25-34.html>

⁹⁵⁰ Gareth Minrow, 2014 **a.g.e.** sf. 26.

edilmelidir. Örneğin Türkiye'deki elektrik enerjisi teknik ve teknik dışı şebeke kayıplarının seviyesi, Batı ülkelerindeki karşılık gelen seviyenin neredeyse üç kat daha fazlasına çıkmaktadır.⁹⁵¹ 2020'den sonra ülkenin rezerv üretme kapasitesinin sıkıntısını yaşamaya başlaması beklenmektedir.

Türk hükümeti nükleer enerjiyi, bir yandan artan ihtiyaçlara diğer yandan da ülkenin doğalgaz başta olmak üzere ithal hidrokarbon kaynaklarına nispi bağımlılığını göz önünde bulundurarak enerji politikasının en önemli unsurlarından biri olarak görmektedir. 2022 yılına kadar ülkenin birincil enerji kaynaklarına olan ihtiyacının en az %5'ini, 2030 yılına kadar ise en az %10'unu nükleer enerji sahasından sağlamak için hedef olarak belirlenmiştir. Buna ek olarak nükleer enerji santrallerinin inşası için Türk şirketlerinin en azından yeni projelere katılımını sağlamak amacıyla kendi nükleer sanayisinin yaratılması hedeflenmiştir.⁹⁵²

Türkiye'de 1970'li yılların başlarından beri nükleer enerji geliştirme konusu tartışılmaktaydı. Ancak buna rağmen 30 yıl içerisinde hiçbir pratik sonuç elde edilememiştir. Son olarak 2007'de ülkede nükleer santrallerin inşası ve işletilmesi için koşulları düzenleyen bir yasa çıkarılmıştır. Mart 2010'da Türkiye ve Güney Kore tarafından, Sinop'ta nükleer enerji santralinin inşası hakkında bir ön anlaşma imzalanmış, ancak bu proje hayata geçirilememiştir.⁹⁵³

Rusya ile bu alanda iş birliğinin geliştirilmesi ise daha somut sonuçlar vermiştir. Mayıs 2010'da "Rusya Federasyonu Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında, Türkiye'de Akkuyu Nükleer Enerji Santrali'nin inşası ve işletilmesi" konusuna ilişkin anlaşma imzalanmıştır. Proje, su soğutmalı bir reaktör ile Rus "AES2006" nükleer santrali projesine göre birer 1,2 gigawatt kapasiteli dört güç ünitesinin inşasını öngörmektedir.⁹⁵⁴ Proje; yap-işlet formülüyle planlanmış, planlama

⁹⁵¹ Jorn Richer, **Is Turkey's Energy Leadership Over Before it Began? // IPC-Mercator Policy Brief**. 16 p. January 2015.

⁹⁵² Gareth Minrow, 2014, **a.g.e.** sf. 26.

⁹⁵³ Aşot Markosyan, **a.g.e.** sf. 67-84.

⁹⁵⁴ Mehmet Bulut, **A Perspective of Turkey Nuclear Power Plant Projects. Workshop on Energy Assessments and Pre-Feasibility/Feasibility Studies for a NPP Programs**. Korea Nuclear Agency, Seod, Korea 17-21 Març 2014, Presentation

yatırım modelinin bir parçası olarak uygulanmıştır ve ön bütçe maliyeti yaklaşık 20 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir.

Projenin gerçekleştirilme süreleri birkaç kez yenilenmiştir. Seçeneklerden birine göre, Akkuyu Nükleer Enerji Santralinin ilk ünitesi 2020 yılında, geriye kalan 3 ünitesi ise 2023'e kadar olan dönem içinde her yıl sırayla devreye alınacaktı.⁹⁵⁵ Ancak 2015'teki siyasi kriz döneminde Rus ve Türk tarafların bu projeyle ilgili herhangi bir kısıtlamaya gitmediği, hatta bu anlamda projenin yürütmesi için iyimserlik gösterdiklerine dikkat edilmelidir. Akkuyu Nükleer Enerji Santrali inşaat projesini uygulayan Rusya ve Türkiye; karşılıklı uzman değişimi, programların hazırlanması, planlama ve modernizasyon konularında eğitim seminerlerinin organizasyonu, yeni teknolojilerin tanıtılması, profil toplantılarının ve konferansların düzenlenmesi gibi ilgili sektörlerde iş birliği geliştirmektedir. Rus Ulusal Nükleer Araştırma Üniversitesi temelinde Türk öğrencileri eğitme konusunda başarılı bir şekilde ilerleyen çalışmalara dikkat çekmek gerekir. Türkiye için nükleer enerji alanında profesyonel uzmanların eğitimi de Hükümetler Arası Anlaşma kapsamında yürütülmektedir.⁹⁵⁶

Sinop'ta konumlandırılmış Türkiye'nin ikinci nükleer santrali projesi henüz planlama aşamasındadır. Rusya bu projeye katılma konusundaki ilgisini defalarca göstermiştir. Bununla birlikte Fransız-Japon Konsorsiyumu (ATMEA) proje ile ilgili bir anlaşma imzalanmıştır.⁶⁰ Genel olarak nükleer enerji alanında Türk tarafının uzun süren müzakerelere ve çok taraflı müzakeredeki tarafların ilişkilerinin değiştirilmesine eğilim gösterdiği söylenebilir. Türkiye, Sinop Nükleer Enerji Santrali Projesi kapsamında ATMEA Konsorsiyumu üzerine yerleşene kadar Güney Kore ve ardından ortak şirketin değişimi dahil Japonya, Fransa, Kanada ve Çin ile anlaşmalar imzalamıştır.⁹⁵⁷ Ayrıca ENTSO-E (*European Network of Transmission System Operations for Electricity*) adlı prosedür uyarınca Rusya'nın Avrupa enerji sistemine bağlanması ile ilgili proje kapsamında Türkiye ile aracı bir enerji sistemi oluşturmak

⁹⁵⁵ a.g.e. sf. 12

⁹⁵⁶ <https://strana-rosatom.ru/2020/06/11/>

⁶⁰ Aşot Markosyan, a.g.e. sf. 67-84.

⁹⁵⁷ <https://enerji.mmo.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Fuat-Tiniş-Makina-Y.MühendisiODTÜ-Mezunlar-Derneği-Enerji-Komisyonu-ÜyesiTürkiyede-Yapımı-Süren-ve-Planlanan-Nükleer-Santraller.pdf>

için TEİAŞ ve TÜBİTAK UZAY adlı Türk Şirketinin Rus kuruluşlarıyla ortak faaliyetlerinden bahsetmek gerekir.⁹⁵⁸

Rus şirketleri, Türkiye'de gaz kullanan elektrik üretimine çok ilgi göstermektedir. Türkiye'de iş geliştirme fırsatlarını incelemek için “Inter RAO” adlı Rus şirketi, “Inter RAO Turkey Enerji Holding” şirketini kurmuştur. 2012 yılı sonunda bu şirket 478 MW kapasiteli Trakya doğal gaz santralının %90'ını satın almış ve Mayıs 2013'te Türkiye'deki tüm gazdan elektrik üretiminin yaklaşık %1'ini sağlamayı mümkün kılan %100'lük payını elde etmiştir.⁹⁵⁹ Silovıye Maşını Ltd Şirketi, yeni hidroelektrik santralleri ve termik santralleri için ekipman tedarik etmektedir.⁹⁶⁰ LUKOIL Türkiye'de bir gaz santrali inşa etmek konusunda isteklidir. Gazprom ise Türkiye'de gaz üretimine yönelik birçok projeyi gündeme almıştır.⁹⁶¹

Geniş iş birliği alanlarına rağmen, Rusya ve Türkiye'nin enerji sektöründeki etkileşiminin sıkıntısız olduğunu söylemek hayli iyimser olacaktır. Periyodik olarak hem enerji alanında hem de diğer alanlarda çeşitli risklerin varlığını gösteren bazı içerikler bulunmaktadır. Bu öncelikler daha önce üstlenilen yükümlülüklerin yerine getirilmediği ve Mavi Akım Doğalgaz Boru Hattı yoluyla teslimatların başlatılmasına ilişkin karmaşık ve zor süreç için geçerlidir. Aksamalar nedeniyle BOTAŞ, gaz ithalatını durdurmuş ve Rus bakandan kendisi için daha elverişli koşullar talep etmiştir.⁹⁶² “Güney Akımı” Projesinin ele alınması sırasında, Türkiye, kendi gaz tedariki için öncelikler talep ederek, kendi ekonomik bölgesinde bir gaz boru hattı döşenmesine izin vermemiştir (gaz boru hattının Türkiye, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan'dan geçmesi gerekiyordu).⁹⁶³ Aralık 2014'te AB'nin yapıcı olmayan

⁹⁵⁸ <https://uzay.tubitak.gov.tr/tr/haber/tubitak-uzay-fai-onursal-grup-diplomasini-aldi>

⁹⁵⁹ «Интер РАО» стало 100%-ным владельцем электростанции «Тракия» в Турции // Агентство экономической информации «Прайм». 28.05.2013 г. URL: <http://1prime.ru/Energy/20130528/763678240.html>.

⁹⁶⁰ Годовые отчеты ОАО «Силовые машины» // сайт ОАО «Силовые машины». URL: <http://www.power-m.ru/investors/reports/>

⁹⁶¹ «Интер РАО» стало 100%-ным владельцем электростанции «Тракия» в Турции // Агентство экономической информации «Прайм». 28.05.2013 г. URL: <http://1prime.ru/Energy/20130528/763678240.html>

⁹⁶² <https://ria.ru/20180814/1526537147.html>.

⁹⁶³ Bahsi geçen gaz boru hattının Türkiye, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan'dan geçmesi gerekiyordu. Bkz. <https://www.rbc.ru/economics/08/04/2015/5524f3049a79477b8825060e>

tutumu nedeniyle Rusya, Güney Akımı Projesinin sonlandırılmasına karar vermiştir. Avrupa Birliği gaz boru hattının inşasına karşı çıkınca Üçüncü Enerji Paketi'ne göre aynı şirkette gaz üretimini ve nakliyesini birleştirmenin yasak olduğu ifade edilmiştir. Rusya ise, projenin uygulanmasının hukuki alt yapısının ilgili hükümetler arası anlaşmaların oluşturduğunu ve bunların enerji paketinin kabulünden önce imzalandığını iddia etmiştir. "Güney Akım" Projesinin gerçekleştirilmesinin reddi Rus tarafı için büyük kayıplara yol açmıştır. Özellikle, Gazprom, Rusya topraklarında döşenmiş olan 500 km'den fazla boruyu daha sonra sökmek ve "Türk Akımı" Gaz Boru Hattının kapasitesinin iki kat azalması (63 milyardan 31,5 milyar metreküpe kadar) nedeniyle artık ihtiyaç duymadığı önemli miktarda gaz iletim kapasitesini tasfiye etmek ve konservasyona tabi tutmak zorunda kalmıştır. "Güney Gaz Koridoru"nun (Rusyan'ın Krasnodar, Saratov, Volgograd, Rostov Bölgelerindeki) "Doğu Güzergahı"nın (Pochinki-Anapa) ve 506 km'lik kısmı ve Morşanskaya Gaz Ölçüm İstasyonu tasfiye edilmiştir. Russkaya, Kazaçya, Korenovskaya kompresör istasyonlarının üçüncü ve dördüncü aşamaları konservasyona tabii tutulmuştur. Bilindiği gibi 2016 sonunda Gazprom, "Güney Akımı" Projesinin gerçekleştirilmesinin reddi ile bağlantılı olarak devam etmekte olan inşaat konusunda yaklaşık 46 milyar ruble zarar ettiğini kabul etmiştir.⁹⁶⁴

Rusya'nın Avrupa'ya gaz geçişi sırasında Ukrayna'nın kapsrilerine bağımlı olmama arzusu nedeniyle "Güney Akım"ın başarısız olması, Türkiye'nin gaz sektöründe kilit rolünü ima eden yeni bir gaz projesinin, "Türk Akımı"nın doğmasına yol açmıştır. Ancak "Türk Akımı" Projesinde de koordinasyon aşamasında bile zorluklar ortaya çıkmıştır. Daha önce belirtildiği gibi, biri Türkiye'ye gaz tedariki, ikincisi ise Avrupa'ya gaz tedariki olmak üzere, "Türk Akımı" her biri 15,75 milyar metreküp kapasiteli iki gaz boru hattı dizisinin inşasını öngörüyordu. Mevcut anlaşmalara rağmen, Türk tarafı, gazın Rusya'yı atlayarak Azerbaycan'dan Avrupa'ya taşınması için tasarlanan "Güney Gaz Koridoru" ile rekabet etme isteksizliği nedeniyle, kendisini, devreye alınması yaklaşık olarak aynı zamana denk gelen yalnızca bir hatla sınırlamaya çalıştı. Güney Gaz Koridoru projesinin amacı, Hazar Denizindeki gaz

⁹⁶⁴ Москва. 19 марта 2017 г. interfax.ru <https://www.gazprom.ru/projects/turk-stream/>

kaynaklarının Avrupa'daki pazarlara ulaştırılması yoluyla Avrupa enerji arzının artırılması ve çeşitlendirilmesidir. Güney Gaz Kordidorunun öngörülen yatırım maliyeti yaklaşık olarak 40 milyar ABD dolarıdır.⁹⁶⁵

“Güney Gaz Koridoru”nun bileşenleri; Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı, TANAP (Transa Anadolu Doğalgaz Boru Hattı) ve TAP'tır (Trans-Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı).⁹⁶⁶ Toplam uzunluğu 3,5 bin kilometreyi bulan doğalgaz boru hattı, Hazar Denizi'nden çıkarılan Azerbaycan doğalgazının Avrupa'ya arzına imkam sağlayacaktır. 1.2 trilyon metreküp doğalgaz rezervine sahip Şah Deniz sahası, ilk etapta kaynak üssü olarak kullanılacaktır.⁹⁶⁷

Güney Gaz Koridoru'nun resmi açılışı Mayıs 2018'in sonunda Bakü'de gerçekleştirilmiştir. Törende Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, İngiltere Temsilcileri, ABD ve Batılı petrol ve gaz şirketleri katılmışlardı. GGK, Rusya'nın, Avrupa'ya gaz tedarik projesine bir alternatif olduğundan dolayı ABD ve AB tarafından aktif olarak desteklenmiştir. Bu anlamda Avrupa Enerji Birliği Başkan Yardımcısı Maroš Šefčovič “Azerbaycan'dan AB'ye gaz taşıma yolu olan Güney Gaz Koridoru, Avrupa Birliği'nin enerji güvenliği için stratejik olarak önemlidir. Avrupa Birliği'nde uzun vadeli hedef; serbest ticaret, rekabet, çeşitli enerji kaynakları ve dağıtım rotalarına dayalı bir Pan-Avrupa enerji piyasasının oluşturulmasıdır” şeklinde bir görüş belirtmiştir.⁹⁶⁸

13 Haziran 2018'de Güney Gaz Koridoru'nun ikinci bölümü (TANAP) Eskişehir'de açılmıştır. Gaz boru hattının açılış törenine Türkiye'den Recep Tayyip Erdoğan, Azerbaycan'dan İlham Aliyev, Ukrayna'dan Petro Poroshenko, Sırbistan'dan Alexander Vuciç gibi Cumhurbaşkanıların yanı sıra Bulgaristan Başbakanı ve çeşitli şirketlerin temsilcileri katılmışlardır.⁹⁶⁹ Tören katılımcılarına hitaben yaptığı

⁹⁶⁵ <https://tanap.com/guney-gaz-koridoru>

⁹⁶⁶ Markosyan Ashot, **a.g.e.** sf. 67-84, <https://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/>

⁹⁶⁷ <https://www.tanap.com/medya/basin-bultenleri/guney-gaz-koridorunun-en-onemli-halkasi-tanapineskeshire-kadar-olan-kismi-uluslararası-törenle-acildi/>

⁹⁶⁸ <https://report.az/xarici-siyaset/avropa-komissiyasinin-vitse-prezidenti-azerbaycan-avropa-i-ttifaqıucun-cox-muhum-terefdasir/>

⁹⁶⁹ <https://www.tanap.com/medya/basin-bultenleri/guney-gaz-koridorunun-en-onemli-halkasi-tanapineskeshire-kadar-olan-kismi-uluslararası-törenle-acildi/>

konuşmada Recep Tayyip Erdoğan, ülkelerinin planlanandan önce proje inşaatını bitirmeyi başardığını vurgulamıştır. Türk lider ayrıca AB'ye ilk gaz arzının Haziran 2019'da başlayacağına dair de söz vermiştir. İlave olarak Moskova ile Ankara arasında Türkiye'ye teslim edilen Rus gazı fiyatı ile ilgili olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklardan dolayı hükümetler arası bir anlaşma hazırlama süreci de karmaşık bir hale gelmiştir. 2015 yılında BOTAŞ, Aralık 2014'ten itibaren Gazprom Export ile yapılan sözleşmenin geriye dönük olarak gözden geçirilmesini ve Rusya'dan doğalgaz maliyetinin düşürülmesini talep etmek suretiyle İsveç'in Stockholm Tahkim Mahkemesi'nde dava açmıştır.⁹⁷⁰

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin tarafından 8 Ocak 2020'de açılışı yapılan TürkAkım Doğal Gaz Boru Hattı üzerinden 1 Ocak 2020-31 Aralık 2021 döneminde Türkiye'ye 18 milyar metreküp, Avrupa'ya 16,8 milyar metreküp gaz akışı sağlanmıştır. İki hattın her birinde 15,75 milyar metreküp olmak üzere toplam 31,50 milyar metreküp gaz taşıma kapasitesine sahip bulunan TürkAkım'ın ilk hattı Türkiye'ye gaz akışı sağlarken, ikinci hat üzerinden Boru Hatları ile Petrol Taşıma AŞ (BOTAŞ) ve Gazprom'un eşit ortaklığında kurulan TürkAkım Gaz Taşıma AŞ tarafından Avrupa'ya gaz aktarılıyor.⁹⁷¹

3.3. Rusya ve Türkiye Arasındaki İnşaat Sektörü, Yatırım İş birlikleri ve Sermaye Hareketleri

1998 krizinden sonra özellikle 2000'lerin başından beri bir büyüme dönemi yaşayan Rus ekonomisinin gelişmesiyle birlikte Rus ulusal sermayesi güçlenerek yurt dışında da Rusya ile yatırım iş birliğinde bulunabilecek imkânlar aramaya başlamıştır. Bu durum Türkiye ile yatırım iş birliği alanında yeni gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Geleneksel olarak son yıllarda Türkiye'deki doğrudan Rus yatırımları hem çelik, enerji imalatı vb. gibi imalat; hem de turizm, bankacılık vb. gibi hizmet sektörlerine yönlendirilmiştir. Böylece Türkiye'nin 2015 yılı ödemeler dengesine göre

⁹⁷⁰ «РИА Новости» <https://ria.ru/economy/20180613/1522590795.html> 13 июня 2018 года

⁹⁷¹ <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkakim-uzerinden-2-yilda-turkiye-ve-avrupaya-34-8-milyar-metrekup-gaz-tasindi/2467928>

Rusya ÷lkedeki tüm doğrudan sağlanan yabancı yatırımların %6,2'sinden fazlasını sağlamıştır.⁹⁷²

Hâlihazırda Türkiye'de yürüt÷len büyük projelerden biri, en büyük çelik üreticisi olan Magnitogorsk Demir ve Çelik Fabrikası tarafından İskenderun'daki çelik fabrikasının satın alınması ve 2012'de Rus Sberbank'ın Türk Denizbank'taki kontrol hissesini satın alması gibi işlemler örnek olarak verilebilir.⁸⁵ Aynı zamanda, Türk Ziraat Bankası, Rusya bankacılık piyasasında bulunmaktadır. Yapı Kredi, Garanti Bankası, İş Bankası, Avrupa Yatırım Bankası, Denizbank Moskova bankaları ile ENKA, Renaissance Construction ve diğer inşaat ve müteahhit firmalar Rusya'da da önemli sayıda yatırım projesi yürütmektedir.⁹⁷³

1972 yılında Türk müteahhitlerinin ilk yabancı faaliyetlerinin başlangıcından bugüne kadar toplam 350 milyar ABD doları tutarında yaklaşık 9 bin proje hayata geçirilmiştir. Aynı zamanda 2016 yılı verilerine göre yurtdışında uygulanan projelerin toplam maliyetinin yaklaşık %20'sini oluşturan Rusya Federasyonu'nda 64,8 milyar dolarlık 1.939 proje tamamlanmıştır.⁹⁷⁴ Türk müteahhitler başta inşaat şirketleri olmak üzere, Rusya pazarında büyük hacimli işler gerçekleştirmektedir. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın tahminlerine göre Rusya'daki Türk inşaatçıların 2016'ya kadar üç yılda akdettiği sözleşmelerinin toplam değeri 10-12 milyar ABD dolarını bulmaktadır. O dönemde Rusya'da yaklaşık 150 Türk inşaat şirketi faaliyet gösteriyordu.⁹⁷⁵

2015-2016 Türk-Rus siyasi krizinden önceki dönemde, Rusya'daki Türk şirketlerinin yapmış olduğu sözleşmelerin birim maliyetinin artma eğiliminde olduğu gör÷lmektedir. 2011'de 47,00 milyon dolar olan işlem hacmi 2015'te 207 milyon dolara ulaşmıştır. Böylece Türkiye'nin Rus inşaat piyasasındaki konumunun 24 Kasım

⁹⁷² **Balance of Payments 1975-2015. Turkey.** URL: <http://www.tcmb.gov.tr> ⁸⁵ Son işlem uluslararası yatırımlar nedeni ile 1 Ağustos 2019'da tamamlanmıştı. Bkz. <https://www.vedomosti.ru/finance/news/2019/07/31/807721-sberbank-bank-turtsii>

⁹⁷³ Nigyar Masumova, a.g.e. URL:

http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/013_masumovanr.pdf

⁹⁷⁴ Türk İnşaat Müteahhitler Birliği'nin verilerine göre hesaplanmıştır <http://tmb.org.tr/>

⁹⁷⁵ Türkiye İstatistik Komitesi <http://www.tuik.gov.tr/>

2015'te başlayan olaylara kadar güçlendiği söylenebilir (Tablo 4'e bkz). Ona rağmen 2016 yılında ise yaşanan olayların etkisiyle işlemlerin hacmi sıfıra inmiştir.

Tablo 4: 2011-2016 Yılları Arasında RF'de Türk Müteahhitleri Tarafından Tamamlanan Projeler

Yıl	Toplam Proje Sayısı	Toplam Maliyeti (ABD Doları)
2011	107	5.027.290.459
2012	76	6.483.464.494
2013	67	4.803.111.951
2014	47	3.851.852.079
2015	26	5.387.168.757
2016	-	-

Aynı zamanda Türk müteahhitlerin uyguladığı havalimanı, yol, işletmeler, alışveriş merkezleri, hastaneler, konut ve ofis merkezleri gibi toplam proje maliyetleri 2018 yılı itibari ile yıllık 9,9 milyar dolara ulaşmıştır. Rus pazarında büyük oyuncular arasında RONESENS, ENKA, AE ARMA-ELEKTROPANC, ANT YAPI, İCTAŞ, LİMAK gibi Türk şirketlerinden bahsedilebilir. Çeşitli tahminlere göre Türk inşaat şirketlerinin Rusya pazarında kriz öncesi dönem içerisindeki payı %20 ile %30 arasında değişmekteydi.⁹⁷⁶

Genel olarak Rusya'da yaklaşık 100 Türk inşaat şirketi Moskova ve Moskova Bölgesinde, St. Petersburg ile Tataristan ve Başkurdistan Cumhuriyetlerinde ve ayrıca Sverdlovsk, Vladimir, Rostov ve Krasnodar Bölgeleri'nde çalışmalarını devam ettirmektedir.⁹⁷⁷ Türk firmalarca tamamlanan en büyük inşaat projeleri Moskova ve St. Petersburg'da bulunmaktadır. Yıllık 412 milyon dolar gelir ile Rusya'nın en büyük ticari gayrimenkul sahipleri sıralamasında 7.sırada yerini alan ENKA İnşaat Şirketi, Moskova-City İş Semptin'deki *Embankment Tower* adlı yüksek katlı binası ile

⁹⁷⁶ Türk İnşaat Müteahhitler Birliği'nin verilerine göre hesaplanmıştır <http://tmb.org.tr/>

⁹⁷⁷ <https://ria.ru/20151126/1329040635.html>

Kapitoliy adlı alışveriş merkezleri ve *Krasniye Holmi* otelini inşa etmiştir.⁹⁷⁸ Ayrıca şirketin katılımı ile 2016 yılında devreye alınan Rönesans Moskova Kuleleri (Moskova Uluslararası İş Merkezi'nin 17. ve 18. parseli) ve Moskova'daki Tuşino 2018 konut kompleksi gibi tesisler kurulmuştur. Enka İnşaat, St. Petersburg'da Lakhta Merkezi projesini hayata geçirmiştir.⁹⁷⁹

Türk şirketlerinin bazı büyük projeleri de Moskova Bölgesi'nde gerçekleştirilmiştir. Bunlara Moskova Bölgesi Radumlya'daki lojistik merkezi, Moskova Slavyansky Bulvarı metro istasyonunun yakınındaki alışveriş ve eğlence merkezi, A+ sınıfı Telecom City iş merkezi kompleksi, Kutuzovsky Prospekt ve Kulneva Caddesi'nin kesişme noktasında yer alan bir yeraltı otoparkı ile idari ve ticari tesisler, çok işlevli Vodnyy adlı merkezi ve diğerleri dahil edilebilir. Buna ek olarak Türk şirketleri Federasyon adlı çok fonksiyonlu ofis ve rekreasyon merkezinin A Kulesi'nin inşası için yatırımcı ve genel müteahhitlik işlerini yerine getirmiştir. Tataristan'daki Naberejnye Chelny şehrinde Hayat Holding çok fonksiyonlu konut kompleksi (Sunrise City) yapımını tamamlamıştır.⁹⁸⁰ Bu projenin maliyeti yaklaşık 500 milyon dolardır.

Müteahhitlik işlerine ek olarak Türk şirketleri, Rus ekonomisinin diğer alanlarında da faaliyetleri göstermektedir. Bugün Tataristan'daki Alabuga ekonomik bölgesinde bir dizi büyük Türk şirketi endüstriyel üretim faaliyetlerini devam ettirmektedir.

Bunlardan metal otomobil karoseri parçaları üreten *Coşkunöz Alabuga Ltd.* (yatırım hacmi-2.29 milyar ruble), *Trakya Glass Rus* (cam üretimi, yatırım hacmi 6.784 milyar ruble), *Kastamonu Integre Wood Industry Ltd.* (sunta ve ahşap panolarının üretimi yapmaktadır ve yatırım hacmi 10 milyar ruble'den fazla), *Auto Glass Alliance Rus Kapalı Anonim Şirketi* (otomobil camı üretimi, yatırım hacmi 1.8 milyar ruble), *Hayat Kimya" Ltd.* (hijyenik kağıt üretimi yapmaktadır ve yatırım hacmi 4.097 milyar rubledir) ve diğerleri bulunmaktadır.⁹⁸¹

⁹⁷⁸ <https://www.enka.com/ru/subsidiaries/moskva-krasnye-holmy/>

⁹⁷⁹ <https://www.enka.com/ru/>

⁹⁸⁰ <https://realnoevremya.ru/articles/68157-minnihanovu-prezentovali-sunrise-city>

⁹⁸¹ Viktor Nikolayevich Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 431

Türkiye'deki Rus İnşaat Şirketleri: Türkiye'deki Rus inşaat şirketlerinin faaliyetleri hakkında ise ikili ilişkilerin erken döneminden başlayarak Sovyetler Birliği'nin ikili anlaşmalar çerçevesinde büyük projeleri arasında aşağıdaki projelerden öncelikle bahsetmek gerekir.⁹⁸²

- Seydişehir Alüminyum Fabrikası, 25 Mart 1967 tarihli Hükümetler Arası Anlaşma uyarınca inşa edilmiş ve 1973'ten 1979'a kadar kademeli olarak işletmeye alınmıştır.
- İskenderun Demir ve Çelik Fabrikası, 25 Mart 1967 ve 24 Aralık 1972 tarihli Hükümetler Arası Anlaşmalara uygun olarak inşa edilmiştir. İlk aşama 1979'da faaliyete geçmiş olup 1987'den beri fabrika tam çelik üretiminin döngüsünü yerine getirmektedir.
- İzmir Rafinerisi, 25 Mart 1967 tarihli Hükümetler Arası Anlaşma uyarınca yapılmıştır. İlk aşama 1972'de faaliyete geçmiş olup renovasyonu 1987'de tamamlanmıştır.
- Orhaneli Termik Santrali, 9 Temmuz 1975 ve 5 Haziran 1979 tarihli Hükümetler Arası Anlaşmalara uygun olarak inşa edilmiş olup 1993 yılında devreye girmiştir.⁹⁸³
- Karadeniz'de gaz boru hattının inşası ve işletilmesi ile ilgili *Mavi Akım* adlı proje, 15 Aralık 1997 tarihli Hükümetler Arası Anlaşma'nın bir parçası olarak Gazprom ile BOTAŞ arasında doğal gaz tedariki için imzalanan bir ticari sözleşme esasında gerçekleştirildikten sonra 2002 yılında devreye alınmış, gaz nakliyesi de 2003'te başlamıştır.⁹⁸⁴

İkili ilişkilerin son döneminde ise, Rus şirketlerinin Türk şirketleriyle ortaklaşa bir şekilde Türkiye'de tamamladıkları en büyük projelerin listesi aşağıdaki gibidir:

- Torul Hidroelektrik Santrali'nin inşaatı (Tesis 2008 yılında hizmete girmiştir).
- İstanbul'un tatlı su temini ile ilgili *Melen* projesi kapsamında Boğaziçi tünelin yapılmasıdır (İnşaatı 2009'da tamamlanmıştır).

⁹⁸² a.g.e. sf. 432.

⁹⁸³ a.g.e. sf. 433

⁹⁸⁴ a.g.e. sf. 434

- İskenderun Bölgesi'ndeki *MMK demir-çelik* fabrikasının inşası ve işletilmesi. Şirketin inşaatı 2008 yılında, üretim ise Mart 2011'de başlamıştır.⁹⁸⁵
- *Deriner* Hidroelektrik Santrali'nin inşaatı, 1994 Türk-Rus Hükümetler Arası Protokolü uyarınca inşa edilmiş olup tesis 2013 yılında hizmete girmiştir.⁹⁸⁶
- Kığı Hidroelektrik Santrali'nin *Siloviyeye Maşını Ltd.* ile Türkiye Devlet Su Kurumu arasında imzalanan anlaşma ile Kasım 2013'te başlamış ve 2017 yılı sonunda çalışmalar sonuçlanmıştır.⁹⁸⁷

Rus tarafı için Türkiye'deki en önemli proje ilk Türk nükleer santrali olan "Akkuyu"dur. 2016 yılında her iki taraf için de önem taşıyan, gerçekleştirilmesi Rus ileri teknoloji ürünlerinin ve hizmetlerinin Türkiye pazarına ihracatının artmasına imkân sağlayacak olan bir dizi ekonomik proje için çalışmalar devam etmiştir.

OAO "Silovie Maşını" ve Türkiye Devlet Su İşleri arasında akdedilen sözleşme uyarınca gerçekleştirilen "Kığı" HES barajının inşaatı 2018 yılında tamamlanmış ve elektrik üretimine başlanmıştır.

Yukarıda sayılan, RF tarafından Türkiye'ye uygulanan yaptırımlar çerçevesinde, Rus ve Türk şirketlerinin, endüstriyel ve sivil tesislerin inşaat projelerini uygulama süreçlerinde kendi aralarında ortaklık kuramamalarını zorlaştıran bazı faktörlerden bahsetmek mümkündür.

- Türk inşaat hizmetlerinin potansiyeli, Rus inşaat potansiyelini önemli ölçüde aşmaktadır. *Engineering News Record-2016* listesinde yer alan en büyük 250 uluslararası müteahhitlik şirketi içerisinde 40 Türk şirketinin bulunduğunu belirtmek yeterlidir. Bu göstergeye göre Türkiye, Çin'den (65) sonra ve 3.sırada ABD olmak üzere (38) listede ikinci sırada yer alır. Aynı zamanda listede tek bir Rus kuruluşu bile yoktur.⁹⁸⁸
- Rusya'da başarı sağlayan Türk inşaat şirketlerinin çoğu, ülkedeki projeleri uygulamak için yerel (Rus) bir ortağa artık ihtiyacı olmayan önemli

⁹⁸⁵ Aşot Markosyan, **a.g.e.** sf. 67-84.

⁹⁸⁶ Maksim Vladimiroviç Demçenko, 2019. № 1, sf. 70-79.

⁹⁸⁷ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, 2003. **a.g.e.** sf. 432.

⁹⁸⁸ <http://www.enr.com/>

deneyim ve referanslara sahiptir. Bu bağlamda en önemli unsurlar, Türk İnşaat Mütahhitleri Derneği de dahil olmak üzere Türk iş dünyasının çıkarlarını savunan güçlü sendikalarıdır.

- Türkiye inşaat taahhüt piyasasında yüksek rekabetten dolayı hizmet arzının karşısındaki taleplerin fazlalığı ile büyük inşaat projelerinin uygulanmasında, Rus şirketlerin katılımı da dahil olmak üzere yabancılar için yüksek riskli yatırımlar olarak kabul edilen kamu-özel ortaklık modellerinde tercih edilmeleridir.⁹⁸⁹
- ABD ve Avrupa tarafından Rusya'ya karşı uygulanan uluslararası yaptırımların arka planına karşı, inşaat şirketleri de dahil olmak üzere Rus kuruluşları, projelerini finanse edebilmek için gereken “uzun vadeli para/kredi” bulmakta başarısız oldukları için Türk şirketlerinin elinde bulunan ihracat finansmanı, ticari krediler ve öz sermaye dahil önemli finansal kaldıraçlardan mahrum kalmıştır.

Uygulamanın da gösterdiği gibi, yukarıda sayılan mukavelelerin detayları da dahil olmak üzere Türk-Rus konsorsiyumları, ya başlangıçta iki taraflı olarak yürütülen projeler kapsamında ya da Türkiye’de mevcut olmayan, ancak diğer yabancı tedarikçilerle şiddetli rekabete dayanabilen Rus tedarikçiler tarafından tedarik edilebilecek olan benzersiz ekipman veya *know-how* gerekli olduğunda oluşturulmaktadır. Aynı zamanda Türk tarafı yerel yüklenicinin katılımını makul bir seviyeye indirmek için her türlü çabayı göstermektedir.⁹⁹⁰

Şu anda, Moskova Bölgesi içinde Türk şirketlerinin aşağıdaki projeleri bulunmaktadır: Moskova Bölgesindeki bir köyün ismini taşıyan “Radumlya” Lojistik Tesisinin, “Slavyanskiy Bulvar” Metro İstasyonundaki Ticaret ve Eğlence Merkezinin inşaatı, A+ sınıfı iş kompkeksi “Telecom-City”nin, Kutuzovski Caddesi ile Kulnev Sokağı kesişimindeki yeraltı otoparkı bulunan idari ve ticaret kompleksinin tesislerinin inşaatı, çok fonksiyonlu “Vodniy” Kompleksinin ikinci aşama tesislerinin inşaatı.

⁹⁸⁹ Эрдоган: ШОС может стать альтернативой Евросоюзу // МК. М., 2013. – 26.01. – Режим доступа: <https://mk-turkey.ru/politics/2013/01/26/erdogan-shos-mozhet-stat-alternativojevrosoyuzu.html> (Erişim tarihi – 12.12.2019).

⁹⁹⁰ Aşot Markosyan, **a.g.e.** sf. 67-84

Bunun haricinde, Türk şirketleri, çok fonksiyonlu “Federatsiya” ofis ve eğlence kompleksinin “A” Kulesinin inşaatı için yatırımcı ve baş yüklenici olmuşlardır. “Hayat” Holding, Naberejniye Çelniy şehrinde “Sunrise City” çok fonksiyonlu konut kompleksinin inşaatına devam etmektedir. Projenin maliyeti yaklaşık 500 milyon ABD dolarıdır.

3.4. İkili İlişkilerdeki Yeni Eğilimlerin Yansıması Olarak Turizmin Gelişmesi

1920 yılında çok başka bir dünyada başlayan iki yeni cumhuriyetin diplomatik ilişkileri son 30 yılda çok yoğun, tarihinin görmediği kadar yakın, zaman zaman ortak kaderi paylaşacak şekilde sürmektedir. Bu ilişki Türkiye’nin geleceğinde stratejik öneme sahip turizm sektörünü olumlu anlamda etkilemiş; yatırımcılar içinse çok büyük fırsatlar sunmuştur. Ayrıca her yıl seyahat eden kişi sayısı ve turizm harcamaları bakımından büyüyen dünya turizm pastasından Rusya pazarı sayesinde Türkiye’nin aldığı pay katlanarak artmıştır.

Rusya’nın yılda 10 milyar Amerikan doları (USD) civarında turizm amaçlı harcama potansiyeli, 1991 yılından itibaren gittikçe büyüyen ekonomisi ve hızlı açılım gösteren siyasal, politik yapısı ile Türkiye için en önemli potansiyel turizm pazarı olmuştur.

1990 yılında bugünkü BDT ülkelerinden Türkiye’ye sadece 223 bin ziyaretçi geliyordu. 1991 yılında Sovyetler Birliğinin çöküşü ve Rusya Federasyonu’nun kuruluşu ile bu ülkelere gelen ziyaretçi sayısında büyük oranlı artışlar meydana gelmiştir. Ziyaretçi sayısı 1992’de ilk kez 1 milyonu aşarak 1 milyon 230 bin kişiye ve 1996’da da 1 milyon 560 bin kişiye ulaşmıştır. O yıllarda gelen ziyaretçilerin ağırlığı İstanbul ve Karadeniz kentlerini tercih etmiştir. O yılların Rusya’daki ekonomik ilişkileri içinde bu ziyaretçilerin büyük kısmının bavul turizmi, alışveriş gibi ticaret maksadıyla geldiği görülmektedir.

1990’larda Türkiye’yi yoğun olarak ziyaret eden Rus turistlerin amacı ülkelere başta tekstil olmak üzere deri eşya, ev aletleri, gıda maddesi ve inşaat

malzemesi taşımak olmuştur. Bu malzemelerin RF'una gümrük vergisi ve KDV ödemeksizin sokulması nedeniyle iç pazarın canlanmasını amaçlayan seyahat hareketi Türkiye'de "Bavul Ticareti" olarak da isimlendirilmiş, bu amaçla gelen turistler özellikle İstanbul'un Laleli ve Karaköy semtlerinde konaklamışlardır. 2001'in başında Rusya Federasyonu'nun, uluslararası ticaret normlarına uyma kararı alması ile gümrük önlemleri artmış, bahsi geçen ticari ziyaretler azalmıştır. 2000'li yıllardan itibaren bu ziyaretlerin yerini tatil amaçlı gelen turistler almıştır. Onların da önceliği Antalya ve sonrasında ise Ege Bölgesi olmuştur.

Rus turistlerin tatil amacıyla Türkiye'yi tercih etme nedenlerinin başında tatilin ucuz olması, coğrafi yakınlık, hizmet kalitesi ve vize kolaylığı gelmektedir. Diğer taraftan, yapılan çeşitli çalışmalar Rus halkının gelir durumundaki artışın başta turizm olmak üzere özellikle tüketim mallarına ve hizmetlere talebi artırdığını göstermektedir. Rus turistler, Türkiye'deki kaliteli tesislerde Avrupa'dakilerle kıyaslandığında çok daha ucuza tatil yapabilmektedir. Diğer taraftan vize almadaki kolaylık, Rus turistlerin Türkiye'yi tercih etmelerindeki en önemli faktörlerden biri olmuştur. Nitekim 2003 yılından itibaren Türkiye'yi ziyaret eden Rus turist sayısında önemli oranda artış gözlemlenmiş; Rusya, Türkiye'nin Almanya'dan sonra ikinci büyük turizm pazarı konumuna yükselmiştir. Özellikle 11 Eylül saldırısı ile gerileyen Avrupa pazarının yerini Rusya almıştır. Bu dönemde; 2001-2003 yılları arasında, Almanya'da %4,3'lük bir gerileme yaşanırken, aynı dönemde Rus turizm pazarında %33,01'lik bir artış gerçekleşmiştir. 2005 yılında ise Türkiye'yi ziyaret eden Rus turist sayısı, %16,17'lik artışla 1.864.603 olarak gerçekleşmiştir.⁹⁹¹

Türkiye-Rusya arasındaki turizm ilişkilerindeki bu bağ, Türkiye'nin turizm sektöründe önde gelen destinasyonlardan biri olmasını sağlamakla birlikte bu artış uluslararası ekonomik ve siyasi gelişmelerle de yakından ilgilidir. Rusya- Türkiye arasındaki turizm ilişkisinin en temel göstergelerinden birini Türkiye'ye gelen Rus turist sayısı oluşturmaktadır. Rusya'dan turistik amaçlı çıkışların 2007 ve 2008 yılı karşılaştırmalarını ve artış yüzdelerini (ilk 9 aylık) aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

⁹⁹¹www.turizm.gov.tr, Erişim Tarihi: 06.08.2009.

Tablo 5: Rusya'dan Turizm Amaçlı Gidilen Ülkeler 2007-2008⁹⁹².

	2007	2008	%Artış
FİNLANDİYA	499.300	530.400	6,2
İSPANYA	275.000	314.800	14,25
TÜRKİYE	1.689.200	1.983.400	17,42
MISIR	789.400	956.700	21,2
İTALYA	264.900	325.800	23
ÇİN	1.155.700	1.530.300	32,4
ALMANYA	170.800	247.100	44,7
YUNANİSTAN	215.200	314.200	46

Rusya'dan Türkiye'ye yönelik tur paketleri; 7 günlük, 10 günlük, 15 günlük ve 3 haftalık olarak pazarlanmaktadır. Bu tur paketlerinden daha çok 10 veya 15 günlük olanları tercih edilmektedir. Gelir seviyesi yüksek olan Rus turistler ise 2 ile 3 aylık dönemlerde Türkiye'de tatil yapmaktadırlar. Rusya'dan Türkiye'ye gelen bir turistin ortalama kalış süresi 10.1 gün olarak kayıtlara geçmiştir.

Rus turistler, Türkiye'ye seyahatlerinde genellikle hava ulaşımını tercih etmekte ve transferler ağırlıklı olarak tur paketi kapsamında yer alan charter uçakları ile yapılmaktadır. Üst gelir grubu, hedef kitleler, daha kaliteli hizmet veren hava yolu şirketlerini (THY) tercih etmektedirler. Rusya'dan Türkiye'ye Rus ve Türk sermayeli yaklaşık 150'nin üzerinde tur operatörü turist taşımaktadır. Bu tur operatörlerin hazırladıkları tur paketlerini sunan ve pazarlayan, bu tur operatörlerince Türkiye destinasyonlarına kaldırılan charter uçaklarının koltuklarını paylaşan, kısacası tüketiciye Türkiye destinasyonlarını sunan yaklaşık 7.000'nin üzerinde seyahat acentesi bulunmaktadır.

Sonuç olarak; Rusya ve Türkiye arasında turizm alanında geleneksel olarak önemli bağlar mevcuttur. Türkiye, Rus turistlerin cazibe merkezlerinden biridir.

⁹⁹² www.turizm.gov.tr, Erişim Tarihi: 06.08.2019.

Türkiye, Rus turistler arasında tercih edilen ülkeler arasında ilk veya ikinci sırada yer almaktadır. Toplam turist akışının %10-12'sini oluşturan yaklaşık 4 milyon Rus turist, her yıl Türkiye'yi ziyaret etmektedir. Turizm ile sağlanan nakit gelirler, ihracatın neredeyse %20'si oluşturulması ile ödeme dengesini ayarlanması da dâhil olmak üzere Türkiye ekonomisinin başarılı gelişimi için büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Rusya'dan gelen turist akışlarının azalması, bu sektörün durumunu önemli ölçüde etkilemektedir.⁹⁹³

2015-2016 Türk-Rus krizi sırasında Türkiye turizm sektörüne ciddi bir darbe vurulmuştur. Ocak-Ağustos 2015 ve 2016'daki aynı dönemlerin verileri analiz edildiğinde, Rusya'dan gelen turist sayısında 2,6 milyondan 300-350 bin kişiye kadar gerileyen büyük bir düşüşün gerçekleştiği görülecektir.⁹⁹⁴ Türkiye'ye yapılan *mekik* uçuşlar, Temmuz 2016'da yeniden başlamış, aynı zamanda tur operatörlerinin Türkiye'ye tur satma yasağının kaldırılmasıyla birlikte ise turizm faaliyetleri yeniden eski düzeylerine geri dönmüştür. 2017'de Türkiye yine Rus turistler için önde gelen yaz destinasyonu haline gelmiştir. 2017 sonuçlarına göre turist akışı, 3 milyondan fazla kişiye ve daha sonrasında ise neredeyse önceki rakamlara ulaşmıştır.⁹⁹⁵

3.5. Türk-Rus İlişkilerinde Askeri ve Teknik İş birliği

Çağdaş dünyada askeri ve teknik iş birliğinin siyasallaştırılmış özgün tabiatı göz önüne alındığında, bu alandaki Türk-Rus ilişkileri bir bütün olarak inişli çıkışlı bir görünüm sergilemektedir.⁹⁹⁶ Türkiye ile (bağımsızlık mücadelesi sırasında Sovyet Rusya'dan silah ve askeri teçhizat temini dikkate alınmazsa) SSCB'nin çöküşünden önce iki devlet arasındaki askeri-teknik iş birliğinin, her iki ülke arasındaki genel düzeydeki siyasal ilişkiler ve Türkiye'nin NATO üyesi olması nedeniyle hiçbir zaman bugün ulaştığı düzeyde olabileceği düşünülemezdi. Gelecekte Rus silahlarının doğrudan satın alınması için bazı ön koşullar ortaya çıkmasına rağmen, 1990'ların

⁹⁹³ Vasilyev, **a.g.e.** sf. 162

⁹⁹⁴ **a.g.e.**, s.163

⁹⁹⁵ Viktor Nikolayeviç Koptevskiy, **a.g.e.** sf. 432.

⁹⁹⁶ Gül Uysal, **Турецко-российские отношения на рубеже XXI века (1991-2008 гг.)**. М., 2009. sf.158.

sonunda tartışılan saldırı helikopterleri Ka-50-2'nin teslimatı ve yeni askeri teçhizat modellerinin ortak geliştirilmesi gibi alanlardaki projelerin büyük çoğunluğunun müzakere seviyesinde kalması bu anlamda önemlidir.⁹⁹⁷

Rusya ile Türkiye arasındaki askeri-teknik iş birliği alanındaki başarılı projeler arasında 1990'ların başında Rus BTR-60 ve BTR-80 zırhlı araçları, 19 adet Mi-17TV helikopter dahil olmak üzere toplam 240 birimden fazla ekipman teslimatı, ayrıca 2008 yılında gerçekleştirilen 80 Kornet ATGM ve 800 tanksavar güdümlü füze temini için yapılan sözleşmeden bahsedilebilir.⁹⁹⁸ Sonraki yıllarda Türkiye, bir dizi nedenden dolayı Rusya'yı silah arzı açısından Batı'ya ciddi bir alternatif olarak görmeye başlamıştır. Bu nedenler arasında her şeyden önce, bu kısımda ele alınan Türk-Rus siyasi ilişkilerinin doğasındaki kademeli değişimin yanı sıra Türkiye'nin ABD ve AB ile ilişkilerine paralel olarak NATO ile ilişkilerde yaşanan sorunlar bulunmaktadır. Türk yönetiminin silah tedariki konusunda yeniden Rusya ile ilişkilerini geliştirmeye yönelmesinin yalnızca Batılı müttefiklerine karşı bir baskı oluşturmak amacıyla yapıldığı söylenemez. Bunda Batılı silah modellerini önemli ölçüde aşan Rus silahlarının teknolojik seviyesi ve de fiyatlarda rekabetçi olması önemli rol oynamaktadır.⁹⁹⁹

Bu bağlamda en açıklayıcı örnek, Türkiye'nin üç yıl boyunca uzmanlar ve medyada yoğun bir şekilde tartışılan Rus S-400 hava savunma sistemlerinin satın alınması ile ilgili anlaşmadır. 2012 yılında Türk Hava Kuvvetleri uçağı Türkiye-Suriye deniz sınırının yakınında Suriye tarafında düşürüldükten sonra, Türk liderleri NATO'nun en çağdaş *Patriot* hava savunma sistemi üzerindeki talebi de dahil olmak üzere modern hava savunma sistemlerini kullanmak için bir dizi hamle gerçekleştirmişti.¹⁰⁰⁰ 2013 yılında Türkiye'nin uzun menzilli hava ve füze savunma sistemlerinin satın alınması için ihale yapılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁰¹ Ancak o dönemdeki S-

⁹⁹⁷ S. Voznesenskiy, **Потери России из-за революции в Ливии. Военное обозрение** // URL: <http://topwar.ru/5312-poteri-rossii-iz-za-revolycii-v-livii.html>

⁹⁹⁸ Türk tarafı ek 720 tanksavar güdümlü füze alımı için elinde bulunan fırsattan vazgeçmiştir.

<https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/geopolitics-arms-market/voennotekhnicheskoe-sotrudnichestvo-rossii-gosudarstva-blizhnego-vostoka/>

⁹⁹⁹ S. Voznesenskiy, **a.g.e.** <http://topwar.ru/5312-poteri-rossii-iz-za-revolycii-v-livii.html>

¹⁰⁰⁰ David Gurgenoğlu Bdoyan, 2017b, **a.g.e.** sf. 23-33.

¹⁰⁰¹ Buna Rusya, ABD, Avrupa EUROSAM konsorsiyumu ve Çin katılmıştır.

300 sistemleriyle ilgili olan Rus teklifi; yüksek fiyatlar, teknoloji transferi ve üretimin yerelleştirmesi ile ilgili önerilerin olmaması nedeniyle reddedilmiştir. O zaman Türkiye, Rus S-300'ün muadili olan HQ-9 Çin hava savunma sistemini seçmiş ancak ABD ve NATO'nun yoğun baskısı altında, Çin ile sözleşme yapmaktan vazgeçmiştir.¹⁰⁰² ABD ve Batı Avrupa ortakları ile bölgesel güvenlik, Türkiye'nin AB üyeliği, vb. gibi çok çeşitli konularda yaşanan anlaşmazlıklar ve *Patriot* füzelerinin Türkiye'nin isteklerine aykırı olarak 2015'te ABD tarafından Türkiye'den çekilmesinin ardından, 2015-2016 Türk-Rus siyasi krizini yaşanmıştır. Bu krizin üstesinden gelmez, Rus hava savunma sistemlerinin satın alınmasına dair konu yeniden gündeme getirilmiştir.¹⁰⁰³ Bu bağlamda, dünya hava savunma sistemleri pazarındaki ana rekabetin çeyrek asırdır ABD ile Rusya arasında olduğunu da belirtmek gereklidir. Hava savunma sistemlerinin diğer üreticileri olan Büyük Britanya, Fransa, Almanya, Çin, Hindistan ise ya ülkelerinde üretilen sorunlu hava savunma sistemlerine sahiptirler ya Rus ve Amerikan sistemlerini kopyalamaya çalışmaktadırlar. Birçok devlet en son hava savunma sistemlerinin geliştirilmesini ve üretilmesini karşılayamayacak durumdadırlar ve onlar için tek seçenek, dünya pazarından hava savunma sistemleri satın almaktır. Üstelik bu tür satın alımlar tüm ülkeler için erişilebilir olmaktan çok uzaktır. Örneğin, Rus S-400'e benzer Amerikan Patriot PAC-3 hava savunma sisteminin maliyeti, 4 fırlatma teçhizatından oluşan batarya için 1 milyar ABD Dolarına ulaşmaktadır. Patriot kompleksinin bir füze fırlatma maliyeti ise 3 milyon doları aşmaktadır.¹⁰⁰⁴ Dahası Amerikan hava savunma kompleksi bu kadar yüksek maliyet ile hava hedefinin imha edilmesine garanti vermemektedir. Tek bir hava savunma füzesi ile bir uçağın %0.8-0.9'da ve taktik bir balistik füzenin %0.6-0.8'de vurulma olasılığına rağmen, Patriot'un gerçek savaş çatışmalarındaki sonuçlarının önemli ölçüde daha mütevazı olduğu tespit edilmiştir. Aslında bu gibi sistemlerin yeni modifikasyonu ile 1991 Körfez Savaşı sırasında Suudi Arabistan'da Irak füzelerinin sadece %25'i, İsrail toprakları üzerinde ise %33'ü vurabildiği düşünüldüğünde, bu sistemlerin çağdaş Amerikan hava savunma sisteminin performansından biraz daha yüksek olduğu görülmektedir. Suudi Arabistan

¹⁰⁰² <https://lenta.ru/news/2015/11/15/turkey>

¹⁰⁰³ Yevgeniy Yanoviç Satanovskiy, **a.g.e.** sf. 59.

¹⁰⁰⁴ <https://iz.ru/814126/2018-11-20/smi-sravnilo-stoimost-s-400-i-analogichnykh-amerikanskikh-sistem>

liderliğindeki Arap koalisyonunun katıldığı ve Yemen'de devam eden iç çatışma sırasında, Yemenli Husiler, düşman topraklarına birkaç kere R-17 füzesi (*Skad*) fırlatabilmiştir.¹⁰⁰⁵ Bu saldırıların aktif bir savaş ve elektronik sistemi kullanmayan partizan birimler tarafından gerçekleştirilmesine rağmen Patriot'un performans seviyesinin %50 oranında kaldığı görülmüştür. 14 Eylül 2019 gecesi Yemen İHA'larının, Suudi Arabistan'daki Suudi Aramko rafinerisine düzenlenen saldırı sırasında bu sistemin yetersiz sonuçlarını bir kez daha göstermiştir. Zira Amerikan hava savunma sistemleri onları hiç fark edememiştir.

Öte yandan Rus S-400 balistik füze sistemi için bu iş o kadar zor değildir. Rus hava savunma sistemi neredeyse bir uçağı (0.9) ve balistik füzeyi (0.8) birimlik zamanda vurma olasılığına sahiptir. Bu bağlamda, Rus ve Amerikan hava savunma sistemlerinin satış istatistikleri şaşırtıcı değildir. 2017 itibarıyla Rus S-300 ve S-400 sistemleri 18 ülkede hizmet verirken, Amerikan Patriot sistemleri ABD'nin de dâhil olduğu sadece 10 ülke tarafından satın alınmıştır.¹⁰⁰⁶

Ekim 2016 ve Mart 2017'de Rusya ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının zirve toplantısında, savunma sanayi alanında iş birliği konusunda bir dizi anlaşmaya varılmış ve Türk tarafının inisiyatifinde, teknolojinin devri ve yerelleşme ile üretim olasılığı muhafaza edilerek Rus S-400 hava savunma sistemlerinin Türkiye tarafından satın konusu sorunu gündeme gelmiştir.¹⁰⁰⁷ Temmuz 2017'de Rusya ve Türkiye, fiyatı 2,5 milyar dolar olan dört S-400 hava savunma biriminin satın alınması konusunda bir ön anlaşmaya varmıştır. Bu süreçteki ana zorluklar ödeme şekliyle kaynaklanmaktaydı. Rusya 1,5 milyar dolarlık kredi sağlamayı kabul etmiş ancak para birimi, teslim süresi, teknoloji transferi ve yerel üretim seviyesinin onaylanması ile hava savunma sistemlerine S-400'ün Rus ve Suriye uçaklarına karşı kullanımını hariç tutulması için bir engelleme sisteminin kurulması gibi Rusya'nın bazı talepleri süreci zorlaştırmıştır. 2017-2018'de sürdürülen uzun ve oldukça zorlu müzakereler sırasında

¹⁰⁰⁵ <https://iz.ru/993436/anton-lavrov-roman-kretcul/signalnye-rakety-khusity-predvarili-peregovoryatako-na-er-riiad>

¹⁰⁰⁶ <https://az.sputniknews.ru/expert/20191005/421941994/Russia-USA-orujiye-triumph-patriot.html>

¹⁰⁰⁷ <https://www.interfax.ru/russia/719272>

tüm karmaşık konular çözüldükten sonra ilk teslimat, Mart 2020 için planlanmış daga sonra teslimatların hızlandırılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁰⁸

Türkiye'nin Rus hava savunma sistemlerini satın alması, başta NATO ve ABD olmak üzere Batılı ortaklarında olumsuz bir tepki yaratmıştır. S-400 sistemini NATO'nun standart hava savunma sistemine entegre etmenin zorluğundan kaynaklı (gerçekten çözülür bir konu), beşinci nesil F-35 savaş uçakları da dahil olmak üzere NATO'ya karşı mücadelede S-400'lerin deneyim kazanabilmesinden korkularak bu hususta bazı riskler olduğu belirtilmiştir. Türk-Rus müzakerelerinin tüm süreçleri boyunca Türkiye'nin Batılı müttefikleri (ABD ve NATO), Türkiye'yi ikna etmeye çalışarak ve hatta tehdit ederek Rusya ile anlaşmayı reddetmesini istemiştir. Ancak öncelikle Erdoğan'ın güçlü duruşu nedeniyle S-400'ü tedarik etmek için RusTürk operasyonunu aksatmaya yönelik tüm girişimler başarısız olmuştur.¹⁰⁰⁹ O nedenle ABD'nin tehditlerine tepki olarak Türkiye'ye teslimatı planlanan ve geliştirilmesinde Türkiye'nin önemli katkıları olan beşinci nesil F-35 savaş uçaklarından mahrum bırakılması kararı alınmıştır. Buna yanıt olarak Türk yönetimi, Rusya da dahil olmak üzere bu gibi uçakların diğer ülkelerden alınmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹⁰

Türkiye tarafından sipariş edilen S-400'lerin erken teslimatı (Temmuz 2019) yalnızca Rusya ile Türkiye arasındaki başarılı askeri-teknik iş birliğinin bir sonucu değildi (S400 anlaşması hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Bölüm 2.4 ve Sonuç). Aynı zamanda iki ülke arasındaki ilişkilerde askeri iş birliğini derinleştirmek için karşılıklı güvenin düzeyini de göstermekteydi.

SONUÇ

Ticari ve ekonomik ilişkilerin başarılı bir şekilde gelişmesi, Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin derinleştirilmesinin en önemli temellerinden biridir. Rusya ve Türkiye'de sosyo-ekonomik değişim, XX.-XXI. yüzyıllar boyunca önemli dönüşüm-

¹⁰⁰⁸ <https://glavportal.com/materials/pervye-postavki-s-400-v-turciyu-sostoyatsya-v-marte-2020-goda/>

¹⁰⁰⁹ <https://www.rbc.ru/politics/26/05/2018/5b08a1ad9a79473d888cd4f2>

¹⁰¹⁰ <https://www.dw.com/ru/сша-приостанавливают-поставки-оборудования-для-истребителей-f35-в-турцию/a-48155476>

lere uğramıştır. 1980'lerin başında Türkiye modern bir ekonomik sistem kurmaya başlarken, liberalleşme yoluna girmiştir. Bugün Rus bilim adamlarının düşüncelerine göre Türkiye, siyasi ve ekonomik açıdan Müslüman dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri olarak bölgesel bir lider pozisyonuna ulaşmıştır. Türkiye'nin ekonomik olarak aşama aşama Batı ülkeleri ve her şeyden önce Avrupa Birliği ile yakın ilişkide bulunması ve Avrupa Birliği'nin tam üyesi olma sürecinde yer alması da bu konumunu destekleyen diğer bir husustur. Türkiye, büyük ölçüde piyasa reformları ve ihracata yönelik kalkınma modeli sayesinde başarılı bir şekilde bu sonuçları elde etmiştir. Türkiye çok kısa sürede tarım esaslı ekonomiden, geniş ürün yelpazesine sahip ve yüksek teknoloji üreticisi olma aşamasına geçerek ekonomik açıdan rekabet gücünü arttırmıştır. GSMH'nin pozitif büyüme oranları, ekonominin sektörel yapısında niteliksel değişiklikler ve ihracatın kapsamlı gelişimi ile dış ticaretinin büyümesi, yapısının değişimine önemli katkılar yapmıştır.

Rusya ise, SSCB'nin çöküşünden sonra ekonomide merkezi planlı emir-komuta modelinin yerine nispi piyasa ekonomisine geçmiş, sosyalist ekonomik sistemi terk ederek serbest pazara uyumu esas alan bir yola girmiştir. Model değişikliği önceleri ülkeyi göreceli ekonomik bir krize götürmüş, 1990'larda birçok makroekonomik göstergenin sert düşüşüne yol açmıştır. Bu dönemin başlarında Rusya, küresel ekonomideki ve uluslararası ticaretteki konumunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Rusya, ancak 2008 yılında Sovyet dönemindeki GSMH hacmini geri kazanmayı başarmıştır. Ülkenin ekonomik olarak büyümesine rağmen imalat sanayinin, toptan ve perakende ticaretin, gayrimenkul operasyonları dâhil hizmet sektörünün ekonominin yapısındaki payı önemli bir düzeyde artarken, yüksek teknoloji ve yüksek teknolojili ürünlerin payının azalması ile reel olarak ekonomik ekonomide düşüş sürmektedir.

SSCB'nin çöküşü, Rusya ile Türkiye arasında çeşitli ekonomik faaliyet alanlarında daha yakın iş birliğine katkıda bulunmuştur. Bu süreçten sonra ikili ilişkiler niteliksel olarak yeni bir gelişme seviyesine ulaşmıştır. Türkiye ekonomisinin en büyük yatırımcılarından biri olan Rusya, Türkiye'nin ana ticari ve ekonomik ortaklarından biri haline gelmiştir. Bilimsel, teknik ve kültürel bağlar ile uluslararası

turizm, yabancı yatırım ve ticaret gibi birçok dış ekonomik alanda hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin stratejik çıkarlarını karşılayan iş birliği genişlemiştir.

Bu tez çalışmasında açıkça gösterildiği üzere XXI. yüzyılın başından bu yana geçen zaman zarfında, Türk-Rus ticaret ve ekonomik bağları sadece hacimsel olarak önemli ölçüde artmakla kalmamış, aynı zamanda yeni bir niteliksel içerik de kazanmıştır. İkili ticari ilişkiler her iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli birer dengeleyici ve uyarıcı unsur haline gelmiştir. Bunun yanı sıra karşılıklı ticaret ve ekonomik temasların önemine rağmen, şu anda Türk-Rus ilişkilerinin gelişiminin genel yönünün açıkça netleşmediğini de vurgulamak gerekir. Gerçekten de Recep Tayyip Erdoğan ve Vladimir Putin gibi karizmatik iki liderin dış politikasının başarısını sadece teslim edilen domates veya metreküp gaz sayısı ile ölçmesi en hafif ifadeyle şaşırtıcı olurdu. Her iki ülkenin sahip olduğu güçlü siyasi liderlik yapısı her iki devletin dış politikasına yepyeni yaklaşımlar getirmekle kalmamış, aynı zamanda çıkar alanlarını önemli ölçüde genişletmiştir. İki ülke arasındaki iş birliğinin gelişiminde iki ülkenin elitlerinin ulusal çıkarlarını esas alarak geleceklerini bağımsız olarak belirlemek isteği yerleşik küresel uluslararası politika sistemin hâkim konfigürasyonundan duydukları tatminsizlik belirleyici bir rol oynamaktadır.

Dünya siyaseti için çok nadir görülen bu tür durumlarda, başarılı ticaret ve ekonomik iş birliğinden elde edilen ticari kâr, kendisi için son bir hedef olmadan büyük ölçüde siyasî etkileşimin araçlarından biri haline gelince, bir yandan elde edilen siyasi sonuçları somutlaştırmakta ve sağlamlaştırmakta, diğer yandan ise bunların daha fazla gelişmeleri için ek teşviklerin yaratılmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, bu tezin son kısmında her iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik iş birliğine ilişkin gelişmeler siyaset ve ekonominin ayrılmazlığı göz önünde bulundurulduğunda etkisini daha uzun bir süre hissettirecektir.

Hem coğrafi hem de tarihsel faktörler göz önüne alındığında, Türkiye ve Rusya'nın sürekli etkileşim içinde hareket etmeye mahkûm olduğu açıktır. Tabi ki birbirine komşu iki büyük devlet olan Rusya ve Türkiye'nin de birçok çakışan çıkar alanları ve bunlardan kaynaklanan çeşitli sorunları vardır. Bu etkileşim zaman zaman olumlu ya da çatışmalı bir şekilde gerçekleşebilmektedir. Tarihsel deneyimler ikili

meselerini tehdit veya güç kullanma yoluyla çözme girişimlerinin her iki taraf için de yarar sağlamadığı görülmektedir. Bu bağlamda, XXI. yüzyılda hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin ulusal önceliklerini savunma gereği ve bu yolda da başarı kaydeden ilerlemelerden dolayı üçüncü ülkelerin kendi içişlerine müdahalelerine karşı daha dirençli hale geldikleri söylenebilir. Dış etki olmadan ikili ilişkiler kurma yeteneği de bu ilişkilere paralel olarak gelişmektedir. Gerçekten de Rusya'nın güvenliği, özellikle Türkiye'nin çözmesi gereken güvenlik alanındaki bazı dış politika sorunlarına doğrudan bağlıdır. Bu açıdan Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler, Ermenistan-Azerbaycan çatışması, Kafkasya ülkeleri, Karadeniz havzası, Boğazlar, Doğu Akdeniz veya Balkanlar'dan bahsetmek yeterlidir. Bu sorunları çözmek ve tehditleri ortadan kaldırmak, birbirleriyle olan ilişkilerini geliştirmek, çatışmaya girmelerinden daha faydalıdır.

Suriye sorununda biriktirilen zor ve çoğu zaman acı verici deneyimlerle ilgili olarak karşılıklı etkileşimin, neredeyse iki ülke arasında karşıtlıklarla başlamasına rağmen, sürecin gelişiminde potansiyel pozitif olasılıklara işaret etmektedir. Rusya ve Türkiye'nin özellikle bir dereceye kadar, 2016'da ve 2020'de Karabağ Sorunu'nun çözümüne yönelik olarak deneyimlerini Transkafkasya, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz ile Karadeniz havzasında, Boğazlar ve Kırım, Ege Denizi, Balkanlar vb. başlıklarda da birbirlerinin çıkarlarının ve isteklerinin dengelenmesi gereken bölgelerde kullanabilmeleri bu olasılık alanları arasında sıralanabilir. Zira Türkiye ve Rusya kendi çıkarlarını daha iyi ve daha derinden anlamaya başlamış ve bu çabaları bir ya da birden çok partner tarafından olumsuz etkileme olasılığına direnç geliştirebilmişlerdir. Öte yandan son yılların tecrübesi Türkiye'nin kendi güvenliği ile ilgili meselelerde politika geliştirirken, verdiği kararların Rusya liderliği tarafından, NATO ortakları veya ABD'de daha olumlu karşılandığını göstermektedir. Rusya'nın, Türkiye'nin dış politikasındaki sorunlarına yaklaşımı, kavramsal ve bölgesel olarak Batı'dan daha anlayışlı olmuştur. Öte yandan Moskova, Türkiye ile etkili bir iş birliği olmadan Rusya'nın Büyük Ortadoğu, Transkafkasya, Karadeniz havzası, Orta Asya ve Hazar bölgesi gibi kritik alanlardaki çıkarlarını savunmanın çok zor olacağını da ziyadesiyle farkındadır. Bu durum, elbette karşılıklı çelişkilerin olmadığını da garanti edememektedir. Ayrıca her iki ülkenin çözmesi gereken sorunların karmaşıklığı ve

çokluğu göz önüne alındığında, çeşitli anlaşmazlıkların yaşanması da kaçınılmazdır. Her iki tarafın da karşılıklı anlayışla ve birbirlerinin çıkarlarını göz önünde bulundurarak potansiyel çatışma durumlarının çözümüne yaklaşabilmeleri ilişkilerinin en zorlu yönüdür.

İkili ilişkilerin zorluklara rağmen gelişebilmesine şüphesiz en iyi örnek Suriye sorunudur. Geçtiğimiz birkaç yıl boyunca Suriye, öncelikli ve aynı zamanda ikili iş birliğinin en zor bölgesi olarak kalmaktadır. Bu etkileşimin sonucu, IŞİD (DAEŞ) ve diğer aşırı radikal terör örgütleri üzerindeki zafer, Suriye içi çözüm süreçlerinin geliştirilmesi için koşulların yaratılması ve ayrıca Suriye etrafında yeni bir sürecin ana aşamalarını oluşturmaktadır. Suriye'deki olaylar hakkında başlangıçta bu kadar farklı görüşlere sahip üç ülkenin sadece hemfikir olmayıp Astana Süreci'nde kurulmuş Türk-Rus-İran koalisyonunun oluşturulması olağanüstü çabaların sonucunda şekillenmiştir. Suriye'deki Türk-Rus iş birliğinin bir sonucu olarak, günlük ortak çalışmalara özen gösteren benzersiz bir deneyim elde edilerek, diğer karmaşık bölgesel sorunları çözmek için de çok iyi kullanılabilecek gerçek siyasi ve askeri iş birliği mekanizmaları oluşturulmuştur. Bu durum, 2016'da ve özellikle 2020'de Karabağ'da gerçekleşen ciddi bir düşman saldırısı ardından Rusya ve Türkiye arasında Transkafkasya sorunlarının gündeme gelmesine kısmen yansımıştır.

Sorunların karmaşıklığı ve çatışmalar nedeniyle yıllarca sürmesi muhtemel bu tür konular, Suriye deneyimi ve Karabağ ışığında iki ülke arasında stratejik uzun vadeli planlamanın derinleştirilmesini ve sürece diğer ülkelerin dâhil edilmesi ile Türk-Rus ilişkilerinde yeni formatların araştırılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu, her iki ülkenin de diplomasisinde hüküm süren bir dizi tanıdık siyasi stereotipleri terk etmesi ile hem bölgedeki tek tek ülkelerle kurdukları ilişki biçimlerinde hem de bazı küresel ekonomik projelerin değerlendirilmesinde belirli yeniliklerin yapılmasını gerektirmektedir. Bugüne kadar hem Moskova hem de Ankara bu konuda yeterli esnekliği göstermiştir.

Türk-Rus iş birliğinin yeni ama "eski" konusu, Akdeniz ve Karadeniz havzalarının çok katmanlı problemleridir. Suriye'de gerçek bir yerleşime ve Kafkasya'daki normal siyasi dinamiklere doğru hareketin pekiştirilmesi durumunda, Karadeniz-

Akdeniz sorunları ikili ilişkilerde daha acil hale gelebilme potansiyeli taşımaktadır. Kıbrıs ve Doğu Akdeniz doğalgaz kaynakları bu sorunların başında gelmektedir. İki ülke arasında: Türkiye ile Yunanistan arasındaki çekişmeli konular, Türk tarafının Lozan Barış Antlaşması'nı, Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde 1992-1995'te yaşanmış olan iç savaşın sona ermesiyle imzalanan Dayton Anlaşması'nı revize etme isteği, Balkan Yarımadası ve Ege Denizi bölgesinde artan gerilim, Kırım'ın Statüsü'nün tanınması ile Kırım'da ikili ekonomik iş birliğinin başlatılabilmesi, Ukrayna ihtilafı, İstanbul Kanalı'nın yapım aşamasıyla bağlı olarak Boğazlar rejimi, Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin askeri filolarının Karadeniz'de bulunmasının sınırlandırılması ve bölgedeki mevcut ve projelendirilen petrol ve doğal gaz boru hatlarının güzergâhları ile ilgili durumlar ve çok çeşitli diğer potansiyel sorun alanları varlığını sürdürmektedir. Tabii ki yukarıda belirtilmiş olan tüm bu sorunlarla ilgili olarak Rusya ve Türkiye'nin pozisyonları bazen çelişmekte bazen ise örtüşmektedir. Ancak görünüşe göre stratejik ortaklığın özü, ulusal çıkarların ayrıştığı durumlarda, diğer tarafın amaçlarını anlayıp dostça ve güvenilir bir ortamda karşılıklı olarak uyumlu bir yol bulmak ve tutarsızlıkları aşmanın yanı sıra gerekirse ortağın üçüncü ülkelerle yaşadığı sorunları çözmek için uluslararası arenada etkilerini ve otoritelerini kullanarak bir çözüm bulmayı da gerekli kılmaktadır. İki ülkenin bunu başarıp başaramayacakları ise belirsizdir.

Her iki ülkenin karşılıklı olarak saygılı, güvenilir ve aynı zamanda rasyonel ve etkili bir çizgi oluşturmayı başardığı alanlardan biri ise kuşkusuz enerji alanıdır. Rusya için Güneydoğu Avrupa'ya ek bir enerji koridoru kurulmasında Türkiye, Avrupa ve Asya'nın kavşağında en önemli enerji transit merkezi haline gelmektedir. 1980'lerin ortalarından başlayarak gaz iletimi ve enerji projeleri Sovyet sonrası Türk-Rus ekonomik iş birliğinin temelini oluştursa da Türk Akımı ve Akkuyu Nükleer Santrali, tezin ilgili bölümünde belirtildiği üzere, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişiminde çok özel bir yer tutmaktadır. TANAP ve Güney Gaz Koridoru doğal gaz boru hatlarının 2018'in ortalarında devreye alınması, Türk Akımı'ndan beklentilerini etkilememiştir. Açıkça anlaşıldığı gibi her iki proje sadece paralel projeler olarak kalmayıp birbirlerini de tamamlayabilirken; Rusya böylelikle sadece Güney ve Güneydoğu Avrupa'daki gaz pazarına erişim sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kendisine yönelik tekelleşme

iddia ve suçlamalarının da önünü kesecek bir pozisyon elde etmiştir. Türkiye ise Asya'dan Avrupa'ya en önemli enerji taşımacılığı statüsü açısından güçlü bir argüman kazanmıştır. Putin boru hattının sualtı kısmının inşaatının tamamlanması münasebeti ile yaptığı konuşmada: "...bu Türkiye'yi Avrupa için ciddi bir nakliyat merkezine dönüştürecek ve şüphesiz ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin jeopolitik konumunu olumlu yönde etkileyecektir" ifadesini kullanmıştır. Böylece taraflar projenin gerçekleşmesinde önemli sorunları aşabilmiş ve soruna rağmen karşılıklı bir iş birliğini proje bazında hayata geçirebilmişlerdir. Akkuyu nükleer santral projesinde ise, Türk Hükümeti'nin nükleer enerji konusunda stratejik karar alabilmesi ve projenin Rusya ile iş birliği içinde gerçekleştirilmesi konusunda iki önemli karar alabilmesi sayesinde mümkün olmuştur.

İki ülke arasındaki iş birliğinin geliştirilmesinin ne kadar zorlu bir süreç olduğunun diğer bir göstergesi, Rus S-400 hava ve füze savunma sistemlerinin Türkiye Cumhuriyeti tarafından tedarik edilmesi olmuştur. NATO'nun ABD'nin engellemeleri ve Türkiye'nin kendine devredilen Patriot uçak ve füzesavar sistemlerinden mahrum bırakılmasından sonra bunu telafi etmek için Rus hava savunma sistemlerinin alımına yönelmesinde de benzer zorlukların aşılması gerekmiştir. Türk yönetimi dış baskıya direnç göstermiş ve Temmuz 2019'da S-400 sistemlerinin teslimatı gerçekleştirilmiştir.

Askeri alanda teknoloji transferi ve Türk tarafının yeni nesil hava ve füze savunma araçlarının geliştirilmesine katılımı ile ilgili olarak kabul edilen anlaşmalar, bu tür iş birlikleri için pek alışık olunmayan düzeyde yeni bir "karşılıklı güven seviyesi" ile gündeme gelebilmiştir. Ultra modern silahların temini gibi hassas ve karşılıklı yüksek güven gerektiren iş birliği ve bu silahların üretimleriyle ilgili teknolojilerin transferi ancak iki ülke arasındaki özel ilişkilerin düzeyinin bir göstergesi olmakta, aynı zamanda potansiyel iş birliği alanları için bir temel oluşturmaktadır.

Ankara'da, Nisan 2018'de gerçekleştirilen Üst Düzey İş birliği Konseyi'nin 7. toplantısında Vladimir Putin ve Recep Tayyip Erdoğan'ın yapmış oldukları bazı açıklamalar, uzmanlar tarafından Türk-Rus askeri-politik birliğinin tesciline doğru atılmış bir adım olarak değerlendirilmiştir. Toplantıyla geline düzey, her iki devlet için stratejik öneme sahip olan ve çıkarlarının kesiştiği noktada bulunan ama aynı

zamanda tüm bölgesel sorunların çözümü için de karşılıklı kazanımlar ve koordineli bir yaklaşım içeren hem özel hem de siyasi ve askeri ilişkiler açısından yeni bir seviyeyi tarif edip, tek seferlik sözleşmelerin çok ötesine geçen büyük ölçekli bir askeri ve teknik iş birliği anlamına gelebilir. Öte yandan bu sözlerin, tarafların karşılıklı yükümlülüklerinin askeri tedbirler de dahil olmak üzere, uluslararası standartlara dayanan karşılıklı güvenliğin sağlanmasına kadar uzanan tam teşekküllü bir birlik anlamına gelip gelmemesi bir başka meseledir. Bu durumda, Türkiye'nin çıkarlarının yoğunlaştığı bölgelerde yaşanacak herhangi bir silahlı çatışma, otomatik olarak Rusya'nın da buna dahil olması ile sonuçlanacaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin, NATO'ya tam üyeliği devam etmektedir. Bu durumdan kaynaklanan bazı yükümlülükleri bulunmaktadır ve NATO, Türkiye için hala çok değerli bir askeri ittifaktır.

Bu aşamada iki ülke arasında hem dış politika hem de ticaret alanında karşılıklı çıkarların kesiştiği hemen hemen tüm sektörlerde iş birliği ve etkileşimi içerecek, ekonomik ve askeri-teknik alanlar dâhil olmak üzere tam ölçekli bir stratejik ortaklığın oluşturulması için henüz oldukça erkendir. Bunu hayata geçirmek için karşılıklı güvenin derinleştirilerek, uzun vadeli karşılıklı çıkarları belirleyerek, ortaklaşa seçeneklerin oluşturulması gerekmektedir. Bu bağlamda en önemlisi, iki ülkenin de anlık siyasi kazanç uğruna birbirlerinin güvenliğini feda etmemeleridir. Böyle bir ikili ortaklığa istikrar, öngörülebilirlik, güvenilirlik ve derinlik kazandırılarak ikili ilişkiler büyük ölçüde dıştan kaynaklı olumsuzluklardan korunabilecektir. Dahası, bu yöndeki süreç sorunsuz olmayacaktır. Türk-Rus iş birliğinin doğası gereği döngüsel veya dalgalı da olsa, kendine özgü dinamikleri mevcuttur. XXI. yüzyılda bu türden birkaç dönem olmuştur. 2001-2004 Dönemi, yeni Rus ve Türk liderliğinin birbirlerine doğru attıkları iyi niyetli ilk adımları, karşılıklı iş birliğinin öncelikli konularının açıklığa kavuşturulmasıdır. 2004-2008 Dönemi, Vladimir Putin'in resmi Türkiye ziyaretiyle başlayarak Türk-Rus ilişkilerinin ticaret ve ekonomik iş birliğine vurgu yaparak aşamalı gelişimi ile nitelendirilmektedir. 2008-2010 Dönemi, uluslararası arenada pratik iş birliği kurma çalışmalarının başlaması dâhil olmak üzere aktif gelişim aşamasıdır. 2011-2015 Dönemi, düşürülen Rus uçağıyla bağlantılı olarak ikili ilişkilerde derin bir krizle biten ve ilişkilerde derin bir durgunlukla nitelendirilen

dönemdir. 2015-2016 Dönemi, ikili ilişkilerin gerilemesindeki en düşük seviyedir. 2016-2017 Dönemi ise krizin üstesinden gelme dönemidir. Bundan sonra 2017'de tüm istikametlerdeki ilişkilerin aktif gelişiminin yeni bir aşaması başlamıştır. 2018-2019'da ise ilişkilerin yüksekliğe geçtiği dönemin ardından büyük olasılıkla yeni jeopolitik düzey de dahil olmak üzere ilişkilerin potansiyel gelişme olanaklarına yönelik yeni bir dönem gelmektedir.

Süreçte yaşanan gel gitlerulaşılan düzeyin henüz ilişkilerde kalıcı bir istikrarın sağlanamadığını göstermektedir. Kanaatimizce bugünkü Türk-Rus ilişkilerinin temel zayıflığı da buradadır. Bu zayıflık, aynı zamanda bu ilişkilerin dış etkilere karşı sürecin kırılgan olmasıyla da ilişkilidir.

Örneğin Rusya'nın 24 Şubat 2022 'de Ukrayna'da başlattığı işgal böyle bir yeni durum oluşturmuştur. Ancak bu süreçte Türkiye'nin izlediği aktif yapıcı diplomasi ilişkilerin belli bir düzeyde sürdürülebilmesine imkân tanımıştır.

Ukrayna krizi Türkiye Cumhurbaşkanı, çoğu Avrupa ülkesinin bağımlı politikalarının aksine milli dış politika öncelikleri doğrultusunda çok taraflı bir stratejiyi devreye sokabilmiştir. Bu durum Türkiye'nin bu tür kriz dönemlerinde izlediği önceki politikalarından açıkça ayrılmaktadır.

AB ve NATO ile ilişkiler konusunda ise Türkiye iki örgütle de iş birliği yapmaya hazır olduğunu ancak bunun eşit şartlarda olacağını ve bu tür bir iş birliğinin gündemini kendisinin belirleyeceğini açıkça belirtmektedir. Türkiye'nin son yirmi yılda aktif dış politika tutumu, dünyadaki otoritesinin ve nüfuzunun artması, dünya kamuoyunu bu pozisyonu benimsemeye mecbur etmektedir.

Türk dış politikasının çok vektörlü yapısı, Türk liderliğinin “bütün yumurtaları bir sepete koyma” konusundaki isteksizliği, etkilerini genişletmek için uygun zamanı kullanma yeteneği, Türkiye ve Rusya'nın doğrusal olmayan, ancak karşılıklı olarak faydalı olan, birtakım konulardaki çıkar farklılıklarına rağmen, her iki devletin de stratejik planlarının uygulanmasında birbirlerini en önemli referans noktaları olarak gördüğü bir ikili ilişkiler sistemi kurmasına imkân sağlamıştır. Bu, hem siyasi hem de ekonomik çizgide Türk-Rus etkileşiminin artmasına olanak tanımaktadır. Türkiye'nin

Rus karşıtı yaptırımlar konusundaki özel tutumu şüphesiz Rusya Federasyonu için hem siyasi hem de ekonomik açıdan son derece önemli bir rol oynamaktadır. Buna karşılık Rusya ile büyük zorluklarla kurulmuş olan siyasi etkileşim sürecinde Türkiye'nin Irak ve Suriye'deki faaliyetleri, Kürt sorunu, Kafkaslar, Türk-Yunan ilişkileri, Libya konularında ve kendisi için önemli diğer meselelerde Rusya'nın desteğini (veya en azından tarafsız bir tutumunu) elde etme arzusu bulunmaktadır. Daha önemlisi, bu çalışmada ifade edilen, Rusya ve Türkiye arasındaki güncel ve potansiyel ekonomik bağların tüm ikili ilişkiler sistemi için güçlendirici bir faktör olduğu, süreci stabilize ettiği ve keskin siyasi geri dönüşleri önlediği tezinin kesin bir teyidi olmasıdır. Rusya ile ticari ve ekonomik ilişkiler Türkiye için son derece önemlidir, bazı iç ekonomik sorunlar ve 2022'de yaklaşan seçimler de göz önünde bulundurulduğunda, Türk tarafının bunları bozma konusundaki isteksizliği oldukça açıktır. Rusya ile ticari ve ekonomik ilişkiler, yalnızca mal ihracatından, turizm ve diğer hizmetlerden önemli döviz kazancı sağlamakla kalmamaktadır, aynı zamanda, örneğin nükleer sanayi ve Türkiye'nin Avrupa ve dünya enerji sektöründeki yeni rolü gibi önemli alanları oluşturarak Türk ekonomisinin bir bütün olarak gelişmesine katkıda bulunmaktadır ve önemli sayıda istihdam sağlamaktadır. Ayrıca Türkiye, diğer Avrupa ülkelerinin birdenbire kısıtladığı bir dönemde Rusya ile ticari ve ekonomik bağlarını sürdürerek ve geliştirerek, son derece önemli ve gelecek vaat eden bir dizi ekonomik ve ticari sorun konusunda kendisi için en faydalı çözümü sağlayacak bir kanal oluşturabilmiştir.

Türkiye bu suretle;

1. Rusya'dan, şu anda Avrupa pazarına erişimi kapalı olan petrol, gaz, kömür, kimyasal gübreler ve diğer "yaptırıma tabii malların" tedarikinde büyük indirimler elde edecektir. Bu, Türk ekonomisinin rekabet gücünü önemli ölçüde artırabilir;
2. Yaptırımlara tabi olan Rus ihracat ve ithalat mallarına ilişkin bir aktarma üssü (transit ülke) olarak konumunu önemli ölçüde güçlendirecektir;
3. Yaklaşan küresel gıda krizi bağlamında, Ukrayna ve kısmen Rus buğdayı ve diğer tahıl ürünleri ve ayçiçeği için bir geçiş ve dağıtım

merkezi konumu edinerek bu ürünlerin güvenli arzını sağlayıcı olabilecektir;

4. Mümkün olduğu ölçüde Rusya pazarında kendi konumunu güçlendirecek ve Rusya'nın mal ve hizmet ithalatında Batılı ülkelerin yerini alacaktır;
5. Diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak Rusya'daki Türk yatırımlarını koruyacak ve böylece Rusya pazarında faaliyet gösteren Türk şirketlerinin çıkarlarını ve güvenliğini garanti altına alacaktır;
6. Yasal statüsünün ve Montrö Boğazlar Anlaşmasına uygunluğunun yakında belirlenmesi ile en büyük yatırım projesi olan İstanbul Kanalı Projesinde Rusya'nın desteğini sağlayacaktır;

Türk sanayisi, Rusya'da ithal ikamesi sürecine aktif olarak (ilk sırada Çin ve Hindistan'la birlikte) dâhil olmasına izin verecek bir gelişim düzeyine ulaşmıştır ve bundan maksimum fayda elde edecektir. Türk üreticiler, ev aletleri ve elektronik, elektrik mühendisliği, bilgisayar donanımı, otomotiv endüstrisi ve diğer araçlar için (kişisel hareketlilik araçları dahil) yedek parçalar, bileşenler ve cihazlar, inşaat ve kaplama malzemeleri, kumaş ve giyim, tıbbi ekipman, kırtasiye ve büro malzemeleri, hafif sanayi, gıda, matbaacılık ve diğer endüstriler için teknolojik ekipmanlar, yol yapım ekipmanları gibi mallar ve çok daha fazlası için kendilerine büyük ve istikrarlı bir pazar sağlayabileceklerdir.

Türkiye'nin elde ettiği bir diğer açık kazanım da, Rusya, Hazar bölgesi, Orta Asya ve ayrıca Amerika Birleşik Devletleri ve Ortadoğu'dan boru hattı ve sıvılaştırılmış doğal gaz tedarikini kendisine bağlama ve tüm Güney ve kısmen Orta Avrupa için ana enerji merkezine dönüşme fırsatıdır. Buna kendisinin Doğu Akdeniz'deki üretimini de eklemeyi başarabilirse, Türkiye süper enerji güçlerinden biri unvanını hak edebilecek ve tamamen ekonomik fırsatların güçlü siyasi etki araçları haline geldiği bir düzeye ulaşabilecektir.

Türkiye'nin Rusya'ya yönelik dengeli ve makul politikasının bir sonucu olarak, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik iş birliği başarılı bir şekilde gelişmeye devam

etti ve özellikle Ocak-Mart 2022'de karşılıklı ticaretin geçen yılın aynı dönemine kıyasla iki katına çıkması (14 milyar dolara kadar) gerçeği bunun teyidi olmuştur. Taraflar karşılıklı hesaplaşmalarda ulusal para birimlerine geçiş için adımlar atmış, Türkiye'de Rus ödeme kartı "Mir" kullanıma sunulmuş, koronavirüs salgınının ardından, 2021'de Türkiye'ye Rus turist akışı yaklaşık 4 milyon (pandemi öncesi dönemde yılda 7 milyon kişiye ulaşmıştı) kişiye ulaşarak yeniden canlanmıştır.

Özetlersek, ticari ve ekonomik iş birliğinin Türkiye-Rusya ikili ilişkilerinin tamamının gelişmesinde son derece önemli bir rol oynadığını, çatışmaları hafiflettiğini ve tarafların ulaşılan ilişkilerin seviyesini daha da önemsemelerini sağladığını bir kez daha emin bir şekilde söylemek mümkündür. Bu tezin ana çıkarımı şu şekilde özetlenebilir; ilişkiler iki ülke halkının yararına olmak motivasyonu ile hem genişleyerek hem de derinlemesine bir şekilde başarıyla gelişmektedir. Ancak bu ilerlemeyi geri dönüşü olmayan hale getirmek için karşılıklı güveni derinleştirmek, her iki ülke arasında uzun vadeli ve büyük ölçekli stratejik ortaklık kurmak için öncelikle dünya sahnesinde iş birliği, ticaret, ekonomik, insani ve kültürel bağların tüm açılardan geliştirilmesi gerekir. Bunun yanı sıra askeri teknik iş birliği de dâhil olmak üzere tüm yönlerde gerçekleştirilecek iş birliğine temel oluşturmaya devam etmek gerekmektedir.

Türkiye ile Rusya'nın birbirini tamamlayan birçok özelliği bulunmaktadır ve iki ülke arasında rekabetten ziyade tamamlayıcı nitelikte bir ilişkiler bütünü mevcuttur. İki ülke arasında gerçekleşen ticaret her ne kadar ülkelerin sahip oldukları potansiyeli tam olarak yansıtmasa da açıktır ki, ülkelerin ekonomileri birbirlerini gerçek anlamıyla tamamlar nitelikte olduğundan genişleme, çeşitlenme ve derinleşme eğilimine sahiptir. Enerji kaynaklarını ve pek çok sektörde üretim için gereken hammaddeyi Rusya'dan ithal eden Türkiye, karşılığında Rusya'ya ihtiyaç duyduğu ve eksikliğini çektiği gıda ürünleri, mamul mallar, müteahhitlik ve turizm hizmetleri sunmaktadır. Öyle ki, "Rusya'da her ne yok ise Türkiye'de vardır. Türkiye'nin Rusya ile bir araya gelmesi, bir artı bir iki değil; bir artı bir beş yapmaktadır." ¹⁰¹¹

¹⁰¹¹ <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-turkiye-rusya-ekonomik-entegrasyonu-hizlaniyor>

Ulaşılan bulgular ışığında Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin istikrarlı bir zemine oturma koşullarının aşağıdaki parametrelere bağlı olduğu belittilebilir:

- Ekonomik olarak ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılık, tarihsel ve güncel anlamda Rusya ve Türkiye arasındaki ekonomik bağımlılık hem derinleşmekte hem de çeşitlenmektedir. Ülkeler arası bağımlılık savaş dâhil kriz dönemlerinde ülke yönetimlerini krizi derinleştirmek noktasında frenleyebilmekte, esnek politikaların geliştirilmesine fırsat tanımaktadır.
- Türkiye-Rusya ilişkilerinin istikrar kazanmasında liderliğin özel bir yeri bulunmaktadır. Her iki ülkenin liderleri bölgesel çıkarlar ile uluslararası sistemin getirdiği statüko arasında bir çelişkinin olduğu öncülünden hareket etmekte ve bu süreçte iş birliğinin gerektirdiği adımları, uluslararası baskılara rağmen hayata geçirebilmektedirler.
- Bölgesel düzeyde ortak tehdit algısı, iki ülke arasındaki ilişkilerin iş birliği zemininde gelişmesini kolaylaştırmaktadır. Bölge ülkeleri ile ulusal çıkarlar temelinde ilişkilerin geliştirilmesi genellikle küresel aktörlerin bölgeye yönelik stratejileri ile çelişmekte, bu konuda gelişen baskılara direnç gösterme arayışı ülkeler arasında iş birliği zeminini güçlendirmektedir.
- İki ülkenin iş birliğinde istikrarı bozucu parametreler de mevcuttur. İki ülkenin 500 yıllık tarihinde her ne kadar barış ve ticari-ekonomik iş birliği dönemleri ağır bassa da karşılıklı olarak ulusların bilincine kazınmış bir savaşlar ve düşmanlık algısı XXI. yüzyılda bile hala etkisini hissettirmektedir. Rusya'nın tarihsel olarak Osmanlı/Türk egemenliği altındaki Ortodoks ve Slav milletlere (Sırlar, Bulgarlar, Yunanlar, Ermeniler vb.) hamilik etmesi ve askeri olarak destek vermesi Türk milletinin şuurunda yer etmiştir. Özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan soğuk savaş döneminde iki ülkenin farklı askeri bloklarda yer alması, istikrara her an zarar verici gündemlerin ortaya çıkabilmesi sonucunu doğurabilmektedir. Bu açıdan iki ülke üzerine farklı ülke grupları tarafından yapılan farklı ticaret ve

yatırımlar, ekonomik istikrarı engelleyip kısıtlayabilecekken; farklı ülke gruplarıyla kurumsallaşmış ilişki ağları, her an siyasi ilişkilerde gerilim ve diplomatik krizleri tetikleyebilecektir. Yine farklı ülke grupları arasındaki farklı bölgelerdeki rekabetler, bölgesel krizleri tetikleyebilecekken; benzer şekilde farklı askeri ve istihbarat faaliyetleri de güvenlik risklerini arttırabilecektir.

- İki ülke arasında dış politikada Kıbrıs, Kırım, Karabağ, Suriye gibi ihtilaflı ve çatışmalı alanlarda birbiriyle çelişen çıkar ve tutumların mevcudiyeti de ikili ilişkilerde istikrarı ve derinleşmeyi bozucu parametredir. Bu açıdan bu çatışan çıkarlar, söz konusu bölgelerde yaşanan askeri çatışmaların devam etme ihtimali üzerinden ilişkilerde ciddi bir gerilim ortaya çıkarabilecekken; iki ülkenin krizlerin çözümünde farklı tutumlar sergilemeleri ve farklı tarafları desteklemeleri de diplomatik krizlere yol açabilecektir. Yine çatışan bölgesel çıkarlar, sadece ekonomik kayıplara neden olmayacak, aynı zamanda iki ülkenin uluslararası alanda daha az etkili olmalarına ve dünya kamuoyunun gözünde itibarlarının zedelenmesine neden olabilecektir.
- Son olarak Türkiye ve Rusya'nın birbirlerine karşıt güçlü bir iç kamuoyuna sahip olması, ilişkilerine çeşitli şekillerde zararlar verebilecektir. Türkiye ve Rusya'nın iç kamuoyları arasındaki karşıtlık, her şeyden önce iki ülke arasındaki iş birliğinin sınırlanmasına neden olabilir. Böylece özellikle güvenlik ve istihbarat alanlarında, iş birliği yapmanın zorlaşmasıyla iki ülkenin güvenlik çıkarları zarar görebilir. Yine güçlü bir kamuoyu karşıtlığı, herhangi bir diplomatik krizin daha hızlı bir şekilde tırmanmasına neden olabilir ve her iki ülkenin kamuoyları da karşı tarafı suçlama eğilimine girerek iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri zorlaştırabilir. İlişkilere zarar verme potansiyeli bulunan bir kamuoyu karşıtlığı, yükselen krizlerde herhangi bir taraftan gelen ürünleri boykot etmesi veya engellemesi de ekonomik iş birliğine zarar verebilecektir. Tüm bu gerilimler de hem bölgesel politikaları daha fazla gerilim ve çatışma ile karakterize edebilecek hem de iki ülkenin uluslararası itibarını daha fazla sarsabilecektir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR ve MAKALELER

- Abdulahakimoğulları, Erdal: The Political Economy of Independent Regulatory Agencies in Turkey / Understanding the Process of Economic Chang in Turkey: An Institutional Approach. NY, Nova Science Publishers, Inc., 2010.
- Akar, Rıdvan: “Turgut Özal: Özal’a 488 Yıl Geriden Bakmak”, Homopolitikus: Lider Biyografilerindeki Türkiye, Der. S. Öngider, İstanbul, Aykırı Yayıncılık, 2001.
- Akbarzadeh, Shahram and Barry, James: “Iran and Turkey: Not Quite Enemies but Less than Friends”, Third World Quarterly, October 2016.
- Akgün, Mustafa: Черноморские проливы: незримые связи // В кн.: Rossiysko-turetskiye otnosheniya: istoriya, sovremennoye sostoyanie i perspektivy. M., 2003.
- Aktaş, Kevser: “Suriye ve Irak Örnekleri Üzerinden Türkiye-İran İlişkileri: İş Birliği mi Rekabet mi?”, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, June. No. 1, 2018.
- Akyol, Taha: “Seçim Göstergeleri Açısından Türkiye’de Sağın Sorunları- II”, Türkiye Günlüğü, № 17, 1991.
- Alekseev, Vladimir, Kerimov, Mustafa: Внешняя политика Турции. М., 1961.
- Alekseeva, Tatiyana Alexandrovna, Kazantsev, Andrey Anatoliyevich: Внешнеполитический процесс. Сравнительный анализ. М., 2012.
- Alenik, Vladimir: У истоков советско-турецких добрососедских отношений // Международная жизнь. 1981, № 8.
- Aliyeva, Alla Ivanovna: “Отреченные” страницы истории российского академического кавказоведения конца 19 – начала 20 века. Кавказоведческое наследие Алексея Сергеевича и Прасковьи Сергеевны Уваровых”. Москва, 2017 г. Ин-тут мировой литературы РАН. 820 стр.

- Anisimov, Oleg Viktorovich: “Мышление стратега: модельные сюжеты (Выпуск 50 Мировой цивилизационный проект и Россия)”. Москва, 2018 г. 300 стр. Мягкая обложка.
- Anisimov, Oleg Viktorovich: “Россия и Наполеон III: борьба за Святые места Палестины”. Москва, 2014 г. 420 стр.
- Aralov, Semyon Ivanovich: Воспоминания советского дипломата. М., 1960.
- Arsh, Grigorii (Ed.): *Balkanskiye narody i yevropeyskiye pravitel'stva v XVII-nachale XX v. M.*, 1982.
- Askerov, Eiyub: Принципы мира, дружбы и сотрудничества СССР с народами Востока. М., 1969.
- Arslan, Mehmet: Географический анализ внешнеэкономических связей между Турцией и Россией. М. 2003.
- Asutay, Mehmet: Searching For Opportunistic Political Business Cycles in Turkey. Durham, Durham University Library 2008. URL: <http://dro.dur.ac.uk>
- Avakov, Ragik Malikovich: Россия и третий мир в новой геополитической обстановке // *Global'niye protsessy i perspektivy vzaimodeystviya Rossii i tret'yego mira*. М., 1994.
- Avatkov, Vladimir Alekseevich: Внутренняя политика Турции 2002 – 2018: Учебное пособие для бакалавриата и магистратуры. М., 2019.
- Avatkov, Vladimir Alekseevich, Sokolov, Artem: “Стратегические цели Турции в сирийском конфликте”. Журнал “Внешняя политика”, 27 сентября 2016 г., <http://www.foreignpolicy.ru/>
- Avatkov, Vladimir Alekseevich: Турция: поворот на Восток // *Контурь глобальных трансформаций*. 2017. Т. 10. № 2.
- Aydın, Zülküf: *The Political Economy of Turkey*. London, Pluto Press, 2005.
- Ayoob, Mohammed: Beyond the Democratic Wave: A Turko–Persian Future? Middle East Policy Council. Volume XVIII. Summer. Number 2, 2011.
- Ayrapetyan, Mikhail Ervandovich: Этапы внешней политики СССР 1917-1940 гг. М., 1941.
- Aysan, Mustafa: Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik // *Atatürkçü Düşünce*. İstanbul. URL: <https://www.atam.gov.tr/>

- Aytaç, Selim Erdem and Öniş, Ziya: Varieties of Populism in a Changing Global Context: The Divergent Paths of Erdoğan and Kirchnerismo. Comparative Politics. 2014. October.
- Bagdasarov, Semyon: Основные направления внешней политики восточных республик СНГ и интересы Турции и Ирана в этом регионе // Центр исследований современных проблем Ближнего Востока. URL: www.vostokovEd.ru/Россия-Ближнее-и-Дальнее-Зарубежье-Азии/2009-11-01-22-25-34.html
- Bagirov, Artem: “Потерянный союзник”. “ВПК” №27 (740) 17-23 июля 2018 г., стр. 4.
- Bahrevski, Yevgeniy, Svistunova Irina: Образ России в Турции. Историческое развитие и современное состояние. М. 2019.
- Bahrevskiy, Evgeniy Vladislavovich: Образ России в Турции. Историческое развитие и современное состояние. М., 2003.
- Bakirezer, Güven ve Demirer Yücel: Ak Partinin Sosyal Siyaseti / AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilançosu, Ankara, Phonix Yayınevi, 2009.
- Baliyev, Aleksey: “Вариант “Анкара”. “ВПК” №27 (740) 17-23 июля 2018 г., стр. 10.
- Baliyev, Aleksey: “Операция “Труба Евфрата”. Турция давно имеет планы на сирийские нефтепроводы”. “ВПК” №2 (715) 16-22 января 2018 г., стр. 3.
- Bartold, Vasiliy Vladimirovich: История изучения Востока в Европе и России // Сочинения, Т. IX. Ленинград, 1925.
- Baturin, Yuriy Mihayloviç: “Досье разведчика”. Москва, 2005 г.
- Baykam, Bedri: Ordu Satranç Oynarken. İstanbul, 2001.
- Bayramoğlu, Ali: Şubat. Bir Müdahalenin Güncesi. İstanbul, 2001.
- Bayramoğlu-Ozuğurlu, Sonay: Türkiye’de Devletin Dönüşümü: Parlamenter Popülistikten Piyasa Despotizmine / Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm, Ed. Mütevellioğlu, Sönmez S.-İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Bazarova, Tatiana: “Русские дипломаты при Османском дворе: Статейные списки П.П.Шафарова и М.Б.Шереметева 1711 и 1712 гг.”. С-П, “Историческая иллюстрация”, 2015 г. 865 стр

- Bdoyan, David Gurgenovich: Периоды трансформации в российско-турецких отношениях // Вестник МГИМО-Университета. 2017, №4(55).
- Bessonova, Tatiyana: Российско-турецкие отношения: точки пересечения, узлы противоречий. Казань, 2018.
- Beysike, Mihaylovich Potshveri: “Советско-турецкие отношения и проблема Проливов накануне, в годы Второй мировой войны и в послевоенные десятилетия II Россия и Черноморские Проливы (XVIII-XX столетия)”. Москва, 1999 г.
- Bezborodov, Aleksandr Borisoviç: “Советская эпоха в истории России. Исторический опыт и современность. Исследование и документы”. Москва, 2017 г. 440 стр.
- Bingöl, Hasan Fatih: Россия и Турция: энергия сотрудничества. Взаимодействие в сфере энергетической политики. М., 2010.
- Birand, Mehmet Ali: 30 Sıcak Gün, 14. Baskı. İstanbul, Milliyet Yayınları, 1990.
- Blagova, Galina Fedorovna: История тюркологии первой половины XIX – начала XX века в России. М., 2012.
- Bogdanov Andrey: В тени Великого Петра. М., 1998.
- Bogdanovich, Modest Ivanovich: Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турцию. СПб., 1852.
- Boldirev, Andrey Viktorovich: Черноморские проливы в политике Турции и России в 1992-2008 гг. // Ближний Восток и современность. Выпуск 40. М., 2009.
- Bolgova, Irina: Политика ЕС в Закавказье и Центральной Азии. Истоки и становление.-М., 2008.
- Boratav, Korkut: Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002. Ankara, 2003.
- Buhartsev, Dmitriy Pavlovich: Семь лет нашей внешней политики. М.: Госплан СССР, 1925.
- Bulut, Mehmet: “A Perspective of Turkey Nuclear Power Plant Projects. Workshop on Energy Assessments and Pre-Feasibility / Feasibility Studies for a NPP Programs”, Korea Nuclear Agency, Seol, Korea, 17-21 March 2014. Presentation

- Cherepnin, Lev Vladimirovich: Собор 1642 г. по вопросу об Азове // Rossia, Polsha i prichernomorye v XV-XVIII в. М., 1979.
- Christiansen, Bryan, Erdoğan, Mustafa (Ed.) "Comparative Economics and Regional Development in Turkey", Hershey XXII. 2016.
- Çakmak, Mikhail: Российско-турецкие отношения: геополитический феномен начала XXI в. (Информационно-аналитический аспект): дис. ... канд. полит. наук. СПб, 2014.
- Çakmak, Mikhail: Российско-турецкие отношения: геополитический феномен начала XXI в. (Информационно-аналитический аспект): дис. ... канд. полит. наук. СПб, 2014.
- Çarkoğlu A, Toprak B. Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset. İstanbul, 2000.
- Çetin T., Sobacı M.Z., Nargeçekenler M.: The political Economy of Independent Regulatory Agencies in Turkey/ Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Approach. NY, Nova Science Publishers, Inc., 2010.
- Danilov, Vladimir Ivanovich. (Ed.): Turtsiya. Istoriya i sovremennost. М., 1988.
- Danilov, Vladimir Ivanovich: Политическая борьба в Турции. 50-е-начало 80-х годов XX в. (политические партии и армия). М., 1985.
- Danilov, Vladimir Ivanovich: Турция 80-х: от военного режима до "ограниченной демократии". М., 1991.
- Danilov, Vladimir Ivanovich: Турция: борьба за создание вестернизированного демократического общества // Evolyutsiya politicheskikh sistem na Vostoke. М., 1999.
- Dantsig, Boris Moiseevich: Турецкая республика. М., 1956.
- Davutoğlu, Ahmet: Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul, 2012.
- Demchenko, Maksim, Shaydullina, Venera: Правовые аспекты перемещения товаров за пределы таможенной территории Евразийского экономического союза: факторы, затрудняющие экспорт российских товаров в третьи страны // Pravo i Ekonomika, 2019, № 1.
- Драпов, Борис Анисимович: Черноморские проливы. Международно-правовой режим. М., 1948

- Druzhilovskiy, Sergey Borisovich: Внутренние факторы формирования внешней политики Ирана и Турции // Вестник МГИМО-Университета. 2010. № 1. URL: <http://www.mgimo.ru/publication>
- Duyulmuş, Utku: Social Security Reform in Turkey: Different usages of Europe in shaping the national welfare reform. Paper Prepared for the RC 19 Conference, 20-22 August, 2009.
- Dürre, İkbâl: Российско-турецкие отношения с 2008 по 2018 гг. М., 2019.
- Ecevit, Bülent: Prime Minister Bülent Ecevit: Speeches May-June 1978. Ankara: Torunoğlu Offset, 1978.
- Erdogan, Recep Tayyip: “Milli Görüş Değil Demokrat Parti’nin Devamıyız”, Zaman, 17.05.2003.
- Erdoğan, Emre: Erdoğan’s Final Countdown to Absolute Power? On Turkey, Analysis, Wash., GMF. 19.02.2015. URL: <http://www.gmfus.org/publications/erdogans-finalcountdown-absolute-power>
- Erdoğan, Recep Tayyip: “Liderlik Sultası Yok”, (Türk Basını), 15.08.2001.
- Erdoğan, Seyhan: Sosyal Politikada Değişim ve Sosyal Güvenlik Reformu // AKP Kitabı. Bir Dönüşümün Bilançosu.-Ankara: Phonix Yayınevi-200, 2009.
- Evseev, Vladimir, Haritonova, Dariya: Российско-турецкие отношения в рамках сирийского кризиса // Обозреватель – Observer. 2016, № 2.
- Fadeyeva, Irma Lvovna: Концепция власти на Ближнем Востоке. М., 2001.
- Fadeyeva, Irma Lvovna: Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи. М.: Наука, 1985.
- Faliçov, Oleg,
- Fişek, Gürhan: “Sivil” İtaatkarlar (ya da AKP’nin Sosyal Politikasının Çıkmazları), Ankara, Yayınevi Yok 2007.
- Florya, Boris Nikolayevich: Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672—1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть II. / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. М., 2001.
- Gabbasova, Ksenya: “Источник мира” для Сирии. Примирение через войну // “Новые ведомости”, 16.10.2019.

- Gabrielyan, Ayk: “Турция и Саудовская Аравия: провал антииранского союза?”
Институт Ближнего Востока, 30.09.2016. URL: <http://www.iimes.ru>
- Gachechiladze, Revaz Givievich: Турция. М., 1982.
- Gadzhiev Kamaludin Serazhudinovich: Геополитические горизонты России: контуры нового миропорядка. РАН, ин-т мир. экон. и междунар. отношений. 2-е изд. испр. и доп. М., 2011.
- Gafurov Said “Эрдоган не хочет стать Януковичем”. “ВПК” №14 (727) 10-16 апреля 2018 г., стр. 4.
- Gasımlı, Musa Cafer oğlu: Турция – СССР: от переворота до распада. 1980-1991. М., 2010.
- Gasımlı, Musa Jafar oglu: Турция – СССР: от переворота до распада. 1980-1991. М., 2010.
- Gladkov, Igor Sergeevich: Внешняя торговля России: ретроспективный анализ и современность. М, 2012.
- Gotye, Yury: Акты, относящиеся к истории Земских соборов. М., 1909.
- Grachov, Sergey Ivanovich, Harlamov, Anton Alekseevich: Сирия как детерминанта геополитической ориентации и экономических интересов // Общество: политика, экономика, право. 2017, № 3.
- Grekov, Igor Borisivich: Московско-польский договор 1686 г. о Союзе и “Вечном мире” // Sovetskoye Slavyanovedeniye. № 3. М., 1987.
- Grosul, Vladislav Yakimoviç: “Революционная Россия и Балканы (1874 – 1883)”. Москва, Изд-во “Наука”, 1980 г. 340 стр.
- Guryev, Alexander: Российско-турецкий саммит в Сочи и политический диалог двух стран. URL: <http://www.iimes.ru>
- Gusterin, Pavel: Советская дипломатия на мусульманском Востоке в 1917—1921 годах. — Саарбрюккен, 2014.
- Has, Kerim: Проблема региональной безопасности: сближение позиций Москвы и Анкары в Центральной Азии в преддверии вывода войск НАТО из Афганистана в 2014 г. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2013. № 7/2.
- Has, Kerim: Хождение за два моря: расширение границ влияния России от Крыма до Сирии // Международная VI Ялтинская конференция

- “Особенности современных интеграционных процессов на постсоветском пространстве”, организованная журналом “Международная жизнь” при поддержке МИД РФ, 19-23.10.2015.
- Hodakov, Igor: “Между космосом и халифатом. Насколько прочно Иран стоит на земле”. “ВПК” №5 (718) 06-12 февраля 2018 г., стр. 4.
- Hodakov, Igor: “Химера братушек. Мечтам болгарских властей об империи не суждено сбыться”. “ВПК” № 37 (701) 27 сентября – 3 октября 2017 г., стр. 10.
- Inozemtsev, Vladislav Leonidovich: Пределы “догоняющего развития”. М., 2000.
- Isayev, Andrey: Турция – Израиль: на шаг от дружбы, на волосок от вражды // Международная жизнь, 08.02.2019.
- Isayev, Gumer, Sotnichenko, Aleksander (Ed.): Blijniy Vostok: voyna i politika. М., 2010.
- Ishenko, Sergey: Война и военное дело у крымских татар XVI-XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. Ростов-на-Дону, 1989.
- Ivanov, Pavel: “Город сирийского будущего”. “ВПК” №27 (740) 17-23 июля 2018 г., стр. 1, 6.
- Ivanov, Pavel: “Дрон среди ясного неба”. “ВПК” №2 (715) 16-22 января 2018 г., стр. 1, 8.
- Ivanov, Pavel: “Закладка Иракской войны”. “ВПК” №14 (727) 10-16 апреля 2018 г., стр. 4.
- Ivanov, Pavel: “Недобрая ветвь. Оджалан сидит, но дело его успешно воюет”. “ВПК” №3 (716) 23-29 января 2018 г., стр. 1,
- Ivanov, Pavel: “Подстава над Идлибом”. “ВПК” №5 (718) 06-12 февраля 2018 г., стр. 5.
- Ivanov, Pavel: “Сирийский бумеранг”. “ВПК” №6 (719) 13-19 февраля 2018 г., стр. 6.

- Ivanov, Sergey: Россия и Турция (общее и особенное в историческом развитии в эпоху средневековья и новое время) // Rossiya i Vostok / Под ред. С.М. Иванова, Б.Н. Мельниченко. СПб., 2000.
- Ivashchenko, Andrey Alexandrovich: Конъюнктура основных товарных рынков. Продовольственные товары // Прил. к БИКИ. 1989, № 3.
- İlter, Turan: “Unstable Instability: Turkish Politics at The Crossroads?” // International Affairs, Vol. 83, № 3. 2015.
- Jelobtsov, Fedot Fedotovitch: Советско-турецкие отношения в 1950-е гг. по материалам демократического еженедельника “Акис” // Известия Алтайского государственного университета. 2010. №4 (1).
- Jiznin, Stanislav Zakharovich: Энергетическая дипломатия России: экономика, политика, практика. М., 2006.
- Kalaycıoğlu, Ersin: Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands. Palgrave Macmillan, 2005.
- Kalaycıoğlu, Ersin: Turkish Dynamics, 2005.
- Kalugin, Petr Evgenyevich: “Отношения Российской Федерации с Турцией в сфере энергетики: построение стратегического сотрудничества”. Иркутск, Изд-во ИГУ 2012 г. -135 стр.
- Kalugin, Petr Evgenyevich: “Развитие энергетического рынка региона (на примере Турции)”. Вестник МИЭЛ ИГУ, Сер.: Товароведение и экспертиза товаров. Иркутск, Изд-во ИГУ, 2011. - № 2 стр. 267-273.
- Kalugin, Petr Evgenyevich: “Российско-турецкая “челночная” торговля”. Восток — Запад в контексте мировой истории: взгляд из Сибири: всерос. науч. конф. (Иркутск, 23 апреля 2010 г.): материалы. Иркутск, Изд-во ИГУ, 2011 г. Стр. 94-99.
- Kalugin, Petr Evgenyevich: “Становление современных турецко-российских экономических отношений в период 1923-1980 гг.”. Пятые Востоковедные чтения: материалы сб. науч. Трудов, Иркутск, Изд-во БГУЭП, 2007, стр. 63-68.
- Kalugin, Petr Evgenyevich: “Стратегия развития российско-турецкого энергетического сотрудничества”. Экономика и управление, Санкт-

- Петербургская академия управления и экономики, № 5 (55), 2010. – стр. 31-41.
- Kalugin, Petr Evgenyevich: Современное стратегическое сотрудничество Российской Федерации с Турцией в сфере энергетики // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Иркутск, 2014.
- Karaganov, Sergey (Ed.): Mir vokrug Rossii: 2017. Контурь недалекого будущего. М., 2007.
- Karpov, Yuri Yuryevich: “Национальная политика Советского государства на северокавказской периферии в 20-30-е гг. XX в.”. С-П., 2017 г. 400 стр.
- Kassayev, Eldar Osmanovich: Россия и Турция: современное состояние и возможный сценарий развития экономических связей. М., 2013.
- Katasonov, Valentin: Разрушение государственной монополии внешней торговли СССР. URL: www.history.wikireading.ru
- Kaygusuz, Djumhur: Турецко-советские отношения в контексте международной военно- политической конфронтации (1920-1991 гг.) / Uluslararası askeri-siyasi cepheleşme bağlamında Türk-Sovyet ilişkileri (1920-1991). Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Nijny Novgorod, 2017.
- Kazgan, Gülten: Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Kepenek, Yakup: Türkiye Ekonomisi, Ankara, 1983.
- Keyder, Çağlar: Türkiye’de Devlet ve Sınıflar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Kinyapina, Nina Stepanovna: Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878-1898). М., 1994.
- Kireev, Nikolai Gavrilovich: “История Турции: XX век”. Москва, 2007 г.
- Kireev, Nikolay Gavrilovich: Метаморфозы лаицизма и исламизма в Турции-от власти кемалистов к власти исламистов (политико-экономический ракурс через религиозный аспект) // Vostok kak predmet ekonomicheskikh issledovaniy: Ocherki, stat’i, razrabotki. М., 2008.

- Kireev, Nikolay Gavrilovich: Развитие капитализма в Турции: к критике теории “смешанной экономики”. АН СССР. М., 1982.
- Kireyev, Nikolay Gavrilovich (Ed.): Turetskaya Respublika: Справочник. М., 1990.
- Kireyev, Nikolay Gavrilovich (Ed.): Turtsiya mezhdu Evropoy i Aziyey: Itogi yevropeizatsii na iskhode XX veka. М., 2001.
- Kireyev, Nikolay Gavrilovich (Ed.): Turtsiya: novyye tendentsii ekonomicheskogo razvitiya v 80-e gody. М.: Наука, 1991.
- Kireyev, Nikolay Gavrilovich: Внутриполитическая ситуация в Турции в конце XX – начале XXI вв. // Турция на рубеже XX– XXI веков. М., 2008.
- Klinov, Anatoly: Вопросы северо-восточной границы Турции // Golos minuvshogo. Kubanskiy istoricheskiy zhurnal, № 1-2, 2010.
- Kochkin, Nikolay Vladimirovich: СССР, Англия, США и “Турецкий кризис” // Novaya i Noveyshaya istoriya. №2, 2002.
- Kochoyan, Djamilya: Причины краха доктрины Ахмета Давутоглу “Ноль проблем с соседями” // Voennoye obozreniye, 21.02.2016.
- Kofanov, Dmitriy Alexandrovich: Влияние динамики денежной массы на изменение валового продукта и инфляцию в Турции, Иране и Египте во второй половине XX-начале XXI века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М., 2011.
- Kofman, Michael, Rojansky, Matt: “What Kind of Victory for Russia in Syria?” // Military Review, 2018. March-April.
- Kolobov, Oleg, Kornilov, Alexander, Özbay, Fatih: Современные турецко-российские отношения: проблемы сотрудничества и перспективы развития. Нижний Новгород-Стамбул, 2004.
- Konstantinova, Natalya Petrovna: Международные отношения и внешняя политика стран зарубежной Европы: учебное пособие / Н.П. Константинова, М.В. Кротова, И.В. Синова. СПб., 2012.
- Koptevskiy, Viktor Nikolayevich: Россия – Турция: этапы торгово-экономического сотрудничества. М., 2003.
- Koptevsky Viktor Nikolaevich “Россия — Турция: этапы торгово-экономического сотрудничества”. Москва, 2003 г.

- Korzun, Vladimir Anatolyevich: Интересы России в Мировом океане в новых геополитических условиях. М., 2005.
- Köse, Ahmet Haşim, Serdal, Bahçe: “Hayırsever Devletin Yükselişi: AKP Yönetiminde Gelir Dağılımı ve Yoksulluk”, AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu, Der. İlhan Uzgöl, Bülent Duru, Ankara, Phoenix Yayınları, 2010.
- Kreder, Alexander: Мировая история на пороге XX века. М., 2002.
- Krestiyaniyov, Viktor: “Москва не будет таскать каштаны для других из огня Сирии”. “Аргументы недели” №5 (598) 8-14 февраля 2018 г., стр. 2.
- Kudryashova, Yulia: Активизация российско-турецких отношений: сущность и перспективы [The intensification of Russian-Turkish relations: Essence and Perspectives]. Moscow State Institute of International Relations. Report No. 5(26), 2012
- Kuliyev, Farman: Государственно-конфессиональные отношения на Северном Кавказе в конце XVIII-начале XX вв. Диссертация на соискание степени доктора исторических наук. М., 2013.
- Kumcuoğlu, Ümit: “A Review of Economic Developments: What are AKP’s Plans”, Turkish Policy Quarterly, Spring 2003.
- Kumcuoğlu, Ümit: “A Review of Economic Developments: What are AKP’s Plans”, Turkish Policy Quarterly, Spring 2003.
- Kurlyandski, Viktor Vladimirovich: Рождение и гибель цивилизаций. М.: “РИПОЛ классик”, 2004.
- Kuzmin Eduard Leonidovich Каграманов А.К. “Глобальная энергетическая безопасность и трубопроводный транспорт. Политико-правовой аспект”. Москва, 2009 г. 260 стр.
- Kvasha, Grigory Semyonovich, Kurlyandski, Viktor Vladimirovich: Рождение и гибель цивилизаций. М.: «РИПОЛ классик», 2004.
- Kvasha, Grigory Semyonovich: Принципы истории. М.: “Астрель”, 2001.
- Kvasha, Grigory Semyonovich: Принципы истории. Россия: от Востока через Империю к Западу. М.: “Поколение”, 2006.
- Lantsov, Sergey, Alekseevich, Achkasov, Valeriy Alekseevich (Ed.): Mirovaya politika i mezhdunarodnyye otnosheniya: uchebnoye posobiye. SPb., 2005.

- Leonov, Artem: “Тяжкое наследие Османской империи”. “ВПК” №22 (735) 12-18 июня 2018 г., стр. 4.
- Limonov, Eduard: “Лимонов – о Сирии, одинокой России и подначках Запада”. “Ноев ковчег”, май 2018 г., стр. 8.
- Litvinov, Boris Nilovič: “Воспоминания”. Тома 1 – 3. Ин-тут востоковедения РАН. (Серия “Россия в 1917 году”). Москва, 2017 г. 610 + 520 + 620 стр.
- Luzyanin, Sergey Gennadiyevich: Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на “Большой Восток” (2004-2008). М., 2007.
- Lyubavskiy, Matvey: Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. М., 1996.
- Lyzlov, Andrey: Скифская история. М., 1996.
- Malysheva, Dina Borisovna: Современная мировая политика в контексте формирования многополюсного мира.. URL: <http://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2012/12025.pdf>
- Malysheva, Dina Borisovna: Политическая трансформация Турции в контексте референдума 16 апреля // Контурь глобальных трансформаций. 2017. Т. 10. № 2.
- Mamedova, Nina Mikhaylovna: Иран и Турция – факторы соперничества и сотрудничества // Институт Ближнего Востока, 2012. URL: <http://www.iimes.ru>
- Markosyan, Ashot: Оценка сравнительных преимуществ торговли государств-членов ЕАЭС с региональными мегаструктурами // Международная торговля и торговая политика. 2018. № 1.
- Masumova, Nigyar: “Внешняя торговля как драйвер развития экономики Турции” / Вестник-МГИМО. 2016. №2 (47). URL: http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/013_masumovanr.pdf
- Masumova, Nigyar: Особенности социально-экономического развития Турции на рубеже XX-XXI вв. М.: ИД “Международные отношения”, 2015.
- McClelland, Charles: An Event-Interaction Analysis in the Setting of Quantitative International Relations Research, University of Southern California, 1967.

- Meyer, Mikhail Serafimovich: Из истории русско-турецких отношений в XVIII-XIX вв. Rossiyskoturetskiye otnosheniya: istoriya, sovremennoe sostoyaniye i perspektivy. М.: Институт востоковедения РАН, 2003.
- Meyer, Mikhail Serafimovich: Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. М., 1991.
- Meyer, Mikhail Serafimovich: Россия и Османская империя. М., 2005.
- Miheeva, Natalya Mikhailovna: Миграционный кризис и новые возможности для Турции // Вестник МГИМО. 2016. № 2.
- Mikhaylovna (Ed.): Voprosy ekonomicheskogo razvitiya Irana i Turtsii // АН АзССР. ИВ, 1988.
- Miller, Anatoliy Filipovich: "Краткая история Турции". Москва, 1948 г. 310 стр.
- Miller, Anatoliy Filipovich: Очерки новейшей истории Турции. М., 1948.
- Miller, Anatoliy Filipovich: Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. М., 1983.
- Mirskiy, Georgiy: Тугой узел Ближнего Востока. URL: http://www.ng.ru/ideas/2012-02-17/5_siria.html
- Moiseev, Petr Pavlovich (Ed.): Noveyshaya istoriya Turtsii v 50-80-kh godakh. М., 1988.
- Moiseev, Petr Pavlovich: К истории советско-турецких отношений. М., 1958.
- Moiseev, Petr Pavlovich: Турецкая Республика: крестьянство и социально-политические процессы в деревне. М., 1994.
- Moiseev, Petr Pavlovich: Турция: капиталистическая эволюция в условиях императива институциональных структур // Капитализм на Востоке во второй половине XX в. М., 1995.
- Mosaki, Nodar: Итоги парламентских выборов в Турции и Турецком Курдистане 16.06.2011. URL: <http://www.iimes.ru>
- Mozloev, Aslambek Totyrbekovich Договор о дружбе и братстве 1921 года между Россией и Турцией и российско-турецкие отношения // Istoricheskiye, kul'turnyye i ekonomicheskiye svyazi mezhdu Turtsiyey i Rossiyey: Materialy mezhdunarodnogo simpoziuma. Sтамбул, 5 aprelya 2012 g. М., 2012.

- Mrassi, Rashida: Эволюция концептуальных основ внешней политики Турецкой Республики: автореф. дис. канд. ист. наук / Рос. ун-т дружбы народов. М., 2010.
- Muller, Wolfgang, Strom, Kaare: Conclusions // W.C. Muller, K. Strom Ed., Coalition Governments in Western Europe. L., 2000.
- Muravyh, Anatoly Ivanoviç, Nikitenko Yevgeny, Grigorevich: “Основы национальной безопасности и устойчивого развития”. Москва, 2017 г. Учебное пособие. 215 стр.
- Nadein-Raevski, Victor: Зачем России “дружба” и “братство” с Турцией? // ИА Regnum. URL: <https://regnum.ru/news/2074091.html>
- Narişkin, Sergey: “Химеры безопасности”. “ВПК” №15 (728) 17-23 апреля 2018 г., стр. 1-2.
- Nikitina, Yulya: ОДКБ и ШОС: модели регионализма в сфере безопасности. М., 2009.
- Norov, Abraham Sergeyevich: “Авраам Сергеевич Норов и Христианский Восток. Палестина и Синай 1860-1861 г.”. Москва, 2015 г. 370 стр.
- Novichev, Aron Davidovich: Очерки экономики Турции до мировой войны. М., 1937.
- Novichkov Nikolay, Fedyushko Dmitry: “Победа перехватом”. “ВПК” №15 (728) 17-23 апреля 2018 г., стр. 1, 3.
- Oganova, Natalya: “Когда турецкие помидоры перестанут пересекать границу Армении?”. “Ноев ковчег”, май 2018 г., стр. 12.
- Oreshkova, Svetlana Filipovna: Исламизм в Турции: восстановление былого или новое явление? // в сб. “Турция в период правления Партии справедливости и развития”. М., 2012.
- Oreshkova, Svetlana Filipovna: Некоторые размышления о развитии тюркологии и османистике // *Turcica et Ottomanica*. Сборник статей в честь 70-летия М.С. Мейера. М., 2008.
- Oreshkova, Svetlana Filipovna: Некоторые размышления о развитии тюркологии и османистике // *Turcica et Ottomanica*. М., 2008.
- Oreshkova, Svetlana Filipovna: Причерноморье как зона геополитического разграничения двух империй (XV-XVIII вв.) // Востокведение и

- африканистика в университетах Санкт-Петербурга, России и Европы. Международная научная конференция. Доклады и материалы. СПб., 2007.
- Osipyan, Artur: Турецко-саудовские отношения на современном этапе. 2019.
URL: <http://www.iimes.ru>
- Ökçün, Gündüz: A Guide to Turkish Treaties: 1920-1964.// Publications of the Faculty of Political Science, No 201-183 and of the Institute of Foreign Relations, №17, Ankara. 1966.
- Öniş Ziya, Bakır, Caner: “Turkey’s Political Economy in the Age of Financial Globalization: The Significance of the EU Anchor”, South European Society and Politics, 2007. Vol. 12. №2.
- Öniş, Ziya, Bayram, İsmail Emre: Temporary Star or Emerging Tiger? Turkey’s Recent Economic Performance in a Global Setting, İstanbul, 2008.
- Öniş, Ziya: State and Market. The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective, İstanbul, Boğaziçi University Press, 1998.
- Öniş, Ziya: The Political Economy of Export-Oriented. Industrialization in Turkey // Turkey: Political, Social and Economic Challenges in The 1990s, Leiden, 1995.
- Öniş, Ziya: Varieties and Crises of Neo-Liberal Globalisation: Argentina, Turkey and the IMF, Ankara-Wash., 2006.
- Özcan Kırılcım Metin, Voyvoda Ebru, Yeldan Erinç: “Dynamics of Macroeconomic Adjustment in a Globalized Developing Economy: Growth, Accumulation and Distribution, Turkey 1969-1998”, Ankara, Bilkent University, 1999.
- Özdal, Hasan, Özertem, Selim, Has, Kerim, Demirtepe, Turgut: Türkiye-Rusya İlişkileri: Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine [Turkey–Russia Relationship: From Rivalry to Multilateral Cooperation], Report No. 2013-6, USAK Raporları. Ankara. 2013.
- Özdemir, Volkan: Экономические аспекты российско-турецких отношений в газовой отрасли. Диссертация на соискание степени кандидата экономических наук. М.: МГИМО. 2013.
- Özden, Zeynep Oktav: “Arap Baharı ve Türkiye-Körfez Devletleri İlişkileri”. URL: https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/7ozdenoktav.pdf

- Öztürk, Mustafa: Рассмотрение советской помощи Анкаре в 1920—1922 гг. на основе турецких исторических источников: Nauchniye problemi gumanitarnih issledovaniy. 2010. № 5.
- Pamuk, Şevket: Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme Kurumlar ve Bölüşüm, İstanbul, 2014.
- Parlanova, Ayla Telmankyzy: Турецко-египетские отношения после свержения Мухаммеда Мурси // Международный студенческий вестник. Саратов. 2015. №6.
- Peskov, Aleksey: “Под крыло Эрдогана”. “ВПК” №17 (730) 08-14 мая 2018 г., стр. 9.
- Poberezkin, Alexei Ivanovich (Ed.): “Долгосрочное прогнозирование развития отношений между локальными цивилизациями в Евразии”, Москва, 2017 г., МГИМО МИД РФ. 360 стр.
- Poberezkin, Alexei Ivanovich: “Роль США в формировании современной и будущей военно-политической обстановки”. Москва, 2019 г. 462 стр.
- Primakov, Evvgeny Maksimovich: Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами. М., 2012.
- Potskveriya, Boris: Внешняя политика Турции после Второй мировой войны. М., 1976.
- Rajeev, Agarwal: Turkey and its Quest for Leadership Role in the West Asian Region // Institute for Defence Studies and Analyses. Monograph. Series № 32. January 2014. URL: <http://www.idsa.in/system/files/monograph32.pdf>
- Rayevskiy, Andrey: “Туз в Анкаре”. “ВПК” №7 (720) 20-26 февраля 2018 г., стр. 2.
- Rayevskiy, Andrey: “Удар в спину мира. 2018-й: большая война или нет?”. “ВПК” №2 (715) 16-22 января 2018 г., стр. 1-2.
- Reznikov, Alexander: Первая турецкая “пятилетка” (1934-1938 гг.) // “Vestnik prikaspiya: arkheologiya, istoriya, etnologiya”. Элиста. 2015, №5.
- Richert, Jörn: Is Turkey's Energy Leadership Over Before it Began? // IPC-Mercator Policy Brief. January 2015.
- Rogan, Yujin: Падение Османской империи. Первая мировая война на Ближнем Востоке, 1914–1920 гг. М., 2017.

- Romanov, Andrey: “Экзамен войной. Какие задачи собрались решать российские истребители пятого поколения в сирийском небе”. “ВПК” №8 (721) 27 февраля – 05 марта 2018 г., стр. 5.
- Rozaliyev, Yuriy Nikolaevich: Особенности развития капитализма в Турции, 1923-1960. М., 1962.
- Ruchkina, Gulnara, Shaydullina, Venera: Факторы, затрудняющие экспорт товаров ЕАЭС в третьи страны и понижающие экспортную конкурентоспособность России // Экономика. Налоги. Право. 2019. № 1
- Rzaeva, Gulmira: “Natural Gas in the Turkish Domestic Energy Market: Policies and Challenges”, Oxford Energy Institute. NG 82, 79 p., February 2014.
- Sakallioğlu, Ümit Cizre: “The Anatomy of Turkish Military’s Political Autonomy”. Comparative Politics, Vol. 29, № 2 (1997).
- Sarkisyan, Erwand Kazarovich: Великая Октябрьская социалистическая революция в национальноосвободительной борьбе в Турции. Ереван, 1958.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Трамп в пустыне”. “ВПК” №1 (714) 10-16 января 2018 г., стр. 1-2.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Африканский гектар”. “ВПК” №19 (732) 22-28 мая 2018 г., стр. 1-3.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Блеф готовится к прыжку”. “ВПК” №13 (726) 03-09 апреля 2018 г., стр. 4.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Весна на арабской улице”. “ВПК” №15 (728) 17-23 апреля 2018 г., стр. 2.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Все против Эрдогана. Турция сохранит курс в отношении России и Сирии при любом раскладе”. “ВПК” №22 (735) 12-18 июня 2018 г., стр. 3.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Гроздь перемен. В арабском мире зреют события, способные кардинально изменить регион”. “ВПК” № 37 (701) 27 сентября – 3 октября 2017 г., стр. 3.

- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Евфрат с подогревом. Локальные перемирия пока эффективнее масштабных инвестиций”. “ВПК” №7 (720) 20-26 февраля 2018 г., стр. 2.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Единство с отсрочкой. Американская политика на Ближнем Востоке строится на ложных посылах”. “ВПК” №14 (727) 10-16 апреля 2018 г., стр. 1-2.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Не в свои саны не садись”. “ВПК” №5 (718) 06-12 февраля 2018 г., стр. 3.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Новые ворота в Африку. Экономика примиряет даже многолетнюю вражду”. “ВПК” №25 (738) 03-09 июля 2018 г., стр. 2-3.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Оливковая метла”. “ВПК” №3 (716) 23-29 января 2018 г., стр. 1, 4.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Опасные связи Сахеля”. “ВПК” №27 (740) 17-23 июля 2018 г., стр. 2.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Туманность Эр-Риада. Саудовская Аравия подбирает союзников, Палестина - наследников”. “ВПК” №11 (724) 20-26 марта 2018 г., стр. 4.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: “Тылы “Хезболлы”. Иран приближается к границам США”. “ВПК” №6 (719) 13-19 февраля 2018 г., стр. 4.
- Satanovski, Evgeniy Yanovich: Котёл с неприятностями. Ближний Восток для “чайников”. М., 2016.
- Savva, Vladimir Ivanovich: О посольском приказе в XVI в. Вып. 1. Харьков, 1917 (по книге Миллера А.Ф. “Краткая история Турции”. Москва, 1948).
- Sayari, Sabri: “Towards a New Turkish Party System?” URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683840701312286>
- Semyonova, Olga Alexandrovna: Концепция государства в исламском фундаментализме: вторая половина XX — начало XXI вв. / автореферат дис. ... кандидата политических наук: 23.00.01. М., 2007.
- Shakaryants, Sergey: “Кто и куда ведёт современных курдов? (к подоплёке “мирного процесса” в Турции)”. russia-armenia.info- ЦЕНТР

ПОДДЕРЖКИ РУССКО-АРМЯНСКИХ СТРАТЕГИЧЕСКИХ И
ОБЩЕСТВЕННЫХ ИНИЦИАТИВ, 13 мая 2013 г.

Shefchenko, Maksim: “Персидские скрепы”. “ВПК” №3 (716) 23-29 января 2018 г., стр. 3.

Shestakov, Evgeniy: “Анкара ударила “ветвью”. “Российская газета”, №12 (7475) 22 января 2018 г.

Shirokorad, Aleksander Borisovich: “Русско-турецкие войны. 1676-1918 гг.”. Минск; М., 2000 г.

Shirokorad, Alexander: Русско-турецкие войны / Под ред. А.Е. Тараса. Минск, 2000.

Shlykov, Vyacheaslav: Исламский фактор в национально-освободительной борьбе турецкого народа в 1919-1923 // Islamskiy faktor v istorii i sovremennosti. М., 2011.

Shoygu, Sergey: “Антимир после войны. США работают над планами развала Сирии”. “ВПК” №14 (727) 10-16 апреля 2018 г., стр. 1-2.

Shoygu, Sergey: “Организация против хаоса. Краеугольным камнем мироустройства должен быть принцип неделимости безопасности”. “ВПК” №14 (727) 10-16 апреля 2018 г., стр. 1-2.

Sivkov, Konstantyin: “Год бескровных революций”. “ВПК” №3 (716) 23-29 января 2018 г., стр. 2-3.

Sivkov, Konstantyin: “Сквозь пустыню. Война в Сирии войдет в учебники”. “ВПК” №6 (719) 13-19 февраля 2018 г., стр. 4.

Sivkov, Konstantyin: “Фиаско в трех Сириях”. “ВПК” №5 (718) 06-12 февраля 2018 г., стр. 4.

Slavina, Yuliya: “От Ростова до Чукотки, от Вьетнама до Турции”. “Российская газета”, №43 (7506) 28 февраля 2018 г.

Smilyanskaya, Irina Mikhailovna: “Между Востоком и Западом. Из истории церковно-дипломатических отношений на Ближнем и Дальнем Востоке”. 2016 г. 590 стр.

Smilyanskaya, Irina Mikhailovna: “Россия в Средиземноморье. Архипелагская экспедиция Екатерины Великой”. Москва, Институт востоковедения РАН, 2011 г. 840 стр.

- Smilyanskaya, Irina Mikhailovna: “Сирия накануне и в период Младотурецкой революции. По материалам консульских донесений”. Москва, Институт востоковедения РАН, 2015 г. 460 стр.
- Smilyanskaya, Irina Mikhailovna: “Между Востоком и Западом. Из истории церковно-дипломатических отношений на Ближнем и Дальнем Востоке”. 2016 г. 590 стр.
- Smilyanskaya, Irina Mikhailovna: “Россия в Средиземноморье. Архипелагская экспедиция Екатерины Великой”. Москва, Институт востоковедения РАН, 2011 г. 840 стр.
- Smilyanskaya, Irina Mikhailovna: “Сирия накануне и в период Младотурецкой революции. По материалам консульских донесений”. Москва, Институт востоковедения РАН, 2015 г. 460 стр.
- Sotnichenko, Aleksander: “Советско-турецкие противоречия в 1945-1950 гг. в условиях формирования Ялтинской системы международных отношений”. журнал “Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета”, №2, 2010 г.
<http://statehistory.ru/5550/Sovetsko-turetskie-protivorechiya-v-1945-1950-gg--v-usloviyakh-formirovaniya-YAltinskoy-sistemy-mezhdunarodnykh-otnosheniy/> 05.06.2016
- Sotnichenko, Alexander: Особенности модернизации в Турции // Puti modernizatsii. Trayektorii, razvilki, tupiki / Под ред. В. Гельмана и О. Маргания. СПб., 2011.
- Starodubtsev, Ivan Igorevich: Топливо-энергетический комплекс Турции и энергетический фактор в российско-турецких отношениях. М., 2010.
- Starodubtsev, Ivan Igorevich: Некоторые теоретические подходы к формированию турецкой внешней политики в Центральной Азии в монографии А. Давутоглу “Стратегическая глубина” 2012 // Институт Ближнего Востока. URL:
- Starodubtsev, Ivan Igorevich: Россия – Турция: 500 лет беспокойного соседства. М., 2017.

- Stegniy, Petr: Вдвоем на “хартленде”. Россия в глобальной политике, 2015, №1.
URL: <https://globalaffairs.ru/number/Vdvoem-na-khartlende17312>
- Strigunov, Konstantyin: “Связанный шиитским поясом. Ирану может потребоваться помощь России”. “ВПК” №2 (715) 16-22 января 2018 г., стр. 3.
- Strigunov, Konstantyin: “Связанный шиитским поясом. Ирану может потребоваться помощь России”. “ВПК” №2 (715) 16-22 января 2018 г., стр. 3.
- Subbotin, Yuriy Filipovich: Внешняя торговля России конца XIX-начала XX века. Итоги и задачи исследования // Внешняя политика России. М., 1988.
- Svarants, Aleksandr Aleksandrovich: “Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе”. Москва, 2002 г.
- Sverchkovskaya, Antonina Karlovna, Cherman, Tatyana: Библиография Турции. 1713-1917. М.: Изд-во восточной литературы, 1961.
- Svilas, Svetlana Frantsevna: Турция в дипломатии Н.С. Хрущева // Belarus>-Turtsiya: Materialy Vtoroy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., Minsk, 25 fevralya 2011 g. Минск, 2011.
- Svistunova, Irina Aleksandrovna: “Предвыборная программа Партии справедливости и развития: внешняя политика Турции до 2023 года”.
URL: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/22-04-11a.htm>
- Svistunova, Irina Aleksandrovna: “Предвыборная программа Партии справедливости и развития: внешняя политика Турции до 2023 года”.
URL: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/22-04-11a.htm>
- Svistunova, Irina Aleksandrovna: Политические отношения между Россией и Турцией в 1991 – 2016 гг. // Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt III. Sayı 2. Sonbahar 2016 – İstanbul, 2016.
- Svistunova, Irina Aleksandrovna: Турецко-иранские отношения на Ближнем Востоке: в поисках регионального баланса // Вестник МГИМО-Университета. 2019. 12(4).
- Tarasov, Staniyslav: “Цунами идет с юга”. “Ноев ковчег”, май 2018 г., стр. 5.

- Taşkın, Yüksel: “AKP’s Move to ‘Conquer’ the Centre-Right: Its Prospects and Possible Impacts on the Democratization Process”, *Turkish Studies*, Vol. 9, No 1, March, 2008.
- Taşkın, Yüksel: *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslamcılık ve Arap Baharı*, Birikim Yayınları, 2013.
- Terehov, Roman Sergeevich: Влияние идеологии пантюркизма на внешнюю политику Османской Империи и Турецкой Республики в XX веке: автореф. дис. на соиск. степ. к.и.н., Нижний Новгород, 2011.
- Tsiganov, Pavel Afanasyevich: *Международные отношения*. М., 1996.
- Trenin Dmitry: Россия на Ближнем Востоке: задачи, приоритеты, политические стимулы: доклад. 21.04.2016. URL: <https://carnegie.ru/2016/04/21/rupub-63388> *Teoriya i metodologiya istoricheskoy nauki. Терминологический словарь*. М., 2014.
- Tretyak Aleksandr: Северное Причерноморье в политико-правовом пространстве Европы конца XVIII века. Одесса: Оптимум, 2004.
- Truyevtsev, Konstantin: Новый поворот в развитии событий на северо-востоке Сирии: к чему это может привести? // Клуб “Валдай”, 20 ноября 2019 года.
- Tuncer, Erol: *Osmanlı’dan Günümüze Seçimler: 1877-1999*, Ankara, 2002.
- Ulchenko, Natalya Yuryevna (Ed.): *Rossiysko-turetskiye otnosheniya: istoriya, sovremennoye sostoyaniye i perspektivi*. М., 2003.
- Ulchenko, Natalya Yuryevna (Ed.): *Turstsiya: novaya rol’ v sovremennom mire*. М., 2010.
- Ulchenko, Natalya Yuryevna (Ed.): *Turtsiya v novih politicheskikh usloviyah: materialy kruglogo stola*, март 2004. М., 2004.
- Ulchenko, Natalya Yuryevna, Kireyev, Nikolay Gavrilovich (Ed.): *Turetskaya Respublika. Spravochnik*. М., 2000.
- Ulchenko, Natalya Yuryevna, Shlykov, Pavel Vyacheslavovich: Динамика российско-турецких отношений в условиях нарастания глобальной нестабильности. М., 2014.
- Ulchenko, Natalya Yuryevna: *Экономика Турции в условиях либерализации*. М., 2015.

- Urazova, Elena Izmaylovna (Ed.): Sovetsko-turetskiye ekonomicheskkiye otnosheniya. M., 1991.
- Urazova, Elena Izmaylovna: Экономика Турции: от этатизма к рынку. М., 1996.
- Uysal, Gül: Турецко-российские отношения на рубеже XXI века (1991-2008 гг.). М., 2009.
- Ülgen, Sinan: Место под солнцем или пятнадцать минут славы? Новый внешнеполитический курс Турции. Московский Центр Карнеги. М., 2011.
- Ülken, Yüksek: Atatürk ve İktisat, Atatürkçü Düşünce, Ankara, 1992.
- Varakin, Alexandr Alexandrovich: Стратегическое партнерство по обеспечению пограничной безопасности государств – участников // Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ. Москва, 2015.
- Vasilyev, Aleksander: Российско-турецкие отношения: Первые 15 лет XXI столетия. М., 2016.
- Vasilyev, Leonid Sergeevich: История Востока. В 2-х т. Т.2. М., 2003.
- Vertyaev, Kirill Valentinovich, Ivanov, Stanislav Mikhailovich: Курдский национализм: история и современность. М., 2015.
- Vertyaev, Kirill Valentinovich: Конгломератный национализм: опыт изменения парадигмы национального развития стран Ближневосточного региона (на примере Сирии) // Труды Института Востоковедения РАН. – Выпуск 26. – Социальные и политические процессы на Востоке. М., 2019.
- Vertyaev, Kirill Valentinovich: Курдский вопрос в политике Турции (конец XX – начало XXI века). М., 2007.
- Vertyaev, Kirill Valentinovich: Северный Ирак в политике президента Турции Т.Озала (1987-1993) // Vostochnaya analitika. No 4. 2020.
- Volkova, Svetlana Leonidovna: Экономические отношения Турции с субъектами Российской Федерации (Северный Кавказ, поволжье, Урал) // Дисс. канд. эконом. Наук. М., 2005.

- Volski, Dmitriy: Турция: партнер знакомый и незнакомый: Политика. Бизнес. Культура. Туризм. М., 1994.
- Voronin, Alexander: У истоков дружбы и добрососедства // *Mejdubarodnaya Jizn*'. 1971, № 3.
- Vyatkin, Yaroslav: "Карта Сирии перестала быть пятнистой". "Аргументы недели" № 21 (614), 31 мая 2018 г.
- Winrow, Gareth: Realization of Turkey's Energy Aspirations: Pipe Dreams or Real Projects? Center on the US and Europe at Brookings. April 2014.
- Yermeev, Dmitriy Evgenyevich: Становление республиканской Турции (1918-1939). М., 2014.
- Yermeev, Dmitriy Evgenyevich: Турция в годы Второй мировой и "холодной" войн (1939–1990 гг.). М., 2005.
- Yevseev, Vladimir, Haritonova, Dariya: Российско-турецкие отношения в свете сирийского кризиса // *Обозреватель – Observer*. 2016. № 2 (313).
- Zarakol, Ayse: Турция и Россия, Эрдоган и Путин. PONARS Eurasia. URL: http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/201610_Zarakol
- Ziganshin, Muhamadjan Karimovich: Российско-турецкие отношения: от двустороннего сотрудничества к многоплановому партнерству // *Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo Slavyanskogo Universiteta*. Бишкек, 2006. Т. 6. № 10.
- Ziganshin, Muhamadjan Karimovich: Россия – Турция: от двустороннего сотрудничества к многоплановому партнерству (2001-2006). Бишкек. КРСУ, 2007.
- Zvyagelskaya, Irina, Kojanov, Nikolay, Svistunova, Irina, Surkov, Nikolay: Государства Ближнего Востока в поисках внешнеполитической идентичности // *Мировая экономика и международные отношения*. 2019. Т. 63, № 9.

ARŞIVLER

- Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.3270 Оп.1. Д.80. Л.135
- Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.3277 Оп.9. Д.14. Л.23
- Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.3288 Оп.12 Д. 9. Л.1
- Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.4001 Оп.12. Д.33. Л.9

Rusya Devlet Ekonomi Arşivi (RGAE) Ф.4001 Оп.1. Д.8. Л.134

RESMÎ ANLAŞMALAR

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti Arasında Ekonomik ve Teknik İş
birliğinin Sürdürülmesine İlişkin 9 Temmuz 1975 Tarihli Anlaşma. //
Resmi Gazete. 9 Temmuz 1975

İSTATİSTİK KAYNAKLARI

2000 World Development Indicators. World bank. 2001. URL:
<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/462341468766204683/world-developmentindicators-2000>

Ak Parti Yayınları, Ankara, 2004.

BP Statistical Review of World Energy. London, UK. June, 2016.

Economic report 1984. Ankara, Union of the Chambers of Commerce, Industry,
Maritime Trade and Commodity Exchanges of Turkey, 1984.

Economic Report 2016. Ankara, UCCET, 2017.

Turtsiya 2003. Ankara, 2003.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi. Anadolu Yayıncılık. Cilt 9. 1983.

Vneshnyaya trgovlya SSSR za 1918-1940 gg. Statisticheskiy obzor. M., 1960.

Vestnik TPP. M., 2009.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1959 god (Statisticheskiy obzor). M., 1959.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1967 god (Statisticheskiy obzor). M., 1967.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1975 god (Statisticheskiy obzor). M., 1977.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1979 god (Statisticheskiy obzor). M., 1979.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1981 god (Statisticheskiy obzor). M., 1981.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1977 god (Statisticheskiy obzor). M., 1977.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1980 god (Statisticheskiy obzor). M., 1980.

Vneshnyaya trgovlya Soyuz SSR za 1978 god (Statisticheskiy obzor). M., 1978.

Vneshnyaya politika SSSR v period Vtoroy mirovoy voyny. T.3. M., 1947.

TOBB. Ekonomik Rapor 2007. Ankara, 2008.

DİĞER KAYNAKLAR

“Академия наук в контексте историко-научных исследований в 18 - первой
половине 20 века. Исторические очерки”. С-П, РАН 2016 г. 700 стр.

- “Аналитики: Россия может стать мировой энергетической сверхдержавой”.
Экономика и финансы — 04.10.2017 г. Версия для печати
- “В ГЕРМАНИИ ЗАГОВОРИЛИ ОБ “ОГРОМНОЙ ПОБЕДЕ” ПУТИНА В
ТУРЦИИ” <http://pervonovosti.ru/?id=2761626> 14 июля 2019 г.
- “Европейский союз в поиске глобальной роли: политика, экономика,
безопасность”. Москва, 2015 г. 590 стр.
- “Журналы Крымских походов российской армии 1735 – 1738 гг. Сборник
документов”. Ростов-на-Дону, 2017 г. Южный научный центр РАН.
490 стр. Альбомный формат. Тираж 300 экз.
- “История Крыма”. Тома 1 и 2. Ин-тут российской истории РАН. Серия “Крым в
истории, культуре и экономике России”. Москва, 2017 г.
- “История Новороссии”. Ин-тут российской истории РАН. Москва-С-П, 2017 г.
870 стр.
- “Крымская война в истории России и в жизни славянофильского семейства.
Переписка Веры Аксаковой и Марии Карташевской (1853-1856)”. С-
П., 2016 г. 470 стр.
- “Мы” и “они”: Великая Отечественная война в оценках англо-американской
общественности и современной историографии”. “Pro et Contra”,
2015 г. 390 стр.
- “Направления адаптации мировой энергетики к новым рыночным условиям”.
ИнЭИ РАН. Москва, 2018 г. 130 стр.
- “Первая Мировая война, Версальская система и современность. Выпуск 3”. С-П,
2015 г. 400 стр.
- “Перспективы экспорта энергоресурсов из России: социокультурные,
экологические и технологические аспекты”. Москва, 2017 г. (Серия
“Социокультурные аспекты национальной безопасности России”).
160 стр.
- “Письма Мирзы А.К.Казем-бека академику Х.Д.Френу (1831-1846 гг.)”. Казань,
2015 г. 220 стр.
- “Политико-стратегическое содержание планов Третьего рейха в отношении
СССР”. “Pro et Contra”, 2015 г. 400 стр.

- “Порох, золото и сталь. Военно-техническое сотрудничество в годы Первой мировой войны”. С-П., 2017 г. 530 стр.
- “Посольская книга по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг.”. Москва, Ин-тут Российской истории РАН, 2016 г., 400 стр.
- “Реформы в России с древнейших времен до конца XX века”. Тома 1-4. Москва, 2016 г.
- “Революции в истории. Исторические документы и актуальные проблемы археографии, источниковедения, российской и всеобщей истории нового и новейшего времени”. Москва, 2017 г., 240 стр.
- “Региональные аспекты формирования российской нации в 18 – начале 21 в. (по материалам Поволжья)”. Пенза, 2017 г. 520 стр.
- “Российско-американское сотрудничество и противоборство. Значение для национальной безопасности России”. Ин-тут США и Канады РАН. Москва, 2017 г. (Серия “Социокультурные аспекты национальной безопасности России”).
- “Россия и христианский Восток в документах государственного архива Российской Федерации (19-20 век). Аннотированный указатель дел и документов”. Москва, 2015 г. 890 стр.
- “Русский травелог 18 – начала 20 веков. Аннотированный указатель”. Новосибирск, 2018 г. 830 стр.
- “Средневековая Русь”. Сборник статей №12. Институт российской истории РАН. Москва, 2016 г.
- “Сталин: Pro et Contra. Образы союзников-победителей в культурной памяти о войне 1941-1945 гг.”. Серия 70 лет Победы, С-П, 2015 г., тт. 1 и 2, по 880 стр.
- “Сталинская экономическое наследство: планы и дискуссии. 1947-1953 годы. Документы и материалы”. Москва, 2017 г. 650 стр.
- “Стратегические цели Турции в сирийском конфликте”. Журнал “Внешняя политика”, 27 сентября 2016 г., <http://www.foreignpolicy.ru/>
- “Этнополитические процессы в центральноазиатских окраинах России в период революции 1917 г.”. (Серия “Россия в 1917 году”). Барнаул, 2017 г.
- Энциклопедия “Россия в 1917 году”. Москва, 2017 г. 1100 стр.

GAZETELER

Argumentı i Faktı

Argumentı Nedeli

Gulf News

Hürriyet

Kommersant

Milliyet

Nezavisimaya Gazeta

Noev Kovçeg

Resmi Gazete

Rossiyskaya Gazeta

Sabah

Sud-Deutsche Zeitung

Turkish Daily News

VPK

Pravda

ÖZGEÇMİŞ

Zahid (Malik) Kerimov, Rusya Federasyonu vatandaşıdır. İlk ve orta öğrenimini Amasya ili Tepekent köyüne tamamladıktan sonra Krasnoyarsk'ta dış teknisyenliği eğitimi almıştır. 1997'de Sibirya vilayeti, Krasnoyarski bölgesinin vali temsilcisi olarak Moskova'da görev yapmıştır. Daha sonra Rusya Federasyonu Devlet Duması'nda (Meclis) Genç aileler ve spor komisyonu vekil yardımcısı ve Rusya Refah Hareketinin Ulusal ve Dış İlişkilerden Sorumlu Başkan Yardımcısı olarak görev yapmıştır.

2011-2016 yılları arasında Rusya-Türkiye İş Konseyi Başkan yardımcısı olarak görev yapan Kerimov, 1999'dan günümüze kadar Rusya Federasyonu Federal Meclis Devlet Duması, Türkiye-Rusya Parlamento arası Vekiller Grubu'nda ve Rusya-Türkiye Parlamentolar arası dostluk gurubu koordinatörü olarak görevine devam etmektedir.

2002'de Moskova'da bulunan Rusya'nın Halklar Dostluk Üniversitesi'nde (Rossiyskiy Universite Druzhby Narodov) Hukuk Fakültesini bitirmiştir. 2004-2007 yılları arasında Rusya Federasyonun Dışişleri Bakanlığı 'Uluslararası ilişkiler' Fakültesi, Diplomasi Akademisi'ni başarıyla tamamlamıştır. 2012 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Fakültesi Uluslararası ilişkiler ve Siyaset Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi olan Kerimov, "Rusya'nın Perspektifinden Çağdaş Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkiler" başlıklı teziyle "Doktor" unvanını kullanmaya hak kazanmıştır.

Başkaca görevleri de aktif bir şekilde üstlenip yerine getiren Kerimov, Türkçe, Ermenice, Azerice ve Rusçayı akıcı bir düzeyde konuşmaktadır.